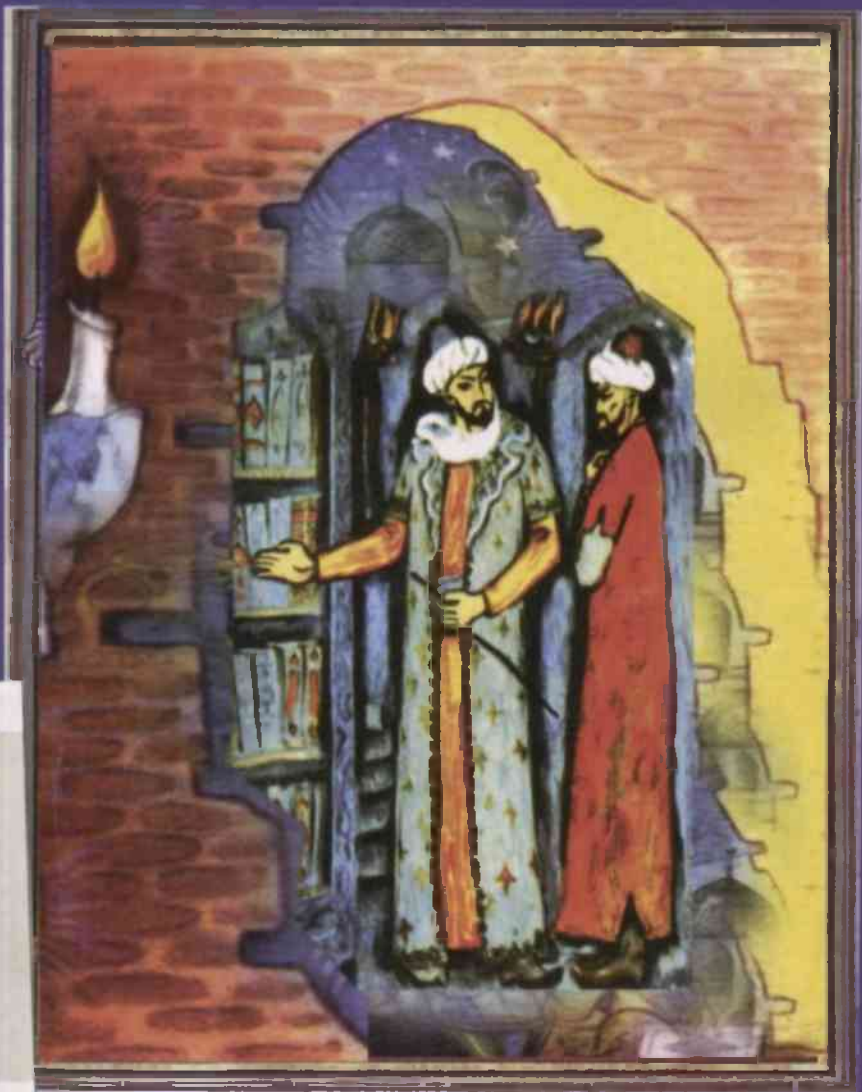

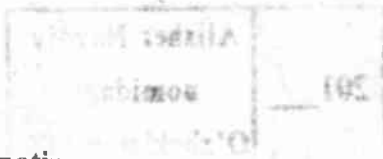
ОДИН ЁҚУБОВ

УЛУҒБЕК ХАЗИНАСИ

ОДИЛ ЁКУБОВ

УЛУҒБЕК ХАЗИНАСИ

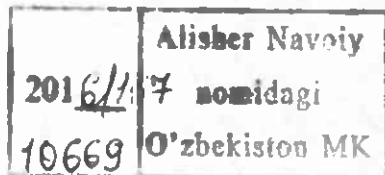
**«Tafakkur qanoti»
Тошкент – 2016**

УДК: 821.512.133-31 *Ўзбек аф.ми*
ББК 84(Ў5)
Ў-93

ОДИЛ ЁҚУБОВ

Ў-92 Улугбек хазинаси: роман / – Тошкент: «Tafakkur qanoti», 2016. –
384 б.

УДК: 821
ББК 84(Ў5)

ISBN 978-9943-382-66-4

© Одил Ёқубов, 2016 й.
© «Tafakkur qanoti», 2016 й.

БИРИНЧИ ҚИСМ

1

Вакт тун ярмидан ошган. Расадхона теран сукутда. Одатдагидай, кечаси самовий ҳолатларни кузатиб ўтирган мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Кушчи бир пайт вужудида хиёл нохушлик сезиб, ўрнидан турди. Лекин қўлидаги олатларни¹ жойига қўйиб улгурмаган ҳам эдики, қаердадир юқорида, биринчи ошиёнада оёқ товушлари эшитилди. Бу товушлар расадхона толиби илмларининг шарпасиз одимларига ўхшамас, сипоҳларнинг бетакаллуф қадамларини эслатарди. Мавлоно сергакланиб юқори ошиёнанинг дарчадан кичик ўймакор эшигига тикилди, нимқоронғи расадхонада йўғон ва ўктам овоз янгради:

– Мавлоно Али ибн Муҳаммад Кушчи ҳазратлари! Шаҳриёри фалак-иктидор² Мирзо Улуғбек Кўрагоний ҳазратлари амр этишларким, Кўксаройда дарҳол ҳозир нозир бўлғайсиз!

Али Кушчи кафтини кошлари устига тутиб, навкарларни яхшироқ кўришга уринди, лекин навкарлар машъалларини бошлари узра баланд ушлаб туришар, серсоқол юзлари чала-чулпа кўринарди.

– Бир дакика фурсат бергайсиз. Олатларни йиғиштирай, – деди Али Кушчи.

Гира-шира расадхонада яна бояги таҳдидли овоз янгради:

– Фурсат зик, мавлоно. Отлар шай!

Навкарлар нағал қоқилган оғир этиклари билан мрамр зиналарни гурс-гурс босишиб, орқага чекинишди. Қўлларидаги машъалларнинг шуъласи деворларнинг тилла суви юритилган нақшларини бир ялаб сўнди, расадхона яна коронғулашди. Факат шифтдаги туйнукда оппоқ йирик юлдузлар ғалати чараклаб ту-

¹ Олат – асбоб.

² Шаҳриёри фалак-иктидор – қудратли шох маъносида.

рарди. Бу туйнук шундай ясалган эдики, пастда ўрнатилган судси фахри³ сатҳида самода сайр этаётган юлдузлар ҳолати кузатилиб борилар эди.

Али Қушчи калтагина чўкки соқолини тутамлаб, бир зум туйнукка тикилиб қолди.

Ўтган куни тонг пайти устод Мирзо Улуғбек расадхонага ташриф буюрган эди. Йўлбарс териси ёпилган ўз курсисида ўтириб, тимқора осмонга разм солиб узок хаёл сурди.

Али Қушчи билар, бу йил соҳибкирон Амир Темур туғилган йилдагидай фалак қозиси Муштарий⁴ билан Зухро юлдузлари бир-бирига яқин келиши кутилар эди. Кўнгли нотинч давлатпаноҳ эса бунга аллақандай умид боғлар, ниманидир кутар эди.

Мана, бир-икки йил бўлди, олис Ҳиротдан Хоқони Саид аталмиш Шоҳрух Мирзо вафоти тўғрисида машъум хабар келганидан буён Мовароуннаҳр ва Хуросон осмонидан қора булутлар аримай қолди. Тахт ва салтанат ишқида ёнган Темурий шаҳзодалар қилич ва тиг чархлашдан қўллари бўшамади. Ниҳоят, Улуғбек қиличи ўткир чиқиб, мағрибдан маширикка қанот ёзган ҳудудсиз салтанат хиёл осойиш топган эди, тожу тахт валиаҳди шаҳзода Абдуллатиф ўз падари бузрукворига қарши шамшир кўтариб чиқди. Ражаб ойининг бошларида аълоҳазратлари лашкар тортиб Жайхун⁵ томон отланишга мажбур бўлди. Аммо давлатпаноҳ Жайхун бўйларида лашкар тортиб турганида дорулмулкда содир бўлган фитналар уни Самарқандга қайтишга мажбур этди. Мана энди уч-тўрт кундирким, шаҳарда ваҳимали мишмишлар: гўё шаҳзода лашкарлари Жайхундан ўтиб Кешга⁶ яқинлашиб қолганмиш...

Тўғри, ўтган куни саҳарда расадхонага кириб келган устод бу тўғрида сўз очмади. Қўлида устурлоб, самони кузатиб узок ўтирди, сўнг мрамар зинанинг тик пиллапояларидан ҳорғин одимлаб, учинчи ошиёнадаги кутубхонага ўтди. Чехраси сўлгин,

³ Судси фахри – секстант.

⁴ Муштарий – Юпитер.

⁵ Жайхун – Амударё.

⁶ Кеш – Шахрисабз.

хаёли паришон, нақшинкор жовонларга терилган китобларни, салкам қирқ йил салтанат тебратиб йиққан нодир қўлёзмаларни бир-бир кўздан кечирди, ёдига устод Қозизода Румий тушди, чамаси, унинг “Риёзиёт”⁷ини варақлаб узоқ турди, кейин бўйнини ҳам қилганича лом-мим демай бир-бир босиб чиқиб кетди. У ҳатто Али Қушчи билан хайрлашмади ҳам. Аълоҳазратларини ҳовлига кузатиб чиққан Али Қушчига устод гўё расадхона билан видолашгани келгандай туюлиб, юраги зирқираб кетди. Икки кунгача устоднинг маҳзун нигоҳи кўз олдидан кетмай изтироб чекди, бир неча бор Кўксаройга боришга чоғланди, лекин журъат этолмади. Мана энди устод ўзи уни Кўксаройга чорлабдилар.

Али Қушчи қора духоба тақясининг устидан мударра дасторини⁸ ўради, эгнига енгсиз кимхоб нимчасини, унинг устидан оқ чакмонини кийди-да, тик зиналардан юриб, юқорига чиқа бошлади...

2

Само артилган чиннидай тиниқ, юлдузлар чарақлаб турар, лекин шаъбони ойи ўз кучига кирган, тоғдан эсаётган изғирин остида дарахтлар дарёдай шовуллар, кекса тут ва садалар нола чекаётгандай чийиллар, ғийтиллар эди.

Али Қушчи ҳовлига чиқиши билан ўнг қўлидаги бинодан кимдир “лип” этиб чиқиб, йўлини тўсди.

– Тўхтанг, устод! Бу навкарларнинг муроди не? Қайга олиб кетадур сизни?

Али Қушчи суюкли шогирди Мирам Чалабийни таниб, унинг елкасидан кучди.

– Кўрқма, иним, аълоҳазратлари чақирибдурлар. Тезда қайтамен.

Али Қушчи расадхонанинг калитини Мирам Чалабийга топшириб, ҳовлига чиқди. Навкарлардан бири қоронғида бетоқат депсиниб турган арғумокни рўпара қилиб, қўлтиғидан олди. Лекин Али Қушчи узангини топиб, типирчилаган отга ўзи сапчиб

⁷ Риёзиёт – математика.

⁸ Мударра дастори – мударрислик салласи.

минди-да, жиловини қўлига олди: у “қушчи”⁹ номини бекорга олмаган, аълоҳазратлари билан овга чиққан пайтларида, не-не асов тулпорларни жиловлаб, бир лаҳзада ўзига ўргатиб оларди!...

Тун сукутини от туёқларининг дупури бузди. Навкарлардан бири олдинда, иккинчиси ёнма-ён от чоптириб борарди. Отликлар Сиёбдан ўтиб, дўнгга чиққанларида “Шоҳизинда” қабристонининг кўрғони ва кўрғон ортида қатор мақбараларнинг юксак гумбазлари кўринди. Тун ойсиз бўлса ҳам, юлдузлар акс этган фируза гумбазлари аллақандай кўкиш жило таратиб, ғалати ялтиллаб турарди. Қаердандир олисдан, Қусам ибн Аббос дахмаси томондан тиловат қилаётган қорининг мунгли овози келарди. Ҳазин куйга ўхшаган бу товуш гўё бошқа оламдан келаётган чексиз нолага ўхшар, кекса садалар ортидаги улкан қабристонга, қоронғида ҳайбатли кўринган куббадор дахмаларга аллақандай илоҳий руҳ бахш этар, борлик сирли ва мудҳиш туюларди.

Отлиқлар қабристондан ўтиб, масжиди жомага яқинлашганларида ҳар жой-ҳар жойда гулхан ёқиб, давра қуриб ўтирган посбонлар учради. Улар от туёқларининг дупурини эшитиб, ўринларидан сакраб туришар, лекин олдинда бораётган ясовулнинг амри билан йўлни очиб, отлиқларни ўтказиб юборишарди.

Регистон олдидаги кенг майдон лашкарга тўлиб кетган, сарбозлар даҳа-даҳа¹⁰ бўлиб гулхан ёқиб ўтиришарди. Мирзо Улуғбек мадрасаси рўпарасидаги хонақоҳлардан зикр тушаётган қаландарларнинг овозлари баралла эшитилиб турарди:

Ё олло, дўст, ё олло!

Ҳақ дўст, ё олло!

Шаҳар узра қанот ёзган хавф-хатар сабабми, қаландарларнинг жазави билан ҳу-хулаб зикр тушишлари ваҳимали туюлар, гўё улар Аллоҳга ҳамду сано эмас, билъакс, кимгадир таҳдид қилмоқда эдилар.

⁹ Кушчи – бу ерда моҳир овчи маъносига.

¹⁰ Даҳа-даҳа – ўн киши-ўн киши.

Тор, тимли расталардан кейин чукур хандак билан ўралган Кўксаройнинг кунгурадор деворлари қоронғида чўнг қоядай хайбатли туюлади. Қалъа деворлари ортидаги сарой гумбазлари эски дахмалардай вазмин қорайиб турар, қалъа ҳам улкан гўристонни эслатар, гўристондай сирли ва осуда эди. Саройда милт этган чирок кўринмас, бу ерда ҳатто посбонлар ҳам гулхан ёқишмаган, ҳаммаёк зимистон эди. Фақат Гўри Амирга қараган майдонга чиққанларидагина йўлларини фонус ушлаган посбонлар тўсишди. Қоронғида уларнинг қалқонлари ялтираб, туғли найзалари кўзга чалинди. Посбонлардан ўтиб, икки ёнидаги буржларига тўп ўрнатилган баланд дарвозахона олдига борганларида уларнинг йўлини яна қилич яланғочлаган сипоҳлар тўсишди. Биринчи ясовул карнай қилиб ўраб олган ёрлиғини кўрсатиб дарвозахонага кирди. Сал ўтмай кулф ва занжирларнинг оғир шарақлаши эшитилиб, Гўри Амирга қараган икки табақали кўйма дарвозанинг ён эшиги секин ғичирлаб очилди. Ичкаридан фонус ушлаган таниш салоҳдор¹¹ чиқди.

Эгардан сакраб тушган Али Қушчи биринчи сипоҳга отининг жиловини тутқазиб, дарвозахонага кирди.

Салоҳдор фонусини баланд кўтарганча рўпарадаги эшикни очиб унга йўл берди.

Баланд кунгурадор девор билан ўралиб, юксак буржларга тўп ўрнатилган ўрдадай ҳовлининг ҳар жой-ҳар жойида тош фонуслар милтираб турарди. Ҳовлининг сўл томонида пастқамроқ бинолар саф тортган бўлиб, — бу девонхона эди. Девонхонанинг ортида баланд девор билан тўсилган ҳарам бинолари оқариб кўринар, ўнг томонда икки ва уч ошиёнали кошоналарнинг тиллакори гумбазлари ял-ял ёнарди. Ҳовли ҳам гўристондай осуда, фақат ер тагидан аллақандай гурс-гурс овозлар кулоққа чалинар, афтидан, сарой остидаги ертўлаларда аслаҳасозлар ишламокда эди.

Салоҳдор, атрофи арча билан ўралган, ўртасига кумуш фаввора ўрнатилган мраммар сарҳовузнинг ёнидан ўтиб, баланд пештокли кошонага яқинлашди. Рахларига тилла тасма қоқилган ўймакор

¹¹ Салоҳдор – дарвозабон.

эшикнинг икки ёнида турган ясовулларнинг бири чапдастлик билан эшикни очиб, уларга йўл берди.

Улар ғира-шира тор йўлакдан ўтиб, тилла шамдонларга терилган шамлардан чароғон хонага киришди. Тагига қирмизи туркман гиламлари тўшалган, деворлари фируза ранг сопол парчинлар билан қопланган бу хонанинг тўрида юкори ошиёнага чикадиган мрамар зина кўринарди.

Уларни эшикда кутиб олган тунд юзли таниш саройбон Али Қушчини юкорига бошлади.

Иккинчи ошиёнадаги катта танобий хона ҳам бўм-бўш эди. Саройбон Али Қушчига шу ерда кутиб туришни имо билан билдириб, рўпарадаги эшикдан аълоҳазратларининг саломхонасига кириб кетди. Эшик очилганда бир зум устоднинг асабийлашган бўғиқ товуши эшитилиб, эшик ёпилиши билан яна тинди.

Али Қушчи хонада ёлғиз қолиши билан кўнгли ғалати бўлиб кетди: ерга шерозий гиламлар тўшалган, шифтдаги олтин қандилда беҳисоб шамлар ёнган бу кенг, чароғон хонанинг ҳамма деворлари устоднинг овдаги ўлжалари-ю, ов анжомлари билан безатилган эди. Ана, қаршидаги куббадор дарчанинг тепасига лаъл ва инжу қадалган, қулоч етмас архар шохи осилган. Бу архарни узок йили кузда Ҳисор тоғларига овга чикканларида устод ўзи отиб олган, шунинг учун ҳам ҳамиша бўлакча бир фахр билан тилга олардилар. Архар шохининг ёнида, камон ўқлари терилган кизил чарм садокнинг¹² устига йўлбарс териси осилган. Бу йўлбарс Жайхун бўйларидан, устод Хуросон юришидан қайтиб келаётганида отиб олинган эди.

Олис ва сермашаккат юришдан толиққан давлатпанох Самарқандга чопар юбориб, Али Қушчини Жайхун бўйларига чақиртириб олган эди. Али Қушчининг пойқадами қутлуғ бўлган, чунки ов пайтида туя бўйи келадиган камишзордан ногаҳон шу йўлбарс чиқиб қолиб, устодга ҳамла қилган, шунда камонини шай қилиб ёнма-ён бораётган Али Қушчи чапдастлик билан ўқ узган, унинг ўқи ўкириб осмонга сапчиган йирткичнинг кўзига тегиб,

¹² Садок – ўқдон.

аълоҳазратлари эсон қолган эди. Шу-шу, устод уни кўрганда “халоскорим”, деб ҳазиллашарди...

Али Қушчи бу серхашам ва сержило хонани томоша қиларкан, хаёлига бир фикр келиб, маъюс кулимсираб қўйди. Бир маҳаллар Мирзо Улуғбекнинг фармони билан бу қасри олийга илк бор қадам қўйганида вужудини шундай зўр бир ҳаяжон чулғаб олган эдики, бояги мрамор ҳовузларнинг ёнидан ўтаётганида оёқлари қалтираб кетган эди. Бу кўркам, муаззам саройни соҳибкирон аталмиш Амир Темур Кўрагоний барпо қилдирганини, деворларига тилладан жило берилган бу шинам хоналарда оламни титратган фотиҳи музаффар истиқомат қилганини, шу ерда ўтириб, буткул рўйи заминни фатх этмоқ тўғрисида пинҳоний режалар тузганини ўйлаганда вужудини аллақандай муқаддас бир титроқ камраб олган эди. Ҳайхот!.. Мана ҳозир яна ўша қасри олийда, улуғ жаҳонгирларнинг дорулмулкида¹³ ўтирибди. Лекин қалбида на бир кўрқув бор, на бир ҳаяжон! Фақат дилида теран бир маҳзунлик бор. Йўқ, бу маҳзунлик, сабийлик чоғларида қалбини ҳайратга солган бу муаззам қасрлар емирилаётганидан эмас, йўқ, суюкли устодига қуйинганидан, унинг азиз бошини қора булутлар ўраб олганига ачинганидан, холос. Нечун, нечун шундай бўлди? Нечун фалакиёт илмини идрок эта олган, ўткир тафаккури билан коинот сирларини очиб, янги юлдузлар кашф этган алломалар сарбони¹⁴ тахт ва салтанатнинг бевафолигини идрок этолмади. Нечун ҳамма даври даврон, ҳамма давлат ва ҳамма шоҳ ва фотиҳларнинг тарихини беш қўлдай биладиган бу зукко донишманд тож ва ҳокимият ҳеч бир кимсага вафо қилмаганини тушунмади, ёхуд тушунса-да уни тарк этишга иродаси етмади? Нечун ҳокимият деб аталмиш бу сохта шон-шавкатдан воз кечиб, бутун тафаккури, ўткир мушоҳадаси, бутун салоҳиятини илм-фанга, инсонни улуғловчи зиё-маърифатга бахш этмади? Нечун?..

Эшик очилиб Али Қушчининг хаёли бўлинди. Ичкаридан

¹³ Дорулмулк – бу ерда турар жой маъносиди.

¹⁴ Алломалар сарбони – олимлар қарвонбошиси.

Шайхулислом Бурхониддиннинг таниш ингичка овози чийиллаб эшитилди:

– Ас салотин зиллалоху фил-арз! Онҳазратлари шаърий султонимиздур. Бас! Султонимизнинг фармони олийлари барчага амру вожибдур!

Унинг овозини босиб ғала-ғовур кўтарилган эди, устоднинг хиёл бўғиқ, ўктам овози янгради:

– Бас! Фармони ҳумоюн амру вожибдур! Амир Султоншоҳ барлос! Сиз отлик ҳировул¹⁵ билан дарҳол йўлга чиккайсиз!.. Амир Султон Жондор тархон, сиз баронғор¹⁶ суворийлар билан ҳировул қўшинларнинг ортидан юргайсиз. Насиб бўлса довонда учрашармиз. Маслаҳатлар учун ташаккур. Машварат¹⁷ тамом!

Эшиқда шаҳар доруғаси Мироншоҳ, унинг кетидан қилич ва ханжар таққан амирлар, қизил кимхоб тўн кийган девонбеги билан сарой маҳрамлари кўринди. Ҳамманинг қовоғи солиқ, чеҳралари тунд эди. Заррин тўн кийиб, камарга олтин бандли шамшир таққан доруға Мироншоҳ Али Қушчига ер остидан бир қараб қўйди-да, рапидадай кенг юзини тескари буриб, мармар пиллапояларни дукурлатиб, пастга тушиб кетди. Сахт сумбати келишган, коп-қора соқоли ўзига жуда ярашган амир Султон Жондор тархон кумуш камарига осилган эгри қиличини этагига шарақ-шурук уриб, Мироншоҳнинг кетидан шошилди. Эгниларига қизил, кўк, яшил мовут ва кимхоб тўн кийиб, қора кундуз телпак ва бўрқларини бошларига бостириб олган бошқа амирлар ҳам нағал қоқилган этикларини билан мармар зиналарни тақ-тақ босиб пастга тушиб кетишди. Уларнинг биронтаси ҳам Али Қушчи билан саломлашмади, ёлғиз Шайхулислом Бурхониддин бир зум тўхтаб, тасбеҳ ушлаган ингичка, оппоқ бармоқларини кўришгани чўзди.

Шайхулислом пастга тушиб кетгач, хона чуқур сукутга чўмди, ҳатто саломхонадан ҳам чурқ этган товуш эшитилмас,

¹⁵ Ҳировул – олд қисм қўшинлар.

¹⁶ Баронғор – ўнг қанот қўшинлар.

¹⁷ Машварат – ҳарбий кенгаш.

давлатпаноҳдан дарак йўқ эди. Ё бошига тушган ташвиш билан бўлиб, шогирдини чакиргани ёдидан кўтарилмадимикин?.. Худди шу пайт, саломхона эшиги оҳиста очилиб, устод кўринди. Эгнида, одатда саройда кийиб юрадиган зарбоф тўн ўрнига кўкяшил мовут чакмон, бошига расадхонада ва мадрасада киядиган учлик қора духоба калпоқ, оёғида ичига олмахон мўйнаси қопланган қўнжи кенг иссиқ этик, устод остонада тўхтаб, шогирдига аллақандай синовчан тикилди.

Унинг сал тўлиша бошлаган новча бўй-бастида, мисдай қорамтир узунчок юзида, қалин қошлари тагидан тикилиб қараган ўйчан нигоҳида ҳам темурийларга хос кишини ўзига ром этувчи шиддат, ҳам қандайдир пинҳоний мажруҳлик бор эди.

Али Қушчи унга яқинлашиб тавозе билан салом берди. Лекин Мирзо Улуғбек ўнг кўлини вазмин кўтариб, уни тўхтатди-да, пастдан чиқиб келган саройбонга юзланди:

– Баковуллар истироҳатда эмасму?

– Онҳазратимнинг хизматига мунтазирдурлар.

– Таом ва шароб! – деди Мирзо Улуғбек саройбоннинг гапини бўлиб, сўнг Али Қушчини елкасидан кучиб, тўрдаги нақшинкор курсиларга бошлади. – Юр, ўғлим, маслаҳат бор...

Мирзо Улуғбек бошқа пайтларда ҳам шогирдини “ўғлим” деб атарди. Лекин бугун устоднинг овозида, шогирдини кучиб сўзлашида бўлакча бир меҳр, самимият, айни замонда қандайдир теран ғам-андух сезилиб турарди.

Устод, кўзлари ярим юмуқ, бошини эгиб, хаёлга толиб ўтирарди. Унинг чўзинчок қорамағиз юзи сўлгин, кенг пешонаси ва кийғир бурнининг икки ёнидаги ажинлари қуюқлашган, зотан, бутун вужудида, катта ялпоқ кафтларини тиззасига ҳорғингина ташлаб ўтиришида чуқур изтироб, изҳор этиш қийин бўлган теран бир мунг бор эди.

Али Қушчи юраги зиркираб, тасалли беришга оғиз жуфтлаган ҳам эди, Мирзо Улуғбек, худди ўз-ўзига гапираётгандай қилиб:

– Бу тун... Бу тун тушимда... Устодни кўрдим... – деди-ю, яна хаёлга чўмди.

Али Қушчи ғалати бўлиб кетди. Унинг кўз олдига илиқ баҳор куни келди. Мадрасаи Улуғбек ҳовлисининг мрамар сахнига, чин барг ёзган навкирон чинор атрофига офтобда гул-гул ёнган кизил палослар ёзилган. Энг яхши сарполарини кийиб, ясаниб олган ёш муллаваччалар ҳаяжонда: бу кун улар давр Афлотуни ҳисобланмиш мавлоно Салоҳиддин Мусо ибн Маҳмуд Қозизода Румий билан учрашиб, ундан сабоқ эшитмоқ бахтига мушарраф бўладилар!..

Али Қушчи мавлоно Румий тўғрисида кўп ғаройиб ривоятлар эшитгани учунми, ё бу табаррук зот яратган ва риёзиёт илмининг мураккаб масалаларига бағишланган рисоаларини мутолаа қилиб, ҳайратланиб юргани учунми, ҳикмат эгасини қандайдир ба-салобат ва калондимоғ бир одам деб тасаввур қилган эди. Аслида эса соч-соқоли оппоқ, нимжонгина бир чолни кўрди.

Кекса донишманднинг соч-соқолигина эмас, қош-киприклари, бошидаги кулоҳга ўхшаган учлик такяси, эғнидаги чакмони – ҳаммаси қордай оппоқ эди!

Ўша илиқ баҳор куни мавлоно Қозизода Румий унинг пешона-сидан ўпган, Мирзо Улуғбек эса Кўксаройга ташриф буюришини лутфан илтимос қилган эди... Мана, бу воқеаларнинг бўлганига қанча йиллар ўтди, қанча сувлар оқиб кетди, аммо-лекин Али Қушчи кўзини бир зум юмса ҳамон кекса алломанинг нуроний чеҳрасини кўради, пешонасида унинг лабларини, юзида майин соқолини ҳис этади...

Мирзо Улуғбек бош чайқаб, мийиғида кулимсираб қўйди.

– Тушимда... жаннатмакон устод каминани каттик койидилар. Бу бевафо салтанатни деб, илм-фандан юз ўгирдинг, дедилар. Тахт соҳиби бўламан деб, шундай етук салоҳиятингни жувон-марг қилдинг, дедилар...

Али Қушчи ўрнидан бир тебраниб, “Ё раббий!” – деб юборди.

Мирзо Улуғбек ялт этиб қаради, чуқур ботган ўйчан кўзларида савол аломати жилва қилди.

– Валинеъмат устод афв этсинлар, – деди Али Қушчи ўнғайсиз-

ланиб, – ва лекин мен ҳам бир-икки сония муқаддам худди шу фикрни кўнглимдан кечирган эдим...

Мирзо Улуғбек ёқут кўзли олтин узук тақилган ўрта бармоғи билан нақшинкор хонтахтани чертганча яна сукутга толди. Унинг ўсик қошлари бир-бирига тутшиб, ўртасида чуқур чизик пайдо бўлди. Али Қушчи унга тасалли бериш ўрнига аламли қалбини баттар тиглаганини сезиб, ўнғайсизланиб томоқ кирди.

– Мавлоно Али! – деди Мирзо Улуғбек, кўзларини бир нуқтадан узмай. – бандаи ожиз Мовароуннаҳрга салкам қирқ йил раҳнамолик қилдим. Наҳот бу борада қилган меҳнатим зое кетди, деб ўйлайсен? Наҳот илм йўлида, Мовароуннаҳр осойишталиги йўлида нафим тегмади деган фикрдасен?

Устоднинг ғам-андухга тўла овози фавқулодда титраб кетди-ю, Али Қушчи густоҳлик қилганини сезиб, лабини тишлади. Устоднинг бошида қора булутлар қуюқлашган бир пайтда бу нозик гапни кўзгаб, унинг дилини оғритмоқ инсофданми? Али Қушчи ўз хатосини тузатишга шошилди:

– Маъзур кўргайсиз, устод. Бу борада сиз ҳазратимнинг қилган хизматлари шундай улуғдирким, бунга шак-шубҳа йўқдир...

Мирзо Улуғбек тоқатсизлик билан бош чайқади.

– Камина барига тушунамен, Али! Аммо ҳодисалар силсиласи¹⁸ шундайким, бунини илм аҳли идрок этишдан ожиздир. Фозиллар ақли шоҳлар ақлидан ожиз бўлганидан эмас, йўқ! Билъакс, Ҳақ таоло сизларга шундай поклик ато этганким, шоҳлар ҳаётининг мислсиз розолатини идрок этишдан ожиздурсиз!

Мирзо Улуғбек бўғилиб кетгандай томоғини силаб уҳ тортди-да, гўё шогирди билан баҳслашаётгандай қўл силтаб:

– Йўқ! – деб хитоб қилди. – Мен салтанатдан айрилишдан кўрқмаймен. Фақат бу элга қирқ йил раҳнамолик қилиб орттирган бойлигим – мадрасаю расадхонам, нодир хазинам – тўплаган кутубхонам ва ниҳоят, яратган асарларим – барчаси поймол бўлишидан кўрқамен. Ҳа, фақат шундан кўрқамен. Тагин бир нарсадан – келгуси авлодлар бандаи ожиздан ҳазар қилмасму,

¹⁸ Ҳодисалар силсиласи – ҳодисалар йўналиши маъносида.

деб кўрқамен. Мирзо Улуғбекдай коинот сирларини очмоқни тилаган, фозилликни даъво этган мавлоно, ҳайҳот, охир-оқибат барча шох, барча тахт соҳибларидай салтанатни деб, ўз пушти камаридан бўлган фарзанди билан тожу тахт талашибдур-да, деган ном колдирмоқдан кўрқамен, мавлоно Али!

Али Қушчи юраги тикан санчилгандай безиллаб:

– Келгуси авлод тарихга қараб ҳукм юритадур, устод! – деди.
– Тарихни эса илм аҳли битадур. Илм аҳли сизнинг маърифат йўлида қилган хизматларингизни эсларидан чиқармас. Бунга шубҳа қилмагайсиз, устод!..

Мирзо Улуғбек бошини оҳиста тебратиб, дардли жилмайиб кўйди.

– Ташаккур, Али...

Шу пайт гурс-гурс оёқ товушлари эшитилиб, олдин саройбон, унинг орқасидан овларда кабобпазлик қиладиган бақалоқ баковул кўринди. Баковулнинг қўлидаги кумуш баркашда бода солинган нафис мунаққаш кўзача билан нозик хитой пиёлачалари терилган эди. Бақалоқ баковулнинг кетидан жизиллаб турган иссиқ кабоб билан аллақандай хушбўй хид таратган таомлар тўла баркашларни кўтариб ёрдамчилари кириб келишди. Баковуллар қўлларига баркашларни хонтахтага кўйиб чиқиб кетгунларича Мирзо Улуғбек бир нуқтага тикилиб сукутга чўмиб ўтирди, кейин саройбонга юзланиб:

– Мавлоно Муҳиддинга чопар кетдиму? – деб сўради.

– Чопарлар қайтиб келди, онҳазратим.

– Хўш?

– Мавлоно Муҳиддин оғир хаста эмиш, онҳазратим...

– Ҳм... – Мирзо Улуғбек унга “хўп, кетавер!” деб имо қилди-да, қовоғини солганича тилла ҳошияли нозик пиёлачаларга шароб куяркан:

– Хаста эмиш, – деб кўйди. – Сенинг бундан хабаринг борми, Али?

– Йўк, устод...

– Нечун?

Али Кушчи ўнғайсизланиб, жойида бир кўзгалниб кўйди.

– Эҳтимол эшитгандурсиз, устод. Шу йил кўклам мавлононинг ожизасини... Қаландар Қарнокий деган ёш мударрисга тилаб, совчиликка борган эдим. Мавлоно алхусус унинг отаси Хожа Салоҳиддин заргар қаттиқ ранжитиб қайтарди... Қолганини билурсиз, устод.

Мирзо Улуғбек биллур пиёлалардаги тилла ранг шаробга тикилганича сукут сақлар эди. У чиндан ҳам “қолганини билар” эди. Али Кушчи айтган совчиликдан сал кейин мавлоно Муҳиддин кизини амир Иброҳимбек тархоннинг кенжа ўғлига никоҳлаб берган, бу дабдабали тўйда Мирзо Улуғбек ҳам иштирок этган эди. Лекин кўп ўтмай, Мирзо Улуғбек ўғли Абдуллатифга қарши лашкар тортиб, Жайхун бўйларига кетганида, Самарқандда қолган шаҳзода Абдулғазиз амир Иброҳимбек ўғлини қатл қилдириб, унинг ёш қайлиғини ўз ҳарамига олган, шаҳзоданинг бу машъум иши амирлар орасида қаттиқ норозилик уйғотган эди...

Мирзо Улуғбекнинг кўз олдига бундан бир-икки ҳафта муқаддам ҳарамда кўрган ёш нозанин келди. Нозанин ҳарир пуштиранг парда орқасида бош эгиб турган бўлса ҳам, Мирзо Улуғбек унинг бўлакча ҳуснидан, қайрилма қошларининг нафислиги, қирра бурнининг четигаги катта холи, ёзилиб кетиб, оқ шоҳи кўйлагининг этагига тушган майин сочларининг хаёлий гўзаллигидан лол қолган эди.

– Қизим, – деди Мирзо Улуғбек, унинг масъум ва аллақандай маънос чехрасидан кўзини ололмай. – Бўлар иш бўлибди. Энди саройда қоласенму ё кетмокни тилайсенму, ихтиёр ўзингда...

Нозанин лабларини билинар-билинемас кимирлатиб:

– Ижозат берсангиз, кетамен, ҳазратим, – дедию юзини қўллари орасига яшириб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Гўё фил суягидан ясалгандай бу оппоқ қўллар, тирноқларига хина кўйилган бу нозик бармоқлар Мирзо Улуғбекка мавлоно Муҳиддиннинг бир гапини эслатди:

– Ожизам хаттотликда тенгсиздур, онҳазратим. Тиласангиз рисолаларингизни кўчириб берадур.

Мирзо Улуғбек ўшанда бу гапга ишонқирамас ва тарихий рисолаларидан бирини берди. Бир ойдан кейин эса ипак қоғозга кўчирилган ўз рисоласини кўриб, хайратда қолди; рисола чиндан ҳам бўлакча бир хуснихат ва нафосат билан кўчирилган эди.

Мирзо Улуғбек унсиз титраб йиғлаётган нозаниннинг яланғоч кўлларини кўрганда англади: бонунинг хуснихати хина кўйилган бармоқларидай нозик ва гўзал эди.

Мирзо Улуғбек санамга рухсат берди-ю, ўзи дархол шахзодага одам юборди. Лекин... не чора? Гишт қолипдан кўчган эди!..

... Мирзо Улуғбек оғир туш кўриб уйғонган одамдай кўзларини артиб, Али Қушчига қаради.

– Ҳақ таоло шохид, бу машъум фожеада бегуноҳмен, мавлоно. Аммо ўз бармоғингни ўзинг чополмас экансен, не қилай, ўз пушти камаримдан бўлган фарзандим...

– Биламен, устод.

– Қаландар Қарнокий не бўлди? Мадрасани тарк этиб, дарвешликни ихтиёр этган эмиш... Бу сўз ҳақиқатму?

– Ҳақиқат, устод. Кўп салоҳиятли йигит эди. Надоматлар бўлғайким, ўшал тўйдан кейин устига жанда, бошига кулоҳ кийиб, мадрасани тарк этди. Алҳол кўча-кўйда гадолик қилиб юрган эмиш.

Мирзо Улуғбек лабини тишлаб яна жим қолди. Мунаққаш пиёлалардаги тилларанг шароб қуйилганича турар, кумуш баркашдаги кабоб совуб қолган, бунинг ҳаммаси устоднинг эсидан чиққан, устод ҳаёлотнинг тубсиз уммонига чўмган эди. Ниҳоят у чуқур тин олиб:

– О, осий бандалар, бандалар! – деб қўйди. Сўнг:

– Толиби илмлар орасида ишончли йигитлар топилурми? – деб сўради.

– Топилур, устод...

– Топилса... муддаога ўтайлик, мавлоно, – Мирзо Улуғбек кафтини Али Қушчининг тиззасига қўйиб, кўзларига тикилди. – Эҳтимол эшитгандурсен, Мовароуннаҳр осмонини қора булутлар қопламоқда. Шахзода Абдуллатиф Жайхундан ўтиб, Кешга

яқинлашиб келмоқда. Букун доруссалтана Самарқанд ҳам хавф остида турибди... Эшитгандурсен?

– Эшитганмен, устод. Аммо... наҳот сулҳ-салоҳнинг чораси топилмас? Агарчи сиз шаҳзоданинг гуноҳидан ўтсангиз...

Мирзо Улуғбек тоқатсизланиб:

– Ҳайҳот! – деб хитоб қилди. – Агарчи масала шаҳзоданинг гуноҳларини кечирмоқда бўлса, юрт осойишталиғи йўлида мен сулҳдан бош тортмас эдим. Аммо... сен шаҳзодани билмайсен, Али. Билмайсен! – Мирзо Улуғбек ўрнидан туриб кетиб, хонани бир айланиб чиқди. – Мақсад не эди? – деди тўхтаб. – Ҳа! Сени бу даргоҳга чақирмоқдан муддао шуким, қирқ йил салтанат тебратиб, орттирган бойлигим, расадхона ва кутубхонам, битилган ва ҳали ниҳоясига етмаган рисолаю китобларим – барчаси сенинг қўлингдадур. Алқисса, бу хазинани жоҳил гумроҳлардан, маҳдуд мутаассиблардан асраб қолмоқ... ёлғиз сенинг ихтиёрингдадур. Аммо... – Мирзо Улуғбек қўлларини кўксида қовуштириб, шогирдига синовчан тикилди. – Аммо эсингда бўлсин: кўп хагарли юмуш бу!

– Биламен, устод.

– Билсанг ҳам ўйлаб кўр, Али.

Али Қушчи қизаринқираб кулимсиради.

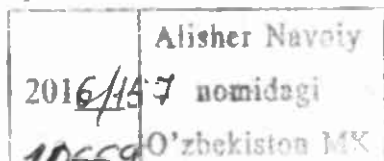
– Наҳот фақирдан шубҳа учирд?

– Йўқ! Агар шубҳа қилсам бу сирни очмас эдим, Али. Аммо... сенинг умрингга завол бўлмоқчи эмасмен. Зеро, уламои киром аталмиш ақли қосир¹⁹ маддохлар илм аҳлига тишларини қайраб юрганидин хабаринг бордур...

– Бор, – Али Қушчининг эсига яқинда “Мозори шариф” да рўй берган мудҳиш бир ҳодиса тушди.

Улуғбек мадрасанинг йигирма чоғлик талабалари оғир хасталиқдан кейин вафот этган бир муллаваччани дафн этгани “Мозори шариф” га борган эдилар. Улар тобутни кўтариб қабристон кўрғонига яқинлашиб қолганларида, дарвозадан бир гуруҳ мурид ва дарвешлар қуршовида шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари чиқиб келди-ю, қўлидаги нақшинкор асосини ҳавода силкитиб:

¹⁹ Ақли қосир – калтафаҳм.

– Даф бўл! – деб бақирди. – Оллони унутган диёнатсиз даҳрийлар хоки бу даргоҳи мукаррамни макруҳ килур! Макруҳ!..

Маросимнинг бошида ҳассақашлик қилиб бораётган Али Қушчи эътироз билдирмоқчи бўлиб, олдинга юрган эди, шайх хазратлари яна асосини кўтариб:

– Сен ҳам даф бўл, бетавфик! – деб ўшқирди. – Ёдингда бўлсин, мавлоно Алоуддин Али! Ҳамду санони эсидан чиқариб, кофирликка юз тутган барча алломаларнинг ҳоли шу бўлар! Ҳа, шу бўлар!..

– Хўш, нечук ўйланиб қолдинг, Али?

Али Қушчи негадир бир сапчиб тушди. Мирзо Улуғбек унинг тепасида ҳамон қўл қовуштириб турар, ҳорғин кўзлари қисилган эди. Али Қушчи юрагини музлатган совуқ ваҳимани ҳайдаб:

– Устоднинг фармони шогирд учун амри вожибдур, – деди.

– Пухта ўйладингму? Кейин пушаймон чекмайсанму?

– Устод!

– Балли! – Мирзо Улуғбекнинг кўзларидаги синовчан ифода илик меҳр билан алмашди.

– Қани, ортимдан юр, сенга айтадурғон яна бир сўзим бор! – Мирзо Улуғбек рўпарадаги саломхона эшигини очиб, ичкарига кирди.

3

Тўрига қуйма тилладан ясалган ўймакор курси ўрнатилган саломхона нимқоронғи эди. Шифтдаги олтин қандилда нечундир бир нечтагина шам ёнар, бу шамлар шуъласида ложувард кошинлар билан қопланган деворлар, куббасимон шифтдаги нозик безаклар қандайдир хазин товланиб, хонага аллақандай сирли бир рух бахш этган эди. Али Қушчининг эсига беихтиёр соҳибқирон аталмиш Амир Темур тушди. Бу сирли нимқоронғи хонада, тўрдаги қуйма тилладан ясалган нақшинкор тахтда бир маҳаллар Соҳибқирон ўтиргани кўз олдига келиб, вужуди жимирлаб кетди. Гўё хонада унинг нотинч руҳи ҳоким, бир рух гўё унинг суюкли

даргоҳига Али Қушчидай фақир бир алломанинг кириб келишидан норизо эди.

Мирзо Улуғбек тахтнинг орқасига ўтиб, деворга тutilган сурма ранг ипак пардани юлқиб очди. Парда очилганда бир киши зўрға сиғадиган, раҳларига мис тасма қоқилган кичикроқ эшик кўринди.

Мирзо Улуғбек белидаги сербар камарига осилган калитни олиб эшикнинг кулфини жаранглатиб очди. Сўнг, куббасимон тоқчадан битта шам олиб, Али Қушчига узатди, иккинчи шамни ўзи олиб ёқди-да, кифти билан эшикни итарди.

Пўлат қопланган залворли эшик аста ғичирлаб очилди-ю, қоронғи бўшлиқ кўринди.

Мирзо Улуғбек ярим букилиб эшикдаи қоронғиликка шўйғиди. Унинг орқасидан кирган Али Қушчи зим-зиё кудукни кўрди. Димоғига моғор ҳиди гуп этиб урди. Мирзо Улуғбек, бир кўлида шам, бир кўли билан кудукнинг сирпанчик деворини пайпаслаганича тик пиллапоялардан пастга тушмоқда эди. Ниҳоят, у “кудукнинг тагига” етди чамаси, яна бир эшикни очиб, ертўлага ўхшаган хонага шўнғиди.

Бу – деворлари қора мрамар билан қопланган, шифти паст, торгина чорси хона бўлиб, ичи муздай совуқ эди. Хонанинг тўрт бурчида тўртта пўлат сандиқ турар, сандиқлар оғир занжирлар билан темир қозикларга боғланган эди.

Совуқ гўрға ўхшаган бу тош сағанада ҳам ўша сирли рух ҳоким, гўё сандиқлар ортида, шамларнинг заиф шуъласи ёритолмаган зимистон бурчакларда кимдир бор, кимдир қаҳрли сукут билан уларни кузатиб турарди...

Мирзо Улуғбек кўзларини юмиб ва бошини эгиб, бир лаҳза турди, тиловат қилди чамаси, лаблари пичирлаб, юзига фотиҳа тортди, сўнг, рўпарадаги катта пўлат сандиқнинг кулфига калит соларкан, Али Қушчига қараб: “ёрдам бер”, деган маънода имо қилди.

Сандиқнинг қопкоғи шундай оғир эдики, икки кишилашиб,

аранг кўтаришди. Қопқок жаранглаб очилиши билан ғира-шира хона гўё чарақлаб кетди.

Катта сандиқ ял-ял ёнган олмос, лаъл, ёқут, инжу, забаржад ва яна қандайдир нафис товланган қимматбаҳо тошлар билан лиммо-лим эди.

Мирзо Улуғбек тошлардан бир ҳовучини олиб ҳайрат билан тикилди.

Тошлар кўк, қизғиш, яшил ва фируза ранг нур таратар, бу нурлар бир-бирига қўшилиб, камалакдай ажиб бир манзара касб этарди.

– Бағдод ва Қоҳира хазиналаридан келтирилган, – деди Мирзо Улуғбек ўйчанлик билан. – Бобом Амир Темур султон Боязидни тору мор этганда олиб қайтган ўлжалари. Лекин ҳазар қилмағил. Аслини суриштираманг фуқаронинг мулкидир бу. Ундан бир халта олғил.

Али Қушчи ҳайрат билан устодига қаради.

– Буларни не қиламен, валломат?..

– Сенга бойлик керак эмас. Буни биламен. Аммо бу дуру жавоҳирларни боя мен айтган яхши тилак йўлида ишлатурсен!

Мирзо Улуғбек шундай деб, сандиқдаги тошларни бир четга сурди. Ярим қоронғи хона яна ҳам ёришиб кетди: тошларнинг тагида қуйма олтинлар ялтиллади. Юм-юмалоқ қолипларга қуйилган олтинлар худди тўнтарилган пиёлалардай сандиқ тагида қатор терилган эди.

Мирзо Улуғбек тиллалардан биттасини олиб, қўлида салмоқлаб кўрди.

– Нақ уч кадоқ келур, – деди. – Булар жаннатмакон бобомнинг менга қолдирган улушидур. Мен ўз улушимни жаҳонгирлик эмас, салтанатни обод қилмоқ, мадрасалар қуриб, илм-фан ривожига сарф этмак ниятида эдим. Энди ҳам шу ният йўлига сарф бўлғай...

Мирзо Улуғбек сандиқ остидан қалин қизил чарм халтача олиб, пиёладай-пиёладай қуйма олтиндан ўнтасини санаб ол-

ди, кейин кафтларини тўлдириб, беш-олти ҳовуч гавҳару жа-
воҳирлардан солди-да, Али Қушчига юзланди:

– Ол!

Али Қушчи чарм халтани сандиқдан олиб ерга қўйди: халта
зилдай оғир эди.

Мирзо Улуғбек хаёлга толиб соқолини тутамлади.

– Филҳақиқат, сен бу тиллаларни ишлатмоқ йўлини билмас-
сен, – деди у, анча сукутдан кейин. – Лекин буларни тангага ал-
маштирмоқ лозим бўлса, Хожа Салоҳиддин заргарга мурожаат
қилгил. Зотан, заргар билан унинг ўғли мавлоно Муҳиддинга ҳам
саломим, ҳам узр-маъзуримни етказгил. Токи бу мушкул ишда су-
янган бир тоғим сен бўлсанг, бир тоғим мавлоно Муҳиддиндур...
Шаҳзоданинг гуноҳини кечиргай. Саломимни етказгил, Али. –
Бош устига, устод...

Мирзо Улуғбек сандиқнинг қопқоғини ёпаркан:

– Биласен: шаҳзода – ногирон, қалби мажруҳ...

Устод Жайхун бўйларида қўшин тортиб турган маҳалда
Самарқандда қолган шаҳзода Абдульазизнинг мунофиқликлари
эсига тушган Али Қушчи: “О, устод, устод! – деди ичида. – Не-
чун бу фарзандингизга қаттиқ меҳр қўйдингиз? Сизнинг бошин-
гизга тушган барча надоматларга шу фарзанди аржумандингиз²⁰
сабаб эмасми? Сиз унинг жисмини ногирон, қалбини мажруҳ
дейсиз, у бўлса... ўрнингизга Самарқандда қолганида саркарда-
ларингизни тазйиқ остига олди, амир Иброҳимбек ўғлини қатл
қилдириб, барча лашкарбошиларингизни сизга қарши қўйди...”

Мирзо Улуғбек, гўё Али Қушчининг фикрларига тушунгандай
оҳиста хўрсиниб қўйди:

– Мен ўзимдан қўрқамен, Али. Ҳақ таоло инъом этган умр-
ни яхшидур, ёмондур, ўткардим. Бу норасо дунё лаззати шун-
чалик бўлур. Аммо... пушти камаримдан бўлган бу фарзандим-
нинг тақдири не бўлади? Оға-ини бир-бирини не қилади? Буни
ўйласам юрагим эзилади, зеро, унинг жисми ногирон, қалби
мажруҳ, Али!

²⁰ Фарзанди аржуманд – суюкли фарзанд.

Али Қушчи, гўё устодига густоҳлик қилгандай туюлиб, унинг ғамгин чеҳрасидан кўзини олиб қочди.

– Бас! Тангри таоло ўзи мушкулимизни осон қилгай! – Мирзо Улуғбек сандикнинг қулфини илди-да, шамни кўлига олиб, олдинга ўтди. Саломхонага чикқач, эшикларни очиб, бошқа хоналарга қаради, ҳеч ким йўқлигига ишонгач, Али Қушчига юзланди.

– Кўксаройдан бу жавоҳиротни олиб чиққанингни ҳеч кимса билмаслиги даркор, – деди у. – Белбоғ билан белингга икки қатор қилиб тугиб ол!

Али Қушчи бош ирғаб устодига тикилди.

– Каминадин тагин не тилайсиз, устод?

Мирзо Улуғбекнинг кўзлари қисилиб, чеҳрасида ўйчанлик аралаш шиддатли бир ифода пайдо бўлди.

– Бор тилагимни боя айтдим, мен ўзимнинг чин бойлигим деб тожу тахтни эмас, илм-маърифат йўлида қилган хизматларимни, битган асарларим, тўплаган илм хазинасини билурмен. Бу бебаҳо хазинанинг тақдири сенинг қўлингдатур, Али. Бу хазина буткул Мовароуннаҳр, эҳтимолки буткул башариятнинг бойлигидур. Мабодо ҳақ таоло бандаи ожизни салтанатдан Мосуво қилиб, элда хурофотки авжга минса... бу хазинани бўлғуси авлодлар учун асраб қолмоқ сенинг гарданингдатур. Эҳтимолким, уни тоғларга олиб чиқиб, аниқ бир жойга яширурсен. Эҳтиёт шарт, шу букундан уста топиб, ўн-ўн беш пўлат сандик ясашиб қўймоқ макбул бўлур.

– Англадим, устод...

Мирзо Улуғбек қўлларини шогирдининг елкасига қўйди.

– Ҳақ таолога шукурким, ўз пушти камаримдан бўлган фарзандларимдан ёлчитмаса-да, сендай шогирд ато қилди... – Мирзо Улуғбек қалтираган қўллари билан Али Қушчини кучоқлаб, пешонасидан ўпди.

Али Қушчи нечундир яна ўша илиқ баҳор кунини эслади, кўз олдига нимжонгина оппоқ чол – жаннатмакон устоз Қозизода Румий келди. Чол ҳам худди Мирзо Улуғбекка ўхшаб пешонасидан

ўпгани, юзига теккан оппоқ майин соқоли ёдига тушиб, кўнгли эриб кетди.

– Биллоҳ, фақир ҳам Оллоҳга шукур қиламенким сиздай меҳрибон устод ато қилди! – Али Қушчи беихтиёр кўзига ёш олди.
– Тақдир бошқа йўлни ихтиёр этганда ким бўлар эдим?

Мирзо Улуғбек йирик тилла узук тақилган шаҳодат бармоғи билан кўз ёшларини артиб, тўсатдан шикаста овозда:

– Мен сендан абадул-абад розимен, – деди. – Агарчи дийдор кўришмак насиб этмас, рози бўлғайсен, ўғлим.

У бу кун иккинчи бор Али Қушчини “ўғлим” деди.

– Фақир ҳам розимен, устод, тоабад розимен...

Устод билан шогирд, кўз ёшидан тиллари лол, қаттиқ қучоқлашганларича жимгина қотиб қолдилар.

4

Мирзо Улуғбек Али Қушчини пастки ошиёнагача кузатиб кўйиб, овчилик ўлжалари билан безатилган хонага қайтиб кирди. Бу муаззам саройдаги сон-саноксиз хоналар орасида Мирзо Улуғбек шу кенг осуда хонани кўпроқ хушлар эди. Саломхонада ўтириб чарчаганида, салтанат ишлари кўнглига текканида аксарият шу хонада ўтириб ҳордиқ чиқарар, мутолаа ва мушоҳада лаззатини сураб эди.

Хонанинг тўридаги хонтахтада кумуш баркашларга солинган қабоб ва патирлар, нозик мунаққаш пиёлаларга қуйилган бода қандай бўлса, шундай турарди.

Мирзо Улуғбек курсига ўтириб, бир ҳўпам шароб истагида пиёлани кўлига олди, лекин шу пайт мрамар зиналарда гурс-гурс оёқ товушларини эшитиб, пиёлани жойига қўйди. Хонага тунд юзлик саройбон кириб, бош эгди.

– Бобо Ҳусайн Баҳодир...

– Қани? Айт, кирсин!..

Мирзо Улуғбек сўзини тугатмаган ҳам эдики, остонада кеча Кешга чопар қилиб юборилган суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодир кўринди.

Новча, хушқомат, хушсурат Ҳусайн Баҳодир қўл ковуштирганча пойгакка тизза букди. Бошидаги учлик дубулғаси остидан оққан шиғ-шиғ тер томчилари юзини ювиб, коп-қора соқол-мўйловларига томчилар, мис совут тагига яширинган кенг кўк-раклари темирчининг босқонидай кўтарилиб-тушиб турарди. Мирзо Улуғбек ранги ўчиб ўрнидаи турди.

– Нечук гунгдай котиб қолдинг? Сўзла!

– Аълоҳазратлари афв этсинлар. Сиз шахриёри фалак-иктидорни хушнуд киладурғон хабар келтирмадим...

– Сўзла! – бакириб юборди Мирзо Улуғбек.

– Кеш қўлдан кетгани аниқдур, валинеъмат! Қалъа доруғаси Амир Камолиддин Кеш калитини шахзодага қаршиликсиз қўш қўллаб топширибдур!

– Амир Арслон қайдадур!

– Амир Арслон ўз лашкари билан довонда турибдур...

Мирзо Улуғбек қўлларини орқасига килганича хонани бир айланиб чиқди. Унинг кўзлари қисилиб, бурун катаклари пир-пирай бошлаган, жағ пайлари туртиб чиққан қорамтир юзида, бутун вазоҳатида шафқатсиз бир ифода пайдо бўлган эди. Сукут чўзилиб кетгач, саройбон Ҳусайн Баҳодирни секин туртди. Ҳусайн Баҳодир томоқ қириб:

– Онҳазратимнинг фармонларига тайёрмен, – деди.

Мирзо Улуғбек бошини кўтариб, уйқусизликдан қизарган кўзлари билан навқарига қаради, лекин навқарини кўрмади, хаёли бошқа ёқларда кезиб юрарди.

– Не дединг? Ҳа! Субҳидам лашкар тортиб йўлга чиқамиз. Отанжомлар шай бўлсин!

– Фармони ҳумоюн амри вожибдур, онҳазратим. Ва лекин бир арзим бор...

– Сўзла.

– Арзим шуки, черик²¹ йиғсак.

– Черик?

²¹ Черик – кўнгиллилар маъносида.

– Фуқаро сизга содиқдур, валинеъмат! Ижозат этсангиз беш-ўн минг черик йиғар эдик.

Мирзо Улуғбек соқолини тутамлаб узок ўтирди, кейин оҳишта бош чайқаб:

– Йўк, – деди. – Лашкар бас келмаган жойда черик не қилади? Бор, дамингни ол, Бобо Ҳусайн...

Саройбон билан Бобо Ҳусайн Баҳодир орқалари билан юриб чиқиб кетишди. Мирзо Улуғбек шароб тўла пиёлани кўлига олиб, бир кўтаришда сипқариб ташлади...

Ҳайҳот, унинг сўнгги умиди ҳам чил-чил синди. У шаҳзода Абдуллатифнинг катта кўшин билан Жайхундан ўтиб, Кешга яқинлашаётганини билса-да, бу мустаҳкам қалъа унга жанг-жадалсиз таслим бўлишини кутмаган эди. У Амир Камолиддинга ишонар, унинг қалъа калитини шаҳзодага қаршиликсиз топширишини сира кутмаган, чунки уни ўзининг энг содиқ амирларидан бири деб ўйларди!.. Бас, Амир Камолиддинки сотқинлик қилган экан, эндиликда кимга инонмоқ, кимга суянмоқ даркор? Эсига беихтиёр бобосининг бир гапи тушди.

Амир Темур Ҳиротда, “Боғи жаҳонда” Шохруҳ Мирзо билан суҳбатлашиб ўтириб, ўғлининг қайси бир амирнинг содиқлиги тўғрисида айтган гапига заҳарханда билан кулган эди.

– Бу амирларга инонма, ўғлим! Уларни содиқ бўлсин десанг, қиличингни илгингда²² маҳкам ушла!

Дарҳақиқат, мана, салкам қирқ йил Мовароуннаҳрга салтанатли шоҳ бўлди. Мурувватли фуқаропарвар подшоҳ бўлишга уринди, бутун иқтидори ва салоҳиятини шу давлат, шу эл осойишталигига сарф қилди, аммо букун боши надоматда қолганда... дардини айтадиган на бир ҳабиби, на бир табиби бор!.. Тақдирнинг қандай ўйини эканким, унинг боши маломатдан чиқмай қолди. Ё... ал қасосил миналҳақ! Бобоси Амир Темурнинг қонли қилмишлари учун тақдир ундан ўч олмоқдаму? Ё шафқатсиз Хуросон юришида унинг ихтиёрига қарши тўкилган қон учун ҳақ таоло уни ўз меҳри шафоатидан мосуво қилдиму?

²² Илик – қўл.

Буни ўйлаши билан отаси Шоҳруҳ Мирзо вафотидан кейин Ҳиротга борганида рўй берган бир воқеа эсига тушиб, вужуд-вужудигача жимирлаб кетди.

Жума куни эди. Мирзо Улуғбек Ҳиротга кириши муносабати билан барча дин пешволари, аркони ҳарб ва аркони давлатлар масжиди жомега йиғилган эди. Мирзо Улуғбек Ҳиротнинг аён ва боёнлари қуршовида Мадрасаи Шоҳруҳиядан чиқиб, қиблагоҳи қурдирган қаландарлар хонақосидан ўтаётганида соч-соқоли ўсиб кетган, мажнунсифат бир дарвеш пайдо бўлди-ю, худди зикр тушаётгандай ғалати ҳаракатлар қилиб, бежо кўзларини ўйнатиб, унинг йўлини тўсди.

Олдинда бораётган суворийлар дарвешнинг устига от солдириб, уни йўлдан ҳайдашга уринишди. Лекин Мирзо Улуғбек имо билан уларни четлатиб, дарвешнинг арзини эшитишга мойиллик билдирди. Шунда телба дарвеш жулдур жандасига осилган кўнғироқчаларини жаранглатиб, ғалати қийшанлаганича Мирзо Улуғбекнинг олдига келди. У оғзи кўпириб, “Ё Оллоҳ дўст, ё олло, ҳақ дўст ё олло!” деб зикр тушар ва зикр орасида алланималарни гапирар эди. Дарвеш ғудурлаб гапиргани учунми, Мирзо Улуғбек унинг сўзларига аранг тушунди.

Телба девона унинг саркардалари Ҳирот теварагидаги қишлоқларнигина эмас, ҳатто йўқсиллар ва гадолар хонақоҳларини ҳам талон-торож қилганидан сўзлар, бу иш учун бутун темурийлар авлоди Оллоҳнинг қаҳрига дучор бўлишини башорат қиларди... Мирзо Улуғбек ўзини эшитиб-эшитмаганликка олиб, жадаллаб ўтиб кетди. Лекин ўшандан бери телба дарвешнинг мудҳиш башорати эсидан чиқмайди. Мана ҳозир ҳам ўша манзара ёдига тушиб, этлари жимирлаб кетди...

Ҳа! Бу машғум Хуросон юриши унинг бошига кўп савдолар солди. Бошда уни бу юришга даъват этган амирлар эса зафариатсиз урушдан кейин ундан юз ўгириб, зимдан чоҳ қазиш пайига тушдилар. Лекин на чора? Отаси Шоҳруҳ Мирзо вафотидан сўнг – покиза руҳи равзаи ризвонда масрур бўлгай! – волидан меҳрибони Гавҳаршод бегимнинг кирдикорлари туфайли Ҳирот

саройида низо-нифоқ авж олиб, бекиёс салтанат хавф остида қолди!

Мирзо Улуғбек кўзини юмиб бошини секин чайқади. У волидаи меҳрибонига нисбатан кўнглида илик бир туйғу уйғотишга ҳаракат қилди. Лекин кўз олдига узун бўйли, кўк ипақдан кенг кўйлак кийиб, бошига кўк рўмол ўраган, қўлидан тасбеҳи тушмайдиган калондимоғ бир хотин келди. У қош-кўзлари қопқора, кийғир бурун, хушсурат хотин бўлса ҳам, фариштаси йўқ, чеҳраси совуқ аёл эди. Бобоси Амир Темур Кўрагоний шаҳодат шаробини ичгандан бери Гавҳаршод бегим бу кийимни, кўк ипақ кўйлаги билан кўк рўмолини ташламас, гўё Соҳибқирон учун то ўлгунча мотам тутган, шу билан бу дунё ишларидан қўл ювиб, у дунё ғамига ўтган эди. Ҳайҳот! Амир Темур Оллоҳ раҳматига йўл тутиб, Хуросон тахтига Шоҳруҳ Мирзо ўтирибди ҳамки, Гавҳаршод бегим тожу тахтни ўз қўлига олди. Саройни жохил гумроҳлар ила Хокони Саидни кўролмайдиган бадхўҳларга тўлдириб юборди. Ҳирот фиски фужур уясига айланди. Шоҳруҳ Мирзони чалғитиб, сайидларни қатл қилдирган, шаҳзодалар орасига низо туширган, суюкли набираси Алоуддавла билан Абдуллатифни бир-бирига қайраб солиб қатлу киргин чиқарган ҳам, эвоҳ, шу волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегим бўлди!.. Бу фитнаю хунхорликлардан иш чикмагач, ўз ўғли Мирзо Улуғбекка “шоҳи Шарир”²³ деган ном тақиб, шаҳзода Абдуллатифни қайраб солди. Шаҳзода эса... Нақшбандийлар жамоасининг раҳнамоси шайх Низомиддин Хомуш янглиғ дин пешволарининг домига илиниб қолди. О, хурофот ботқоғига ботиб қолган бу жохил уламолар! Илгари, Мирзо Улуғбек тахтда муқим ўтирган маҳалда улар тишларини тишларига қўйиб бўлса ҳам чидаб юришган эди. Лекин Мирзо Улуғбек Хуросон юришидан ғолибиятсиз қайтди ҳамки, дарҳол бош кўтариб чиқишди. Мирзо Улуғбек инонган лашкар-бошилари эса... Юксак рутба, шон-шавкат ва зеб-зийнатга ўч бу амиру умаро эса... фақат тахт соҳиби кучда турган маҳалдаёқ қўл қовуштириб туради. Салтанат сал тебрансин, дарҳол юз ўгирди. Кимнингки қиличи ўтқир – улар шунга хизмат қилади!

²³ Шоҳи шарир – бузук шох.

Ҳа, Хуросон юришидан кўп бойлик, юксак рутба ва шон-шавкат кутган саркардаларнинг ҳамма умидлари пучга чиқди. На чора, бу оғир юриш зафар келтирмади. Кейинчалик, Мирзо Улуғбек ўз ўғли Абдуллатифга қарши кўшин тортиб, Жайхун бўйларига отланганида эса, Самарқандда қолган шахзода Абдульазиз кўп номақбул ишлар қилиб, бир қанча нуфузли амирларни унга қарши қўйди, урушдан чарчаган фуқаро ҳам ундан совуди. Оқибат, мана қирқ йиллик меҳнати хавф остида турибди!..

Мирзо Улуғбек бу ўйлардан боши ғовлаб, пешонасини ишқалади, яна бир пиёла шароб ичди, лекин уни ўз қаърига тортган тугёнли ўйлар гирдобидан чиқолмади.

У шогирди Али Кушчининг минг чандон ҳақ эканини дил-дилидан ҳис этар, айни замонда унинг бояги гаплари қайта-қайта эсига тушиб, юрагини ўртар эди. Ахир наҳот унинг шунча хизматлари, илми маърифат йўлида чеккан заҳматлари, сарф этган бойликлари, фуқаро учун курдирган ҳаммому қаздирган ариқлари, наҳот бунинг ҳаммаси инобатга ўтмаса? Наҳот бўлғуси насллар уни бошқа шоҳ ва бошқа фотиҳлардан фарқ этмаса? Али Кушчи ўйлайдики, Мирзо Улуғбек салтанат талашмасдан тожу тахтни шахзодаларга бериб, илму идрок йўлига ўтса бас, шахзодалар уни ўз ҳолига қўярлар, суюкли ишинг билан шуғуллан деб, расадхона ва мадрасаларнинг дарвозаларини очиб берадилар. Ҳайҳот! Али Кушчи ўйлагандай осон бўлганида Мирзо Улуғбек бу бевафо ҳокимиятни аллақачонлар тарк этиб, ўзини суюкли ишига бағишламас эрдими? Бошидаги тож, тагидаги тахт илми фунун учун даркор эканини тушунмаганида, бу совуқ кошонани, гуноҳи азимга ботиб қолган бу ҳарам, шон-шуҳрат ва мансаб ишқида ҳеч бир разолатдан тоймаган бу амирлар, сарқору саройбонлар, хуруфот ва таассуб ботқоғига ботган дин пешволаридан юз ўгириб, суюкли талабалари орасига, маърифат даргоҳига кетмас эрдими? Лекин не чора? Бу манҳус тожу тахт, бу салтанат, инсонлар устидан ҳокимлик қилмоқ истаги шундай ширин эканки, унинг нияти поклигига ким инонади? Ким унинг самимийлигига, ўз ихтиёри билан салтанатдан қўл ювганига инониб, тинч қўяди?

Агар унга инонсалар, инониб илму идрок билан бамайлихотир шуғулланишга қўйиб берсалар, у ҳозир ҳам вафосиз ҳокимият, бу тожу тахтдан бажону дил воз кечар эрди...

Юрагини ларзага солган бу ташвишли ўйлар, аламли кўнглидаги бу тўфон нақадар зўр бўлмасин, чарчоқ ва бедор ўтган кечалар ўз ишини қилди: Мирзо Улуғбек бошини курсининг суянчиғига ташлаганича кўзлари юмилиб бораркан, хаёлидан яна ўша фикр ўтди. Башарти шахзода унинг тилагини ҳурмат қилса, ўз ихтиёри билан салтанатдан воз кечиб, ўзини бус-бутун илмфанга бағишлашни кўнглига тугиб қўйди. Лекин субҳидам саройга йиғилган саркардалар уни уйғотишганда Мирзо Улуғбек кечаси кўнглига туккан аҳду паймонини эслаб ҳам ўтирмади. Олтин камарини белига маҳкам боғлаб, бобоси Амир Темур инъом этган тилла бандлик пўлат шамширини тақиб, жанг-жадалга шайланди. Мирзо Улуғбекнинг иродасидан зўрроқ бир куч уни тахт ва салтанат учун курашга даъват этди. Мирзо Улуғбек бу кучга бўйин эгди...

5

Али Қушчи отининг жиловини дарвозада кутиб олган қоровулга тутқазиб ҳовлига кирди. Ташқарида от туёқларининг дупури эшитилди: уни кузатиб келган сипоҳлар орқага қайтган эди.

Али Қушчи расадхонага қараб юрган эди, қоровул чол:

– Энангиз келмиш, мавлоно, – деди.

– Қайда?

– Китобдорнинг ҳужрасида.

“Китобдор” – Мирам Чалабий бўлиб, кечаю кундуз кутубхонадан чиқмагани учун шу номни олганди.

“Энам бу қора тунда не қилиб юрибди?”

Али Қушчининг хаёли ҳамон Кўксаройда, устодда эди. У кутубхонага ошиқар, у ерда ёлғиз ўтириб, устоднинг гапларини яна бир ўйлаб кўргиси келар, танҳо қолишни хоҳларди. Али Қушчи истар-истамас расадхонанинг орқасидаги толиби илмлар яшайдиган бир қаватли бинога бурилди.

Мирам Чалабий бинонинг энг чеккасидаги торгина хужрада истикомат қиларди. Хужрада биттагина шам милтираб турар, Мирам Чалабий ўзи йўқ, энаси Тиллабиби ғира-шира хужранинг тўрида тиззаларини қучоқлаганича пинакка кетган эди.

Али Қушчи эшикни оҳиста ёпиб, орқага қайтмоқчи бўлди. Лекин Тиллабиби уйғониб кетиб, апил-тапил ўрнидан турди-да, қушдай пилдираб келиб, ўғлини бўйнидан қучоқлаб олди.

– Қайларда юрибсан, бўталоғим?

Саҳройи манғит уруғидан бўлган Тиллабибининг энг суюкли сўзи “бўта”, “бўталоғим” эди. Али Қушчи кулимсираб энасининг елкасини силади.

– Ўзингиз қайдан келдингиз, энажон? Тун ярмидан ошгандур.

– Энангни қўй, бўтам. Ўзинг сўйла: не бўлди, не қўйди?

– Нени сўрайсиз, энажон?

– Ҳаммаёқда шум хабар: султон Улуғбек тахтдан қулабдур. Барча маҳрамлари, барча шогирдлари қатлу қирғин бўлармиш...

Кампир мижжаларида титраб турган ёш томчиларини сидириб ташлаб, дардли кўзларини ўғлига тикди. Сочлари оппоқ оқарган, юзларини қат-қат ажин босган бу муштдеккина кампирнинг нигоҳи чексиз меҳрга, унсиз бир изтиробга тўла эди.

Али Қушчи кўнгли бир хил бўлиб, энасини оҳиста қучди, уни тинчитиш умидида бепарво қулган бўлди.

– Бу ёлғонни қайси нобакор топмиш, энажон?

– Нечун қуласен? Бутун даҳа сўзлайди, бўталоғим. Раҳматли отанг айтгувчи эди: султонлардин олис юрмоқ даркор экан. Қирқ йил жаҳонгирга маҳрам бўлиб, унинг қароргоҳида мулозимлик қилиб не орттирдим? Бошимга бало орттирдим, холос, дегувчи эди...

– Қўркманг, энажон...

– Қўркмай не қилай? Султон Улуғбекка шогирд бўламан деб, не топдинг, бўтам? Топганинг китобми? Китоб деб, бепарзанд, сўққабош ўтасенми, бу дунёдин...

– Насиб қилса бўлиб қолар, эна...

– Қачон? Энанг ўлгандами?

Одатда Тиллабибининг бу гапи Али Кушчининг ғашини келтирар, ҳатто баъзан кампирни силтаб ҳам ташлар эди, лекин бу сафар негадир юрагини зиркиратиб юборди...

Али Кушчи энасини аранг тинчитиб, унга тўшак ёзиб бердида, хонадан чикди.

Тонг яқин. Обираҳмат томондан хўрозлар кичкириғи, итларнинг ҳуриши эшитилар, лекин осмон ҳали юлдузларга тўла эди.

Али Кушчи ўйчан одимлаганича расадхонага кирди, эшик устидаги токчадан шам олиб ёқди-да, тик зиналардан юриб учинчи ошиёнага чикди. Вожабо, у кутубхонанинг эшигини очиши билан юрагини чулғаб олган ғусса қайгадир тўзғиб кетди-ю, хаёлини қандайдир юксак бир туйғу асир этди. Гўё у кутубхонага эмас, бу чиркин оламдан тамом бошқа, ҳаётнинг икир-чикир ташвишларидан йироқ, мусаффо бир дунёга парвоз қилган эди...

Жомиул улум²⁴ аталмиш бу хазина учинчи ошиёнанинг иккита қатта хонасини эгаллаган эди. Нозик ўймакорлик билан ясалган ва ердан шифтга тегадиган жавонлар китоб ва қўлёзмаларга лимлим тўла эди.

Али Кушчи белидаги икки белбоғ олтин ва жавоҳирларни ўртадаги курсига “шақ” этказиб ташлади-да, қўлига шамни олиб, жавонларни битта-битта кўздан кечириб чикди. Мана, ўнг томонда садафдек терилган уч қатор чарм жилдлик оғир, қалин китоблар, бу китоблар олис Қоҳирадан келтирилган. Соҳибкирон Амир Темур Кўрагоний Султон Боязид Елдирымга қарши юриш қилганида ўша томонлардан олиб келган. Лекин улар ҳанузгача яхши мутолаа этилиб, шарҳ қилинмаган.

Устоз Мирзо Улуғбек осойишта даврни кутар, Мисрияи Қоҳирадан, Бағдод ва Дамашқ мадрасаларидан фозилларни чақиртириб, бу китоб ва нодир қўлёзмаларнинг мағзини чақтириш, уларни шарҳ эттириш ниятида эди...

Узоқ Мисрдан келтирилган бу қўлёзмалар ёнидаги жавонларга Бағдоддан, ҳикмат хазинаси, деб аталмиш “Ҳизонат ул ҳикмат”дан олиб келинган китоб ва қўлёзмалар терилган. Улар-

²⁴ Жомиул улум – илм хазинаси.

нинг кўк, кизил, яшил сахтиён жилдларидаги тилла суви юритилган гулдор безаклар шам шуъласида нафис зиё сочиб товланади.

Ундан нарироқдаги рахларига ҳайвон ва кушларнинг суратлари ўйилган нақшинкор жавонларга Чин²⁵ ва Ҳиндистондан келтирилган ноёб китоблар терилган бўлиб, уларнинг ҳар бири кўк ва сарғиш ипак матоларга ўралган.

Бундан беш-олти йил муқаддам, Шохруҳ Мирзо вафотидан олдин, устод Ҳиндистон билан Чиндан тилла эвазига икки катта алломани чақиртириб олган эди. Ҳинд фозили кўп ўтмай фоний дунёни тарк этди. У ҳатто ҳинд мунажжимлари яратган машхур “Сидҳайта”²⁶нинг таржимасини ҳам ниҳоясига етказолмади... Чин-Мочиндан келган гапдон кўса аллома эса, Улуғбек мадрасасида бир неча йил форс ва туркий тилларни ўрганди, арабчадан таҳсил олди, ниҳоят, туркий тилда бидир-бидир қилиб сўзлайдиган ҳам бўлди. Сўнгра Чиндан келтирилган бир қанча китобларни форсий ва туркийга таржима қилди, лекин у ҳам ишни ниҳоясига етказа олмади, элимни соғиндим деб, Чинга отланган савдо қарвони билан ўз юртига жўнаб кетди. Ундан қадимий Чин-Мочин мунажжимларининг форсийга таржима қилинган уч жилд китоби қолди...

Хонанинг тўридаги четларига тилла тасмалар қоқилган жавонларни Мовароуннаҳр фозилларининг китобларию нодир қўлёмалари эгаллаган. Бу китоблару қўлёмаларнинг ҳар бири алоҳида ишлов берилган яшил ва фируза ранг чарм билан жилдланган. Ҳар бир жилдга муаллифнинг муборак исми шарифлари зарҳал ҳарфлар билан битилганки, мана, ҳозир, шамнинг ҳазин шуъласида гўё сўнмас юлдузлардай ялтираб турибди.

Ана, энг тепада, Абу Абдулла Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг олти жилдлик табаррук асарлари қатор турибди. Ривоятларга қараганда, бу китобларнинг уч жилдини алломалар сарбони мавлоно Хоразмий ҳазратлари ўз муборак қўллари билан битган: улар гўзал Бағдоддан, машхур “Байтул ҳикма”дан олиб

²⁵ Чин – Хитой.

²⁶ “Сидҳайта” – астрономияга оид машхур асар.

келинган... Унинг ёнида Жамиул улум аталмиш Абу Али ибн Сино ҳазратларининг тиббиёт масалаларига оид йигирма жилдлик “Китоб уш-шифо”си ва яна камида ўн жилдлик “Китоб ун-нажот” асарлари ва ниҳоят, уч жилдлик шеърӣ асарлари терилган... Уларнинг ёнида Мавлоно Фаробийнинг ўн олти жилдлик донишмандлик мажмуалари, фозиллар фозили жаннатмакон Абу Райҳон Беруний ҳазратларининг ҳаммаси қизил саҳтиён жилдлик китоблари олтиндай жиллоланиб, ярқираб турибди. У зоти шарифнинг фақат бир асари, коинот сирларига бағишланган “ал-Қонун ал-Масъудий” деган асаригагина фируза ранг жилдда қопланган. Устод буюк алломанинг бу китобини кўп мутолаа қилар, шунинг учун ҳам уни бошқа китоблар орасидан тез топиб олиш ниятида фируза ранг жилдга ўратган эди... Ундан пастрокда донишлар дониши Аҳмад ибн Абдулла Марвазий, риёзиёт илмининг пири Аҳмад бин Муҳаммад Фарғоний ва мавлоно Абул Вафо ас-Самаркандий, мунажжимлар сарвари Гиёсиддин Жамшид ҳамда Насириддин Тусий, унинг ёнида жаннатмакон устод Қозизода Румийнинг пурҳикмат асарлари терилган...

Ҳар сафар мавлоно Қозизода Румий – покиза руҳлари гулшани бакода масрур бўлғай! – бу илм масканига кириб, бу жавон олдида тўхтаганида, китобларга қўл узатишдан олдин кўзларини юмиб, лаблари пичирлаб, дуо ўқир, сўнг, танлаган китобини олиб қош-кўзларига суртар, лабига босар, шундан кейингина китобни очиб, мутолаага киришар эди. Устод ўзигина эмас, бу даргоҳга қадам кўйган ҳар бир талабадан шундай қилишни талаб этарди.

Али Қушчининг кўз олдига яна ўша илиқ баҳор куни келди. Эсида бор, мавлоно Қозизода Румийни Мирзо Улуғбек ўзи бошлаб келган эди. У маҳалда аълоҳазратлари айни кучга тўлган, ёш. иқтидорли йигит эди. Ўзи ҳам эғнидаги заррин либоси, бошидаги симобий дастори, бутун шиддатли киёфаси билан ёнидаги барча аъёнлардан ажралиб турарди. Шу боисданми, аълоҳазратларининг ёнида устод Қозизода Румий яна ҳам нимжонроқ ва ожизроқ кўринарди. Лекин бу нимжонгина оппоқ чолнинг вужудидан

аллақандай ички бир зиё, кишини ўзига ром қилувчи бўлакча бир меҳр ёғилиб турарди!..

Мавлоно билан Мирзо Улуғбек чинор соясидаги баланд курсилардан жой олишди. Сўнгра устод Қозизода Румий онҳазратнинг илтимоси билан зарбоф матога ўралган қалин китобини очиб, риёзиёт илми ҳамда бу илмнинг фалакиётни ўрганишдаги ўрни тўғрисида баҳс юритди. Али Қушчи устоднинг риёзиёт илмига бағишланган бу пурҳикмат китобини мадрасада кўп мутолаа қилган эди. Лекин мутолаадан олган завқи бир бўлди-ю, мавлононинг ўз оғзидан эшитгани бир бўлди. Устод мураккаб риёзиёт масалаларини шундай мулоғим овозда, шундай тиниқ бир мантик билан ечиб бердики, Али Қушчи, гўё рисола эмас, ажиб мусиқа тинглаётгандек эриб кетди... Фақат Али Қушчи эмас, Мирзо Улуғбек билан бирга келган барча аёнлар ва барча илм аҳли ва ҳаттоки, илм-фандан узоқ аркони давлатлар ҳам бошларини эгиб, чуқур сукутга чўмиб эшитдилар.

Нихоят, устод китобни ёпиб, аълоҳазратларига қаради. Аълоҳазратлари мавлонога ташаккур билдириб, ҳамон сукут сақлаб ўтирган аёнлар ва толиби илмларга юзланди, чехрасига аллақандай маҳобат бағишлаган калта, қалин соқолини силаб, устоднинг каломи аён бўлган-бўлмаганини сўради. Мирзо Улуғбекнинг сўроғига бирор кимса жавоб бермади. Мадраса саҳнини тўлдирган халойиқ бошини ҳам қилиб, чурқ этмай ўтирарди. Мавлоно Қозизода Румий хафакон бош чайқади, Мирзо Улуғбек эса мийиғида кулимсираб қўйди. Шунда Али Қушчи ийманибгина ўрнидан турди ва қисилиб-қимтиниб унга ҳамма нарса аён эканини изҳор қилди.

Мавлоно Қозизода Румийнинг кўзлари чарақлаб кетди. Мирзо Улуғбек эса илми риёзиёт ва ҳандаса²⁷ борасида уст-устига саволлар берди.

Али Қушчи аввал тортиниб, кейин эса хиёл далилланиб, ҳамма сўроқларга жавоб берди.

Шундан кейин Мирзо Улуғбек уни ёнига чакириб, авлод-аж-

²⁷ Ҳандаса – геометрия.

додини, қайси мадрасада, кимлардан таълим олганини суриштирди, устод Қозизода Румий эса, майин соколи билан унинг юзини силаб, пешонасидан ўпди...

Али Қушчи бу эсдаликлардан кўнгли бир хил бўлиб, тўрдаги хонага ўтди.

Бу хонанинг деворларига ҳам безакли жавон ясалиб, ердан шифтгача китоб терилган. Фақат қибла томондаги девор бўш, унга онҳазратларининг самовот жадваллари осилган эди. Мисрияи Қоҳирадан келтирилган қалин ипак қоғозга туширилган зарҳал нукталар – юлдузлар сурати қоронғида худди чинакам осмону чинакам ситоралардай ярқираб, ажиб бир манзара касб этган эди...

Жадвалнинг тагидаги тилла суви билан битилган шарҳлар ва ҳар хил кўрсаткичлар эса симобдай ялтираб турарди.

Хонанинг тўридаги ҳар хил устурлоблар ёнига баланд суянчиғлик иккита юмшоқ курси қўйилган.

Мирзо Улуғбек кечалари шу ерда ўтириб, мутолаа қилишни суяр, суякли жадвали устида ҳам шу ерда ишлар эди. Али Қушчи-чи? Ахир тўрдаги деворда ажиб манзара касб этиб ялтиллаб турган бу коинот сурати, бу мураккаб жадвалларнинг бунёдга келишида унинг ҳам, Али Қушчининг ҳам хизматлари бор!.. Ёлғиз жадвал эмас, бу нодир хазина, уммондан жавоҳир кидирган ғаввос машаққати билан топилган бу пурҳикмат асарларни йиғишда ҳам Али Қушчининг меҳнати ва заҳмати бор!

Ана, жадвалларнинг ёнида, бурчакдаги жавонда Мирзо Улуғбекнинг олти жилдлик тарихий асарлари ёнида унинг – Али Қушчининг ҳам китоблари турибди!... Наҳот бу ноёб хазинадан, умрининг энг онгли, энг масъул дамлари ўтган, унга мушоҳада лаззатини бағишлаган, ёлғон дунё ғурбатларини эсидан чиқариб, фалакиёт оламида эркин сузишга ўргатган бу мунаввар масканидан айрилса?!

Боя устод айтган бидъат ва хурофот маддоҳлари уни риндона кайфиятлар оғушида қолган осий банда деб ўйлашади. Али Қушчи эса шу даргоҳни деб, шу илм дурдоналарини деб, бар-

ча фоний дунё лаззатларини тарк этди, ҳатто ногирон энасини юм-юм йиғлатиб, уйланмоқ ва фарзанд кўрмоқ бахтидан маҳрум бўлди... Ниҳоят энди, кирқдан ошиб, бебако умрнинг охири кўриниб қолганида, бу зиё масканидан айрилса? Айрилганда не қилади? Қариган чоғида қайга боради?

Али Қушчининг қалбини ҳазин куйдай тиниқ бир мунг чулғаб олди. Бу мунг, бу ҳазин куй, дилининг энг нозик торларини оҳиста чертиб, кўнглида қандайдир хаста, нотавон хислар кўзғатди. Гўё у бу ёруғ дунёда ёлғиз қолган, ҳамма ундан юз ўгирган, ҳамма уни ташлаб кетган эди... тўсатдан у лабларида нордон бир таъм сезиб, хушига келди-ю, кўлидаги шамни баландроқ кўтариб, чоратрофига қаради: китоблар, китоблар, китоблар!... Йўқ, бу китобларни ўн-ўн беш эмас, юз сандикка ҳам сиғдириб бўлмас! Бас! Устод бу ноёб асарларнинг ичидан энг нодирларини, кимматбаҳо тошлар орасидаги лаъл ва инжуларни айтибди! Лекин бу сандикларни кимга ясатади? Бу нодир хазинани қаерга яширади? – Али Қушчи ўйлаб-ўйлаб, шу бугуноқ малоно Муҳиддиннинг хузурига бориш ва унинг отаси Хожа Салоҳиддин заргар билан маслаҳатлашишга аҳд қилди.

У ўйчан одимлаб биринчи хонага чиқди. Белбоққа тугилган олтин ва жавохирларни хонтахтадан оларкан, пиёладай-пиёладай қуйма тиллалар кўлидан сидирилиб тушиб, гиламда юмалаб кетди, сочилган лаъл ва инжулардан нимқоронғи хонада юлдузлар чараклади...

Али Қушчи бу бойликни қаерга яширишини ўйлаб узок турди, ниҳоят, эшик устидаги калин китобларнинг орқасига яширди, кейин ташқарига чиқиб, таҳорат олди, эртароқ бўлса ҳам бомдод намозини ўқиб, чакмонини кийди-да, энасидан хабар олиб туришни қоровулга топшириб, расадхонадан чиқди.

6

Уфқдаги тоғларнинг усти ғира-шира оқарган, лекин осмонда, сийрак булутлар орасида ҳамон милт-милт ёнган юлдузлар кўринади. Этни жунжиктирувчи совуқ шабада эса, йўл бўйидаги

дарахтлар ҳамон тундагидай эгилиб-эшилар, рўпарадаги “Боғи майдон” дарёдай шовуллар эди.

Одатда шаъбон ойи бундай совуқ келмас. Самарқанд боғлари нафис кизил-қирмизи рангга бўйлиб, илиқ куз офтобида майин товланиб, эркаланиб ётарди... Ҳар куни бу маҳалда қовун-тарвуз ортилган четан араваларда дехқонлар ўтар, эшакларига сават-сават новвот ранг узум ортган боғбонлар, қип-қизил ёнган чойнакдай-чойнакдай анорлар, нашвати ноклар солинган тоғораларни бошларига қўйган йигитлар бозор томон шошилишар, сурув-сурув қўйлар, гоҳида эса кўнғироқларини жангир-жунгур қилиб туя карвонлари ўтиб қоларди... Букун катта йўлдаги эмас, четан ва пахса девор билан ўралган боғлар, ҳовлилар, уйлар – ҳаммаси жимжит. Гўё доруссалтана Самарқанд таҳлика остида қолганини одамларгина эмас, парранда ва даррандалар ҳам сезгандай, на қушларнинг сайраши эшитилади, на қўй-қўзиларнинг маъраши! Ҳатто итлар ҳам пана-панага кириб кетганга ўхшайди.

Али Қушчи Қусам ибн Аббос мақбарасидан ўтиб чапга бурилганда олдинда, Регистон томонда, йўқ, ундан ҳам нарида, Кўксарой майдонида ноғоралар гумбурлади, ноғораларга қарнайларнинг наъраси қўшилиб, еру кўкни ларзага солди...

“Онҳазрат отланибдур!...” – Али Қушчи хаёлан устодга омад тилаб, юзига фотиҳа тортди.

У тош терилган катта кўчага чиқиб, масжиди жомега бурилганда орқадан, Шоҳизинда қабристонининг рўпарасидаги хонақоҳ томондан, “Ё олло, дўст, ё олло!” деган нидо эшитилиб, бир тўда дарвешлар кўринди.

Эгниларида жанда, бошларида эчки терисидан тикилган учлик кулоҳ, қўлларида исирик тутатилган качкул, дарвешлар кўзларини юмиб бошларини бир меъёрда тебратишиб, жазава билан зикр тушиб келишарди:

*Ё олло, дўст, ё олло!
Ҳақ дўст, ё олло!
Фоний дунё деганлар,
Тақвони тарк этганлар,*

*Ҳамду сано демасдин,
Кайфи сафо деганлар,
Гуноҳи адад йўқ,
Тонг-ла маҳшар мадад йўқ,
Ё олло, дўст, ё олло!
Ҳақ дўст, ё олло!*

Қаландарлар исирикнинг ўткир ҳидини таратиб бир меъёрда чайқалишиб, “ёху-ху”лаганларича Али Қушчининг ёнидан ўтиб кетишди.

Али Қушчи ўзини четга олиб, уларни ўтказиб юбораркан, энг орқада кетаётган, қоп-қора соқоли кўксига тушган, кўзлари ёниб турган барваста дарвеш ўгирилиб қараганини кўрди-ю, юраги “шиғ” этди. Бу ўша, кечаси устод сўраган, Қаландар Қарноқий деган дарвеш эди... Қаландар Қарноқий унга бош ирғаб, билинар-билинемас таъзим қилгандай бўлди.

Али Қушчи унинг яғриндор бакувват кадди-қоматига, жулдур-чиқиб титилиб кетган ҳирқасига тикилганича тўхтаб қолди, сўнгра бир-бир босиб масжиди жоменинг ён томонидаги тор кўчага бурилди...

Қаландарларнинг “Ё олло, дўст, ё олло”си узоклашиб борар, лекин Али Қушчининг кўз олдидан дарвешнинг серсоқол юзи, аллақандай дардли нигоҳи кетмас эди.

Қаландар олис Ясси шаҳри, тўғрироғи, Ясси яқинидаги Қарноқ кальасидан эди.

У бундан қарийб йигирма йил муқаддам, кипчок хони Бароқ ўғлон Сигноқ ва Яссини босиб олган йили, бир гуруҳ йигитлар билан Мирзо Улуғбекдан мадад тилаб келган эди.

Ўша йили Сайхун бўйларида Бароқхонга қарши бўлган жангу жадалда Қаландар мислсиз жасорат кўрсатиб, устодни ўлимдан асраб қолганлардан бири бўлган эди. Лекин бу юришда унинг энг азиз дўстлари – Ясси ва Сигноқ йигитлари ҳалок бўлган, шу боисданми ё Мирзо Улуғбек қаттиқ мағлубиятга учраб, Ясси ғанимлар қўлида қолганиданми, хуллас, Қаландар сипоҳиликни тарк этиб, илм-фанни ихтиёр этган эди.

У сипоҳий кийимларини мадраса толибларининг саруполари-га алмаштириб, бошига дастор ўраб, мадрасаи Улуғбекда, Али Кушчи билан мавлоно Муҳиддин кўлида таҳсил олди. Илм соҳасида ҳам кўп зукко чиқиб, устоднинг меҳрига муяссар бўлди. Хусусан, туркийда кўп нафис шеърлар битди. Аммо бу орада (фалакнинг ўйинини қаранг!) ўз устози мавлоно Муҳиддиннинг кизи Хуршида бонуга ишқи тушиб қолди.

Мавлоно Муҳиддин одамийлик қилиб, шогирдини куёв қилишга ризолик билдирди, аммо отаси Хожа Салоҳиддин заргар фақир шоирни суюкли неварасига номуносиб топиб, шоирнинг раъйини қайтарди. Шу-шу серзавқ, дилкаш шоир тўсатдан ўзини ҳаммадан олиб қочадиган бир зоҳидга айланди. Сал ўтмай, у мадрасани тарк этиб, гадоликка юз тутди... Бу воқеадан кейин Али Кушчи уни бир неча бор кўрган эди, лекин Қаландар устодини кўрса ҳам кўрмаганликка олар, кўзларини юмиб, кулоҳлик бошини тебратиб, зикр тушганича ўтиб кетарди. Бугун нечундир ўгирилиб қаради, бош ирғаб таъзим қилгандай бўлди. Бу таъзим камоли ҳурматданми ё билъакс, таҳдид ишорасими?

Олисда, Кўксарой томонда ҳамон ноғоралар гумбурлар, карнайлар сурон соларди. Кўчалар, гузарлар ҳамон кимсасиз, осуда. Одатда бу маҳалда катта чарм мешларини бўйинларига осиб олган мешкобчилар кўчага сув сепиб, фаррошлар ҳаммаёқни ёғ тушса ялагудек қилиб супириб-сидириб қўйишар, сўнг кўчанинг икки юзидаги раста-раста дўконлар очилар, темирчилар кўраларга саксовул, кўмир қалаб, гуп-гуп босқон урар, норғул, паҳлавонжусса тақачилар осмонга сапчиган асов отларни зорли кишнатиб тақа қоқар; сангтарошлар мрамар тошларни чўкичлаб, нақшинкор буюмлар ясашар; чархчилар учқун сачратиб пичоқ ва ойболта чархлашар; суяктарошлар қилич ва ханжарларга қимматбаҳо даста йўнишар; гиламдўз ва шоҳичилар; сандиқчи ва бешиксозлар, дурадгорлар, кулоллар, чилангарлар, мискарлар ишга киришар – ҳаммаёқ тарақ-туруқ бўлиб кетарди. Бу пайтда нонвойлар нон ёпишга, ҳолвафурушлар ҳолва, сомсапазлар сомса, кабобпазлар кабоб пиширишга киришар, ҳаво иссиқ нон ва сомса, пиёз ва ка-

бобнинг тутун аралаш аччиқ ва хушбўй ҳидига тўларди. Ҳозир эса дўконлар берк, ҳаммаёқ сув куйгандай жимжит.

Али Кушчи бу расталарни севар, қўли бўш кунлари ё мутолаадан чарчаган пайтлари аксарият шу ерга келиб, усталарнинг ишига разм солиб, улар билан суҳбатлашиб ўтиришни яхши кўрар эди. Наҳот сокин дарёдай бир меъёрда оккан бу ҳаёт довулга учраса? Наҳот бу чексиз расталар, бир-бирига туташиб кетган дўкон ва дўкончалар, нозик устахоналар, ҳаммаси зер-забар бўлса?...

Али Кушчи кўнгли бир хил бўлиб қадамини тезлаштирди. Тор кўча чекиниб, олдинда кичикроқ бир гузар кўринди. Гузарнинг ўртасида шохлари қуриб-қовжираб қолган бир туп шотут ўсарди. Шотутнинг ўнг томонида болохонаси кўчага қаратиб қурилган салобатли бино қад кўтарган. Болохонанинг тагида қўштавақали залворли дарвоза, дарвозанинг ўнг қанотида эшик. Майдоннинг чор-атрофи ялпоқ ғиштдан қурилган қатор уйлар билан ўралган. Бу – Салоҳиддин заргарнинг дўконлари бўлиб, улар ҳам берк, ҳар бир эшикда отнинг калласидай қулф.

Али Кушчи дарвоза олдида тўхтаб, оғир мис ҳалқаларни қоқди. Анчадан кейин ичкаридан:

– Савдо йўқ, дўкон ишламайди, – деган бўғиқ, хирилдоқ овоз эшитилди.

– Камина Мадрасаи Улуғбекдан мавлоно Муҳиддинни зиёрат қилгани келдим... Кириб айтинг: биродарингиз Али Кушчи келибдур, денг.

Ичкарида гурс-гурс оёқ товуши эшитилди. Сал ўтмай эшик қийғоч очилиб, белига қилич осган қора барзанги йигит кўринди.

Али Кушчи тепаси ёпиқ коронғи бостирмага кирди ва тор йўлакдан ўтиб, ўрдадай кенг ҳовлига чиқди. Ҳовлининг тўрт томони ҳам олди айвон бинолар бўлиб, бир-бирига туташиб кетган эди. Нозик нимпушти ва ложувард рангга бўялган баланд пештоқлар, айвоннинг ўймакор устунлари, безакли эшик ва

дарчалари ҳозиргина чиққан совуқ куз офтобида чарақлаб, кенг ҳовлини аллақандай нурафшон қилиб юборган эди.

Али Қушчи ҳовлига кирганда ўнг томондаги уйнинг эшиги оҳиста очилиб, бошида тўқ ҳаворанг ипак рўмол, эгнида тўпиғига тушган ҳаворанг шойи кўйлак, оёғида учига ёкут қадалган бежирим кобулий кавуш, тол чивикдай нозик бир киз кўринди. Қиз Али Қушчини кўриб, юзини ҳарир ҳаворанг рўмоли билан тўсиб олди, охунинг кўзларидай катта серкиприк кўзларини ерга тикиб, кафтини кўксига босиб, бош эгди.

– Ассалом, устоз...

“Ё тавба! Бу не ҳолки, бир неча дақиқа орасида ҳар иккала ошиқ-маъшукни ҳам кўрса!”

Бону, таълим кўрган эмасми, уни устоз, деди...

Али Қушчи негадир кўнгли эриб:

– Умринг узоқ бўлғай кизим, – деди. – Даданг уйдларми?

– Уйдадурлар. Марҳамат қилинг, устоз... – Хуршида бону кўлини кўксига қўйганича чекиниб, унга йўл берди. Бонунинг овози ҳам чеҳрасидай мулойим ва хиёл маъюс эди.

Али Қушчи айвонга чикиб, олдин даҳлизга, даҳлиздан чап қўлдаги таниш хонага кирди. Ерга хитойи ипак гиламлар тўшалган, шифтига тилла қандил осилган бу кенг чорхари хона – мавлоно Муҳиддиннинг истироҳатгоҳи ҳисобланар эди.

Уйнинг тўрида, қат-қат шоҳи кўрпачалар устида, боши пар ёстикқа чўкиб ётган мавлоно Муҳиддин уни кўриб, ўрнидан кўзгалди.

– Кўзгалманг, азизим, кўзгалманг!... – Али Қушчи жадаллаб бориб, биродарининг ёнига тиз чўкди.

Мавлоно Муҳиддин қирк беш ёшлар чамасидаги, қош-кўзлари қизининг қош-кўзларидай қоп-қора, оқ-сарикдан келган, нозиккина, бўйчан бир одам эди. У пешонасини шойи қийиқча билан боғлаб, бошига учлик қора тақя кийиб, авраси мовут қимматбаҳо сувсар пўстинига ўраниб олганди. Мавлоно қўш-қўш олтин узуклар тақилган узун ингичка бармоқларини чўзиб кўришди-да, ёстикқа ёнбошлади.

– Оллоҳ шифо бергай! – Али Қушчи юзига фотиҳа тортиб дўстига қаради. – Қалайсен? Табибга кўриндингму?

Мавлоно Муҳиддин “ҳа” деб бош ирғади-да, кўзини юмди.

Хонага мадраса талабасига ўхшаган ёш маҳрам кириб, ўртага дастурхон ёзди, кумуш баркашларда иссиқ нон, сомса, пиёз пўстидай нозик чинни ликопчаларда асад, бодом, майиз олиб келиб қўйди.

Али Қушчига хонада нимадир етишмаётгандай бўлиб, атрофига қаради, қаради-ю, бир зум ағрайиб қолди. Икки томондаги китобларга тўлиб турадиган куббали жавонларда на бир китоб бор эди, на бир қўлёзма! Уларнинг ўрнига бежирим хитой чинилари, четларига тилла суви юритилган мунаққаш пиёлалар, гулдор кумуш баркашлар, ўймакорлик билан ишланган нозик қумғончалар, ранг-баранг кўза ва кўзачалар терилган, бунинг ҳаммаси ярақлаб-чарақлаб кенг хонани заррин жилогга тўлдириб юборган эди.

Али Қушчи хайрон бўлиб, мавлоно Муҳиддинга қаради. У ҳамон кўзларини юмиб, ёнбошлаб ётарди. Али Қушчи кўнглига ёпирилиб келган аллақандай ёмон туйғуни босиб:

– Кеча устод чакиртирган эркан, Кўксаройда бўлдим, – деди.

Мавлоно Муҳиддин жойида бир қўзғалиб, йўталиб қўйди.

– Каминага ҳам чопар юбормишлар. Таассуфким, хасталик сабаб, изҳори ихлос этмокнинг чораси бўлмади.

Мавлоно Муҳиддин негадир қизаринқираб, Али Қушчини дастурхонга қистади. Ажабо: у устод тўғрисида бир оғиз гап сўрамади.

– Устод сизга салом йўллади...

– Абадул-абад саломат бўлғайлар. Марҳамат, ноз-неъматдан олғайсиз, азизим... – Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша патирларни ушатиб, Али Қушчини дастурхонга қистади. Али Қушчи совуқ кулимсираб:

– Салом билан бирга устод бир нозик тилак билдирдилар, – деди.

Мавлоно Муҳиддиннинг патир ушатаётган нозик бармоқлари ҳаракатдан тўхтаб, ҳавода муаллақ осилиб қолди.

– Не тилак эрмиш?

– Хабарингиз бордур, азизим, букун субҳидам аълоҳазратлари Мовароуннахр сарҳадига қўшин тортиб кирган шахзодага қарши юриш бошлади... Иншооллоҳ, қирк йил шафоат қилган Тангри таоло бу сафар ҳам ўз иноятини дариг тутмас... Ва лекин... – Али Қушчи устоднинг маҳзун чехрасини эслаб, бир энтиқиб олди. – Ва лекин, бандаи ғофил ҳақ таолонинг ихтиёрини билмоқдан ожиздурмиз. Агарчи ҳумо қуши шахзоданинг бошига қўниб, юрт осойиши бузилса... расадхонадаги барча нодир китоблар, барча ноёб қўлёмаларни асраб қолмоқ сизу бизга юкланибдур, биродари азиз...

Мавлоно Муҳиддин “ялт” этиб Али Қушчига қаради.

– Асраб қолмоқ?... Бунинг учун не қилмоқ керак? Ақлимга сиғмайдур...

– Бунинг учун энг нодир қўлёмалар билан ноёб китобларни яширмоқ даркор. Расадхонадан олиб чиқиб, ишончли жойга яширмоқ керакдур...

– Ишончли жой... бу даргоҳми?

Мавлоно Муҳиддиннинг юзида шундай зўр бир саросима акс этдики, Али Қушчи кулимсираб бош чайқади.

– Йўк, биродар, бу даргоҳ тўғри келмас. Сўз бир китоб, ўн китоб эмас, беш-олти туяга юк бўладурғон хазина устида борадур...

Мавлоно Муҳиддин тилла узуклар тақилган ингичка бармоқлари билан дастурхонни ҳимарганича жим қолди.

– Бизнинг даргоҳ тўғри келмаса... камина не қилай? Максатингизни англамадим...

– Нечук англамайсиз, азизим? – деди Али Қушчи зардаси қайнаб. – Устод сиз билан мени энг яқин шогирдларим деб, бу юмушни юклагандур. Фақир ҳузурингизга маслаҳат сўраб келдим.

Мавлоно Муҳиддиннинг оқ-сарик юзига қизиллик югурди.

– Маъзур кўрғайсиз, – деди у шошиб. Кўп мушкул юмушдир бу. Камина бу ишга қиблагохимдан бемаслаҳат қўл уролмасмен. Ижозат берсангиз ул зотдан маслаҳат сўрар эдим.

Али Қушчи “маъкул”, деган маънода бош ирғади.

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша ўрнидан турди, ялтироқ кора чармдан тикилган қошиқдеккина кавушини оёғига илиб, шип-шип юриб хонадан чиқди.

Али Қушчи қўлидаги гулдор пиёлани айлантирганича чуқур хаёлга толди.

Мавлоно Муҳиддин Улуғбек мадрасасига мударрис этиб тайинланган йили Салоҳиддин заргар худди шу ҳовлида бутун Самарқанд аҳли ирфонига ош берган эди. Ошга жаннатмакон устод Қозизода Румий билан онхазратлари ҳам ташриф буюрган эдилар. Ўшанда Салоҳиддин заргар суюкли ўғли мавлоно Муҳиддин учун йиққан нодир қўлёмаларини кўз-кўз қилиб, аълохазратларининг таҳсинига сазовор бўлган эди. Зотан бу мавке, бу обрў, бу бойлик – ҳаммаси Мирзо Улуғбек орқасида орттирилган эди. Устод шогирди мавлоно Муҳиддинни шундай суяр, унинг илми ва салоҳиятларини шундай юксак баҳолар эдики, ёшлигига қарамай мударрисликка кўтариб, катта нафақа тайин қилди. Ўғлига бўлган бу ҳурмат-эҳтиром туфайли отаси Хожа Салоҳиддин заргар “тархон” номини олди, Мирзо Улуғбек унга савдо ахлидан ҳеч бирига бермаган имтиёзларни берди, ҳатто тамгадан²⁸ ҳам озод қилди. Қисқаси, Салоҳиддин заргар Мовароуннаҳрдаги энг нуфузли одамлардан бирига, энг катта савдогарга айланди. Энди бўлса... Ҳайҳот! – Али Қушчи оёк шарпаларини эшитиб бошини кўтарди.

Бўсагада... фил тишидан ясалган оппоқ асосига таяниб, Хожа Салоҳиддин заргар турарди. Эғнида қизил мовут тўн, бошида зар билан тикилган учлик гилам дўппи. Салоҳиддин заргар пойгакда тўхтаб, пахмоқ қошлари остига яширинган тийрак кўзлари билан Али Қушчига тикилиб қолган эди.

Етмишга борган бу чолнинг қадли-қомати, узунчоқ оппоқ юзи, ҳатто кийинишида қандайдир пинхоний бир гўзаллик бор, ўзиям муштдеккина бўлса-да, зуваласи пишик, нигоҳи ўткир эди.

Али Қушчи ўрнидан туриб тавозе билан салом берди.

Чол фил тишидан ясалган, бандига дур ва ёкут қадалган асо-

²⁸ Тамга – алоҳида

сини деворга суяб, тўрдаги кўрпачага ўтиб ўтирди, ўтираркан, Али Қушчи билан ўглига икки ёнидан жой кўрсатди.

Боя дастурхон ёзган ёш маҳрам шарпасиз одимлаб кириб, ўртадаги кумуш баркашни олиб чиқиб кетди ва бир лаҳзадан кейин тилла баркашда янги мева-чева олиб кирди. То бу ишнинг ҳаммаси бажо келтирилмагунча Салоҳиддин заргар чурқ этмади. Ёш маҳрам орқаси билан юриб чиқиб кетгандан кейингина бошини кўтариб, ўткир кўзларини Али Қушчига тикди.

– Кўп бўлди, фақир кулбамизга қадам ранжида қилмаган эдилар. Энди хуш келибсиз, мавлоно!..

Али Қушчи унинг “фақир кулбамиз”, деганига ичида бир кулиб кўйди.

– Ташаккур сизга. Ҳузурингизга бир ниятда ташриф буюрган эдим, тақсир. Мавлоно Муҳиддин баён қилгандур...

Салоҳиддин заргар “баён қилди”, деган маънода бош ирғади. Сўнг, кўлидаги пиёладан хушбўй чой хўпларкан, секин деди:

– Бу муаммони муҳокама қилмоқдан бурун сизга айтадурғон бир оғиз сўзим бор, мавлоно... Сиз Мирзо Улуғбек ҳазратлари тожу тахтдан айрилганидан хабарингиз борми?

Чолнинг қалин қошлари тагига яширинган чағир кўзлари тикондай қадалиб турарди.

– Йўқ! Камина тунда онҳазратимнинг ҳузурини эдим. Давлатпаноҳ букун субҳидам лашкар тортиб...

Салоҳиддин тархон тоқатсизланиб елкасини учирди.

– Маълумингиз бўлғай: шаҳзодаи жувонбахт Мирзо Абдуллатифнинг лашкари шу сонияда доводна турибди. Аълоҳазратларининг жамики саркардалари тахтимизнинг валиаҳди Абдуллатифга байъат этгандур²⁹...

Али Қушчи буни кечаси устоднинг ўксик руҳиданок сезган эди. Лекин Салоҳиддин заргарнинг салтанат сирларини бу қадар яхши билиши уни ҳайратга солди. У лол бўлиб ер остидан мавлоно Муҳиддинга қаради. Мавлоно Муҳиддин, гўё бу нохуш

²⁹ Байъат этмок – қасамёд қилмок.

хабардан эзилиб кетаётгандай, бошиңи елкалари орасига олиб, ғужанак бўлиб ўтирарди.

– Энди сизга бир сўрок, мавлоно: бу мушкул вазиятда жазм этган юмушингиз нечоғлик хатарли эканини мулоҳаза қилиб кўрдингизму?

Салоҳиддин заргар пиёласини ўғлига узатиб, Али Қушчига тик боқди. Али Қушчи “ҳа, мулоҳаза қилиб кўрдим”, демокчи эди, лекин чол овозини хиёл кўтариб:

– Яна маълумингиз бўлсинким, – деди, – сиз яшириб олиб қолмоққа жазм этган илм дурдоналари ўтда ёндирилмоққа фатво қилингандур!..

Али Қушчи бир сапчиб тушди.

– Қайси жоҳил бу фатвони бермишдур?

– Бу сўздан хулоса шуқим, – деди Салоҳиддин заргар унинг саволига жавоб бермай, – кутубхонани яшириб, куфр китобларни асраб қолмоқни ният қилган осий банда ҳам ўшал китоблар гулханида ёнмоғи муҳаққакдур! Буни астойдил муҳокама қилиб кўрдингизми, ўғлим?

Сўнги сўзларни айтаётганда чолнинг овози таҳдид билан янгради-ю, Али Қушчи беихтиёр сесканиб кетди. Кўпни кўрган, ҳам бу дунё лаззатини тотган, ҳам умрида кўп азият чеккан бу ўктам чолнинг самимийлиги бешак-бешубҳа эди. Лекин нечун бу сўзлар Али Қушчининг юрагига ғулу солди? Нечун тунда, устод хавф-хатардан сўз очганида чўчимаган одам, энди чўчиди? Ё унда бунчалик қалтис эканини билмас эдими? Бас! Билганда нима қиларди? Танлаган йўлидан қайтармиди? Илм-фанни тарк этиб, такво йўлига ўтармиди? Улуғбек мадрасасини, расадхонасини ташлаб, масжидга борармиди? Мударрислик тақясини ечиб, бошига имомлик дасторини ўрармиди?

Унинг ўйланиб қолганини кўрган Салоҳиддин заргар:

– Ўғлим Али, – деди овози майинлашиб, – Оллоҳ таоло шоҳид. Мен сизни ўз фарзандимдан аъло кўрамен. Сизнинг бошингизга тушган мусибат ўз пушти камаримдан бўлган ўғлим бошига

тушган мусибат бўлур. Алкисса, бу ишда минг чандон эҳтиёт бўлмоғингизни ота ўрнида маслаҳат қиламен...

Чолнинг гапларидаги самимият Али Қушчининг юрагига “жиз” этиб тегди. У миннатдорчилик билдиришга оғиз жуфтлади-ю, эсига яна устод тушиб, ўзидан ғижинди.

– Пурҳикмат насиҳатларингиз учун ташаккур, тақсир, – деди Али Қушчи. – Фақир сизнинг насиҳатларингиз самимий эканига шубҳа қилмасмен. Аммо... – Али Қушчи ҳаяжонланиб, култ этиб ютинди. – Аммо сўз оддий дурдоналар – тилла ва жавоҳирлар тўғрисида эмас, илм жавоҳирлари тўғрисида борадур. Инсониятнинг энг етук фарзандлари бунёд этган хазина устида борадур. Сизга маълумдир, устод Мирзо Улуғбек бу хазинани салкам қирк йил йиғмишдир. Фақир эса, устод Мирзо Улуғбекнинг меҳри саховати туфайли одам бўлганмен. Устоднинг нон-тузини, берган илмини унутган шогирд кўр бўлур, тақсир. Бас! Камина ўз бошимни асраб қолмоқ муродида устоднинг раъйини қайтаргандин кўра, сиз айтган хурофот гулханида ёнмоқни афзал кўрурмен!..

Ҳаяжондан нафаси бўғилган Али Қушчи, чуқур тин олиб, зимдан мавлоно Муҳиддинга кўз ташлади. Мавлоно Муҳиддин ҳамон бояги вазиятда чурк этмай ўтирар, фақат духоба така кийган боши яна ҳам пастрок эгилган эди.

– Мавлоно Али Қушчи, – деди чол, оппоқ қошларини силаб. – Сиз кўп баландпарвоз, кўп улуғ сўз айтдингиз. Аммо осий бандани афв этинг, бу сўзни сиздан кўпни кўрган закий мавлоно эрмас, илм даргоҳига энди қадам ранжида қилган ўн беш яшар ёш талаба сўзласа ярашур эди... – Салоҳиддин заргар Али Қушчининг гапирмоқчи эканини кўриб, кўлини кўтарди. Сўзимнинг “берди”сини айтмоққа ижозат этгайсиз, мавлоно! Сиз аълоҳазратларининг меҳри оқибатидан сўзладингиз. Дуруст. Ул зоти шарифнинг меҳри саховатини унутмоқ кўрлик бўлади. Аммо сизга бир саволим бор...

– Марҳамат, тақсир...

– Сиз... суюкли набирам Хуршида бонуни Амир Иброҳим-бекнинг кенжа ўғлига никоҳлаб берганимдан хабарингиз бордур?

– Хабарим бор. Аммо...

– Аммо бу ожизамиз шаҳзода Абдулъазиз туфайли бахти қора бўлғонидан хабарингиз борму? – деди Салоҳиддин заргар ва тўсатдан кўзига ёш олди. – Билмасангиз билиб қўйинг, мавлоно. – Мирзо Улуғбекнинг суюкли фарзанди, шаҳзода Абдулъазиз куёвимизни қатл эттириб, бир бандаи мўъминнинг манкуҳасини³⁰ тортиб олди ҳамда пайғамбир алайҳиссалом макруҳ деб билган ҳарамхонага жория қилди... Биз давлатпаноҳ Мирзо Улуғбекдан меҳр-саховат кўрган бўлсак, унинг суюкли зурриётидан мислсиз азият чекдик, мавлоно Али!..

Чол чўнтагидан анбар хиди анқиган ипак рўмолчасини олиб, кўз ёшларини артди. Мавлоно Муҳиддин ҳам ҳикиллаб қолганини кўрган Али Қушчи кўзларини олиб қочди. Эсига устоднинг гаплари тушди: “Унинг жисми ногирон, Али. Қалби маҳзун...”

Ҳай аттанг! “Жисми ногирон, қалби маҳзун” бу шаҳзода улуғ падарининг бошига не қулфатлар солмади! Бир-икки ой Самарқандда қолганида кўп амирларни тазйиқ остига олиб, онҳазратларига қарши қўйди. Устод эса, ота экан, уни жисми ногирон, қалби маҳзун деб, қон ютади!..

– Устод шаҳзоданинг бу разил кирдикоридан беҳабар эркан, узр сўрадилар, – деди Али Қушчи.

Салоҳиддин заргар юзини бужмайтириб қўл силтади.

– Узрдан не фойда? Бўлар иш бўлиб ўтгандур, мавлоно...

Али Қушчининг кўз олдига йўлда учраган Қаландар Қарнокий келиб, эриган кўнгли қайта музлади.

– Ҳа, таассуфлар бўлғайким, ғишт қолипидан кўчгандур. Ва лекин... шаҳзоданинг бу тубан юмуши учун устоддан юз ўғирмок инсофдан бўлмас, таксир...

Салоҳиддин заргар асабийлашиб, бир кўзғолиб олди.

– Мавлоно Али, ҳар бандаи мўъминнинг изми ихтиёри ўзидадур. Сиз бу хатарли юмушга бел боғлабсиз, ихтиёр ўзингизда. Аммо сиз таъриф этган ноёб хазина деб, камина бор-йўғимни,

³⁰ Манкуҳа – жуфти ҳалоли.

авлоду аждодларимнинг ҳаёт-мамотини қурбон қилмоқни лозим кўрмаймен. Вассалом!

“Нихоят, бу қари тулки кўнглидаги бор гапни айтди!” – Али Қушчи вужудини қамраб олган титроқни зўрға босиб, чолга юзланди.

– Сиз бу хатарли юмушдан чўчимасангиз ҳам бўлур эди, таксир. Хузурингизга келмоқдан муаммо озроқ пул ва маслаҳат сўрамоқ эди, холос!

– Пул?

– Қўркманг, таксир! – деди Али Қушчи, “пул” сўзини эшитган Салоҳиддин заргарнинг дарҳол сергақланганини кўриб. – Устод бу ишда даркор бўлур деб, бир оз тилла ва қимматбаҳо тошлар қолдирди...

Салоҳиддин тархон энтикиб:

– Қимматбаҳо тошлар? – деб сўради. – Қандай тошлар?

– Камина бу тошларнинг қийматини билмаймен. Аммо устод айтдиларким, бу тошлар бобоси Амир Темурдан қолгандур...

Салоҳиддин заргарнинг юзига қон тепиб, чуқур ботган тийрак кўзлари чакнаб кетди:

– Жаннатмакон Амир Темур тошлари... Мавлоно бу тошларни олиб келдиларми ё яширмишму?

– Яширдим...

– Қайга? – деди чол шивирлаб. – Ишончли жойгаму?

Али Қушчининг кўз олдига китоб терилган жавон келиб, ичида кулимсираб кўйди.

– Ҳа.

– Амир Темур тошлари... эҳтиёт бўлмоқ керак... зинҳор-базинҳор эҳтиёт бўлмоқ керак. Зеро, ажаб эрмаским, Мирзо Улуғбекнинг илм дурдоналарини бобоси Амир Темурнинг шу тошлари асраб қолса!.. Аммо... – чол Али Қушчи томонга энгашиб яна шивирлади.

– Бу сўзни ёлғиз фақир эшитдим, мавлоно. Бошқа бир кимса эшитмасин. Бу сўзни ўғлим ҳам эшитмасин!

Салоҳиддин заргаргина эмас, мавлоно Муҳиддиннинг ҳам

ранги ўчиб, кўзлари аллақандай чараклаб кетганини кўрган Али Кушчининг кўнглидан: “Бу сирни очиб тўғри қилдимму, йўқму?” деган фикр ўтди.

Шу сабаб бўлдики ё Салоҳиддин заргарнинг таҳдидли сўзлари каттиқ таъсир этдики, ишқилиб, Али Кушчи ота-бола билан хайр-лашаркан, юрагига совуқ бир ваҳима ёпирилиб келди-ю, нечундир хужрада мунғайиб ўтирган энаси Тиллабиби эсига тушиб, юраги увишиб кетди.

7

Мирзо Улуғбек бултур Бағдод халифаси инъом қилиб юборган арабий оқ бедовида хаёлга чўмиб борарди. Амир Жондор билан амир Султоншоҳ барлос бошчилигидаги ҳировул қисмлар кўшиндан илгарилаб кетган, бир неча туман чап қанот ва қалб лашкари орқада келар, лашкарнинг кетидан аслаҳа ортилган туя ва хачирлар, баковуллар билан сарой маҳрамларининг соябон аравалари судралиб келарди. Бутун кўшин бир-икки тумандан ошмаса ҳам, кенг дашт лашкарга тўлиб кетганга ўхшар, сипоҳлар сон-саноксиз туялар, отларнинг кишнаши, эшак ва хачирларнинг ханграши, туяларнинг бўкириши еру кўкни ларзага солган эди.

Одатда бундай юришларда аълоҳазратни ўраб оладиган амирлар, туман бошликлари ва муқарраб-ус султонлар³¹ бугун бир-мунча орқада келар, гўё Мирзо Улуғбекнинг хаёлини бузишни истамас эдилар. Ёлғиз шахзода Абдулғазиз устига йўлбарс териси ёпинган бадавий аргумоғини аччиқ камчилаб, дам олдинга, дам ён-вердаги қирларга чоптириб чиқар, у ўзини беташвиш, бепарво кўрсатишга уринар, лекин аллақандай хасталик чўккан кўзлари бежо чакнар, қалби саросимада экани қонсиз сўник юзида шундоқ акс этиб турарди. Лекин Мирзо Улуғбек ўғлига қарамас, у ҳамон нотинч хаёллар гирдобида тўлғанар эди.

Жайхун сафаридан қайтганидан бери қантариб қўйилган арабий оқ бедов кумуш сувлигини чайнаб бетоқат талпинар, депсиниб юлкинар, бу кенг даштда қушдай учгиси келарди. Оқ бедов

³¹ Муқарриб-ус султонлар – энг яқин кишилари.

юлқиниб сакраганида унинг пешонасидаги кокилига боғланган тилла кўғирчоклар нафис жиринглар, кумуш эгарга тақилган нозик ҳалқачалар ажиб овозлар чиқариб шалдирар, лекин Мирзо Улуғбек буларнинг ҳеч бирини эшитмас, у ҳатто суюкли ок бедови юлқиниб олдинга талпинаётганини ҳам сезмай, фақат ўзи пайкамагани ҳолда, кўлидаги ипак тизгинни маҳкам ушлаб ўтирарди.

Аввалги куни кечаси ғам-андухдан уйкуси қочган Мирзо Улуғбек эски китобларни варақлаб ўтириб, ғаройиб бир ҳикоятга кўзи тушди. Кунлардан бир куни донғи оламга кетган ҳинд подшоши ўзининг энг яқин маҳрамлари билан овга чиққанмиш. Маҳрамлари орасида ёлғиз ўғли ҳам бор экан. Подшо елкасига суюкли қора бургутини кўндириб, дарё ёқалаб от чоптириб бораркан. Орқада амирлар ва навкарлар чопиб келаркан. Подшо узоқлашиб кетаётганини кўрган навкарларидан бири: “Подшоҳи олам, тўхтанг, бу тўқайлар хатарли, камишзорларда йўлбарс бор”, деб қичқирибди. Лекин подшо унинг гапига қулоқ солмай олдинга интилибди. Арғумоғига аччиқ қамчи босиб тўқайзорга от солидириб кетибди. Баногоҳ от туёқлари тагидан иккита тилларанг тулки чиқиб қочибди. Подшо арғумоғининг бошини кўйиб, кувиб бораркан, тулкилар олдин тўрттага, кейин саккизтага айланган, баъзилари гўё уни мазах қилаётгандай бошларини буриб, тиржайган эмиш. Шунда подшо дарғазаб бўлиб, қанот қоқиб талпинган суюкли бургутини кўйиб юборибди. Лекин осмонга чиққан суюкли бургути от оёқлари остида жилпанлаган тулкиларга эмас, унинг ўзига ҳамла қилибди. Подшо жон аччиғида ханжарини суғуриб олиб, бургутга ўқталибди. Аммо бургут чап бериб, унинг ўнг кўзини ўйиб олибди-ю, чап кўзига чанг солибди. Подшо додлаб ёлғиз кўзи билан қараса, қора бургут бургут эмас, қора либос кийиб бургут киёфасига кирган ўз фарзанди бўлиб чиқибди...

Мана икки кун бўлди, бу ҳикоят хаёлидан кўтарилмайди. Ҳозир ҳам шу ҳикоятни ўйлаб бораркан, нечундир бундан чорак аср муқаддам кипчок хони Бароқхон унга қарши бош кўтариб чиққанида кўрган ёмон бир туши эсига тушди. Бу туши Сайхун

бўйларида, Ясси ва Сигнок шаҳарлари учун бўлган жангу жадалда рўёбга чиққан эди!.. Мана, ўша тушни кўрганига салкам чорак аср ўтди, лекин ханузгача эсидан чиқмайди...

Ёши ўн бешга тўлмасданок Мовароуннаҳр тахтига ўтирган Мирзо Улуғбек гўё Ясси шаҳрида, Хўжа Аҳмад Яссавий макбараси тепасида ўйнаб юрармиш, тўғрироғи, носуюкли хотини Ўғабегимдан қочиб макбара устига чиқиб олганмиш. Хитойи ипак матоларга ўранган, кулоқларига оғир хинду зираклари, қўлларига бағдоди олтин билагузуқлар таққан, бурни пучук, хунук Ўғабегим Мирзо Улуғбекни қувиб дахманинг тепасига чиқармиш. Шунда Мирзо Улуғбек ўзини ложувард гумбаз устидан пастга отармиш, лекин ерга кулаб тушмас эмиш, ногаҳон канот пайдо қилиб, қуш бўлиб учиб кетармиш. Аммо Ўғабегим ҳам калхатга айланиб, уни яна таъкиб қилармиш...

Мирзо Улуғбек ўзини Ясси боғларига урармиш, лекин калхат киёфасига кирган Ўғабегим дарҳол боғлар устида пайдо бўлармиш. Мирзо Улуғбек ундан қочиб яна ложувард гумбаз тепасига кўнармиш. Шу пайт дахма ўртасидаги Хўжа Аҳмад Яссавий қабри дарз кетиб, ичидан... соколи кўксига тушган серсавлат бир кимса чиқармиш. Уни Хўжа Аҳмад Яссавий деб ўйлаган Мирзо Улуғбек – покиза руҳлари гулшани бакода масрур бўлғай! – тавозе билан салом бериб ўтиб кетмоқчи бўлармиш. Шунда кабрдан бобоси Амир Темурнинг ўктам овози янграр эмиш.

– Ҳой, шаҳзода, валиаҳдим Муҳаммад Тарағай! Қайга қочурсен? Тўхта!

Мирзо Улуғбек қараса, қабр устида Хўжа Аҳмад Яссавий эмас, бобоси Амир Темур турар эмиш! Эғнида қора мовут чакмон, бошида учи найзасимон мис дубулға, белидаги камарида олтин сопли қилич, бобоси қовоғини солиб, дарғазаб бўлиб турармиш.

– Султон Муҳаммад Тарағай! – дермиш у, қовоғи ёзилмай. – Мен сени ўн тўрт яшар чоғингда Мовароуннаҳр тахтига ўтказганимда умидим шу эдими? Қани айт-чи, Моваруннаҳр султони: мен бу дашти азимда Хўжа Аҳмад Яссавийга бу макбарани муаззамни нечун курдирдим? Муродим не эди маним?

Уни ҳамиша эркалаб гапирадиган бобосининг товушидаги бу қаҳр Мирзо Улуғбекни сескантирса ҳам ўзини босиб жавоб берармиш:

– Бу макбараи муаззани курдиришдан муддаонгиз ул пири муршид Хўжа Аҳмад Яссавий ҳазратларининг покиза руҳини шод этмоқдур, қиблагоҳ...

– Покиза руҳларини шод этмоқ! – деб заҳарханда билан кулармиш Амир Темур. – Бу макбарани тикламоқдин муродим; бирламчи қора халқни, иккиламчи Олтин Ўрда ила Қалмоқ ва Дашти Қипчоқ хоқонларини титратмоқ эди!.. Нотинч қора халқ бу дахмай муаззамни кўриб дахшатга тушсин, туну кун тиз чўкиб тавоф қилсин, эски ғанимларим бўлмиш Олтин Ўрда ила қалмоқ хоқонлари эса менинг сарҳадим шу маҳобатли макбара эканини билиб даф бўлсин, ани босиб ўтмоқдан ҳайиқсин, деб барпо этган эдим буни! Аттанг! Олтин тахтимни сенга ишониб топширғанимда не бўлди? Ана, пастга қара! Кузгун Бароқбек суворийлари шаҳарни забт этар, бу мукаддас даргоҳни топтар, хор қилар!

Бобоси қалтироқ босиб, қисик кўзларида ўт чакнаб, шаҳарга имо қилармиш.

Мирзо Улуғбек қараса, атрофидаги шаҳар кўчаларида, икки ёни раста мавзеларда қалмоқбашара суворийлар, ойсимон эгри қиличларини ўйнатган ясовуллар сурон солиб от ўйнатишар, уйларга ўт қўйишар, ҳаммаёк дуд ва ёнғин ичида қолган эмиш.

– Мовароуннаҳр ўт ичида қолди! – бакирармиш бобоси. – Сен эса бу орсиз хотининг бирлан бу мозор устида бешарми ҳаё ўйнашиб юрасен! Билиб қўй: бошингга бу тожни мен кўндирган эдим, мен олиб ташлайман!.. Ё бу бадхоҳларни сарҳадимдан даф этасен, ё тожимни қайтариб берасен!

Амир Темур қаҳр билан унга томон юрармиш. Мирзо Улуғбек дахшатга тушиб, орқага тисарилармиш... У гўё асфаласофилинга кулаётгандай бўлиб уйғониб кетди... Лекин ўшанда уни бу мудҳиш тушдан ҳам кўра кўпроқ ҳайратга солган нарса шу бўлдики, тонг пайтида олис Яссидан унинг ҳузурига ўн нафар йигит

арз қилиб келди: Сайхун соҳилида кўчманчилик қилиб юрган Бароқбек ботир Ясси ва Сиғноқ шаҳарларини забт этиб, шаҳар теварагидаги гулдай қишлоқларни талон-торож қилган эмиш.

Ҳайратга тушган Мирзо Улуғбек ўша заҳотиёқ лашкар тўплаб, Бароқхонга қарши юриш бошлади. Шу шошқалоклик сабаб бўлдими, бошқами, Сиғноқ ёнида, Сайхун бўйларида бўлган суронли жангда кўрган туши рўёбга чиқди. Агар тунда Али Қушчи айтган Қаландар Қарноқий ўз йигитлари билан дашти қипчоқлар сафига ёриб кириб, отининг жиловидан тортиб олиб чиқиб кетмаганида, Мирзо Улуғбек, эҳтимол, ўз ғаними Бароқхон кўлига асир тушиб, шармандаи шармисор бўларди...

Ё раббий! Унда у туш, бу сафар, бу ҳикоят! Ундагидан ҳам даҳшатли ҳикоят! Бир кўзини ўйиб олиб, иккинчи кўзига чанг солган қора бургут! Ишқилиб, ўзинг шафе бўлғайсен, худованди карим!

Мана бир ҳафта бўлдики, у ҳар кеча зойича кўради, юлдузлар ҳаракатини кузатиб, ўз тақдирини билмоқни истайди, лекин аниқ бир фикрга келолмайди: илгари сутдай ойдин кўринадиган нарсалар энди аллақандай туман билан ўралган... Ё кўк унга ўз сирларини очишни тиламас, ё унинг ақл кўзгуси хиралашиб қолган.

Мияси ғовлаб кетган Мирзо Улуғбек бошини кўтариб ён-верига қаради. Офтоб кўринмас, осмонни қора булут қоплаб олган эди. Далалар ва адирларда, ўриб олинган бугдойзорларда, ҳатто олис-яқиндаги боғларда бирон-бир одам қораси кўзга чалинмас, ҳатто қирларда моллар ҳам кўринмас эди. Гўё Мирзо Улуғбек лашкари эмас, таланчи кўшин бостириб келаётгандай тирик жон борки, бари қочиб, ин-инига кириб кетган. Ҳа, фуқаро бобоси Амир Темур давридаёқ жанг-жадалдан безган, юраги зиркираб қолган. Бу кўшин, йўлни чангитиб, қир ва адирларни подадай қоплаб кетаётган бу лашкар кимники, маърифатпарвар шоҳ Мирзо Улуғбекникими ё шаҳзода Абдуллатифникими, ё бошқа бир бешафқат хоқоннинг босқинчи суворийларими, – фуқаро бунини билгиси келмайди, у урушдан чарчаган, шоҳларнинг қатлу қирғинидан безган!..

Мирзо Улуғбек оғир хўрсиниб олдинга, кўкимтир туман орасида элас-элас кўзга чалинган тоғларга тикилди. Илгарилаб кетган кўшин кўринмас, фақат олдиндаги ясси қир ва адирларда от ўйнатиб юрган суворийлар гуруҳи кўзга чалинар эди, холос.

Кўкимтир туман орасидан элас-элас кўринган довон ортида аждодларининг юрти ётибди. Раҳматлик бобоси Амир Темур ҳам, Мирзо Улуғбек ҳам кўҳна Кешга бўлакча меҳр қўйган эди. Кешда, Амир Темур ҳукми билан барпо бўлган Оксарой даҳмасида барлос уруғи зодагонларининг хоки ётибди! Бобоси Амир Темур бирламчи – доруссалтана Самарқандни обод қилган бўлса, иккиламчи – ўз она шаҳри Кешни обод қилдирган, туман орасидан базўр кўриниб турган довон этагида эса одам кирса адашиб қоладиган “Боғи бихишт”ни барпо қилдирган эди. Чиндан ҳам бихиштга ўхшаган бу боққа олис Мисрия хурмоларию, хушбўй хитой олмаларини, Ҳиндистондан эса ажойиб банан дарахтларини келтириб ўстирган эди. Боғда, тоғ этагидаги хушбўй арчазорларда, шохлари қулочга сиғмайдиган оқ архарлар, ўйноки кийикчалар, кўзлари маъсум охулар гала-гала бўлиб юрарди. Тиник, шаффоф булоқларда, оқ мрамардан ясалган ҳовузларда олтин балиқчалар сузарди... Бобоси Темур қийин сафарлардан чарчаб қайтганида, аксарият шу боғда ҳордик чиқарар, тоғ ёнбағридаги хушбўй арчазорларда ов қилар, хорижий улус элчиларини ҳайратга солувчи шоҳона зиёфатлар, маъракалар ўтказарди... Ким билсин, ҳозир бу боғда унинг кўшини турибдими ё шаҳзода Абдуллатифнинг лашкари забт этиб, ҳаммаёқни пайхон қилмоқдами?.. Боя пешинда амир Султоншоҳдан хабар олгани кетган суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодир ханузгача қайтмади...

Кимдир орқадан келиб унинг тиззасига қўлини қўйди.

– Аълоҳазратлари афв этсинлар... Кўнмоқ даркор. Намози аср қазо бўлар...

Офтоб ботган бўлса керак, теварак қоронғилашиб қолган, ҳаво совиб, яна кечагидай этни жунжиқтирувчи изғирин бошланган эди.

Мирзо Улуғбекнинг кўзи шаҳзода Абдулғазизга тушди. Боя

от ўйнатиб юрган шаҳзода энди кундуз ёқали сувсар пўстинига ўраниб, отда ғужанак бўлиб ўтирарди. У аз рўзи азалдан шундай – дам шод-хуррамликдан оламга сиғмай ҳовлиқади, дам ғам-андухга чўмиб, мажнунсифат бўлиб қолади.

– Саройбон қайда? – деди Улуғбек ўғлига. – Тўхтамоққа фармон бер!

Сал ўтмай, орқада ногора товуши янгради. Лашкар катта йўлнинг икки томонидаги ялангликда тўхтади. Ўнлик ва юзликларга бўлинган қўшин ҳар жой ҳар жойда тўхтаб, гулхан ёкиб, овқат пиширишга тутинди. Ҳавода тезак ва шувоқ хиди анқиб, изғириннинг совуқ нафасини хиёл босгандай бўлди.

Аълоҳазратларининг юз кишилик ипак саропардасини йўлнинг сўл томонидаги “Қароқчи тепа” деган қирнинг этагига тикишди. Ундан пастроққа сарой маҳрамларининг чодирлари тикилди. Баковуллар саксовул ёкиб, найзадан узун сихларга бутун-бутун нимталарни қадаб кабоб пиширишга киришишди. Одатда бундай юришларда кечқурунлари барча амирлар, беклар, юришда иштирок этган саркардалар ва аркони давлатлар аълоҳазратларининг юз кишилик ипак чодирига таклиф қилинар эди. Баковуллар дастурхонга энг яхши таомлар тортишар, олтин косаларда бода ва қимиз кўпирар, гоҳо машшоқлар ва раққосалар таклиф қилиниб, базми жамшид тонг отгунча давом этарди. Лекин ҳозир Мирзо Улуғбекнинг кўнглига қил ҳам сиғмас эди. У намози асрдан кейин тамаддига ёлғиз шайхулислом Бурҳониддин ҳазратларини таклиф этди. Шайхулислом Бурҳониддин қирқларга борган, сочсоқолига битта ҳам оқ ораламаган. Кўринишдан нимжон бўлса ҳам, иқтидорли одам эди. У падари бузруквори Шайхулислом Исомиддиндек доно ва закий муршидлардан бўлмаса-да, ҳар қалай, Мирзо Улуғбекка ён босиб, уни мутаассиб шайхларнинг фиски фасодларидан муҳофаза қилиб келарди.

Шайхулислом Бурҳониддин беда устига тўшалган гиламни билқ-билқ босиб тўрга ўтди. Мирзо Улуғбек ҳам, шаҳзода Абдулғазиз ҳам бошларини осилтириб, хаёл уммониغا шўнғишган эди.

Шайхулисом Мирзо Улуғбекнинг ёнидан жой оларкан:

– Сизга не бўлди, давлатпаноҳ? – деди унинг маҳзун чехрасига тикилиб.

Мирзо Улуғбек бошини кўтариб, Шайхулисомга савол назари билан қаради.

– Ас-салотин зиллаллоху фил арз! – деди шайхулисом. – Яъники султонлар Оллоҳнинг ердаги кўланкасидур. Иншоллох, ишингиз ўнгидан келур. Бу ғам-андух сиздай Соҳибкиронга ярашмайду, онҳазратим!

“Булар мени талвасага тушган, деб гумон қиладур. Тожу тахтдан айрилиб қолишдан кўрқади, деб ўйлайду. О, хом сут эмган одамлар, одамлар!...” – Мирзо Улуғбек ер остидан ўғли Абдульазизга кўз ташлади, гўё ундан иймангандай:

– Андух чекмай не қилай, тақсир? – деди. – Бандаи ожиз ўз пушти камаримдан бўлган фарзандим билан урушмоқдамен, салтанат талашмоқдамен...

Шайхулисом оғир салласининг печини орқага ташлаб, секин бош чайқади.

– Ўз қиблагоҳининг иродаси фарзанд учун фарзи айнди³². Анинг иродасига бош эгмаган фарзанд устидан ҳукм чиқармоқ падар учун ҳам фарз, ҳам қарзду, давлатпаноҳ!

Мирзо Улуғбек буни ўзи ўйлаб юрган бўлса ҳам, шайхулисомнинг сўзи дилига хиёл тасалли бергандай туюлди. Отаси Шоҳруҳ Мирзодан эшитган бир ҳикоят беихтиёр эсига тушди.

Бобоси Амир Темур пирим деб қўл берган Сайид Барака ҳазратлари жаҳонгирнинг юришларида ҳамиша бирга бўлар экан. Сайид Барака ҳазратлари Амир Темурнинг хушнудлигида хушнуд, қайғусида қайғудош экан. Бобоси олис Ўрол соҳилларида Тўхтамишхон билан жанг қилганида унинг аҳволи танг бўлиб, Олтин Ўрда лашкари устун кела бошлабди. Шунда Сайид Барака ҳазратлари бир ҳовуч майда тош олиб, сакраб отга минибди-ю, такбир садосини ўқиб наъра тортганича кўлидаги тошларни ёв томон сочиб юбориб, душман сафига бостириб кирибди. Буни

³² Фарзи айн – бажарилмоғи лозим буйрук.

кўрган бутун лашкар “ёв кочди” деган сурон билан ғанимлар сафига от солдириб борибди-ю, душманни пароканда қилибди.

Шайхулисом, гўё унинг ўйларига тушунгандай:

– Тожу тахт кўлингизда эркан, маҳкам тулинг, давлатпаноҳ, – деди вазминлик билан. Саҳар-мардон йўлга чиқибмиз, ҳанузгача Кешдан чопар йўк. Ҳировул кўшинларнинг аҳволи не? Беҳабар-миз...

Шайхулисом гапани тугатмаган ҳам эдики, ташқарида от туёқларининг дупури, посбонларининг таҳдидли овозлари эшитилди. Кейин кимдир чодирга кириб, пойгакка юмалай кетди. Уни дабдурустан танмай қолган аълоҳазратлари шайхулисомнинг:

– Амир Жондор тархон? – деганини эшитиб, бир сапчиб тушди.

Ҳа, шайхулисом янглишмаган, ялангбош, белидаги шамшири бир томонга оғиб кетган амир Султон Жондор пойгакда юмалаб ётарди.

Мирзо Улуғбек қалтироқ босиб ўрнидан турди, ўз овозини ўзи танмай:

– Лашкар? – деб бақирди. – Ҳировул кўшинлар не бўлди?

Амир Жондор қаддини ростлади, лекин Мирзо Улуғбекка тик қарашга юраги дов бермади. Қалпоқсиз, қилич изи қолган тақир бошини осилтирганича:

– Аълоҳазратлари, бир қошиқ қонимдан кечгайлар, – деди. – Ҳировул кўшинлар қопқонга тушмиш.

– Сўзла!

– Давлатпаноҳ! – деди Амир Жондор. – Шаҳзодаи жувонбахт камида ўн минг сипоҳни пистирмага кўйиб, доводда кутиб ётган эркан. Бизнинг кўшинларни қопқонга тушириб, наҳангдай ютиб юборди...

– Амир Султоншоҳ қайда?

– Ўлимдан хабарим бор ва лекин амирдан хабарим йўк, онҳазратим...

Мирзо Улуғбек чодирнинг ўртасида қора қундуз телпақлик

катта бошини эгиб, қотиб қолди. Тепадаги шамларнинг титроқ шуъласида у худди чўнг қояни эслатар, бошидаги учига дур қадалган кундуз телпаги, ёноклари туртиб чиққан мисдай қорамтир юзи, қийғир бурни, ҳатто қалин жингалак соқоли — хаммаси тошдан ўйиб ясалганга ўхшарди.

— Тўнгақдай юмалаб ётмай ўрнингдан тур, амир! — деди у амир Жондорга. — Бошингдаги амирлик аломатинг қайда? Белингадаги қиличингни тўғирла! Борақалло сендай саркардага! — Мирзо Улуғбек ҳансираб сўзида тўхтади. Унинг томирларида бобосининг қони жўшар, юрагида бобосининг ҳислари кўпирарди. — Куёнюррак амирлар! Агарчи сенлар шаҳзодадан кўрксанглар, у билан ўзим олишамен!

Амир Жондор орқаси билан тисарилиб чодирдан чиқди. Мирзо Улуғбек ялт этиб ўғлига қаради. Шаҳзода Абдулъазиз ранги ўчиб, кўзлари бежо жавдираб ўтирар, пастки жағи ғалати қалтирар эди. Мирзо Улуғбек юраги увишиб:

— Бор! — деди. — Ясовулбошига айт. Барча амирларга, аёёну боёнларга фармон берсин: дарҳол чоноқийга йиғилсин!..

Мирзо Улуғбек жойига бориб ўтирди, у ҳамон қалтирар, кўзларининг чакнашида, бурун катақларининг пирпирашидан бўлакча бир қатъият ва шиддат бор эди. Шайхулислом Бурҳониддин секин эгилиб, унинг тиззасига қўлини қўйди.

— Аёлоҳазратлари не қилмоққа жазм этдилар?

— Урушмоқ! — деди Мирзо Улуғбек кескин.

— Иншооллох, ишингиз ўнгидан келгай! — деди шайхулислом. — Аммо... бандан ожизнинг маслаҳати бу эрур: бир-икки туман лашкарни ишончли амирларга топшириб, қолган лашкар билан Самарқандга қайтмоқ мақбул. Қалъа мустаҳкам, фуқаро сизга содиқ, онҳазратим...

Мирзо Улуғбек мийиғида қулимсиради.

— Ишончли амирлар... кимдур?

— Амир Султоншоҳ бор, амир Жондор бор, онҳазратим...

— Тағин?

— Ўйлаб кўрмоқ даркор... Бу масала бандан ожиздан кўра сизга аёндур, онҳазратим.

Мирзо Улуғбек индамади. Сал ўтмай, чодирга бирин-кетин лашкарбошилар, туман ва ҳазора саркардалари, сарой маҳрамлари кириб келишди. Сарой удумига кўра, ҳар ким ўз рутбасига қараб катта саропардадан жой олди.

Биринчи бўлиб, ўнг қанот саркардаси амир Идрис тархон кирди. Мўйловга ўхшаган қошлари бир-бирига тутшиб кетган бу сертук амир ковоғини ёзмай таъзим қилди-да, камоли виқор билан юриб, Шайхулисломнинг ёнидан жой олди. Ундан кейин семизлигидан ҳансираб нафас олган, юм-юмалоққина амир Искандар барлос кирди, кирди-ю, қўл қовуштирганича пилдираб бориб тўрдаги қоронғирок бурчакка тикилди. Амир Инскандар барлосдан кейин амир Жондор кирди. У бошига тилладан жило берилган ва амирлик аломати тақилган пўлат дубулға кийиб олган, эгнида кизил мовут тўн, белида олтин бандли қилич, хатти-ҳаракатларидаги бояги тараддуд ва қўрқув йўқолиб, яна амирларга хос маҳобат ва кибри ҳаво пайдо қилган эди. Мирзо Улуғбекнинг ишораси билан у шайхулисломнинг ёнидан жой олди.

Ҳамма сукут сақларди. Мирзо Улуғбек уйқусизликдан қизарган кўзлари билан амир ва саркардаларига бир-бир тикилди. Мана унинг суянган тоғлари! Ҳаммасининг устида авраси мовут савсар ва тулки пўстин, кимматбаҳо кимхоб тўн, бошларида лаъл ва инжу қадалган кундуз телпак, тилладан жило берилган учлик дубулға, белларида кумуш ва олтин камар, дасталари фил суягидан ясалиб, дур қадалган қилич ва ханжар... Буларнинг ҳаммаси Улуғбек даврида аркони ҳарб ва аркони давлат бўлишди, юксак рутбалар олишди. Лекин букун бошига мушкул тушганида қай бирига инонади? Қай бирига суянади – буни онҳазратларининг ўзи ҳам билмайди!..

Ниҳоят, Мирзо Улуғбек томоқ кириб:

– Шавкатмаоб зоти олийлар! – деди, ҳар бир сўзини салмоқлаб.
– Сизларни маслаҳатга чақирмоқдан мурод – машъум хабарни маълум қилмоқдур. Олдинда кетган хировул қўшинлари довонда пистирмада ётган шаҳзоданинг қопқонига тушибдур!.. – Мирзо Улуғбек бу сўзлар амирларга қандай таъсир этганини билмоқчи

бўлиб, яна ҳаммага бир-бир тикилди. Лекин ҳеч кимнинг кўзига кўзи тушмади: ҳамма бошини эгиб, чурк этмай ўтирарди. – Бу талофотнинг сабаби шуки, биз инонган лашкарбошилар, мислсиз разолатга бориб, шаҳзода тарафига қочиб ўтмишлар... бу машъум хабарни айтмоқдан яна бир муддао шуки, кимки юрагида шубҳа ва кўрқув сезса... Жанг-жадални қутмай шаҳзода тарафига ўтсин! Биллоҳ, берган туз-ноним, инъом қилган олий мартабаларимга розимен!

Ҳеч кимдан сас чиқмади.

Мирзо Улуғбек истехзоли кулимсираб:

– Маълумингиз бўлғай, – деди, – шаҳзода Абдуллатифнинг лашкари қирқ мингдан ортиқдир...

Амир Жондорнинг аллақандай пишиллаб нафас олганини эшитган Мирзо Улуғбек ялт этиб унга қаради.

– Амир Жондор, сиз не маслаҳат берасиз?

Амир Жондор барваста гавдасига мос тушмаган бир чакқонлик билан апил-тапил ўрнидан туриб, бош эгди:

– Давлатпаноҳ нени лозим кўрсалар, биз шунга бош эгамиз.

– Амир Искандар барлос?

Амир Искандар калта қўлларини юмалок қорни устига қўйиб бидирлай кетди:

– Амир Жондор ҳақ гапни айтдилар. Ҳукмингизга бўйсунармиз, онҳазратим!

– Ҳукмингизга бўйсунармиз!.. Ўз бошларинг қайда?

– Бошимиз сизнинг қўлингиздадур, давлатпаноҳ...

“Ҳа, бошларинг қўлимда, аммо қалбларинг кимнинг ихтиёрида? Таассуфлар бўлғайки, бундан беҳабармен!” Мирзо Улуғбек ер остидан бир амир Идрис тархонга, бир шайхулисломга қараб қўйди: – Ихтиёрим шуки, – деди қовоғини уйиб. – Ҳақ таолодан мадад тилаб... жанг қиламиз! Бошқа не маслаҳат бор?

Ҳеч кимдан ун чиқмади. Шайхулислом ўрнидан бир кўзғалиб қўйди-ю, лекин индамади.

Мирзо Улуғбек шиддат билан қўл силтаб:

– Чанокий тамом, – деди. – Қўшинлар шай бўлиб турсин. Сизларга рухсат, зоти шарифлар...

Амирлар, гўё шуни кутиб тургандай “гурр” этиб ўринларидан туришди, кўй галасидай бир-бирларини турткилаб, ташқарига отилишди. Зум ўтмай, чодирда фақат шайхулислом билан шахзода Абдульазиз колди.

Мирзо Улуғбек чодирни бир айланиб, яна ўз жойига ўтди, лекин ўтиришга улгурмади, от туёкларининг дупурини эшитиб, кўрпача устида тўхтади.

Чодирга Бобо Хусайн Баҳодир кирди, пойгакка тиз чўкиб, бошини саждага қўйди. Тиз чўкканида суворий либосининг темир ҳалқачалари шалдираб, этигига теккан қиличи шарақлаб кетди. Унинг бошидаги дубулғаси бир томонга қийшайган, сақичдай қоп-қора сокол-мўйлови, бўғриккан юзи қора терга ботган, ўзи хансираб нафас оларди.

Мирзо Улуғбек бир ҳатлаб суюкли навкарининг ёнига келди.

– Хўш? Сўзла!

– Давлатпанох... ҳировул қўшинларни шахзоданинг қомига итарган... амир Султоншоҳ тархонни икки ўғли билан қўлга туширдик...

– Қайда?

– Йўлда келадур. Қочмоққа жазм қилиб турганида қўлга туширдик. Амир қаттиқ жароҳатланган...

Мирзо Улуғбек: “Мана, кирдикорларинг оқибати!” дегандай ўғлига қаради: Султоншоҳ тархон амир Иброҳимбекнинг қайнағаси, шахзода қатл қилган бекнинг тоғаси эди...

Шахзода Абдульазиз отасининг қаҳрли нигоҳи остида аллақандай питирлаб, сўз тополмай бидирлаб колди.

Мирзо Улуғбек уф тортиб суюкли навкарининг ҳорғин чеҳрасига тикилди.

– Хўп, амирни қўлга туширибсен, уни қатл қилурмиз. Хўп. Лекин бундан не фойда? Катта кўшин қопқонга тушган... Энди не қилмоқ даркор? Сўзла, Бобо Хусайн!

Бобо Хусайн бошини кўтариб, Мирзо Улуғбекка тик қаради.

– Доруссалтанага қайтмоқ даркор, онҳазратим, – деди у катъий. – Шаҳзода салоҳиятли лашкарбошидур. У қаллоблик йўлига ўтгандур. Бу йўсин барчамизни комига тортадур валинеъмат.

– Доруссалтанага қайтсак комига тортмасму?

– Доруссалтана мустаҳкам, – деди Бобо Ҳусайн. – Лозим бўлса қалъа ёнида жанг қилурмиз, оллонинг паноҳида ғолиб келсак нур устига нур, мағлуб бўлсак доруссалтанага кириб қопқаларни ёпурмиз, давлатпаноҳ...

Мирзо Улуғбек ер остидан шайхулисломга қаради. Шайхулислом Ҳусайн Баҳодирнинг сўзини маъқуллагандай бош ирғади. Шаҳзода Абдулъазиз эса ияги қалтираб:

– Маъқул маслаҳат, – деди дудуғланиб.

Мирзо Улуғбекнинг хаёлидан:

– “Оғасидан кўрқади!” – деган фикр ўтди.

Унинг кўксида ҳамон бир-бирига зид ҳислар туғён қилар, лекин бу туғён сўна бошлаган оловга ўхшар – тафти қайтган эди.

Мирзо Улуғбек навқарига қарамай қўл силтади.

– Хўп... Қўшинларга фармон бер, баҳодир, орқага қайтамиз!

Бобо Ҳусайн бошидаги дубулғасини тўғирлаб, қўлини кўксига қўйганича чодирдан чиқди. Унинг кетидан Шайхулислом Бурҳониддин ҳам кўзғалди. Шаҳзода эса юзтубан тушиб ётиб олди. Буни кўрган Мирзо Улуғбек, юраги зирқираб, ташқарига чиқди.

Машриқ томон билинар-билинемас оқара бошлаган, лекин осмон хануз ғуж-ғуж юлдузларга тўла эди. Кечаси саҳрода лов-лов ёнган гулханлар сўнган, лашкарлар, гўё қоронғиликка сингиб кетган, фақат ҳар жой-ҳар жойдаги чодирлар қорайиб кўринар, даштда, айниқса машриқ томонда ўтлаб юрган отлар, туялар, хачирлар кўзга чалинар, қоронғида кишанларнинг шарақлаши эшитилар, олисда узоклашиб кетаётган от дупури қулокка чалинади...

Мирзо Улуғбек қўлларини кўксига қовуштирганича осмонга тикилиб узок турди.

О, юлдузлар... юлдузлар!.. Мирзо Улуғбек эллик йил уларга ошифта бўлди. Кечаларни бедор ўтказиб, ҳар бир ситора, ҳар бир

юлдузнинг буржини, яъни, харакатидаги чамбар йўлини кузатди. Хайхот! Қирқ йил умрини сарф қилиб, юлдузлар сирини, коинот сирини ўрганди-ю, замин сирига, инсонлар ҳаётига келганда ғафлатда қолди. У фалак сирларини билсам, замин ва ҳаёт сирларини ҳам билурмен, деб ўйлаган эди. Йўқ, янглишди! Фалак сирларининг бир четини хиёл очгандай бўлди, лекин инсоният, наинки инсоният, ҳаттоким ўз пушти камаридан бўлган зурриётларининг юракларига қўл солиб кўролмади, матлаблари не? Билолмади!..

Ана, уфқда, осмон оқара бошлаган жойда, унинг суюкли сайёраси – Зухро юлдузи порлаб турибди! Ундан юқорироқда, анча нарида, Муштарий ашшақандай сўник милтирайди. Мунажжимлар, бу икки юлдуз бир-бирига яқин келган йили туғилгани сабаб, бобоси Амир Темурнинг бошига хумо қуши қўнган, дейдилар. Мана, бу икки ситора яна яқин келди. Лекин қани ўша, мунажжимлар айтган хумо қуши? Ё у шаҳзоданинг бошига қўнадурму?..

Мирзо Улуғбекнинг ҳаёлини ноғораларнинг гумбур-гумбури, карнайларнинг суронли наъраси бўлди. Оқара бошлаган даштда от чоптириб юрган одамлар кўринди, қароргоҳ чўп суқилган ари уюсидай ғувиллаб қолди.

Мирзо Улуғбек таҳорат олиб, чодирга қайтди.

Сал ўтмай, оёққа турган кўшин орқага, доруссалтана Самарқандга қараб йўл олди.

8

Шайх Низомиддин Хомуш Қаландар Қарнокийни бомдод намозига чақиртирган эди. Мана, кун ботиб, намози асрга азон айтилди ҳамки, хануз хузурига таклиф қилмади.

Шайхнинг ички-ташқи ҳовлиси “Мозори шариф”га яқин, ичкари ҳовлисидаги қошоналари масжидга ёндош эди. Лекин шайх ҳазратлари бу кун масжидга ҳам чиқмади. Кун бўйи хузурларидан одам аримади. Чопар устига чопар келар, арбоби дин ва арқони давлат, аъён ва боёнлар, амирлар ташриф буюришар, кўш табақали залварли дарвоза бир сония ҳам ёпилмас эди.

Қаландар Қарнокий ташқи ҳовлининг ўртасида мармар сарҳовуз

бўйидаги шохсупада ўтириб, келган-кетганларни кузатар эди. Бир неча кундан бери Самарқандни ялаб-ямлаб эсаётган изғирин кундуз сал пасайди-ю, кечқурун яна авжга миниб, ҳовуз атрофидаги чинор ва оқ теракларнинг япрокларини тўзғитиб юборди. Шамолда чирс-чирс узилган хазонлар мармар сарҳовузнинг тиник сатҳига, ҳовуз атрофидаги гулзорга, ҳовли сахнига гилам бўлиб ёзилар, бошларига учлик чамбарак қалпоқ кийган ёш муридлар бир лаҳза тинмай тўкилган хазонларни супуриб олишар, меҳмонлар ўтадиган хиёбонларни ёғ тушса ялагудек қилиб тозалашар эди.

Тушгача келган меҳмонларнинг аксарияти тўнлари остидан суворий совут кийиб, камарларига қилич ва ханжар такқан, юриш-туришларидан виқор ёғилиб турган суворийлар, бек ва бекзодалар эди. Тушдан кейин эгниларига қизил зарбоф тўн, бошларига сувсар бўрк ва қора кундуз телпак кийган бир гуруҳ зодагонлар даврасида доруссалтана доруғаси Мироншоҳ кириб келди. Мироншоҳ олтмишлардан ошган, йўғон, норғул одам эди. Унинг рапидадай юм-юмалоқ, кип-қизил юзида, аланг-жаламг кўзларида аллақандай таралдуд бор эди. Мироншоҳдан кейин поча-пўстинлари устидан оқ шойи тўн кийган, бошларига оппоқ ипак салла ўраган ва ўзлари ҳам оқ ғозлардай камоли виқор билан одимлаган бир гуруҳ уламолар кириб келишди. Улар орасида Самарқанд қозиси Хожа Мискин жаноблари ҳам бор эди. Кўзлари тийрак, чеҳрасидан шиддат ёғилиб турган қозиюл-қуззот пешвоз чиққан муридларнинг саломига алик ҳам олмай, асосини дук-дук уриб, ички ҳовлига ўтиб кетди...

Қози жаноблари ичкарида узоқ ўтирди-ю, Қаландар яна ҳовуз бўйида кутиб қолди. Ё уни чакиртиргани шайх ҳазратларининг ёдидан кўтарилдимикин?

Қаландар Қарноқий шайх билан шу йил кўкламда, Хуршида бонудан умидини узиб, Шоҳизинда хонақоҳидаги дарвешлар жамоасига қўшилган пайтларида учрашганди...

Қаландар дарвешлик хирқасини кийишга кийиб, пушаймон чекиб юрган пайтлари эди.

Қаландар Қарноқий мадрасада таълим олиб юрган чоғларида

фоний дунё лаззатидан юз ўгириб, фақат у дунёни ўйлаган жулдур кийимли бу дарвешларга ҳавас қилар, бир бурда қаттиқ нон, бир пиёла совук сувга сабру қаноат қилиб, кўча-кўйларда ҳамду сано ўқиб юрадиган бу гадолар кўзига фаришта бўлиб кўринар эди.

Кейин билса, кундуз бошларига кулоҳ, эгниларига жулдур жанда кийиб, кўча-кўйларда ҳу-ҳулаб, бозор ва расталарни дарбадар кезиб юрадиган бу гадолар, шомӣ ғарибонда хонақоҳга қайтгач, татмом бошқа қиёфага кирар экан. Тор хонақоҳда наша ҳиди бурқсир, қора қумғонлар биқирлаб қайнар, баъзилар кўкнори эзар, баъзилар жулдур белбоғларини ечиб, қора дориларини олар, шундан кейин кайфу сафо, фисқи фасод, ғийбат, гоҳида уруш-жанжал бошланиб кетар эди. Ҳайратда қолган Қаландар Қарноқий бир ўйида бошини олиб қочмоқчи ҳам бўлди. Лекин кейин бу ҳам Оллоҳнинг бир синовидур, деган хаёлга бориб, сабр қилди. Хонақоҳнинг энг хилват жойларига кириб олиб, тариқат билан машғул бўлди.

Шайх билан учрашадиган куни ҳам худди шундай бўлди. Қаландар шифти паст қоронғи хонақоҳнинг энг хилват жойига кириб олиб, жимгина тиловат қилиб ўтирарди. Ногаҳон ғала-ғовур тиниб, хонақоҳ сув куйгандай жимжит бўлиб қолди. Қаландар Қарноқий буни сезса ҳам, кўзини очмай оҳиста тебраниб, зикр тушишда давом этди. Шу пайт кимдир уни қаттиқ туртди.

– Бу не гумроҳлик? Не беадаблик?

Қаландар секин бошини кўтарди. Хонақоҳнинг эшигида, нуқул оқ жома кийган муридлар даврасида... оппоқ соқоли кўксига тушган, баланд бўйли, ниҳоятда кўҳлик бир чол унга ўткир кўзларини қадаб турарди. Уни туртган қаландарбоши – “Қашқир” лақабли ғилай дарвеш кўзлари ола-кула бўлиб бақирди:

– Беадаб гумроҳ! Тур ўрнингдан! Валинеъмат пиримиз шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари фақир хонақоҳимизга қадам ранжида қилгандурлар...

Қаландар Қарноқий ўрнидан тура бошлади-ю, боши хонақоҳнинг шифтига тегиб, икки букланганича қолди. Шайх ундан ўткир кўзларини узмай ном-насабини сўради.

– Даргоҳи илоҳийнинг гадои, – деди Қаландар исмини айтги-

си келмай. Шайх, Қаландарнинг куч ёғилиб турган бақувват жусасига яна бир бошдан-оёқ разм солди-да, индамай хонақоҳдан чиқди. Эртасига шайх уни Бағдод кишлоғи ёнидаги ёзги қароргоҳига чакирттирди. Мусаффо булоқ бўйидаги ёш садалар соясида, шерозий гиламлар тўшалган шосупада ўтириб, Қаландар билан узок мусоҳаба қилди, доруссалтанага қачон, не тилакда келганини, насл-насаби, авлод-аждодларини бир-бир суриштирди. Унинг фоний дунёни тарк этиб, гадолик йўлини ихтиёр этганини маъқуллади, юз хил ноз-неъматлар билан меҳмон қилиб, кўнглини олди. Сўнг, Шоҳизинда хонақоҳидан “Мозори шариф” ёнидаги дарвешлар хонақоҳига ўтишини ва теваракка кўз-қулоқ бўлиб туришини топширди, зеро, даҳрий шоҳ боис доруссалтанада диёнатсиз бетавфиклар кўпайиб кетганини уқтирди. Бундан бир-икки ой муқаддам шайх уни яна чакирттирди. Бу сафар “Мозори шариф” хонақоҳидан Гўри Амир ёнидаги қаландархонага ўтиб, Кўксаройдаги ишлардан вокиф бўлиб туришини тайинлади.

Шайхнинг бу тилаги Қаландарни бир ҳайратга қолдирса, бир изтиробга солди. Ҳайҳот! У зоҳидликка юз тутиб, гадолик йўлига кирганида бу бебақо дунё юмушларидан қўл ювиб, тун-кун тариқат билан бўлурмен, деб ўйлаган эди. Шайх бўлса тариқатни қўйиб, айғокчилик қил, даҳрий шоҳнинг орқасига туш, деди. Қаландар эса, гарчанд мадрасани тарк этган бўлса ҳам, кўнглида Мирзо Улуғбек ҳазратларига ҳеч бир гина-кудурати йўқ, билъакс юрагининг бир четида ҳамон илик ҳислар милтираб турарди. Зотан, айғокчилик қилиш фикри уни ижиргантириб юборди. У кўнглидаги шубҳаларни шайхга билдирмай, Гўри Амир ёнидаги хонақоҳга кўчиб ўтди, лекин шайх айтгандай кечалари зикр тушиб, Кўксарой атрофида дайдиб юрмади. Мирзо Улуғбек олдида кимлар кириб, кимлар чиқишини пойламади... Мана энди, ҳовуз бўйидаги шосупада келган-кетганларни кузатиб ўтираркан. Қаландар Қарноқий шайхнинг не муддаода чакиртирганини ўйларди. Балки шайх ундан норози бўлгандир ё билъакс, бу икки ойда қилган юмушларидан ҳисоб сўрамок мақсадидадир? Сўраса не дейди? Қандай жавоб беради?

Ана, ниҳоят, ичкари ҳавлининг эшиги очилиб, нукул оқ жома кийган уламолар қуршовида доруссалтана козиюл куззоти Хожа Мискин жаноблари кўринди. Лекин кози жанобларини кузатиб чиққан муридлар дарвозанинг зулфинини солиб улгурмаган ҳам эдиларки, у яна тақиллаб қолди.

Қаландар Қарноқий кизиксиниб, дарвоза томонга қаради, қаради-ю, юраги бир ҳапкириб тушди. Дарвозадан кирган одам... Хожа Салоҳиддин заргар эди!..

Эғнида авраси кимхоб, олмахон пўстин, бошида учига дур кадалган тулки телпак, заргар кичкина, лекин пишиқ қоматини тик тутиб, фил тишидан ясалган асоси билан ерни дук-дук уриб ўтиб кетди. У Қарноқийни кўрмади. Қарноқий ўтирган томонга қайрилиб қарамади, лекин қараганда ҳам соч-соқоли ўсиб кетган, эғнига жанда, бошига эски кулоҳ кийган бу фақир дарвешни танирмиди?

Қарноқийнинг эсига мавлоно Али Қушчининг совчилиги ва бу такаббур чолнинг айтган гаплари тушди: “Бу мусофир шоир мадрасада мутолаа қилурмен деб, ақлидан озибдур... Ул фақир Салоҳиддин заргарнинг набирасини сўрамоқдан аввал корнини тўйдурсин!”

Рост, Қарноқий бу сўзни мавлоно Али Қушчининг оғзидан эмас, бошқа бир одамнинг оғзидан эшитди. Совчиликдан қайтган устод эса унинг кўнглини кўтаришга, ҳар хил ҳикоялар айтиб уни овунтиришга уринди. Лекин устоднинг маънос чехрасида шундай бир изтироб барқ уриб турдики, Қарноқий гап-сўзсизок ҳаммасига тушунди... Мавлоно Муҳиддин-чи? У бир неча кунгача шогирдининг юзига тик боқолмай, ўзини четга олиб юрди. Лекин бундан не фойда? Бунчалик ерга уриб, хор қилар экан, бошда уни шогирдликка олиб не қиларди: уйда ожизалар учун дарсхона очиб, Хуршида бонунинг мутолаасини унга топшириб не қиларди?..

О, ўша кунлар! Мавлоно Муҳиддиннинг жавонлари китобга тўла осуда хонасида ўтган масъуд дақиқалар!.. Хуршида бону ҳамиша юзига қандайдир зар толалар сочилган ҳарир ипак дурра ташлаб, бежирим кобулий ковушчаси билан ерни унсизгина бо-

сиб оҳиста кириб келар эди. Бону ўртага тутилган ҳарир дарпар-
данинг у томонига ўтирар, ўзиям аввал жуда ийманиб, бошини
бир томонга эгиб, жимгина кулок солар, лекин мутолаа давомида
очилич кетар, юзини тўсиб турган ипак дурраси бир четга сури-
либ, ҳаё ва ҳаяжондан ял-ял ёнган мулойим юзи, чарақлаб турган
оҳу кўзлари, бутун ёшлик латофати, иффати, ҳаёлий гўзаллиги
билан намоён бўларди... Қаландар Қарноқий ўзининг илк шеър-
ларини ўша мутолаа хонасида битган ва илк бор Хуршида бонуга
ўқиб берган, зотан уни шоир қилган ҳам шу дилбар ва оқила киз
эди... Ҳа, ҳаётининг аччиқ-чучугини татиб кўрмаган, ўн гулидан
бир гули очилмаган бу нозик киз... қирққа бориб қолган, чекма-
ган заҳмати, кўрмаган балоси қолмаган Қаландардан донорок
чиқди: Қарноқий кизга ўз кўнглини очиб, совчи юбормоқчи эка-
нини айтган кечаси... ундан кичик бир мактуб олди. Қиз у билан
хилватда учрашмоқни тилаган эди.

* * *

Улар мавлоно Муҳиддиннинг боғида, жар бўйидаги кекса
ёнғоқ тагида учрашдилар.

Ургут тоғларидан ғир-ғир шабада эсиб турган, илиқ баҳор
оқшоми эди...

Оёғига кўнжи гулдор қизил саҳтиён этикча, эгнига пуштиранг
шойи кўйлак устидан бели хипча мурсак кийиб, бошини оқ ти-
вит рўмол билан танғиб олган Хуршида бону, қўлида қандайдир
тугунча, ёнғоқ остига, айтган пайтига етиб келди. У қалтирар,
оёғида зўрға турар эди. Бонунинг келишига ҳануз инонмай тит-
раб турган Қарноқий эс-хушини йўқотиб, доводи раб қолди. Бону
эса, энтिका-энтика дарҳол қочишни, Самарқанддан бош олиб
чиқиб кетишни илтимос қилди. Қаландар бўлса... (О, саҳройи
содда, ҳақ таоло девдай қадди-қомат бериб, ақл бермаган анқов!)
Қаландар бўлса устодини ўйлади. Устодини ранжитмоқ, ўз па-
дарини ранжитмоқ билан баробар, деган нақлни эслади. Олдин
совчи юборай, агар рад жавоби олинса, кейин қочурмиз, деди.
Бону унинг сўзини жимгина эшитди-ю, тўсатдан ёнғоқ тагидан

отилиб чиқиб, ҳовлилари томон йўналди. Лекин уч-тўрт кадам ўтмасданок нимагадир қоқилиб йиқилди. Турган жойида қарахт бўлиб қолган Қаландар бонуга қараб югурди. Бону оҳиста инграб дарахт шохлари орасида питирлаб ётар, рўмоли бошидан тушиб, сочлари тўзғиб кетган эди. Қаландар унинг ёнига тиз чўкди. У қизни белидан кучиб, кўтариб олмоқчи бўлди. Лекин бону: “Кўйинг!” деди-ю, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди.

– Бону!

– Ушламанг! – Бону қўлини тортиб олди-да, бўйнидаги зебзийнатларини шалдиратганича, оқсоқлана-оқсоқлана ҳовлилари томон югурди. Сал ўтмай боғ эшик тарақлаб ёпилди.

Қаландар ҳамон умидини узолмай эшикка борди. Ичкаридан бонунинг пиқ-пиқ йиғиси эшитилар, унинг йиғиси худди ҳақоратланган қизчанинг йиғисидай бедаво, ўксик эди. Қаландар қурукшаб-қовжираб қолган лабларини эшик тирқишига тутди:

– Бону, азизам!..

Жавоб ўрнига эшик зулфинларининг шарақ-шуруғи эшитилди.

Қаландар сармаст одамдай гандираклай-гандираклай орқасига қайтаркан, боя бону йиқилган жойдаги шох-шаббалар орасида ялтиллаб ётган бир нарсага кўзи тушди. Энгашиб қараса... кафтдеккина дафтарча!

Қизил духобага ўралган дафтарчанинг жилдига – Қаландар буни кейин, мадрасага қайтгач кўрди – зар билан шу сатрлар битилган эди.

*“Нигоҳим йўлдадур, келгайми деб, зинҳор билмайсен,
Кўнгил оҳин билурми деб, кутармен, ёр билмайсен.
Топиб ёлғиз, дилим розин баён этмоққа ожизмен,
Узун тунлар хаёлингда ўтар бедор, билмассен!”*

Қаландар, қўйнида бонунинг кафтдеккина дафтарчаси, икки қўли бир тепа бўлиб, бор-йўғидан айрилди, қолди. Лекин не чора, айб ўзидан ўтди... аввал совчи юборармиш, кейин, агар рад жавобини олса, сўнгра... Рад жавобидан кейин Салоҳиддин зар-

гарнинг эшиги унинг учун тақа-тақ ёпилди. Хуршида бону тугул унинг босган изларини ҳам кўролмади!.. Кейин-чи? Кейин до-руссалтана кўчаларини ларзага солган ноғораларнинг гумбури ва карнай садолари остида амир Иброҳимбек ўғли от ўйнатиб, Салоҳиддин заргар даргоҳига кириб борди...

Ўша оқшом, карнайлар наъра тортиб, амир Иброҳимбек ўғли дабдаба ва асъаса билан Салоҳиддин заргар ҳовлисига от ўйнатиб кириб борганида, мадрасаи Улуғбекнинг осуда хонасида кўксини ерга бериб ётган Қаландар Қарноқий мударрислик сарупосини ечиб, эгнига эски жанда кийди, салласини бир четга улоқтириб, бошига кулоҳ қўндирди-да, гадолар хонақоҳига равона бўлди...

Бу кўргуликлардан юраги лахча чўғ бўлган Қаландар, ўрнидан туриб кетди, телбаларча атрофига тикилиб, яна ўтирди.

Хайрият, шу пайт ичкари ҳовлининг эшиги очилиб, муридлар қуршовида Хожа Салоҳиддин заргар кўринди. Чол яна боягидай пишиқ қаддини хода ютгандай тик тутиб, олтин бандлик асоси билан ерни дук-дук уриб, Қаландарнинг ёнидан ўтиб кетди.

Олтин жаранги кутуртирган баттол! Ҳам Қаландарнинг қанотини қайирди, ҳам суюкли неварасини бахти қора қилди! Токи Қаландар Хуршида бонуга муяссар бўлганида, ўз севгилисини телба шахзоданинг ҳарамига бериб қўймас эди. Йўқ! Унинг кўлида ўлса ўлар эдики, лекин севгилисини хор қилмас эди!..

– Ҳей, кўзингни оч, девона! Уйқунгни хонақоҳингда урарсен. Шайх ҳазратлари чорлайдур сени!

Бошига кигиз қалпоқ, оёғига чорик кийган ёш мурид уни ички ховлига бошлади.

Ички ҳовлининг тўрида олди айвон муаззам кошона қад қўтарган эди. Ҳовлининг қоқ ўртасига кошинкор шийпон қурилган, шийпоннинг атрофидаги кумуш фавворалардан отилиб чиққан сув чинни арикчаларга қуйилар, қатор устунларга осилган кўк-қизил фонуслар шуъласида фаввораларнинг суви кама-лақдай товланиб, ажиб бир манзара касб этган эди.

Қаландар Қарноқийни бошлаб кирган ёш мурид уни дарвоза-ларига ипак парда тутилган қаршидаги уйга бошлади, дахлизга киргач, ўнг қўлдаги ўймакор эшикка имо қилди: “Киравер!..”

Қаландар юраги алланечук бўлиб, эшикни очди.

Шайх Низомиддин Хомуш деворларига қирмизи ранг така-туркман гиламлари осилган кенг хонанинг тўрида, қат-қат шойи кўрпачалар устида, парку ёстикларга кўмилиб ёнбошлаб ётарди. Бошида симобий дастор, эгнида қора бахмал тўн устидан кийилган қордай оппоқ ридо, қўлида оғир тасбех, кўзлари юмук, шайх мудраб қолганга ўхшарди. Лекин Қаландар эшикда тўхтаб, салом бериши билан сал тўлиша бошлаган бақувват қоматини ростлаб ўтирди, оппоқ пахмоқ қошларининг остидан синовчан тикилган кўзларини Қаландардан узмай:

– Кел, Оллоҳ гадойи, – деди. – Тортинма, болам, юқори ўт! – Шайхнинг овози, нур ёғилиб турган чехрасидай мулойим эди.

Қаландар, қўллари кўксида, оёқ учида бир-икки қадам босиб, шайхнинг рўпарасига тиз чўкди. Эшик яна очилиб, икки мурид бири дастурхон, бири қатта кумуш баркашда иссиқ нон, асал, мева-чева кўтариб кирди. Шайх яна кўзини юмиб, муридлар чикиб кетгунча сукутга толди, сўнг:

– Ахволинг нечук, дарвеш? – деб сўради. – Арзинг бўлса сўзла!

Қаландар бошини кўтармай бир қимирлаб қўйди.

– Оллога шукур, пирим. Оллоҳ гадойида не арз бўлсин! Устим бут, корним тўқ, пирим...

– Борақалло, бўтам! Иншоллоҳ, ниятингга етгайсен! Ол, болам, Оллоҳнинг нози неъматидан баҳраманд бўл!..

Қаландар ташаккур билдириб, бош эгди. Шайх индамай тасбех ўгиришга киришганини кўриб, ер остидан хонани яна бир бор кўздан кечирди. Ҳаммаёқ гул-гул ёнган гилам, деразаларда бир қат шойи устидан бахмал қопланган оғир дарпардалар, нозик бўёқ юритилган гулдор шифтга олтин қандил, ўймакорлик билан ясалган куббасимон тоқчаларда мунаққаш идишлар, олтин баркашлар...

– “Вожабо! Барча гадолар пирим, деб юкунган шайх ҳазратларига бу кўрк, бу ўтар дунё зеб-зийнати не қерак?”

*Дунё менинг деганлар,
Жаҳон молин олганлар.
Каргас қушдек бўлубон,
Ул ҳаромга ботмишлар...*

– Не деб пичирлайсен, дарвеш?

Шайхнинг вазмин овозидан сесканиб кетган Қаландар “Оллоҳга такбир туширмакдамен, пирим” деб юборди-ю, “осий бандангни ўзинг кечиргайсен, парвардигор!” деб қўйди.

– Болам! – деди шайх яна боягидай мулойим товушда. – Сени қақирмоқдан муддао, сенга бир юмуш юкламоқ эрди. Аммо бу юмушни юкламоқдин аввал сенга бир саволим бор, Оллоҳ гадойи...

Қаландарнинг юраги увишиб кетди. “Тунов кунги юмушни сўраса, не килурмен?”

– Болам, Қаландар! Сен фоний дунё лаззатини тарк этиб савоби азим юмуш қилдинг. Даргоҳи илоҳининг гадоси – ҳақ таолонинг суюкли бандаси эрур. Аммо ростингни айт: кўнглингда бу йўлни ихтиёр этиб тўғри қилдимму, йўқму, деган бир иштибоҳ йўқму?..

Қаландар Қарноқий олдидан илон чиққан одамдай юраги шиф этди: шайх унинг кўнглидаги шубҳаларни сезган эди.

– Нечун сукут килурсен, дарвеш?

Қаландар секин бошини кўтарди. Шайх сал олдинга эгилиб, пахмоқ қошларини бир-бирига туташтириб унга қадалиб ўтирар, қип-кизил, хушсурат чеҳрасида бўлакча бир шиддат, кишини ўзига ром қиладиган бир куч бор эди. Қаландар кўзини олиб қочаркан, бош чайкади:

– Йўқ, пирим, кўнглимда шубҳа йўқ. Ва лекин...

– Сўзла! – деди шайх.

– Ва лекин зоҳидларнинг кирдикорлари ранжитадур, пирим. Кўплар гадоликни танлабди, аммо гадоликка бош эгмайди, гуноҳдан кўркмай наша чекади, ғийбат қилади, қимор ўйнайди, пирим...

– Инналлоҳо маассобирин, яъники, Оллоҳ сабр қилгонлар билан биргадур. Сабр қилғайсен, дарвеш!

Шайх чуқур хўрсиниб, бир тебраниб кўйди.

– Дилингдан бул иштибоҳни ҳайдаб, истиғфор айлағайсен. Токи, кимки гуноҳ қилса, тонг-ла маҳшарда жазосиз қолмағай! Парвардигори оламга шоҳу гадо баробардур, бўтам. Мана, даҳрий шоҳ Мирзо Улуғбек! Ас-салотин зиллоллоҳу фил арз! Инчунин, мен худонинг ердаги соясидурмен деб, мутакаббирлик қилди. Бобоси Амир Темур... – худованди карим зоти табаррукни бу дунёда соҳиби тож қилгондек, охиратда ҳам муқарриби даргоҳ қилғай!.. Бобоси Соҳибкирон васиятларидан юз ўгириб, дин аҳлини оёк ости қилди, даҳрийлик йўлини тутиб, фоний дунё лаззатларига шўнғиди. Оқибат, икки дунё мақхур³³ бўлди... Ҳа болам, халлоқи олам ҳеч бир бандасининг гуноҳини кечмайдур. Токи... Ассаво-бу бифазлиҳе вал уқобу биадлиҳе ва ла яджибу алайҳе шайъун... Даҳрий шоҳнинг лашкарлари қатлу қирғин бўлибдур. Тахтимизнинг валиаҳди Мирзо Абдуллатиф кўшинлари букун-эрта дорус-салтана Самаркандга кириб келадур, болам...

Шайх унга қараб гапираётганини, ундан жавоб қутаётганини билса ҳам, Қаландар бошини кўтармади. У нима дейишини, шайх ҳазратларининг бу гапига қандай жавоб беришини билмас эди. Гарчи у, Мирзо Абдуллатиф лашкар тортиб келаётганини эшитган бўлса ҳам, шайх ҳазратларининг айтганлари кўнглини ағдартўнтар қилиб юборди. Нечун? Ё даҳрий шоҳга ачинганиданми? Ўзинг афв эт, парвардигори олам. Ва лекин... бу шайх не дейди? Осий бандангнинг қай бири даҳрий, қай бири имони басаломат муслимин, ёлғиз ўзингга аён эмасми, худованди карим?..

– Нечун индамайсен, дарвеш?

– Сўзингизни мулоҳаза қилмоқдамен, пирим. Филҳақиқат, ҳақ таолога шоҳу гадо баробардур...

– Камоҳува ҳуққуҳу! – деди шайх. – Иншооллоҳ, эндиликда даҳрий шоҳнинг гуноҳ ишларига чек қўйилур. Диёнатсиз алломалар, иншооллоҳ, Мовароуннаҳр сарҳадидан ҳайдалур. Мова-

³³ Мақхур – Оллоҳнинг ғазабига дучор бўлди маъносида.

роуннаҳрда динул ислом камол топадур! Илоҳи омин! – Шайх юзига фотиҳа тортиб, яна Қарноқийга тикилди.

– Бўтам Қаландар! – деди у, хиёл сукут қилгач, – Мирзо Улуғбек қилган шароратларидин бири – расадхонадур. Расадхонадаги мажусийлар ва бединлар битган китоблардур, болам. Бизга муҳаққак хабар келдиким, ул диёнатсиз шоҳ бу куфр даргоҳга йиғилган бединлар китобини яширмоқни ният қилибдур ҳам бул гуноҳи азим юмушни бетавфиқ шогирди Али Қушчига топширибдур! Боз хабар келдиким, Мирзо Улуғбек бу иш учун бадкирдор Али Қушчига кўп тилла ва бойлик инъом этибдур!.. Бундан хабаринг йўқму?

Қаландар ялт этиб қаради. Шайх ҳазратлари олдинга эгилганча унга қадалиб қолган эди.

– Йўқ, пирим, ўлимдан хабарим бор, аммо биллоҳ, бундан хабарим йўқдур...

Шайх Низомиддин Хомуш кўзини ундан узиб, бош ирғади.

– Сени чақирмоқдан мурод шулким, бу фариштасиз даргоҳга ва беимон Али Қушчига кўз-қулоқ бўлиб турғайсен. Зероким, жаннатмакон Амир Темур тиллаларини, даҳрий шоҳнинг макруҳ китобларини яширмоққа йўл қўймоқ – гуноҳи азимдур. Мана! – Шайх ҳазратлари ёстиғининг тагидан икки букланган бир қоғоз олиб кўрсатди. – Муршиди муқтадо эшон Убайдулла Хўжа Аҳрор ҳазратлари Шошдин мактуб йўллаб, бул юмушни қаттиқ тайинлабдурлар. Ул шайхул машойих букун-эрта доруссалтанага йўл оладурлар... Нечун индамайсен?

Шайхнинг овозида шундай совуқ бир катъият, важоҳатида шундай зўр шиддат, ёниб турган кўзларида шундай бир сеҳр бор эдики, Қаландар довдираб:

– Бандаи ожиз не дейман? Пиримнинг амри вожиб эрур! – деб юборди.

Шайх ҳазратлари бош ирғаб маъқуллади-да, важоҳатини ўзгартирмай давом этди:

– Бу ишда фаромушлик қилиб бўлмайдур. Туну кун расадхона

теварагидан кетмагил! Баттол Али Қушчини кўз остингдан қўймагил!

“Ё раббий! Қайси гуноҳларим учун фақирнинг бошига бу савдоларни юкладинг? Ҳамду сано ўқиб, хилватда ётмоқ ўрнига айғоқчилик қилсам! Мусофирликда бошимни силаган устодларимнинг яхшилиғига ёмонлик қайтарсам!...”

– Ҳамма юмуш хуфия бўлмоғи лозим, – деди шайх. – Зероким, шаҳзодаи валиаҳд Абдуллатиф доруссалтанани забт этиб, тахтга муқим ўлтирмагунча бул сир-асрорни бир кимса билмагай. Бу сирдан бир кимса воқиф бўлса, алхусус, бетавфик Али Қушчи воқиф бўлса – дўзахий бўлурсен, Қаландар! Сўзимни англадингму?

– Англадим, пирим...

– Оллоҳ сенга мадад бергай, илоҳи омин! – Шайх юзига фотиҳа тортиб, дастурхонига ишора қилди:

– Иссиқ нонлардан қўйнингга сол, дарвеш!

Қаландар итоаткорлик билан дастурхондан иккита патир олиб қўйнига тикди-да, орқаси билан юриб, чароғон хонадан чиқди.

Бояги изғирин пасайган, лекин кун совуқ эди. Хаёли чувалашиб кетган Қаландар, кўз олди қоронғилашиб, устунга суяниб қолди.

– Э, дариг! Нечун шайх унга ёпишиб олди? Нечун бу нопок юмушни унга топширди?

Шайх уни биринчи кўргандаёқ шубҳа остига олганини, шубҳа остига олганларни эса шу йўл билан синаб кўриш одатлари борлигидан беҳабар Қаландар, ҳислар тўфонидан гандираклаб ҳовлидан чиқди.

Шу пайт ташқаридан “Ё олло, дўст, ё олло!” деб зикр тушган овозлар эшитилиб, дарвозадан бир гуруҳ дарвешлар кириб келишди. Қаландар четлаб уларга йўл бераркан, олдинда оқсоқланиб келаётган Қашқир лақабли ғилай дарвешни таниб қолди. Қашқир ҳам уни таниди чоғи, қоронғида қулоғини ликиллатиб, ишшайиб қўйди.

Қаландар Қарноқий ҳамон гандираклаганича дарвозадан чиқ-

ди, чикди-ю, аллақандай ички бир ҳиссиётга бўйсуниб, “Мозори шариф” томонга йўл олди.

Зим-зиё қоронғиликда қабристондаги чинорлар, ичлари ковак кекса шотут ва садақайрағочлар аянчли чийиллар, гўё бу ковакларга ажиналар яшириниб, базми жамшид қураётгандай ваҳимали овозлар чиқарар, кулар, йиғлар эди. Кимдир қабристоннинг бир четида кироат билан куръон ўқир, масжид томондан дарвешларнинг “ху-ху”лари кулоққа чалинарди.

Қаландар мрамар сағаналар, унгурдай ўпирилиб қолган қабрлар орасидан қоронғида қаяққадир қоқилиб-суриниб бораркан, хаёлан ҳамон кўкка тавалло қиларди: “Гуноҳкор бандангни кечиргайсен, эй парвардигорн олам! Фақир бу бебақо дунё лаззатларини тарк этиб, ҳақ йўлини танлаганда тариқат ўрнига бундай нопок юмушлар қиламен, деб ўйлаган эдими? Ўз устози, мусофирлик ва йўқчиликда бошини силаган валинеъматн орқасидан айғоқчилик қиламен, деб ўйлаган эдими?.. Мавлоно Али Қушчи даҳрийми, ё имони баркамол бандангми – буни бу такаббур шайх қайдин билур, тангрим?

*Мулло, муфти бўлгонлар,
Ноҳақ даъво қилгонлар,
Оқни қаро қилгонлар,
Ул тамуққа кирмишлар...*

Ноҳақ даъво қилгонлар... Шайхнинг сўзи ҳам ноҳақ даъво эмасму, эй халлоқи олам?..

Мана, йўлканинг охирида қуриб-қовжираб қолган азим чинор кўзга чалинди. Чинор тагида устига архар шоҳи қўйилган юксак дахма қорайиб турарди. Қаландар Қарноқий қабрнинг бош томонига ўтиб, саждага бош эгаркан, хаёлан пири Баҳовуддин Нақшбандийга илтижо қилди:

“Бу фақир гадога ўзинг мадад бер, эй валинеъмат бузруквор! У дарвешлик йўлига кирганида фоний дунё юмушлари эмас, туну кун тариқат ва ибодат қилмоқ ниятида эди... Эй, буткул

аҳли жунунлар, мусофир ва мужовирлар, гадолар ва йўқсиллар хомийси Хожа Баҳовуддин Нақшбандий! Эй, парвардигори олам! Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен! Ўзинг кечиргайсен, тангрим! Ўзинг кечиргайсен!”

Қаландар Қарнокий тиз чўкиб, чўғдай пешонасини дахманинг муздай тошига босди.

9

Мирзо Улуғбек яна кечагидай от ўйнатиб олдинда борарди. Остидаги арабий бедовнинг кенг ўмровидаги ёкут ва лаъл қадалган тилла қалқончаси офтобда кўз камаштириб чараклар, устидаги заррин ёпинғичи чўғдай гул-гул ёнар, пешонасидаги кокилига тақилган маржон шодалари силкиниб, кумуш эгарнинг олтин ҳалқачалари нафис жаранглар эди. Лекин бу ажиб мусика Мирзо Улуғбекнинг кулоғига кирмас, у яна хаёллар уммонига чўмган эди.

Кечаси юрагида жўш урган туғён босилган, дилини қандайдир теран бир лоқайдлик чулғаб олган эди. У фақат бир нарсага пушаймон қиларди: тезроқ жанг бўлмади-ю, шахзодани бир кўрмади!..

У кеча жанг қилишни кўнглига туккандан бери негадир хаёлидан шу фикр кетмай қолди: жанг-жадал бўлса-ю, шахзода билан юзма-юз тўқнашса, унинг кўзларига тикилса, муддаосига тушунса, сўнгра майли, унинг қўлида ўлса ҳам армони йўк!.. У қайси юз, қайси виждон билан ўз падарига қўл кўтармоқда? Шуни билса бас! Кейин майли, нима қиламан деса, шахзоданинг изми ихтиёрида!..

Э, воҳ! Мирзо Улуғбек бу ўғлини нечундир болалигидан суймади. Ўғлим, деганда юраги сира “жиз” этмади, қалбида бир меҳр уйғонмади... Шахзода туғилибдики, узоқ Ҳиротда, волидаи меҳрибони Гавҳаршод бегим тарбиясида бўлди. Гавҳаршод бегим ўз қўлида, Ҳирот саройида тарбия қилди, вояга етказди. Лекин... ҳазар алҳазар!.. Бобоси Шохруҳ Мирзо вафотидан сўнг шахзода Алоуддавла билан тожу тахт талашган Абдуллатиф зна-

гаси Гавҳаршод бегимни қўлга тушириб, ҳибс эттирди. Мирзо Улуғбек бунӣ эшитиб сочлари тикка бўлиб кетган эди. Лекин ўз пушти камаридан бўлган фарзанди экан, шахзода Алоуддавла Абдуллатифни асир олиб, Ихтиёриддин қалъасига ҳибс этганда чидаб туrolмади, кўшин тортиб Хуросонга борди... Нечун ўшанда Мирзо Улуғбек унга бўлишди? Нечун Балхни унга инъом қилди?

Мирзо Улуғбек аламли дуд кўксини ўртаб юбораётгандай, уф тортди-да, бошини кўтарди. Кечаги изғирин пасайган офтоб терак бўйи кўтарилиб қолган эди.

Катта қарвон йўлининг икки ёнидаги ясси адирларни черик эгаллаган, ҳаммаёқ эшак, ҳачир, туяга тўлиб кетган эди. Олдиндаги навқарлар ва ясовуллар от ўйнатиб, йўлдаги черикларни четга сурмоқда, эшак ва ҳачирларни аёвсиз қамчилаб қувмоқда эди. Қилич ўрнига ойболта, таёқ ва чўқмор кўтарган, суворийлар либоси ўрнига бошларига кигиз телпак, эгниларига эски чакмон ва кенг чолвор кийган юпун деҳқонлар шошилмас, ўзларича сўкиниб секин йўл бўшатишар эди...

Чинакам қурол ўрнига таёқ ва чўқмор кўтарган, умрида жангжадал кўрмаган бу беозор деҳқонлар шахзоданинг салкам эллик минг лашқарига қарши нима қила олади? Буларни ким, нечун йиғди?

Мирзо Улуғбек саройбонни чақириб, черик бошлиқларига деҳқонларни тарқатиш тўғрисида фармон берди-да, бетоқат юлқинган оқ байирига қамчи уриб, илгарилаб кетди...

Пешинга яқин олдинда ипақдай майин пуштиранг боғларга кўмилган Димишқ кишлоғи кўринди. Димишқдан кейин, то Самарқандга етгунча боғлар бир-бирига тутатиб кетар, гўё бутун олам улкан гулхан орасида ловуллаб ёнарди. Димишқдан сал ўтилса, офтобда ажиб бир манзара қасб этган Бибиҳоним мақбарасининг ложувард гумбази кўринади. Ундан сал бериоқда, ўша ҳарир қирмизи парда орасида, Улуғбек мадрасасининг юксак пештоқлари товланади. Ундан чапроқда эса, осмонга санчилган Гўри Амир минораларининг тилларанг бўёқлари нозик жилоланади... Мирзо Улуғбек боғлар ортидан элас-элас

кўринган суюкли шахрига суқланиб тикилар экан, беихтиёр кўзига ёш олди. Наҳот киндик қони тўкилган, масъуд болалик йиллари ўтган, обод қиламан, деб умрини бахш этган бу суюкли шахри азим қўлидан кетса? Донғи буткул рубъи масқунга таралган расадхона-чи? Фаҳр-ифтихори бўлмиш мадрасаси-чи? Наҳот унинг илм-фан йўлидаги қирқ йиллик уринишлари шамолга совурилса? Қирқ йил йикқан нодир хазинаси-чи? Шогирдлари-чи? Уларнинг тақдири не бўлади? Қирқ йил уруш кўрмаган бу эл улус, буткул Мовароуннаҳрнинг аҳволи не кечади?

Мирзо Улуғбек юрагини ўт олиб, арғумоғига аччиқ қамчи босди. Усиз ҳам бетоқат пишқирган оқ бедов сувлиғини чайнаганича бургутдай ер бағирлаб учиб кетди. Унинг юрагидаги пўртанадан беҳабар аъёнлар ва боёнлар ҳайрон бўлишиб, бир-бирларига қараб олишди-да, улар ҳам отларига қамчи босишди. Димишққа етмасдан ўнг қўлдаги ялангликда “Боғи жаҳон” кўринди. Баланд девор билан ўралган улкан боғ ўртасида сутдай оппоқ қошона кўзга чалинди. Бобоси Амир Темур оғир юришларидан қайтаётиб, Самарқандга киришдан олдин бу боққа албатта қўниб ўтар эди... Олдинда учиб бораётган Мирзо Улуғбек қандайдир ички бир туйғуга бўйсуниб, отининг бошини “Боғи жаҳонга” бурди.

Дарвозадан бошланган кенг хиёбонга хазонлардан қирмизи пояндоз тўшалган эди. Дарахт шохларидан чирс-чирс узилиб тусаётган япроқлар ҳавода унсиз сузиб, оёқ остига қушдай назокат билан кўнарди. Қошона олдидаги гулзор, гулзор ўртасидаги мрамар ҳовуз, ҳаммаси хазонга тўлган, фақат тоқ япроқлари ҳали тўкилмаган, баланд сўриларидаги тоқларда ҳар бири отнинг қалласидай чарос бошлари қора марвариддай товланиб турарди...

Мирзо Улуғбек истикболига чиққан ясовулга арғумоғининг жиловини ушлатди-да, орқадагиларни қутмасдан хиёбон бўйлаб кетди. Хиёбоннинг охирида, анорзор тепаликнинг шундоқ ёнбағрида тиник бир чашма шилдираб оқарди...

Мирзо Улуғбек чашма бўйига тиз чўкиб, муздай сувга ювинди, таҳорат олди ва мовут тўнини булоқ атрофидаги сарғая бошлаган ажриқзорга ёзиб, пешин намозини ўқиди. Сўнг, аллақандай

маънос эсдаликларга чўмиб, узоқ ўтирди. Эсига негадир яна болалик чоғлари тушди:

У ҳали кичкина бола эди. Бир сафар олис сафардан қайтган бобоси бир-икки ҳафта шу боғда турди. Худди мана шу булок бўйига суюкли энагаси Сароймулкхонимнинг ҳаворанг ипак саропардаси тикилган эди. Унинг атрофига кўк, пушти, қизил, нофармон ранг кичик чодирлар жойлашган бўлиб, уларда қилиқлари мулойим, ҳаракатлари назокатга тўла ёш канизлар, баковуллар туришарди. Чодирларнинг орқасидаги яшил бедазорга оқ биялар боғланган, биялардан олисроқда кийикчаларга ўхшаган гўзал тойчалар кишнашиб турарди. Энагаси Сароймулкхоним ҳар куни эрталаб Муҳаммад Тарағайни шу тойчалар олдига етаклаб борарди. Сароймулкхоним кенг юзли, бурни тугмадеккина, кўзлари қисик бир хотин эди. Лекин унинг оппоқ, бўлиқ гавдасида, эгнидаги қимматбаҳо саруполари ва нозик зеби зийнатларида, гап-сўзларида бўлакча бир виқор ва маҳобат бор эдиким, ҳамма ундан ҳайиқар, бир гапи икки бўлмас эди. Улуғбекка айниқса, унинг майин қўллари, фируза кўзли қўш-қўш тилла узуклар тақилган узун оппоқ бармоқлари ёқар, энагаси бу қўллари билан унинг бошини силаб эркалаганида ийиб кетиб, тойчоқдай унинг бағрига отлар эди.

Гоҳо энагаси олдига этак тутиб, чодир ёнидаги бўлиқ оқ бияни ўзи соғар, сўнг, алоҳида мешга қуйиб, қиёмига келтириб қимиз қилар ва яхдай булокқа ташлаб қўярди. Аҳён-аҳёнда бу қимизни ичгали ҳаворанг саропардага бобоси Амир Темур келарди. У сезиларлик оқсоқланса ҳам, асо ушламас, новча қаддини йигитлардай тик тутиб: гўё бир ёққа шошаётгандай шитоб билан юрар эди. У ҳеч қачон қимматбаҳо заррин тўнлар киймас, ёзги саратонда ҳам туя жунидан тўқилган оқ-сарғиш чакмонини ечмас, ўтирганда чакмонининг этаги билан майиб оёғини ўраб, тиззасини силаб ўтирар эди. Бобоси Амир Темур от юзли, кийғир бурун, сийраккина чўкки соқол одам эди. Ундан ҳамма ҳайиқар, у сийрак қошларини чимириб, ўткир кўзлари билан қадалиб қараганда, ҳеч ким тоб беролмас, ҳамма кўзини олиб қочар, у келаётганда

ҳар ким турган жойида қўл қовуштирганича қотиб қолар эди. Лекин ажабо: кичкина Муҳаммад Тарағайни кўрганда бобосининг қовоғи очилиб, чеҳрасидаги шиддат бўлакча бир мулойимлик билан алмашар, ўтқир нигоҳида шўх учқунлар ўйнар эди. Одатда у неварасини тиззасига ўтказиб эркалар, аксарият мударрисларни чақириб, неварасининг сабоқларини суриштирар эди. Мударрислар Улуғбекнинг зеҳнини мақташса, бобоси неварасининг кенг пешанасидан ўпиб кулар:

– Боракалло сизга! Амир Темур авлодидан ҳам Ҳорун Рашиддай бир фозил подшоҳ чиксин-да! – деб қўяр эди. Гоҳо эса, биль-акс, неварасини мутолаа устида кўрса, жаҳли чиқар, дарғазаб бўлиб навкарларидан бирига:

– Олиб чиқ! От минсин! Қилич ўйнасин! – деб буюрар эди. Шундай пайтларда бобоси қовоғини солиб, неварасининг машқларини зимдан кузатиб турар, Улуғбек отга чаққон миномаса ё қиличбозликда нўноқлик қилса дарғазаб бўлар, беҳашам пўлат ғилофга солинган қиличини суғуриб оларди-ю, кўзлари ёниб, ёнида ким турса шу билан қиличбозлик қилиб кетарди...

... Мирзо Улуғбек катта йўлдан бир тўп суворийлар от чоптириб ўтганини эшитиб, секин ўрнидан турди, атрофига таажжуб билан тикилди: унга не бўлди? Шундай хатарли пайтда олис болалигини эслаб ўтирса! Тожу тахт ғамини емоқ ўрнига, маҳзун хаёллар гирдобидан чиқолмаса?

Мирзо Улуғбек қирмизи пояндоз тўшалган хиёбондан оҳиста юриб орқага қайтаркан, дарвозанинг ёнида оқ кўпикка чўмилган бир неча отларни кўрди. Кошонадан чиққан шахзода Абдульазиз билан қўлида мактуб ушлаган Шайхулислом Бурҳониддин шоша-пиша унга томон юришди.

“Тағин ноҳуш хабар!” – хаёлида деди Мирзо Улуғбек.

– Қайда юрибсиз, онҳазратим? – деди шайхулислом хансираб.
– Амир Искандар барлосдан чопар келубдур.

– Тағин не мужда? – Мирзо Улуғбек тўхтаб номага қўл чўзди. Бир парча сариқ қоғозга палапартиш ёзилган номада амир Искандар шахзода Абдуллатифнинг ҳировул қўшинлари пистирма-

дан чиқиб, унинг қалб кўшинларига ҳамла қилганини ёзган эди. Амирнинг хабар беришича, шахзоданинг кўшинида филлар ҳам бор. Бу филлар унинг суворийларига даҳшат солгани боисидан у доруссалтана томон чекинмоқни лозим кўрган...

Мирзо Улуғбек кўзларини номадан узиб, ўғли билан шайхулисломга қаради. У эндигина кошона ёнида турган бир гуруҳ сарой маҳрамларига кўзи тушди. Маҳрамлар орасида жиянлари – шахзода Абдулла билан Абу Саид Мирзо ҳам турар, зарбоф тўн ичидан суворий совут, бошларига тилла хошияли дубулға кийган бу икки шахзоданинг ҳам кўзларида тараддуд, ҳаракатларида тоқатсизлик сезилиб турарди.

Мирзо Улуғбек оёқларини кериб тўхтади. Ажабо: суворий совутлар кийиб, сербар камарларига олтин қилич таққан бу саркардалар, қимматбаҳо саруполарга ўранган бу сарой аҳли нечун бунчалик титрайди, недан кўрқади? Башарти шахзодадан кўркаса нечун амир Султоншоҳ тархонга ўхшаб, унинг тарафига қочиб ўтмайдами?..

Мирзо Улуғбек жўрттага овозини кўтариб:

– Шахзода лашкари юриш бошлабдур, – деди. – Лашкарларида филлар бор эрмиш.

Шайхулислом Бурҳониддин ранги ўчиб, бошини сарак-сарак қилди.

– Давлатпаноҳ не фармон бергайлар?

Мирзо Улуғбек мийигида кулимсиради.

– Оллоҳ таоло пешонага нени ёзган бўлса шу бўлади, таксир.

– Иншоллоҳ пешонангиз ёруғ бўлғай. Ва илло...

– Жанг-жадал қилмоқ!

Шайхулислом чўкки соқолини ушлаб, бош чайқади ва гўё сарой аҳли эшитишини истамагандай:

– Доруссалтананага қайтмоқ даркор, онҳазратим! – деди секин.
– Қалъа мустаҳкам...

Мирзо Улуғбек асабий ҳаракат қилиб:

– Ҳайҳот! – деди. – Шахзодада тош отғувчи арродалар бордур, таксир! Буткул шаҳар зер-забар бўлади! Буткул шаҳар!

Чол яна асабийлашиб бошини сарак-сарак қилди.

– Валлоҳи аълам биссаваб! Ва лекин шаҳарни ололмас, султоним! Жамики масжидларга хутба ўқитурмен. Барча фуқаро оёкка турадур, давлатпаноҳ!..

Мирзо Улуғбек жавоб бермади. У Шайхулисом Бурҳониддиннинг самимийлигига шубҳа қилмас, ҳозир бу оғир вазиятда Самарқандга чекиниб, дарвозаларни беркитиб олишдан бошқа чора йўқлигини тушунар, айна замонда ҳали озиқ-овқатни ғамлаб олмаган шаҳар катта қўшиннинг узоқ қамалига тоб бера олмаслигига ҳам ақли етар эди. Лекин энг муҳими, томирларида мудраб ётган бобосининг қони яна кўпира бошлади, у қилич яланғочлаб, жанг қилгиси, бу сотқин лашкарбошилар олдида Амир Темурнинг набираси эканлигини, жон берса ҳам осонликча бўйсунмаслигини бир кўрсатиб қўйгиси, ниҳоят, шаҳзода билан юзма-юз келгиси, у билан бир оғиз гаплашгиси келарди.

Шаҳзоданинг ҳировул қўшинлари довондан чиқиб юриш бошлаган эмиш!.. Бобоси Амир Темур бундай ҳолатларда ғанимнинг ҳировул қўшинларини олдинга ўтказиб юборар, сўнг баногоҳ жаронғир ва баронғир суворийлари билан қуршаб олиб, қопқонга туширар эди. Агарчи ғаним лашкарларига ёрдам келса эҳтиётда турган чоповул ва шақовул³⁴ қўшинларини жангга солиб, қатлу қирғин қиларди... У эса... хайҳот! У ҳеч қачон салоҳиятли саркарда бўлган эмас! Ва лекин... йўқ, у ҳам жанг қилади! Жанг-жадалсиз жон бермайди!..

– Давлатпаноҳ...

– Ўйлаб кўрмоқ даркор, таксир! – Мирзо Улуғбек қовоғини уйганича кошона томон юрди. Йўлда турган шаҳзодалар шоша-пиша йўл беришди. Кошонанинг иккинчи ошёнидаги деворлари фируза ранг сопол парчинлар билан безатилган катта хонага шоҳо кўрпачалар тўшалиб, хонтахталар қўйилган, хонтахталар ёғлик натирлар, мева-чева, ковурилган ғоз ва кабобларга тўла эди.

Мирзо Улуғбек ичида қулиб қўйди: “Ўлим олдидан базми жамшид!”

³⁴ Чоповул ва шақовул – пистирмада турган асосий қўшин.

У тўрға, бир маҳаллар бобоси Амир Темур ўтирган жойга ўтираркан, пойгакда таъзим қилиб турган баковулга юзланиб:

– Бода келтир! – деб буюрди. Лекин бодани ичиш насиб этмади.

Баковул чиқиб, Мирзо Улуғбек жойлашиброқ ўтирмаган ҳам эдики, саройбон кириб иккинчи келтирган номани тутди. Бу нома суюкли навқари Бобо Ҳусайндан бўлиб, биринчисидан ҳам ваҳимали эди. Шаҳзоданинг ўнг ва чап қанот лашқари юришни жадаллатиб, амир Султон Жондор билан амир Искандар барлос қўшинларини қопқонга туширмоқ ҳаракатида экан. Лекин энг ёмони – амир Султон Жондор қаёққадир қочган, қўшинда ёлғиз амир Искандар барлос қолган эмиш! Бобо Ҳусайн буни хабар қилиб, Мирзо Улуғбекка Самарқандга чекинишни маслаҳат берган, ўзи эса амир Искандар барлос билан Димишқ атрофида жанг қилиб, шаҳзода лашқарларини тўхтатиб туриш ниятида эканини ёзган эди.

Номага қараганда, шаҳзода қўшинлари икки-уч фарсах жойга келиб қолган. Мирзо Улуғбек қандай қарорга келмасин, бу қарорни дарҳол қабул қилмоғи лозим эди! У эса... У ҳамон жанг қилиш, шаҳзода билан юзма-юз келиш истаги билан ёнар эди. Лекин Бобо Ҳусайн йўллаган номани ўқиркан, хаёлига бир фикр келди: доруссалтананага қайтиб ва унинг дарвозаларини беркитиб олиб, шаҳзода билан сулҳ-салоҳ тузса не қилади? Йўқ, шаҳзода унинг тахтда қолишига кўнмас. Лекин Мирзо Улуғбекка минбаъд тожу тахт керак эрмас! Шаҳзода унинг расадхонасию мадрасаларига тегмаса, маърифат йўлидаги ишларини ман этмаса, у тинчгина илму идрок билан машғул бўлса – бас! Унга шундан бошқа не керак?

Лекин шаҳзодани бу шартларга кўндириш учун фуқарони сарфарбар қилиб бўлса ҳам, мудофаага ўтмоқ даркор.

Мирзо Улуғбек барча иккиланишларга чек қўйиб, тўрда чурқ этмай ўтирган амир Идрис тархонга юзланди.

– Сиз Димишқда қолиб, Искандар барлос суворийларига кўмак бергайсиз, амир! Бошингиз кетса-да, шу бугун шаҳзода лашқарбошиларни тўхтатгайсиз. Фармони олий аёнми?

– Аён, давлатпаноҳ! – Амир Идрис тархон тўн ичидан кийган совутнинг ҳалқачаларини шинғирлатиб, таъзим қилди.

Мирзо Улуғбек уйқусизликдан қисилган кўзлари ёниб, ўғли Абдулғазизга қаради.

– Сен икки шахзодани олиб, дарҳол доруссалтанага чопгайсен. Доруға Мироншоҳга амри олийни етказгайсен: барча аёёну боёнлар дарҳол Кўксаройга йиғилсин. Машварат қилурмен.

Мирзо Улуғбек шитоб билан ўрнидан турди. Бода тўла косасини бир сипқоришда бўшатди-да, ҳеч кимга қарамай қошонадан чиқди.

* * *

Кун ботган, лекин атроф ҳали ёруғ эди. Тушда пасайган изғирин қайта кучайиб, совук, ёкимсиз довулга айланмоқда эди. Еру кўк чанг-тўзон ва чархпалак хазонларга тўлиб кетди. Хазонлар худди пўртанада қолган қушлардай ҳавода бетинч чарх урар, юз-кўзларни аёвсиз савалар эди.

Юрагидаги аламли тўфон билан олишиб бораётган Мирзо Улуғбек Димишқдан чиқиши билан сувлиғини чайнаб юлқинган оқ бедовининг бошини қўймоқчи бўлди-ю, унинг бу ҳаракатини ёнидагилар бошқача тушунишларини ўйлаб, отининг жировини тортди. Димишқ билан Самарқанд ораси олис эмас, кўп бўлса икки фарсаҳ келарди. Димишқдан кейин Бағдод, Бағдоддан кейин Қоҳира кишлоғи келар, бу кишлоқлар бир-бирига тутшиб кетар, ҳаммаси боғ-роғ, узумзор, анорзор эди. Лекин ҳозир боғлари туташиб кетган бу кишлоқлар ҳам ташландик гўристондай хувуллаб қолган, одамлар қаёққадир қочган, яширинган, икки томони паҳса девор билан тўсилган тор кўчалар, ҳатто гузарлар ҳам кимсасиз эди. Фақат аҳён-аҳёнда асо ушлаган чоллар, қаровсиз қолган моллар, дайди итлар учрарди.

Қоронғи туша бошлаганидан безовталанган Мирзо Улуғбек отига қамчи урди. Шу пайт олдинда, Қоҳира боғларига кираверишда, от туёқларининг дупури эшитилиб, аллақандай ғалаён

кўтарилди, илгарилаб кетган навкарларнинг қаттиқ-қаттиқ товушлари эшитилди. Сўнг бир гуруҳ суворийлар от чоптириб келиб, Мирзо Улуғбекка етмай тўхтади. Мирзо Улуғбек қиличини кинидан суғуриб олди.

– Бу ким?

– Аълоҳазратлари афв этсинлар! Биз доруссалтанага бориб кайтдик!..

Кетма-кет от чоптириб келган шаҳзода Абдулғазиз билан тундюзли саройбон арғумоғини ниқтаб олдинга ўтди.

– Давлатпаноҳ...

– Сўзла!

– Дарвозалар ёпилган. Салоҳдорлар дарвозаларни очмоқдан бош тортадур, хазратим...

– Ёлгон! – Мирзо Улуғбек хаёлида бакириб юборгандай бўлди, лекин унинг овози хириллаб эшитилди-ю, бир зум оғир жимлик чўкди. Қоронғида Шайхулислам Бурҳониддиннинг: “Ё парвардигор!..” деб пичирлагани ва Мирзо Улуғбекнинг хансираб нафас олгани эшитилди.

– Доруға Мироншоҳ қайда? Дарвозада борму?

– Йўк, онҳазратим! Доруға дарвозага келмоқдин бош тортибди.

– Бўшат йўлни! – Мирзо Улуғбек шундай деб бакирди-да, бетоқат пишкирган ок бедовига камчи босди. Аччиқ камчига ўрганмаган арабий арғумок осмонга сакради-ю, шамолдай учиб кетди...

“Доруссалтана дарвозаси ёпик! Унга, салкам қирқ йил салтанат тебратган, буткул Мовароуннахрга ҳокими мутлақ бўлган тождорга дарвоза ёпилган! У бутун умрини баҳшида қилган, мадрасаю ҳаммомлар, жаҳонда тенгсиз расадхонаю кутубхоналар барпо этиб, оламга машҳур қилган Самарқанд... унга ўз дарвозасини очмайдур! Ё раббий! Не ёзуклари учун бу хўрлик, бу ажри интиқомни раво кўрдинг унга?”

Боғларни шовуллатган совуқ изғирин, гўё уни тўхтатмоқчи бўлгандай шитоб билан кўксига урилар, чанг-тўзон ва чархпалак хазонлар юз-кўзларни аёвсиз савалар эди!..

“Энг инонган амири Султоншоҳ барлос соткинлик қилди, амир Жондор қайгадир кочди, суянган тоғим деган доруға Мироншоҳ доруссалтана дарвозасини беркитди... Эвоҳ! Қандай малъунлик бу, қандай каззоблик, қандай сафолат?.. Бу мардуд салтанатда кимга инонмоқ керак, кимга суянмоқ керак, халлоки олам?” – Бу ўйлардан юраги аланга олган Мирзо Улуғбек, тишини тишига босиб, отига яна қамчи урди. Бўлик оқ байир олтин сувликларини чайнаб чинқириб кишнади. Унинг туёқлари остидан отилиб чиққан тош ва кесаклар ҳар томонга визиллаб отилар, осмонда учган хазонлар аёвсиз савалар, лекин у ҳеч нарсани сезмас, қалбида туғён урган алам оғрикни босиб кетган эди. Хаёлан у ҳамон кўкка тавалло қилар, осий бандангни кечиргайсен, қариган чоғимда бу хўрликни раво кўрмагайсен, деб илтижо этарди.

Боғлар чекиниб, атроф хиёл ёришди. Сал ўтмай, олдинда осмон билан туташган доруссалтана кўрғони кўзга чалинди. Қоронғида кўрғоннинг кунгураддор девори шундай юксак ва мустаҳкам кўринар эдики, уни ҳеч бир куч забт этолмайдигандай туюларди.

Суви кўкламдаёқ қуриб қолган чуқур хандак ёнида Мирзо Улуғбекни яна бир гуруҳ навкарлар қарши олди. Улар орасида шаҳзода Абдулъазиз билан жиянлари Абдулла ва Абу Саид Мирзо ҳам бор эди. Учала шаҳзода ҳам асабий ҳолатда у ёқдан-бу ёққа от ўйнатиб юришар эди. Мирзо Улуғбек шаҳзодаларга эътибор бермай, чуқур хандакдан от чоптириб ўтиб, дўнгликдаги дарвоза олдида тўхтади.

Бобоси Амир Темур ясаттирган ва “Дарвозаи оҳанин” деб ном олган қуйма темир дарвоза чиндан ҳам тақа-так берк эди. Дарвозанинг ёнларидаги соқчилар турадиган икки минорада кимлардир кўринар, девор буржлари ва нишон тўйнуқларида ҳам аллақандай қора кўлагалар кўзга чалинар, лекин ҳеч ким рўйи рост бошини чиқариб қарамас эди. Кўксида жўш урган алам ва туғён ичида ёниб, от чоптириб келган Мирзо Улуғбек, ёлик турган бу залворли дарвозани, осмон билан туташган бу юксак кунгураддор деворни кўрганда юрагидаги туғён тўсатдан сўниб,

вужуди бўшашиб кетди. У бирдан ёпирилиб келган бу туйғуни зўрға енгиб, саройбонга “дарвозани қок”, деб имо қилди. Саройбон отини никтаб бориб, қиличи билан дарвозани “шақ-шук” урган эди, тепадаги минорадан:

– Бу ким? – деган овоз келди.

– Бу мен! – деди Мирзо Улуғбек, яна кони қайнаб. – Соҳиби тож Мирзо Улуғбек Кўрагоний!

– “Дарвозаи оҳанин” намози асрдан сўнг шоҳу гадо – барчага ёпиқдур!

– Оч дарвозани, малъун!

Мирзо Улуғбек гўё дарвозани ағдара оладигандек, от солдириб борди, асов оқ бедов осмонга сапчиб, олдинги оёқлари билан темир дарвозани қарсиллатиб урди-ю, орқага тисарилди. Юкорида бир дақиқа жимлик чўккач:

– Онҳазратларим афв этсинлар! – деди бояги овоз. – Доруға Мироншоҳ жаноблари фармон қилмишлар, дарвоза очилмайдур!

– Соҳиби салтанат мен бўлурмен. Барча фармонларим амри вожиб эрур!.. Дарвозани оч ё доруғани чакир, ёхуд бошинг кетади, салоҳдор!

Мирзо Улуғбек гапини тугатмаган ҳам эдики, девор тепасидаги минорадан қиқирлаб бўғиқ овоз эшитилди.

– Салоҳдорнинг бошини олишга кўлинг калталиқ қиладур! Бунинг боши эмас, ўз бошингга эҳтиёт бўлғил, Муҳаммад Тарағай!

Мирзо Улуғбек бир дақиқа тили калимага келмай гаранг бўлиб қолди. Бу ингичка, хирилдоқ овознинг эгаси, ҳар бир сўзидан заҳар томчилаб турган одам... амир Султон Жондор эди!..

Воажаб! Бу малъун лашкарни ташлаб қочганда... доруссалтананга келган экан-да! Лекин қачон, қайси йўлдан ўтиб келди? Унга дарвозани ким, нечун очди?.. Бу беимон каззоблар қачон тил бириктирди? Бу диёнатсиз инсонлар, бу амиру умаролар, аркони ҳарб ва аркони давлатлардан ҳазар, алҳазар! Қайга борманг, ҳамма ёқда маккорлик, разолат ва риёкорлик!

Мирзо Улуғбек оёқларини узангига тираб, қадини ростлади, вужуд-вужудини ларзага солган туғённи зўрға босиб:

– Амир Султон Жондор! – деди. – Хумо куши кимнинг бошига кўнур, буни ёлғиз ҳақ таоло биладур. Хумо куши мени тарк этса – сенинг бахтинг! Ва лекин фалакнинг гардиши билан тожу тахт кўлимда қолса... эсингда бўлсин: оёғингдан дорга осиб, остингдан ўт кўямен! – Мирзо Улуғбек шундай деди-да, амир Жондорнинг жавобини кутмасдан, отининг бошини орқага бурди.

Мирзо Улуғбек хандақдан от чоптириб ўтиши билан уни шаҳзодалар ўраб олишди. Хаёли алғов-далғов бўлиб кетган Мирзо Улуғбек шаҳзоданинг ҳаяжонли сўзларидан фақат бир нарсани, “Шоҳруҳия қалъаси”, деган сўзни тушунди-ю, “майли!” деб, қўл силтади. У қаёққа, нима мақсадда кетаётганини билмас, хаёлини фақат бир фикр – инсонларнинг риёкорлиги, манфурлик ва каззоблиги банд этган эди. Сал ўтмай, Шоҳруҳия қалъасига от чоптириб кетган шаҳзода Абдулъазиз қайтиб келди. У оғир хансираб, гўлдураб алланималарни айтар, лекин гапини тушуниш қийин эди.

Мирзо Улуғбек Шоҳруҳия қалъаси ҳам ёпилганини, қалъа бошлиғи туркман беги Иброҳим Пўлат ўғли ҳам сотқинлик қилганини унинг гўлдурашларидан аранг англаб олди. Ақли билан эмас, аллақандай ички туйғу билан илғаб олди-ю, лабини қаттиқ тишлаганича ўйланиб қолди. У бир дақиқагина иккиланди, кўнглидаги ғалаён билан бир сониягина олишди, сўнг, арғумоғининг бошини орқага бурди. У Мирзо Абдуллатифга бош эгишга, яхшилиғу ёмонлик бўлса-да, ўз зурриётидан кўришга аҳд қилди.

10

Қаттиқ ухлаб ётган Али Қушчи эшик оҳиста ғичирлаб очилганини сезиб, уйғониб кетди. Расадхона зимистон бўлса ҳам, Али Қушчининг ўткир кўзлари дарров кўрди: пойгақда девкомат бир кимса гавдаси билан эшикни тўсиб, қаққайиб турарди.

Али Қушчи беихтиёр ёстиғи остидаги ханжарга қўл югуртирди.

– Ким бу?

Эшикдаги кимсадан сас чиқмади.

– Сўзла. Кимсен, эй бандаи гунг?

– Бу мен, фақирмен...

Али Қушчи ханжарини ушлаганича ўрнидан сакраб турди.

– Қаландар Қарноқий?

– Балли сизга, мавлоно, ёдингиздан чиқармабсиз.

– Жонингга қасдинг бўлмаса ўрнингдан жилмагайсен!

– Қўркманг, мавлоно... шамни ёқинг!

– Жилма дедим, жилма! Қайдин келдинг бу даргоҳга?

– Қаландар Қарноқий бировнинг ихтиёри билан юрмайдур, мавлоно. Олтин қидириб келдим бу даргоҳга! Шамни ёқинг, мавлоно!

Али Қушчи ханжарини кинидан шартта суғуриб олди. Хаёлидан: “Ёнингда шерикларинг бўлмаса, сен билан олишиб кўрамен!” деган фикр ўтди. Ўзини босиб:

– Не деб алжирайсен, Қаландар? – деди. – Илм даргоҳида олтин не қилур, тентак?

Қаландар қоронғида секин кулди:

– Бу илм даргоҳида Жаҳонгир тиллалари кўмилмишдур, мавлоно!

– Амир Темур тиллалари? Тушингни сувга айтгайсен, Оллох гадойи!

– Дур ва жавоҳирлари ҳам бордур. Яширмоқдан фойда йўк, мавлоно.

Али Қушчи нима қилишни билмай бир зум лол бўлиб қолди. “Бу жунунсифат девона тилланинг дарагини қайдин эшитди? Уни бу ерга ким юборди? Ёнида кимлар бор?”

Қаландар қоронғида гумбазга ўхшаган кулоҳлик бошини чайқаб:

– Мавлоно Али Қушчи, – деди истехзо билан. – Ким сизни йўлбарс билан олишган шерюрак Али Қушчи дейди! Шамни ёқинг! Шоир Қаландар бу даргоҳга қора ниятда келса, боя пичоқлаб ташлар эди сизни!

Қаландарнинг сўзида жон бор: расадхонага билдирмасдан кирган одам, ғафлат уйқусида ётган мавлононинг бошини танидан жудо қилиши ҳеч гап эмас эди.

Али Кушчи қоронғида пайпасланиб, тоқчага ўтди ва кечаси ўчиб қолган шамни ёқди. Унинг заиф шуъласида кутубхонанинг деворларига зарҳал нақшлар, жавонлардаги китобларнинг тиллакори жилдлари ялтиллаб кетди. Қаландар Қарноқий эғнида курак жанда, бошида учлик эски кулак, девсифат қомаги билан ҳамон эшикни тўсиб турарди. У қўл қовуштириб, таъзим қилди:

– Ассалому алайкум, устод!

Бу сафар у “мавлано” ҳам демай, “устод” деди. Фосих дарвешлардан ўрганган фирибгарликми бу ё бурунги Қаландар Қарноқийнинг самимийлигими? Али Кушчи қўлидаги шамни баландрок кўтариб унинг юзига тикилди. Соч-соқоллари ўсиб кетган Қаландар чуқур ботган уйқусиз кўзларини олиб кочмай қаттиқ қадалиб турарди. Девдай қомаги ва жулдур кийимларига қарамай, Қаландарнинг соқол босган озғин юзида, уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларида аламли бир дард, қандайдир мажруҳлик бор эди. Унинг бошига тушган савдолар Али Кушчининг эсига тушиб, кўнгли сал юмшади.

– Кел, Оллоҳ гадои, ўлтир!

Қаландар тез юриб келиб унинг қўлини олди ва лабига босди.

“Бунга не бўлди? Нечун бундай қилади?”

– Юқорига ўт, ўлтир, Қаландар...

Қаландар “рахмат”, деган маънода бош ирғаб:

– Кечиргайсиз, устод, – деди. – Сўзни олтиндан бошлаб, сизни ҳайратга солдум.

– Олтин, олтин!.. Бу сўзни қайдан топдинг, Қаландар?

– Сабр қилгайсиз, устод, аввал сизга бир саволим бор, – Қаландар ғамгин кўзлари билан Али Кушчининг кўзларига тикилди. – Сиздай алломаи замон фақирни ким деб, қандай одам деб, билурсиз?

Дарҳақиқат, бу одам ким ўзи? Олис Яссидан келиб, олдин навкар бўлди, кейин қилични қаламга, суворий совутларини илм аҳлининг камтарин либосларига алмаштириб толиби илм бўлди, сўнгра мадрасани тарк этиб, хилватга кирди. Алҳол, бошида эчки

терисидан тикилган эски кулоҳ, эгнида жулдур жанда, унинг олдида сажда қилиб турибди...

Али Қушчи елкасини учирди.

– Бир сўз айтмоққа тилим лолдур, Оллоҳ гадойи...

Қаландар оғир хўрсиниб:

– Фақир бу чаппа дунёдан ҳақиқат излаб тополмаган, адашган бандадурмен, устод! – деб хитоб қилди. – Аввалам соҳиби тож Мирзо Улуғбекдан элимга мадад истаб келиб, мадад топмадим. Юртимдан айрилиб, беватан бир мусофир, кулбасиз бир дайди ит бўлдим. Ҳақиқат деб кирмаган кўчам, бош урмаган эшигим қолмади, ахийри аҳли Оллоҳ гадоларига ихлос қўйдим. Ва лекин... не чора? Гадолар эмас, тилида ҳамду сано, дилида фиску фужур каззобларни, ақли қосир гумроҳларни кўрдим. Эмди, хоҳ инонинг, хоҳ йўқ, ҳақиқат излаб, тагин даргоҳи илмга келдим, устод!

Қаландар тўсатдан овози дарз кетиб, жим қолди. Унинг самийлигига шубҳа қилиш кийин эди. Лекин... Али Қушчи зўраки қолди.

– Сўзингда мантиқ йўқдур, Қаландар, ҳақиқат кидириб келдим, дейсан ва лекин ҳақиқат эмас, олтин кидирасен!..

– Бунинг боиси шулким, бу олтин бошингизга етиб, ёстингизни қуритадур, мавлоно!

– Менда олтин борлигини қайдан биласен? Айт, дарвеш?

– Йўқ, аввал сиз сўзланг, устод: бу даргоҳга Амир Темур олтинлари кўмилганини бировга айтган эдингизму?

Али Қушчи беихтиёр

– Хожа Салоҳиддин заргар! – деб юборди. – Нахот?..

Қаландар лабини тишлаб бошини сарак-сарак қилди:

– О, мавлоно, мавлоно! Сиздек етук донишманд бу ишда сабийлик қилубдур. У қари тулки бу сир-асрорни шайх ҳазратларига етказгандур. Олтинни яшириб, дарҳол қочмоғингиз даркор. Билъакс, олтинни тортиб олиб, ўзингизни йўқ қиладурлар, устод!

Ё дариғ! Соч-соқоли ўсиб, кўзлари ёниб турган бу мажнунси-

фат дарвеш чин сўзни айтмоқдами ё қаллоблик билан унинг сирасрорини билиб олмоқчими? Лекин Салоҳиддин заргар!.. Йўқ, бу дарвеш ёлғон сўзламас!

Унинг кўнглидаги шубҳаларни сезган Қаландар ковоғини солди:

– Фақир ёруғ дунёга келиб икки одамдан ёмонлик кўрмадим. Бири – давлатпаноҳ Мирзо Улуғбек, бири – сиз, оға! Ҳузурингизга бош эгиб келмоқдан мақсад – яхшиликка яхшилик қилмоқдур. Бу ниятимга шубҳа қилсангиз, дарҳол орқамга қайтамен, устод!.. – Қаландар буни қандайдир ўксиб гапирди-ю, Али Қушчининг кўнглидаги сўнги шубҳаларини тўзғитиб юборди. У кўзини Қаландарнинг ғамгин кўзларидан узиб, жавондаги китобларга қаради:

– Сен тилла ва жавоҳирларни айтдинг, Қаландар. Ва лекин тилладан азиз бу бойликни не қиламиз? Камина бош олиб кетсам, бу ноёб хазинанинг тақдири не бўлади?

Қаландар бошини кўтариб, жавонларга узоқ тикилди. Шайх Низомиддин Хомушнинг макруҳ китоблар тўғрисида айтган таҳдидли сўзлари эсига тушди.

– Яширмоқ керак!

– Бу ҳисобсиз хазинани қайга яширамен? Қандай яширамен, Қаландар?

– Сандиқларга солиб, бошқа шаҳарларга олиб кетмоқ даркор!

– Қайси шаҳарга олиб борамен? Мирзо Абдуллатиф тахтга ўлтирса, унинг қўли етмаган шаҳар қолурми?

– Ҳар нечук бу даргоҳдан олиб кетмоқ даркор, – Қаландар бошидаги кулоҳини тўғирлаб, бир дақиқа ўйланиб турди, сўнг, Али Қушчига қарамай:

– Расадхонада, ташқи чиқадурган лаҳим³⁵ борми? – деб сўради.

Али Қушчи хиёл иккиланиб тургач:

– Бор, – деб жавоб берди.

³⁵ Лаҳим – яширин йўл.

– Олтинларни олиб, мен билан юринг, – деди Қаландар буйрук оҳангида. – Бир жойга борамиз, устод.

– Қайга?

– Сўраманг. Олтинларни олинг!

Қаландарнинг амри Али Қушчининг кўнглига яна гулгула солса ҳам, у таваккал қилиб, жавонга нарвон қўйиб, китоблар орқасига яширган тилда ва жавоҳирларни ола бошлади.

Қаландар пиёладай-пиёладай куйма олтинларни кўлида салмоқлаб кўриб хуржунининг кўзларига жойларкан:

– Бу бойликни яширган хуфия жойингиз шуми? Борокалло сизга, мавлоно! – деб кулиб қўйди. У олтинларни жойлаб бўлиб:

– Лаҳим қайда? Бошланг, мавлоно! – деб амр қилди.

Унинг дагал буйруғи Али Қушчига совуқ эшитилса ҳам, энди чекиниш пайти ўтган эди. У қўйнидаги ханжарни тўғирлаб қўйди-да, шамни кўлига олиб эшикни очди.

Тик зиналар қоронғи йўлақдан ер ости йўлига олиб тушар эди.

Биринчи ошиёнанинг ён томонида торгина ертўла бўлар, ертўланинг ўртасида тегирмон тошига ўхшаган юмалоқ тош билан ёпилган қудук бор эди. Қудук чуқур эмас, нари борса ўн-ўн беш газ бўлиб, униинг бир томонидан одам аранг сиғадиган туйнук очилган эди. Туйнукка кириб, ер остидаги тор, илон изи лаҳимдан ўтилса... Кўҳак томондаги сойга чиқилар эди. Лаҳимни бутун Мовароуннаҳрда фақат икки киши – Мирзо Улуғбек билан Али Қушчи билар, лекин Али Қушчи ҳам унга умрида бир маротабагина тушган эди.

– Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим!

Оғиз-бурнини шоҳи қийиқча билан ўраб олган Али Қушчи белига арқон боғлаб қудукка биринчи бўлиб тушди. Суви тиззадан келадиган қудук зах, муздай совуқ эди. Али Қушчи қудук деворлариини пайпаслаб туйнукнинг оғзидаги тошни олиб ташлади. Зимистон унгурни кўрганда вужудини қамраб олган нохуш туйғуни аранг енгиб туйнукка кирди. Қурилибдики, одам боласи бош сукмаган камбар лаҳим ўргимчак уяси билан копланган, зах

деворларида қандайдир ҳашаротлар, калтакесаклар, киркоёқлар ўрмалаб юрар, қўланса моғор хиди димокка “гуп-гуп” урарди. Али Қушчи, қўлида шам, олдинда энгашиб бораркан, шамдан қочиб деворларда изғиб қолган ҳашаротларни кўриб ижирғаниб кетди... Бир сафар илондай совук, шилимшиқ бир нарса бўйнига шалоп этиб тушди-ю, тирноқларигача зиркиратиб юборди. Қаландар эса ҳеч нарсага парво қилмай кетма-кет хуржун судраб келар, ўхтин-ўхтин, гўё “жадалланг, мавлоно”, дегандай кифти билан Али Қушчини елкасидан туртиб қўярди. Ниҳоят, зимистон тор йўлак тугаб, катта ғадир-будур тош йўлларда кўндаланг бўлди-ю, улар таққа тўхташди.

Қаландар билан Али Қушчи оёқларини ерга тираб, кифтлари билан тошни азод кўтарган эди, у оҳиста кўзғалиб, тўсатдан “гурс” этиб ағдарилди-ю, димокка “гуп” этиб мусаффо ҳаво урди...

Лаҳим терак бўйи келадиган жарга чикқан. Жар таги тошлок сой эди.

Улар сойга тушиб, икковлашиб катта тошни жойига қўйишди-да, жар ёқалаб кетишди.

Али Қушчи хайрон эди: Қаландар Қарноқий Самарқандга эмас, билъакс, Ургут томонларга йўл олди. Сал ўтмай, ўнгга бурилиб, “Обираҳмат” ариғини ёқалаб кетди... Ойсиз, зим-зиё тунда юриш қийин, оёқ остидаги тошлар ғачир-ғучур килар, ариқ бўйидаги тол шохлари юзларига урилар, Қаландар эса, ҳеч нарсага нарво қилмай тобора жадаллаб борарди... Бу телба дарвеш уни қайга етаклайди? Нияти покми, ўзи? Пок бўлса қайга боришларини нечун пинҳон тутади?.. Ана, олдинда қандайдир боғлар кўринди. Пастда сой бўйида тегирмон новларидан қуйилган сувнинг бир маромда шовуллаши эшитилди. Улар тегирмонга етмай, катта бир бокка киришди ва аллақандай токзорлардан, ҳали кўмилмаган анорзорлардан ўтиб, қир ёнбағрида жойлашган қишлоққа киришди. Кейин яна ўнгга бурилиб, тор кўча бўйлаб кетишди.

“Ноғора тепа!” – хаёлида деди Али Қушчи. Кўчалар шундай тор ва қинғир-қийшиқ эдики, икки туя рўпара келса ўтолмас эди.

Кўча юзидаги уйлар, пахса деворлар, қўл чўзса тегадиган болохоналар гўристондай жимжит, ҳовлилардан тик этган товуш эшитилмас, аҳён-аҳёндагина пасткам дарвозалар орқасида итлар ириллар, кўйларнинг тапир-тупури эшитилиб қоларди-ю, яна жимлик чўкарди.

Улар бораётган тор кўча кичикроқ майдончага олиб чикди. Майдончанинг қибла томонида баландгина тепалик бўлиб, унинг этагида икки туп сада кўзга чалинарди.

Қаландар Қарнокий у ёқ-бу ёққа қараб олгач, Али Кушчига “юринг” деб имо килди-да, майдончадан чопкиллаб ўтиб, садалар остида тўхтади.

Қирнинг олд томони гўё пичоқ билан кесилгандай тикка чопилган бўлиб, ўртасида унгурдай бир нарса қорайиб турарди. Қаландар оёқ учида юриб бориб, унгурнинг темир қопланган эшигини уч марта секин коқди-да, ўзини яна сада панасига олди. Сал ўтмай, эшик гичирлаб очилиб, лаҳимнинг туйнугидай зимзиё туйнук кўринди.

Қаландар Али Кушчини қўлидан ушлаб, икки букилганича қоронғи унгурга шўнғиди.

– Ассалому алайкум, отахон...

Унгурнинг тупқарисидан аллақандай вазмин ва йўғон овоз эшитилди:

– Ваалайкум ассалом!..

Али Кушчи Қаландарнинг орқасидан қоронғи туйнукка кираркан, хаёлидан:

“Бир лаҳимдан чиқиб, бошқа лаҳимга кирдикми? – деган фикр ўтди. – Бу жунунсифат девона қай гўристонга бошлаб келди?”

Улар чиндан ҳам лаҳимга ўхшаган камбаргина зимистон йўлкага кирган эдилар. Йўлқанинг охирида милт-милт ёнган шуъла кўринарди. Улар шуълага қараб юрдилар ва узун, тор йўлакдан ўтиб, шифти куббасимон қилиб ясалган катта ғорга кирдилар. Токчадаги мойчирокнинг хира шуъласида улкан ғор қандайдир ваҳимали туюларди. Олдинда бораётган Қаландар тўхтаб:

– Мана, камина айтган мавлоно Али Қушчи хузурингизга қадам ранжида қилдилар, ҳазрати Темур бобо! – деди.

Нимқоронғи ғорнинг бир бурчидан бояғи вазмин товуш эшитилди:

– Ассалому алайкум, мавлоно! Фақир кулбамизга хуш келибсен, ўғлим Алоуддин!

Ҳайратга тушган Али Қушчи кўнгли ғалати бўлиб олдинга ўтди.

– Ваалайкум ассалом, бузруквор!

– Борақалло, мавлоно! Қани, юкори ўт!

Кўзлари қоронғига ўрганган Али Қушчи атрофига қизиқсиниб қаради.

Улар қирган жой – баланд тепаликнинг ёнбағрига ўйиб қирилган катта ғор бўлиб, икки ёнида яна иккита кичикрок унгулар кўринар эди. Йўлакдан қирган жойдаги унгуларда темирчилик асбоб-ускуналари, боскон ва сандон, унинг тагида оғир болға ва чўкичлар, узун темир қискичлар, омбурлар ётар, чап томондаги ғорда қозон-товоқ, кумфон, чойдиш, ҳар хил обдасталар ва бошқа рўзғор буюмлари териб қўйилган эди. Катта ғорнинг тўрида, пўстак ёзилган супада, бошига чамбарак қизил қалпоқ кийган, кўпдан бери қайчи тегмаган қалин соқоли кўксига тушган бир чол, кўлида наёки, қўй терисидан тикилган кенг пўстинга ўраниб, чордона қуриб ўтирарди.

Чолнинг орқасидаги текис чопилган деворга иккита қилич ва қалкон осилган, қиличларнинг ўртасидаги тоқчада қандайдир эски китоблар кўринарди... Ғорга ҳайрат билан тикилиб қолган Али Қушчининг эсига... ногаҳон Ургут тоғларида Мирзо Улуғбек билан ов қилиб юрганларида кўрган бир ғор тушди. У ҳам худди мана шунга ўхшар, зимистон, камбар лаҳимдан кўркмай ўтиб борилса, худди шундай кенг ғорга қириларди. Ғорнинг деворлари ва куббасимон шифти гўё инсон қўли билан ясалгандай силлик, оппоқ мрамор тошлардан барпо бўлган эди. Тўсатдан Али Қушчининг миёсида бир нарса “ярқ” этгандай бўлди: “Ҳазинани ўша ғорга яширмоқ даркор!”

Унинг хаёлини чолнинг:

– Нечун талмовсираб қолдинг, мавлоно? – деган овози бўлди. – Қани, ўт бу ёққа! – Чол ўнг томонидаги устига пўстак ташланган катта тўнкани кўрсатди. – Тортинмай ўлтиргайсен, мавлоно. Бу тўнкада осий банданинг адаши, соҳибқирон Амир Темур ўлтириб, мана бу косада... – чол кўлини чўзиб китоб терилган токчанинг остидан катта мис коса олди. – Мана шул косада фақирга бода тутган. Фақир эсам унга наша чектирганмен, мавлоно...

Али Қушчи эндигина Темур Самарқандий деган машхур темирчининг ғорида турганини тушунди. Амир Темур лашкарида хизмат қилган бу одам тўғрисида Али Қушчи кўп ғалати хангомалар эшитган, лекин ўзини кўрмаган эди.

Али Қушчи тавозе билан қўл қовуштириб, чол кўрсатган тўнкага ўтирди. Қаландар эса чолнинг ёнига чўнқайди.

– Ҳа, мавлоно Али Қушчи, – деди чол. – Сиз Амир Темур Кўрагоний ўлтирган тўнкада ўлтирибсиз. Амир Темурдан сўнг бул тўнкада унинг фарзанди Хоқони Саид Шоҳрух Мирзо ўлтирган эди... – Чол сийрак, лекин ўсик қошларини силаб мийиғида қулимсиради. – Ул зоти шариф қўйма олтин олиб келибдурким, қиблагоҳ Амир Темурга ясаган қиличдай қилич ясаб берармишмен. Билмайдурларким, қилич ясамасликка онт ичғанмен...

Бу тўғрида ҳам Али Қушчининг кулоғига аллақандай мишмишлар чалинган эди. Гўё Шоҳрух Мирзо Самарқандга ташриф буюрганида машхур бир темирчига қилич буюрган, темирчи эса қилич яшашдан бош тортган. Шоҳрух Мирзо дарғазаб бўлиб, уни дорга осишга буюрган, лекин Мирзо Улуғбек аралашиб, темирчини ўлимдан олиб қолган...

Али Қушчи чолнинг қора қурум босган серажин юзига, пахмок қошлари остидаги тийрак кўзларига хаяжон билан тикилди. Чолнинг кенг юзи, кўксига тушган оппоқ соқоли, куч ёғилиб турган бақувват жуссаси, тиззасига тираб ўтирган қок суяк қўллари худди чўнг қоядан ўйиб ясалганга ўхшар, вужудидан бўлакча бир мардонаворлик, ирода, куч ёғилиб турарди.

– Онт ичмоғингизга не сабаб бўлди, отахон? – деди Али Қушчи.

Чол курум босган серажин юзини бужмайтириб, кўлини силтади.

– Э-э, бунинг хангомаси узоқ, иним. Алқисса, камина Амир Темур лашкарида аслаҳасоз эдим. Уста Темур Самаркандий ясаган қиличларнинг донғи Ямандан Ясангача кетган эди, ўғлим. Бир кун Соҳибқирон бир қилич буюрди. Сопи олтиндан, ўзи пўлатдан бўлсин, чопганда тошни кессин, деди. Ясадим. Шундай қилич бўлдиким, Амир Темур кўлида тўнкадай тошни ёғдек кесди. Соҳибқирон хушнуд бўлиб, эгнимга зарбоф тўн ёпди. Аммо фалакнинг гардишини қаранг, мавлоно, сал ўтмай ул шоҳи бешафқат осий банда ясаган шул қилич билан Кўксарой майдонида ёлғиз оғам, бирдан-бир жигаргўшамнинг калласини олди!.. – Чол кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб тиловат қилди ва юзига фотиха тортди. – Жигаргўшам сарбадорлар саркардаси эди, мавлоно. Кўкрагида шер юраги бор эдию фақирга хамиша айтур эди: иним Темур, кўй шул ҳунарингни. Бу конхўр каллакесарга кимки қилич ясаб берса, гуноҳи азимга қоладур, тонг-ла маҳшарда жазосини тортадур, дер эди раҳматлик. Йўқ, кўнмаган эдим, ул Соҳибқироннинг ширин каломия тортиқларига учган эдим. Аммо бул юмушим парвардигори оламга маъқул бўлмаган экан, ахийри жазоимни тортдим: ўзим ясаган қилич билан ўз жигаргўшамнинг боши олинганини кўрдим. Оғамга кўшиб яна ўттиз икки мард ўғлон... ўттиз икки сарбадорнинг бошини танидан жудо қилди... Ҳа, ўғлим, ўзим ясаган қилич жигаргўшамнинг конини тўкканини кўрдим. Кўрдим-да, бир тунда Амир Темур инъом этган ҳамма саруполарга ўт кўйиб, бошимни олиб тоғларга чиқиб кетдим... Тўрт йил бошимга кулоҳ, устимга жанда кийиб, бу ёғи Бадахшон, бу ёғи Балх, ундан нари си Ҳироту Бағдод, Маккаю муккаррама – барини дарбадар кезиб чиқдим. Энди ўз элимни кўрмоқ насиб бўлмас, суякларим ёт элларда калхатларга ем бўлур, деб ўйлаган эрдим. Йўқ, девонанинг ишини худо ўнглаб экан, болам. У бераҳм шоҳга Чину Мочинга юриш қилиб, Ўтрор устида дорилфанодин дорилбақога рихлат этибдур деган хабар етди... Осий банда ўз юргининг кадрини

мусофирликда билар эркан, ўғлим. Бул хабарни эшитдим у белни маҳкам боғлаб, кўлимга асони олиб, йўлга тушдим. Ўн икки ою беш кун деганда кўзимга Мовароуннахр сарҳади кўринди. Жайхунга етиб беҳуш йиқилдим, болам!.. – Чол кора-кура йўғон бармоқлари билан кўз ёшларини сидириб ташлаб, сукутга чўмди. Али Кушчи ер остидан Қаландарга каради. У ҳам соколини тутамлаб, бир нуктага тикилиб ўтирар, ўз юртини эслаб, ўксиган бўлса керак, сўник юзида теран бир маҳзунлик акс этарди.

– Мавлоно Али Кушчи, – деди чол. – Оллоҳ гадойи Қаландар сир-асрорнинг бир четини очди. Фақир илм даргоҳидан сув ичмаганмен, аммо Ҳироту Бағдоду Дамашкда кўп мадрасаи олийларда ҳовли супуриб, кўп донишмандларнинг хизматларини қилганмен, пурҳикмат суҳбатларидан баҳраманд бўлганмен. Алқисса, не хизмат даркор бўлса – аямасмен, болам!..

Али Кушчи кўлларини кўксига кўйиб, таъзим қилди.

– Минг-минг раҳмат сизга, валломат. Сиз шахзода Мирза Абдуллатиф тахту тож ишқида Мовароуннахрга бостириб кирганидан вокифдурсиз?

Чол бош ирғади.

– Ўз падарига қилич кўтарган зурриёт, иншооллоҳ, ҳақ таолонинг қаҳрига йўлиқур, мавлоно...-

– Иншооллоҳ, дуонгиз мустажоб бўлғай. Аммо давлатпаноҳ Мирзо Улуғбек Мовароуннахрда қирк йил ҳукм сурганида расадхонадай жамиул-улум барпо этиб, кўп пурҳикмат китоблар, кўп ноёб кўлёмалар, кўп илм дурдоналарини тўплаган эрди. Бу илм хазинасини жоҳилу гумроҳлардин сақламоқни Мирзо Улуғбек камина зиммасига юклаган эрди...

– Мирзо Улуғбек! – Чол кўзларини юмиб, уф тортди. – Ҳай аттанг! Шундай зукко одам, кузгун саркардаларига инониб, кариган чоғида кўп панд еди. Кўнглингизга келмасин, мавлоно, аммо уруш баҳона, бу амиру умаро кафангадо қилди-ку, биз бечораларни. Жабр бўлганда биздай камбағал хунармандларга жабр бўлди, ўғлим.

Али Кушчи кизаринкираб ерга каради. На чора, уста ҳақ: бу

уруш ёлғиз фуқаро эмас, устоднинг ўз бошига ҳам кўп мусибат солди. Қаландар ўрнидан бир кўзғалиб:

– Отахон! – деди. – Ҳозир бу сўздан фойда йўқ. Илм хазинаси хавф остида қолгандир.

– Бас! – уста кафтини унинг тиззасига қўйди. – Қанча сандик лозим дединг?

– Ўн беш-йигирма сандик бўлса кифоя.

– Қачон тайёр бўлмоғи керак?

– Қанчаки тез бўлса нур устига аъло нур! – деди Қаландар ва хуржунга имо қилиб кўшиб қўйди:

– Тиллани аямасмиз. Отахон!

“Тилла” сўзини эшитган чол ижирғаниб юзини буриштирди.

У ўсиқ қошларини силаб хиёл ўйланган Қаландарга юзланиб:

– Эртага шомдан кейин бир хабар олурсен, ўғлим, – деди.

– Раҳмат, бузруквор... Буни не қилурмиз? – Қаландар хуржунни кўрсатиб кулди. – Ичи тўла олтин!

– Кўймоқ даркор, – чол шундай деб, қибла томондаги қоронғи хонага ишора қилди. – Олиб кириб кўмгайсен. Фақирга олтин не, темир не – фарқи йўқдур.

Қаландар хонақоҳдаги темир-терсакларни бир томонга суриб, тиззадан келадиган чуқур ковлади. Тилла ва жавоҳирларни чуқурга хуржуни билан кўмиб, устига тупроқ тортди-да, темир-терсакларни уйиб қўйди.

Али Қушчи уста Темур Самарқандий билан хайрлашиб. Қаландар икковлон ғордан чиқаркан, гўё елкасидан тоғ кулагандай енгил тортди. Ташқарида ҳамон совуқ бўрон увиллар, қутураб эди. Шамол кучайиб булутлар тарқаган, осмон ғуж-ғуж юлдузларга тўлиб кетган эди. Тонг яқин бўлса керак, ҳар жой-ҳар жойда хўрозлар кичкирар, итлар ҳураб, эшаклар ханграрди.

Улар келган йўлларидадан орқага қайтишди. Жарликдан чиқиб, расадхона дарвозасига яқинлашганларида олдинда бораётган Қаландар Али Қушчини қўлидан “шап” ушлаб, йўл ёқасидаги чинор панасига тортди.

Дарвоза томондан кимдир “Ҳақ дўст, ё олло”, деб ғингиллаб келарди.

Қаландар Али Кушчини панада колдириб, ўзи дарвешнинг йўлини тўсди.

– Ҳа, Қашкир, бу ёқларда не қилиб тентираб юрибсен?

Қашкир бир нима деб пўнғиллади.

– Билиб кўй, ғилай; сен қашкир бўлсанг, мен йўлбарс бўлурман.

Агар айғокчилик азмида юрган бўлсанг, ғилай кўзингни ўйиб олиб, ўзингга ошатурмен. Уқтингму?

Дарвеш жавоб бермай ўзича сўқинди-да, тўтиқушдек сайраганича “Боғи майдон” томонга ўтиб кетди. Қаландар бир лаҳза кутиб турди, сўнг Али Кушчининг ёнига қайтиб:

– Эҳтиёт бўлмоқ керак, мавлоно, – деди. – Шайх ҳазратлари айғокчи устига айғокчи қўйибдур.

11

Мана икки кун ўтди. Мирзо Улуғбек Кўксаройнинг чеккасидаги бир хонада ўз ёғига ўзи қоврилиб ётибди. Эшикдаги ясовул хатто таҳоратга ҳам чиқармайди, таҳорат сувини ичкарига беради. Мирзо Улуғбек Кўксаройда ярим аср истикомат қилиб, бу хонани кўрмаган экан. Хона совук ва нимкоронғи. Фақат шифтдаги туйнукчадан бир ховучгина нур тушади. Хонада гиламу бир-иккита кўрпача. Ўртасидаги хонтахтада совиб қолган қабоб ва мева-чева. Бежирим чинни кўзачада – бода. Лекин овқатдан шубҳаланган Мирзо Улуғбек хануз туз тотгани йўқ. Фақат қумғондаги сувдан бир-икки қултум ичди, холос. Мана энди очлик ва уйқусизликдан хаёли чувалиб, шифтдаги туйнукка тикилиб ётибди.

Шу икки кеча-кундузда унинг ўйламаган ўйи, хаёлан кирмаган кўчаси қолмади, бутун умри, маъсум болалик чоғларидан бу машъум дақиқаларгача кўз олдидан бир-бир ўтди.

Мана, ёши эллик бешдан ошибди, шундан салкам қирқ йил соҳиби тож бўлибди ва лекин бахт не, бу фоний дунёга келиб не роҳат кўрдинг, деса тили лол. Вожабо! Шоҳлар хаёти улар барпо этган маҳобатли қошоналарга ўхшайди: йироқдан гул-гул ёниб,

кўз камаштиради, ичига кирсанг рутубату коронгилигидан этинг жунжикади... Унинг кўнгли таскин топадиган бирдан-бир маскани – мадрасаю расадхона эди. Кўксарой деб аталмиш бу фиски фужур уясидан қочиб расадхонанинг осуда хоналарида ўтадиган, устурлоблар ёнида ҳудудсиз коинотни танҳо мушоҳада қиладиган масъуд онлар эди. Халлоки олам буни ҳам кўп кўрди...

Мирзо Улуғбек ўз тақдири ҳақида, Хуросон ва Мовароуннаҳрда бўлаётган бу ғалаён ҳақида ўйларкан, нечундир яна бобоси эсига тушарди. Ҳа, ал қасосул миналҳақ! Тожу тахт учун темурийлар орасида бошланган бу қиёмат-қойим, бу шафқатсиз хунрезлик... бобоси... – руҳи равзаи фирдавсда масрур бўлғай! – Бобоси Амир Темурнинг бошқа эл, улусларда қилган қатлу қирғинлари учун кўк юборган бир жазо эмасму? Бобоси тўккан дарё-дарё қон, у етим қилган норасидалар кўз ёши, фарзандларидан айрилган волидалар фарёди учун қайтган бир қасос эмасму бу?..

Йўқ, унинг виждони қийналадиган ёзуғи йўқ. У қирк йил салтанат тебратиб бобоси янглиг жанг-жадалнинг суронли нашъасини сурмади, бошқа эл, юртларга бостириб кириб, боғ-роғларни поймол, фуқарони талон-торож қилмади. Лекин булар... унинг зурриётлари, узок Ҳиротдаги жиянлари... Булар бобосининг тахтига минса... Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг ҳоли не бўлади? Фуқаронинг ҳоли не кечади? Унинг ўз ҳоли-чи? Бу савдолардан кўра очик жангда душман билан қиличбозлик қилиб ўлса беармон кетарди. Бу қандай бедодликким, ҳаётининг кузагида ўз фарзанди билан олишиб, умрини бунчалар шарафсиз тугатса?

У кеча шаҳзодага иккита мактуб йўллаб, суҳбатга чақиришини сўради. У тожу тахтдан ўз идроки ва ихтиёри билан воз кечмоққа азм қилганини шаҳзодага айтмоқчи ва ундан ёлғиз бир нарсани – қолган беш кунлик умрини илм-маърифатга бағишлашига имкон беришини сўрамоқчи эди. Кейин, агар шаҳзода кулоқ солса, оталик насиҳатини бермоқчи, инсоф ва адолатга чақирмоқчи эди. Йўқ. Ҳар иккала мактуб жавобсиз қолди. Бу оқпадар ўғилнинг муддаоси не? Яна қандай шумликни бошламоқчи? Тахт азмида ҳеч нарсадан тап тортма-

ган бу кўрнамак ўз падарининг жонига қасд қилмоқ ниятида эмасму? Йўқ, Мирзо Улуғбек ўлимдан кўркмайди! Ўлим ҳақ, парвардигори олам! Ва лекин ёмон бўлса-да, ўз пушти камаридан яралган бу жоҳил фарзандининг тақдири не бўлади! Ўз қиблагоҳининг жонига қасд қилиб, падаркуш деган машъум ном олиб, абадул-абад бадном бўлмасму?

Хонага биров кирдими ё эшик гичирладими?

Мирзо Улуғбек кўзини очди. Остонада пайдо бўлган ясовул орқага чекиниб, таниш семиз баковулга йўл берди. Баковулнинг кўлидаги оғир баркашда қип-қизил пишган иккита патир, бир товоқ ош ва бир чойнак чой бор эди.

Баковул бош эгиб, таъзим қилди-да, баркашни хонтахтага қўйди. Шошилмай совиб қолган кабобларни йиғиб олди, сўнг, индамай орқасига тисариларкан, патирга имо қилиб кўзини қисди. Мирзо Улуғбек унинг имосига тушунолмаб бир патирга, бир баковулга қаради. Лекин баковул индамади, “айгоқчи бор”, деган маънода эшикка имлади-да, яна патирга ишора қилиб, чиқиб кетди.

Бу қари баковул не демоқчи? Нияти покми? Ё уни бир балога мубтало қилмоқчими?

Боши гир-гир айланган Мирзо Улуғбек патирга қаради, яхши пишган иссиқ патирнинг тотли хиди димоғига “гуп” этиб уриб, оғзининг сувини қочирди...

Мирзо Улуғбек патирни олиб ушатди, ушатди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Патирнинг орасидан найча қилиб ўралган бир қоғоз чиқди. Мирзо Улуғбек юраги “шиғ” этиб қоғозни очди. Имзо чекилмаган. Номалум кимса унга ҳақ таолодан иноят тилаб, доруссалтанада бўлаётган ҳодисалардан вокиф қилган ва бир маслаҳатни ўртага ташлаган эди.

Унинг ёзишича, шаҳзодаи валиаҳд доруссалтанани забт этиб, Кўксаройга кириши билан киёмат-қойим бошланган. Кеча масжиди жомеда хутба ўқилиб, Мирзо Улуғбек дини исломганими, деб аталган ва тожу тахтдан жудо қилинган. Хутбада Мовароуннаҳр султони деб, шаҳзоданинг исми зикр қилинган ва унинг номида пул зарб этилмоққа фатво берилган. Шаҳзода бу

кунларда кўп зоти шарифларни, Мирзо Улуғбекнинг кўп навкарлари ва саркардаларини ҳибсга олган. Қаршилик қилганлар эса қатл этилган. Шаҳзода уни, Мирзо Улуғбекни, Маккаю мукаррамага ҳажга юбормоққа жазм қилган. Лекин хутбада Сайид Аббос деган бир кимса хонга юкуниб, аълоҳазратларидан хун довлаган. Зеро, Улуғбек ҳазратлари унинг падари бузрукворини бегуноҳ қатл қилдирган эмиш. Бу диёнатсиз Сайиднинг сохта довини, қозиюл қуззот Хожа Мискин жанобларидан бошқа бир кимса, ҳатто шаҳзоданинг ўзи ҳам рад қилмаган. Алқисса, унинг ҳаёти қил устида турибди, шу боис, номаълум кимса унга қочмоқни маслаҳат қилган. Башарти онҳазратлари бу маслаҳатни мақбул топса, баковулга ишора қилмоғи лозим. Баковул посбонни дори билан ухлатиб, Мирзо Улуғбекни Кўксарой тагидаги лаҳимдан олиб чиқади.

Мирзо Улуғбек мактубни ўқиб тутатмасданоқ ўрнидан туриб кетди. Унинг кўнглига келган биринчи фикр “тузоқ” бўлди. Ҳа, шаҳзода унга тузоқ қўймоқда! Қочмоққа азм қилса баковулга ишора қилар эрмиш! Баковул посбонга дори бериб, уни Кўксарой остидаги лаҳимдан олиб чиқар эрмиш! Вожабо: бу лаҳимни шаҳзода билмас эканму? Унга ўз посбонларини қўймаган эканму? Ҳа, бу тузоқ! Шаҳзода, йўқ, шайх Низомиддин Хомуш қўйган азозил тузоғи!..

Мирзо Улуғбек ҳаяжон ичида хонани бир айланиб чиқди. Баногоҳ кўзи ушатишган патирга тушиб, кўнглидан яна ўша фикр ўтди: “Оғу”...

– Ҳа, бу овқат, нон, чинни кўзачадаги бода – ҳаммаси заҳарланган! Ҳаммасига оғу солинган! Ниятлари уни заҳарлаб ўлдирмоқ! – деди-ю Мирзо Улуғбек хаёлига яна бир фикр келиб, маъносиз жилмайди:

“Алҳол унга барибир эмасму? Киндик қони тўкилган суюкли юртидан жудо бўлиб, ёт элларда, олис мусофир юртида дарбадар кезганидан ёхуд бошини Сайид Аббос қиличи кесганидан оғу ичиб ўлгани мақбул эмасму?”

Мирзо Улуғбек бир пиёла бодани тўлдириб кўтариб юборди-да, бир бурда нон чайнаб, хонани секин айлана бошлади...

Майли! Оғу бўлса бўлсин! Агарчи нобакор фарзанди оғу бериб, уни ўлдирмоққа қасд қилган бўлса, ниятига етсин! Ва лекин... бу сирли номани йўллаган, уни қочирмоққа жазм қилган ким экан? Суюкли шогирди Али Кушчиму ё мавлоно Муҳиддинму? Йўқ, бу хатарли тадбир илм аҳли қўлидан келмас! Бу хатарли ишга жазм қилса Бобо Хусайндай навкарлари жазм қилади! Ва лекин... йўқ, у кочмайди! Қочганда қайга боради? Қирк йил ҳокимлик қилган Мовароуннаҳрдан қочиб гадолик қиладиму?.. Унга ҳеч нарса керак эмас, на тож, на тахт! Барини шаҳзодага топширади. Олсин! Даври даврон сурсин! Факат уни тинч қўйса бас!

Мирзо Улуғбек қалбини чулғаб олган аламли дуддан бўғилиб, хонанинг ўртасида тўхтади. У эндигина хонага қоронғи тушганини, шифтдаги туйнукчадан қуйилиб турган бир ҳовучгина нур сўниб, кафтдеккина осмонда милт-милт юлдузлар ёнганини кўрди.

– Юлдузлар!.. – Мирзо Улуғбек кўнгли бир хил бўлиб осмонга тикилди. Ё тавба! У юлдузларни яхши танимади. Қоронғи туйнукда милт-милт этган қайси ситора? Дубби акбарми ёки бошқа юлдузми?.. Осмондаги ҳар бир юлдузни номма-ном биладиган мунажжим... унга не бўлди? Кўзининг нури сўниб қолдиму ё зехни хиралашдиму? – Мирзо Улуғбек хаёли чувалиб кетаётганини сезиб, жойига бориб ёнбошлади. Ёнбошлаши билан эшик очилиб, бошларига дубулға, қўлларида яланғоч қилич, икки сипоҳ кириб келди. Иккови ҳам от юзли, ўнг кулоқларига исирға таккан балхий сипоҳлардан эди. Сипоҳлардан кейин сурмаранг салла ўраган занжий қоп-қора нотаниш ясовул кириб таъзим қилди ва жимгина эшикка имлади.

Мирзо Улуғбек занжисифат ясовулнинг бетакаллуф ҳаракати уйғотган ғазабни ичига ютиб, эгнига сувсар пўстинини ташлади...

Ҳовли зимистон. Кунгурадор девор билан ўралган Кўксарой, мақбараларга ўхшаш тепаси гумбаз муаззам бинолар, сокчилар турган буржлар ва юксак миноралар, ҳатто жануб томондаги ҳарам кошоналари – ҳаммаси жимжит ва қоронғи эди. Факат энг

чеккадаги кошона даричасида ожизгина бир шуъла милтираб турарди. Мирзо Улуғбекнинг эсига кўзлари бўтанинг кўзларидай мўлтираб турадиган маъюс канизак тушиб, юраги чўғ теккандай “жаз” этди. Бўтакўзли маъюс канизак мавлоно Муҳиддиннинг дарсхонасида таълим олган муслималардан эди. У ҳарамда ҳам ўз хонасидан чиқмай мутолаа қилар, узун қиш кечалари Мирзо Улуғбекнинг рисоаларини оққа кўчирар, бўш вақт топса шеърлар ёзарди. Тирик жон қаҳратон совуқда иссиққа, оловга интилгандай, Мирзо Улуғбек ҳам юраги ғам-андухга тўлиб, ҳеч қаякка сиғмай қолганида, маъюс кўзли шу масъумага интилар, унинг мулойим табассумини кўриб, уятдан юзлари лов-лов ёниб ўқиган шеърларини тинглаб, кўнгли хиёл таскин топар, овунар эди. Кўзлари маъюс, қалби меҳрга тўла бу канизак Мирзо Улуғбекка қариган чоғида ҳаёт инъом этган бир офтоб эди. Бу офтобни яна бир кўрмоқ, унинг илиқ нурига дилпора юрагини тутиб, бир лаҳзагина ором олмоқ насиб бўлурму, йўкму?..

Мирзо Улуғбек қоронғида заиф милтираган шуъладан аранг кўзини узиб, саломхона томон юрди.

Саломхона чароғон эди. Гир айлантириб қўйилган баланд курсиларда ҳаммаси бирдай – мовуту зарбоф тўн устидан оқ шойи ридо кийган, бошларига симобий оқ салла ўраган уламои киромлар ва дин пешволари ўтиришарди. Эшикда Мирзо Улуғбек кўринганда уламолардан баъзилари шоша-пиша ўринларидан туришди, лекин тўрда, бошқалардан баландроқ курсида тасбеҳ ўгириб ўтирган шайх Низомиддин Хомушнинг қаҳрли нигоҳи остида қайта жойларига чўкдилар.

Мирзо Улуғбекнинг хаёлидан “Мурофаа!”³⁶ деган фикр ўтди. Лекин мурофаа бўлса... Шайхулислом Бурҳониддин қайда? Доруссалтана козиюл куззоти Хожа Мискин жаноблари-чи?

Шайх узун, нозик бармоқлари билан гўё ҳар бир толасига жило бергандай ялтиллаган оппоқ соқолини силаб:

– Бандаи ожиз Муҳаммад Тарағай! – деди, “онҳазратлари” сўзини қўшмай. – Доруссалтана уламолари-ю, пешвойи дин-

³⁶ Мурофаа – диний суд.

нинг бу даргоҳга йиғилмоғидан муроди Оллоҳнинг инояти билан Мовароуннаҳрга султони салотин бўлган шахзодаи валиаҳднинг амри олийлари ва уламоларнинг фатволарини...

– Шахзодаи валиаҳд қайда?

Шайх қўллари қалтираб, ўзини орқага ташлади.

– Ул шахнатун нажаф³⁷ даҳрий шоҳ ила юзлашмоқни гуноҳи азим, деб биладур!

Мирзо Улуғбек қўлларини кўксида қовуштирганича деворга суянди. Унинг ғазаб ва ҳаяжондан оқариб кетган юзида, қагтик кимтинган лабларида совук бир табассум ўйнади.

– Эй, осий банда! – деди у ҳам “ҳазратлари” сўзини қўшмай, – бандасининг қай бири даҳрий, қай бири имони баркамол муслим – бу ёлғиз Оллоҳга аёндур. Тангри таолонинг ожиз бир бандасини даҳрий демोक – гуноҳи азим эмасму?

Хонада ўтирган ҳамма ашроф ва уламои киромлар баравар бурилиб, шайх ҳазратларига қаради. Шайх қўлини кўтариб, қора марварид тасбеҳини ҳавода шалдиратди.

– Билъакс, яхшини яхши, ёмонни ёмон демोक, Оллоҳга шак келтириб, мўминларни йўлдан урган муртадни муртад демोक гуноҳ эрмас, савоби азим эрур, эй бандаи ғофил! Оллоҳ шоҳид...

– Ҳа, Оллоҳ шоҳид! – деди Мирзо Улуғбек хансираб. – Ва лекин сиз эмасму... Ва ҳайреҳе ва шареҳе мин Оллоҳе таоло... Яъники, яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам – бари Оллоҳдандир деган. Бас, бари Оллоҳдан эркан, бандасида не гуноҳ, ҳазратим?

Мирзо Улуғбек гапини тугатмаган ҳам эдики, уламолар “гурр” этиб ўринларидан туриб кетишди. Лекин шайх яна қўлини кўтариб, ғалаённи босди, ғазабдан чиройли чакнаб кетган ўткир кўзларини Мирзо Улуғбекка қадаб:

– Куръони мажиддин мувоаза қилгунча, истиғфор айлагайсен, эй осий банда! – деб хитоб қилди. – Зероким... Ассавобу бифазлихе вал-уқобу биадлихе ва ла яджибу аллайхе шайъун... Инчунун, савоб анинг фазли карами ва азоб-уқубат анинг адолати ва бандасидин анинг қарзи йўқдур...

³⁷ Шахнатун нажаф – давлат посбони.

– Афв этгайсиз, ҳазратим! Бу оятни эслагайсиз. Оманту биллоҳе ва малоикатеҳе ва...

– Бас! Биз бул даргоҳи олийга йиғилмоқдан мурод – аҳкоми дин³⁸ бобида мубоҳаса қилмоқ эрмас!

Мирзо Улуғбек кинояли кулмоқчи бўлди, лекин кулолмади, юрагини ларзага солган ички туғён унинг иродасидан устун келиб, юзи буришиб кетди.

– Ҳа, ҳазратим! Аҳкоми дин бобида мубоҳаса қилмоқ учун илмдан огоҳ бўлмоқ даркор! Надоматлар бўлғайким, бу қабих муурофаага ақли зукко уламолар эмас, ақли қосир гумроҳлар йиғилибдур!... Зероқим, ўғил билан ота ўртасига нифоқ солиб, фарзандни ўз падарига қайраш... Гуноҳи қабир³⁹ эмасму, ҳазратим?

Шифти куббасимон мухташам хона яна ғалати гувуллаб кетди. “Дини ислом ғанимига ҳазар! Алҳазар!” деган хитоблар янгради. Тўрдаги тилла қопланган икки тавақали нақшинкор эшикнинг бир тавақаси секин очилиб, қайта ёпилди. Шайх икки ёнига туфлаб:

– Эй бандаи мутақаббир! – деб хитоб қилди. – Тақаббурлик қилиб, барча аҳли мўминни йўлдан урдинг. Шаҳди айш⁴⁰ азмида фуқарони риндликка ўргатдинг. Ёлғиз муслимлар эрмас, муслималар ҳам ўқисин деб, заифалардан пардаи шармни кўтардинг!

– Маъзур тутгайсиз, тақсири аълам! – Мирзо Улуғбекнинг лабларига кинояли кулги югурди. – Заифалар ўқишининг ёмонери йўқдир. Зеро... Талабул илми фаризатун, ало кулле муслимун ва муслиматун... Яъниқим, илм ўрганмоқ ҳар бир эркак ва аёлга фарздур. Қуръони мажидда...

– Қурчони мажидда бу оят йўқдур!

– Қуръони мажидда бўлмаса, ҳадиси шарифда бордур. Ё ҳадиснинг сўзи ҳукми ом⁴¹ эмасму, ҳазратим?

³⁸ Аҳкоми дин – дин қонунлари.

³⁹ Гуноҳи қабир – зўр гуноҳ.

⁴⁰ Шаҳди айш – лаззатли яшаш.

⁴¹ Ҳукми ом – буйрук.

Тўсатдан аллақандай жимиб қолган уламои киромлар шайх ҳазратларига баравар бурилиб қарашди. Шайх ҳазратлари бандига забаржад қадалган асосини гиламга тираб, ўрнидан турди, бошини асабий сараклатиб:

– Бобонг Амир Темур арвоҳини шафе келтириб айтамен! – деди. – Шукрона билдириб истиғфор айлагайсен!

– Сиз-чи? Сиз нечун истиғфор айламайсиз, ҳазратим? – Мирзо Улуғбек бир кадам олдинга юрди. – Сиз нечун “Мозори шариф”да такбир тушириб, тангрига ҳамду сано ўқиб ётмоқ ўрнига салтанат юмушларига бош тикасиз? Ўзингиз айтган шахди айш ишқида, тахт соҳибидан кудратли бўлмоқ ниятида салтанатда фитна кўзғаб, фиску фужур қиласиз? Бас! Мен сиздай жоҳиллар билан мубоҳа сақилиб ўлтирмоқни ўз шаънимга номуносиб деб биламен!

Ранги ўчган, аллақандай ички бир ғурурдан кўзлари чакнаб кетган Мирзо Улуғбек олдини тўсган уламоларни ёриб ўтиб, тўрдаги эшикка томон юрди. Дағ-дағ қалтираган аълоҳазратларининг важоҳати шундай кўркинчли эдики, эшик олдида турган уламолар беихтиёр чекиниб, унга йўл беришди.

Мирзо Улуғбек уларнинг ёнидан ўтиб, четларига тилла тасма қоқилган ўймакор эшикни шитоб билан ўзига тортди. Эшикнинг ўнг тавақаси шарақлаб очилди-ю, деворга тегиб яна ёпилди. Мирзо Улуғбек қайта юлқиб очиб ичкарига кирди.

Шаҳзода эшикнинг шундоқ орқасида серрайиб турар, ундан юқориқда, куйма тилладан ясалган, куббадор суянчиғига дур ва инжу қадалган баланд тахтнинг ёнидаги ўймакор курсида эшон... Убайдулла Хўжа Аҳрор ҳазратлари ўлтирарди...

Шифтдаги олтин қандилга терилган ўнларча шамлар шуъласида шаҳзоданинг сўник юзи гўё ганчдан ясалган ниқобдай совук туюлар, чуқур ботган кўзлари бежо чарақлар, кўш-кўш тилла узук тақилган ингичка қорамтир бармоқлари асабий титрарди.

Ўрта бўй, тўладан келган эшон эса, билъакс, жуда вазмин ва босик кўринади. У қизил мовут жубба⁴² устидан оқ ридо кийган, ўрам-ўрам салласининг печини кўксига тушириб, ерга қа-

⁴² Жубба – шайхлар кийими.

раб ўтирар, битта ҳам оқ тушмаган сакичдай қоп-қора соқоли кўрагини қоплаган, тасбеҳ ўгирган йўғон, калта бармоқлари, гўё ҳеч нарса бўлмагандай оҳиста кимирлар, лаблари алланималарни пичирлар эди.

Мирзо Улуғбек кинояли кулимсиради: “Бул шайхул машойих ҳам Шошдан етиб келибдур-да!” – деган фикр ўтди хаёлидан.

– Эшон ҳазратлари афв этгайлар. Шаҳзода билан икки оғиз холи сўзлашмоқ ниятидамен.

Эшон ер остидан Абдуллатифга кўз ташлади. Шаҳзода нечундир бир сапчиб тушди-ю, Мирзо Улуғбекка карамай:

– Соябони марҳамат! – деб ғудранди. – Бу суҳбатда пири муршидим бўлмоғи даркор.

– Йўқ! – деди Мирзо Улуғбек секин. – Мен сен билан танҳо сўзлашмоқчиман. Сўнгги тилагимни бажо келтиргайсен, шаҳзода!..

Эшон кўллари курсининг суянчиғига тираб, ўрнидан турди. У лом-мим демади. Лекин кип-қизил ялпоқ юзининг тундлашишида, миқти гавдасини оҳиста тебратиб, вазмин одимлашида, ҳатто йўғон бармоқлари билан тасбеҳининг қаҳрабо доналарини битта-битта ўгиришида бўлакча бир шиддат. Айни замонда шаҳзодага қаратилган “дадил бўл!” деган бир фармойиш бор эди.

Эшон эшикни очганида нариги хонадан “гув” этган овозлар эшитилди-ю, эшик ёпилиши билан яна тинди.

Мирзо Улуғбек аллақандай енгил тортиб, ҳозиргина эшон ҳазратлари ўтирган оқ курсига бориб ўтирди. Шаҳзоданинг ганч ниқобни эслатган юзи, калтирок кўллари, айниқса бежо жавдираган кўзлари унинг дилида меҳрга ўхшаш бир туйғу уйғотган, фақат қандайдир гурур, темурийларга хос бир ифтихор гап бошлашга қўймас эди.

Хонага аллақандай оғир, кишини эзувчи бир жимлик чўқди. Шифт ва деворлардаги кўзни қамаштириб жилоланган нафис безаклар, тилла суви юритилган нозик нақшлар, ерда ял-ял ёнган шерозий гиламлар, қуббасимон шифтдаги олтин қандилга терилган шамлар хиралашгандай, хона сал қоронғилашгандай бўлди. Ё қалбидаги тўфон хиёл пасайганидан шундай туюляптими унга?..

Мирзо Улуғбек ер остидан шахзодага кўз ташлади. Мирзо Абдуллатиф, бошида дур қадалган кундуз телпак, эгнида авраси зарбоф кашкир пўстин, белидаги кумуш камарида қинига лаъл ва жавоҳир қадалган қилич, қўлларини олтин тахтнинг баланд суянчиқларига тираб, бир нуктага тикилиб ўтирарди. Вожабо: бобоси ўтирган бу тахт шахзодага куч-қувват ато қиладими, бошқами, ишкилиб, унинг чехрасидаги бояги тараддуд йўқолган, худди бобосиникига ўхшаган, ёноклари туртиб чиққан қорамтир юзида, ичига ботган сал қисик кўзларида одамни чўчитадиغان совуқ бир ифода пайдо бўлган эди. У нимаси биландир бобоси Амир Темурни эслатар, у ҳам бобосидай новча, қотма, қийғир бурун эди. Фақат кўзлари... сал қисик, аланг-жаланг кўзларида бобосига ёт бўлган аллақандай саросима бор эди...

Мирзо Улуғбек кўзини ундан узиб шифтга, шам терилган чамбарак тилла қандилга тикди.

“Ё тавба! Бу тожу тахтда не сеҳр, не сир-асрор бор эканким, унга ўлтирган ҳар бир кимса дарҳол ўзгаради? Одамийликни, умри бебақо бир факиру ҳақир эканини дарҳол унутади? Бу тожу тахт, бу салтанат ҳеч бир кимсага вафо қилмаслигини ёдидан чиқаради? Наинки шахзода, бу тахт ҳаттоким амирул муслимин аталмиш Амир Темурга ҳам вафо қилмаганини тушунмайди? Ана, гўё бобоси Амир Темурдай гердайиб ўлтирибди! Билмайдиким... йўк, тўхта, Муҳаммад Тарағай! Нечун сен шахзодадан ранжийсен? Бу вафосиз тожу тахт, инсонлар устидан ҳокимлик қилмоқ лаззати ўзингни ҳам ақли ҳушингдан айирмаган эдим? Шахзода яхши бўлсун, ёмон бўлсун – ўз фарзандинг, ўз пушти камарингдан бўлган зурриётинг эмасму?... От тепкисини от кўтарадур. Уни қарғаб, ёмонлик тилагандан яхши сўзингни сўзлаб, насихатингни қилганинг мақбул эмасму, эй осий банда?”

Мирзо Улуғбек кўнгли юмшаб, шахзодага юзланди, дилидаги изтироб аралаш ғурурни босиб:

– Шахзодаи жувонбахт! – деди секин. – Тахтимнинг валиаҳди сен эдинг. Оллоҳ таоло фақирни ўз раҳматига чорласа бу тахтга

сен ўлтирар эдинг. Оллоҳнинг инояти билан кўзим тиригида бу тахт сенга насиб бўлибди, мен бунга розимен...

Шахзода қўлларини олтин тахтнинг суянчиқларига тираб, совук кулимсиради:

– Балли сизга, қиблагоҳ! Ва лекин мен бу тахтни сизнинг ихтиёрингиз билан эмас, бирламчи ҳақ таолонинг инояти, иккиламчи ўз куч-қудратим ила қўлга киритдим!

Мирзо Улуғбек лабларини қаттиқ қимтиб:

“Бургут! – деди ичида. – Қора бургут!” Унинг кўнглига ёпирилиб келган меҳр изғирин теккан шамдай сўниб, юраги яна музлади.

У аввало шахзодани ўғлим деб, қолаверса, эгилган бошни килич кесмас деб, ҳамиятини букиб келган эди, бу қузғун эса... Мирзо Улуғбек жисмини қақшатган аламли тугённи аранг бошиб:

– Куч-қудратингга инониб, – деди. – Мовароуннаҳр сарҳадига кадам қўймай қиёмат-қойим қиласенму?

Шахзоданинг ранги ўчиб, бежо кўзлари тунги алангадай ялтिलाб кетди.

– Нечун кадам қўймаганмен? Мовароуннаҳр улуси оёғим остидадур!

– Эсингда бўлғай, бу тупрокни оёқ ости қилдим, деган не-не фотиҳлар, не-не жаҳонгирлар ўтгандур. Уларнинг ҳоқи қайда – тирик бир банда билмайди ва лекин бу эл, бу тупрок абадул-абад туражакдур!

Мирзо Абдуллатифнинг юпка лабларига кинояли табассум югурди... О, раҳматли момосидан ўтган бу совук табассум! Момосининг лабларидан шу янглиғ кинояли кулгу аримас эди. Йўқ, момоси эмас, барига тожу тахт айбдор. Тожу тахт кутуртирган буни! О, калтабин фарзанд! Билмайдурким, амир уш-шуаро Умар Хайём ҳазратлари айтгандай:

*Умри жовид йўқдир асло устивор олам аро,
Кетди кўнлар, биз кетурмиз, топқусен сен ҳам фано.*

– Не деб дуо килурсиз, валинеъмат? Яхшиликму, ёмонликму?

– Дуом будир, шахзода: бу тожу тахт ҳеч бир кимсага вафо қилғон эмас. Сен тугул бобонг Амир Темурга ҳам вафо қилғон эмасдур...

Мирзо Абдуллатиф ўрнидан туриб кетди, лекин тахтдан тушгиси келмай, жойига қайта ўтирди.

– Сухбатдан муддаонгиз шу бўлса мен бундай насихатларга муҳтож эмасмен! – деди у паст, лекин таҳдидли овоз билан. – Бошқа каломингиз бўлса айтинг, йўқса...

“Йўк, бундан шафқат тилаб бўлмас. Бундан шафқат тиламоқ, аждаҳодан жон тиламоқ билан баробар!..”

– Йўқса...

– Тўхта! – деди Мирзо Улуғбек, унинг сўзини бўлиб. – Сенга айтадурғон ёлғиз тилагим бор. Сўнги тилагимдур бу... Ўз падарингни Мовароуннаҳр сарҳадидан ҳайдагандин қатл қилганинг аълодур! Қатл! – Мирзо Улуғбек томоғи ғип бўғилганини сезиб, лабини тишлаганича жим қолди.

Мирзо Абдуллатиф ёмон бир нарсадан ижирғангандай юзлари буришиб, ўрнидан туриб кетди. У тескари ўгирилганича бошини эгиб жим қолди. Унинг елкалари силкинар эди. Шаҳзода кўзига ёш олди деб ўйлаган Мирзо Улуғбек яна кўнгли юмшаб:

– Ўғлим! – деб чақирди. Шаҳзода жавоб бермади.

“Бир қинга икки қилич сиғмайди, деб кўрқадур. О, дўсти нодон. Кошқийди, кўзим кўр бўлса-да, сени кўрмасам!..”

– Маъзур тутгайсиз, бузруквор! – деди шахзода узоқ сукутдан кейин. – Мен уламоий киромларнинг фатвосига қарши боролмасмен...

– Сабаб?

– Сабаби... фатвои уламо – муҳри худодур!

– Муҳри худодур! Ёдингда бўлсин: соҳиби тож сўзи бу уламои киромлар учун вожибул имтисолдур!⁴³ Кўркма! Менга ҳеч нарса керак эмас. Бу тожу тахт, салтанат, шон-шухрат – бари ўзингга буюрғай! Отангга ёлғиз расадхонани инъом этсанг бас! Бир бурда

⁴³ Вожибул имтисол – бўйсиниш лозим бўлган ҳол.

нон, бир кумгон совук сув бўлса етар. Азмим – қолган умримни “Зижи Кўрагоний”ни тугатиб, мутолаа билан кун кечирмоқдур!..

– Тагин расадхона! Тагин “Зижи Кўрагоний”, – деди бўғилиб. – Мударрис дасторини ўраган барча муртадларни канотингиз остига олиб, дин пешволарини оёқ ости қилмишсиз! Бул учун ҳақ таолонинг қаҳрига, пайғамбар алайҳиссаломнинг қарғишига учраб, тахту тождан, салтанатдан айрилмишсиз. Аммо истиғфор айтмоқни тиламай, тавба-тазарру қилмоқни истамай, тагин расадхонани ўйлайдурсиз! – Шаҳзода қиблага юзланиб, кўзларини юмди. – Эй, парвардигори олам! Анинг каломини ўзинг эшитдинг! Гуноҳи азимга ботган бу осий бандангни ўзинг афв этгайсан, халлоқи олам!..

Шаҳзода бошини афсус-ла тебратиб, лаблари пичирлаб, юзига фотиҳа тортди. Мирзо Улуғбек кўзларини катта очганича қотиб қолди... Эвоҳ! У кўпдан бери шаҳзодадан кўркиб юргани бежиз эмас экан. У шаҳзоданинг мутаассиблигидан, Балхда барча илм аҳлини тазйик остига олинганидан хабардор эди, лекин уни бунчалик бемехр деб ўйламаганди!..

– Шаҳзода! – Мирзо Улуғбек юрагини ларзага солган қаҳрни яшириш умидида ерга қаради. – Валлоҳи аълам биссавоб! Ким пайғамбар алайҳиссаломнинг қарғишига йўлиқади, ким ҳақ – буни ёлғиз тангри таоло биладур!

– Ҳа, парвардигори олам барини биладур! Ул раббул оламин ҳеч бир бандасининг бурнини бегуноҳ қонатмайдур. Ва лекин динул исломга кимки қилич кўтармасин -- хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо! – ани жазосиз қолдирмайдур. Кофиру даҳрийлар макони расадхонага ўт кўямен, ўт!.. – Шаҳзода қуруқшаган лабларини ялади, пешонасини, юзини қоплаган жимир-жимир терларни сидириб ташлаб, кўзларини юмиб, яна алланималарни пичирлай бошлади.

Мирзо Улуғбек аъзои баданини чулғаб олган совуқ ваҳимадан тирноқларигача музлаб, гаранг бўлиб турар, хаёлида эса яна ўша нотинч ва исёнкор ўйлар қуюндай чарх урар эди.

“Водариф! Мовароуннаҳр тахтида бу мутаассиб ўлтирса салтанатнинг холи не кечади? Илм аҳлининг бошига не андух, не кул-

фатлар тушади? Улардан бурун кўзи қонга тўлган бу нобакорнинг ўз тақдири не бўлади? Ақл-идрок ўрнига қилич бирла иш тутган қайси мустабид ҳокимнинг тақдири яхши бўлибдурки, бул нодоннинг тақдири яхши бўлсин? Бу кун илм аҳлига қайраб солган мутаассиб жоҳиллар эрта бир кун унинг ўзини чоҳга итармасму?" Мирзо Улуғбекнинг хаёлига келган бу фикр қалбида ловуллаб ёнган оловга сув сепгандай таъсир этди-ю:

– Шаҳзода! – деди яна ўзини босиб. – Фозилу фузало қоронғида адашиб юрган башариятнинг қўлидаги ёруғ машъалдур! Машъални ўчирмоқни тилаган шох ўзи зулмат кўйнида йўл тополмай қоладур! Мен сенга жоним ачиганидан, сенинг тақдирингни ўйлаган қиблагоҳинг бўлганимдан буни айтмоқни лозим кўрамен!

Шаҳзода тоқатсизланиб қўл силтади:

– Балли, сиздай падарга! Сизнинг яхшилиғингизни билурмиз. Тарноб жангида жонбозлик кўрсатган ким? Мен! Аммо музаффар ёрлиғи кимнинг номига битилди? Суюкли фарзандингиз – Абдульазиз...

– Абдульазиз ўз жигаргўшангдур...

– Қуллук. Ихтиёридин калъасидаги бобом Амир Темурдан қолган тиллаларимни тортиб олган ким? Яна сиз, валинеъмат падарим! Не чора? Муте фарзанд, индамай бош эгдик ва лекин бас! Соҳибқирон Амир Темур олтинларини қайға яширдингиз. Соябони марҳамат?

Мирзо Улуғбек сесканиб кетди.

– Қайси тиллаларни айтасен?

Шаҳзода асабий қулди.

– Қайси тиллалар? Валинеъмат падари бузрукворим ҳеч нарсани билмайдур! Мен бобом Амир Темур Қоҳираю Дамашқдан, Бағдоду Ҳинддан олиб келган жавоҳирларни, олтин зеби зийнатларни айтамен! Қайда бу бойлик?

Шаҳзода, кўзлари телбаларча ёниб, Мирзо Улуғбекка яқинлаша бошлади. Мирзо Улуғбек даҳшат ичида орқага чекинди.

Чекинаркан, оёғи курсига тегиб, курси гумбурлаб ағдарилиб тушди-ю, бирдан хушёр тортиб тўхтади. Шахзода ҳам тўхтади.

– Хўш. Сўзланг? Кимга инъом этдингиз? Фарзанди аржумандингизгами ё дини исломиядан юз ўгирган муртад алломаларингизгами? Али Қушчи қайда?

“Ё раббий! Бу нобакор билмаган сир-синоат йўқ! Унинг хуфиялари кирмаган тешиқ қолмабди!..”

– Қайдан билай, Али Қушчи қайда юрибди?

– Йўқ! Энди ҳеч бир сўзингизга инонмасмен! Лашкар йиғиб, менга қарши отланмоқдин олдин Али Қушчини саройга нечун чақирдингиз? Нелар бердингиз унга?

– Али Қушчини чақирганимни айтган айғоқчиларинг нечун унга нелар берганимни айтмабди?

– Айтди. Мен ўз оғзингиздан эшитмоқни тилаймен, суюкли падарим!

“Йўқ. Билмайсен! Билсанг сўраб ўлтирмас эдинг! Бас! Бу бефойда мубоҳасага чек қўймоқ даркор!”

Мирзо Улуғбек қаддини ростлаб, шахзоданинг кўзларига тик боқди. Шахзода ҳамон қалт-қалт титраб, отасига қадалиб турарди.

– Бу суҳбатдан ёлғиз муддаом – оталиқ насиҳатимни бермоқ эди. Таассуфлар бўлғайким, сенга падар насиҳати эмас, олтин керак экан!.. – Шахзода гапини бўлмоқчи эканини кўрган Мирзо Улуғбек кескин қўл силтаб: “Тўхта!” деб буюрди. – Ота сўзин амри вожиб, деб билурсенми, йўқми – ихтиёр сенда. Ва лекин сўнгги насиҳатимни эшит, хоҳла ўз падарингни қатл эт, хоҳла Мовароуннаҳр сарҳадидан ҳайдаб, дарбадар қил – боз ихтиёр сендадур. Лекин ёлғиз тилагим: илм йўлида отанг қилган ишларга, унинг шогирд ва устодларига тегмайсен. Тегсанг... ота қарғишига учраб тоабад бадном бўлурсен!.. Ота рози – худо рози, ёдингда бўлсин: ал қасосил миналҳақ! Ҳеч бир ёмонлик интиқомсиз⁴⁴ қолмайдур! Сенга айтадурғон бошқа сўзим йўқ! Чақир ясовулингни!

⁴⁴ Интиқомсиз – жазосиз.

Шахзода Абдуллатиф юзи асабий бужмайиб бир нима демокчи бўлди, лекин демади, тескари ўтирилиб бир зум бошини осилтириб турди, сўнг, бўғик овозда:

– Саройбон! – деб бақирди.

12

Бу пайт эшакка кийшиқ ўтириб олган Али Қушчи тўрт туяни етаклаб Ургут тоғлари этагидаги жилға бўйлаб борарди. “Карвон”нинг кетидан Улуғбек мадрасасининг талабаси – Мирам Чалабий деган ўн олти-ўн етти яшар муллавачча эшакда мудраб борарди.

Улар Самарқанддан кеча тун ярмида чиққан, тонг отгунча йўл юриб, субҳидам шу жилғанинг бошидаги ёнғоқзорга келиб кўнишган эди. Одамларнинг кўзи тушмаслик учун кун бўйи ёнғоқзорда дам олишиб, намозгарда яна йўлга тушишган. Али Қушчининг мўлжалида тонг отгунча “Аждар ғор”га етиб олишлари керак эди.

Тўрт туянинг ҳар бирига тўрттадан ўн олти сандиқ ортилиб, устига қуруқ пичан босилган, кўрган одам уларни чўпон-чўлик деб тушуниши мумкин эди. Эгниларига қора жун чакмон, бошларига чўпонларнинг чамбарак кигиз қалпоқларини бостириб кийиб олган Али Қушчи билан Мирам Чалабийнинг ўзлари ҳам чўпонларга ўхшар эди.

Зарафшон устида бир ҳафта қутурган совук бўрон тинган, сокин, осуда бир тун эди. Олдиндаги тоғ чўққилари тепасида бир ҳафталик ҳилол ногиронгина осилиб турар, унинг заиф шуъласида суви қуриб қолган кенг сой, сойнинг икки ёнидаги ёнғоқзорлар, қаршидаги юксак чўнг тоғлар улуғвор қорайиб кўринар, айни замонда аллақандай сирли, ваҳимали туюларди...

Али Қушчининг катта қора ҳангиси тошларга қокилиб-сурилиб бўлса ҳам, тинмай жадаллаб борарди. Бу ҳангини ҳам, юк ортилган туяларни ҳам Қаландар билан уста Темур Самарқандий топиб келишди. Чолнинг ғоридаги учрашувнинг индинига ке-

часи Қаландар Али Қушчининг олдига яна келди. Келганда ҳам ваҳимали гаплар топиб келди.

Масжиди жомеда доруссалтана уламои киромлари йиғилиб, Мирзо Улуғбекни даҳрийликда айблаганлари, унинг барча ишларини ношаърий санаб, уларни поймол килмок тўғрисида фатво ўқилганини айтиб келди. Доруссалтанада қандайдир қора гафво бошлангани фатвосиз ҳам аён, бинобарин, фурсатни бой бериб бўлмас эди. Қаландар янаги кечаси ўн-ўн беш сандиқ билан уч-тўрт туя топиб келишни ваъда қилиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Лекин сандиқларни расадхонага олиб кириш хавфли, лаҳимга эса сиғмас, биттаю битта йўл – китобларни қопларга солиб, тор лаҳимдан жарликка олиб чиқиш лозим. Бир ўзи бу ишни унда қилолмаслигига ақли етган Али Қушчи истар-истамас сирни Мирам Чалабийга очди. Биргалашиб китоб танлашга киришдилар. Қайси китобни қўлига олмасин, уни қолдиришга кўзи қиймас, назарида ҳар бир китоб, ҳар бир қўлёзма бебаҳо туюлар эди. Али Қушчи қўлидаги асарни варақлай-варақлай, ахийри оғир хўрсиниб, жойига қўйишга мажбур бўларди. Лекин навбат Мовароуннаҳр донишларининг асарларига келганда чидаб туролмади: устод энг моҳир хаттотларга кўчиртириб, кўк, кизил, сариқ саҳтиёндан жилд ясаётган бу оғир, нодир китобларни қолдиришга виждони чидамади... Донишлар дониши Абу Райҳон Беруний Муҳаммад ибн Аҳмад ҳазратларининг пуштиранг ипак матога ўралган “ал-Қонунал Масъудий”, “Мезон ул-ҳикмат” ва “Китоб ус-сайдана”сининг ўзи бир қоп бўлди. Шайхур-раис аталмиш Абу Али ибн Сино ҳазратларининг “Китоб уш-шифо”, “Китоб ун-нажот”и эса бир қопга сиғмади. Устоднинг ипак қоғозларга чизилган жадваллари билан хаттотлар ҳали кўчириб битмаган рисоаларни ҳам қопга солишнинг иложи бўлмади. Уларни калин кимхобга ўраб, алоҳида ажратиб қўйди. Китоблар, китоблар, китоблар... Мана, бўлакча ишлов берилиб, қоғоздай майинлаштирилган оху терисига кўчирилган устоднинг суюкли рисоласи “Девону луғотит-турк”. Мана, жаннатмакон Қозизода Румий ўз қўли ила битган “Риёзиёт”и, малик-уш-шуаро аталмиш Умар

Хайём ҳазратларининг зарҳал жилдлик нозик шеърлар мажмуаси. Унинг ёнида эса алломалар сарбони Абул Абдулло Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ҳазратларининг баҳмалга ўралган “Китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал жабр вал-мухобала” си...

Устод жонидай суйган, кош-кўзларига суриб ўқиган бу китобларни қандай ташлаб кетади? Эрта бир кун бу китоблар йўқ бўлса устодга не деб жавоб беради?..

Али Қушчи танлаб олган асарлар кутубхонадаги китоб ва қўлёзмаларнинг ўндан бирича ҳам келмас, лекин шунинг ўзиёқ қирқ коплан ошиб кетди. Улар олдин бу копларни биринчи ошиёнадаги қудуққа олиб тушишди, сўнг, қўлларида шам, зимистон кабар лаҳимдан жарликка таший бошладилар. Кечкурун, ғирашира қоронғуликда бошланган бу иш, тун ярмидан ошганда базўр тугади. Сал ўтмай, сандиқ ортилган туяларни етаклаб Қаландар билан Уста Темур Самарқандий келиб қолишди.

Тўртовлашиб, китобларни сандиқларга жойлашди. Ҳар бир сандиққа икки ярим-уч коплан китоб кетди. Ўн олти сандиқ китобни тўрт туяга ортиб, устига курук пичан босишди. Китобнинг нечоғлик оғир бўлиши ҳам шунда билинди: уч-тўрт ботмон юкни писанд қилмайдиган нортуялар, китоб тўла сандиқлар остида оғир тебраниб, аранг кўзгалди.

Мана, кечадан бери улар йўлда. Бугун, жилға бўйидаги ёнғоқзорга туяларни чўктириб кўйиб, дам олишди. Бу ерларда одам сийрак бўлса ҳам, ҳар эҳтимолга қарши кундуз юришмади. Мовароуннаҳр бошига қора кунлар тушди. Ҳаммаёқда айғоқчи, ҳаммаёқда жосус. Эҳтиёт шарт. Яна уч-тўрт фарсах масофани эсон-омон ўтиб, “Аждар ғор”га етиб олишса бас, у ёғи, худо хоҳласа, ишлари ўнгидан келди...

Али Қушчи “Аждар ғор”ни бундан ўн беш-ўн олти йил муқаддам кўрган эди. Илик куз фасли эди, архар овини яхши кўрган Мирзо Улуғбек, эллик чоғли маҳрамлар билан Ургут тоғларига овга чиққан эди.

Эрта сахар арабий аргумоқларга миниб олган навкарлар юғрик тозиларни эргаштириб, тоғларга чиқиб кетар ва гала-гала

архарларни қуршаб олиб, сойларга хайдаб тушар, қўлларида камон, арча панасига яшириниб олган беклар ва амирлар пана-панада туриб, хуркак жониворларга ўқ узишар, кечкурунлари эса, отиб олинган архар гўштидан тандир кабоблар пиширилар, кўм-кўк арчазорларга тикилган ипак чодирларда тонг отгунча базм қилишарди...

Гоҳо камонкашлар ёрдамидаги “ов” жонига теккан Мирзо Улуғбек, уч-тўртта энг якин дўстларини эргаштириб тоғларга чиқиб кетарди. Бир кун у Али Қушчи билан амир Арслонга отларни эгарлаб, ов апжомларини шайлашни буюрди. Аксига олиб, ўша кун и ҳаво бузилган, совуқ шамол кўтарилган эди. Лекин эрталабдан қовоғи очилмай, хомуш юрган Мирзо Улуғбек тоққа чиққач, пешонасидаги ажинлари ёзилиб, лабига кулги югурди. У оққушдай гўзал, оппок арабий арғумоғини чоптириб, дам сойларни кечиб ўтар, дам довонларга чиқиб, ипакдай майин товланган ўрикзор ва ёнғоқзорларга, ҳамон баҳорги латофатини йўқотмаган ям-яшил яйловларга узоқ-узоқ тикилиб қолар, лекин Алилар етиб бориши билан яна от чоптириб кетар, гўё ов ҳам эсидан чиқиб, табиатнинг фусункор гўзаллигига мафтун бўлиб қолганга ўхшарди. Бахтга қарши, сал ўтмай кўкдаги булутлар қуюқлашиб, ёмғир савалай бошлади. Бир зумда тоғу тош орасида жилғалар шарқиради. Али Қушчи билан Амир Арслон Мирзо Улуғбекни қувиб етиб, қайтишни маслаҳат қилишди. Давлатпаноҳ рози бўлиб, отининг жировини орқага бурди. Лекин худди шу пайт, сўкмоқ бўйидаги арчазордан иккита катта архар отилиб чиқди-да, тошларни шарақ-шуруқ қилиб, пастга қараб учиб кетди. Буни кўрган Мирзо Улуғбек арабий арғумоғига аччиқ қамчи босди... Али Қушчи ўзига келиб: “Тўхтанг, онҳазратим!” дегунча бўлмади, Мирзо Улуғбек арчазорга шўнғиб, кўздан ғойиб бўлди.

Али Қушчи ҳам отига қамчи босди. У уст-боши шалаббо бўлиб, арчазордан чиққанида Мирзо Улуғбек пастда шарқираб оқаетган сойдан ўтиб, иккинчи қирнинг ёнбағрида от чоптириб борар, ундан анча олдинда иккита архарнинг шохлари кўзга чалинарди... Али Қушчи: “Тўхтанг, устод, сел!” – деб бақирганича жилғаларни

кечиб, шаркираб оқаётган сойга караб от чоптириб кетди. У бир лаҳзадаёқ лойқаланган сой бўйига етганда орқадан: “Алоуддин! Али!” – деб чакирган товуш келди. Лекин тўхташнинг иложи бўлмади. Баландликдан шамолдай учиб тушган асов от зарб билан ўзини тошқинга урди, аллақандай тош ва харсангларга уришиб, кокилиб-суриниб бўлса ҳам, сойнинг у юзига ўтиб олди. Али Кушчи шундагина орқасига ўгирилиб каради: амир Арслон тархон сойнинг у юзида от ўйнатиб турар, қора айғирини камчилаб, бир нима деб қичкирар, лекин зорли кишнаб, осмонга сапчиган аргумок ҳайкириб оқаётган асов селга бетлаёлмас эди...

Амирнинг сўзини эшитишга фурсат йўқ эди. Али Кушчи архарлар йиқитиб, йўл солиб ўтган чакалакзордан от чоптириб кетди. Ёмғир тобора кучаймоқда, баланд чўққилардан шаркираб оқиб тушаётган жилғалардаги сув тобора кўпайиб, ҳаммаёқдан сел босмоқда эди. Аҳён-аҳёнда момоқалдирос қалдираб, тоғ чўққилари ўпирилиб тушаётгандай бўлар, яшин чакнаб, борлик бир зум ёришарди-ю, яна коронғилашарди...

Архарлар қор кетмаган тик чўққиларга йўл олган, улар ўтган жойларда синган шох-шабба кийшайиб, ётиб қолган ёш арчалар ва ирғайлар кўриниб турар, лекин кўпикка тушган аргумок тик чўққига караб чополмас, сал ўтмасданоқ оқсоқланиб қоларди... Ана, олдинда ҳар бири гумбаздай-гумбаздай чўнг қоялар, ғадирбудур харсанг тошлар кўринди. Бир-бирининг устига қалашган бу чўнг қоялар пастга караб кийшайган, гўё ҳозир ағанаб тушиб, ҳаммаёқни зеру забар қиладигандай туюларди. Архарлар бу қоялар орасидан ўтса ўтгандир, лекин устод-чи?

Али Кушчи дир-дир титраб, юролмаб қолган отидан тушиб, кўз очирмас ёмғир остида қаршисидаги юксак қояни айланиб ўтди; қоянинг бир томони ўпирилиб тушиб, тубсиз ўпқон ҳосил қилган эди... Али Кушчи ҳайрон бўлиб тўхтади, тўхтади-ю, ун-гурда бир нарса кимирлаётгандай туюлиб, жон ҳолатда:

– Устод! – деб қичкириб юборди. Шу захоғиёқ қаердандир яқиндан Мирзо Улуғбекнинг ҳорғин ва қувончли овози келди:

– Али Кушчи! Азизим!

Овоз пастдаги унгурдан эмас, қаердандир юкоридан келарди. Али Кушчи икки чўнг тош оралиғидан эмаклаб ўтиб биринчи қоянинг тепасида, қийшайиб қолган харсангтош остида, тўғрироғи, қандайдир қоронғи унгурнинг оғзида турган устодни кўрди. Унинг бошида қалпоги йўқ – яланг бош, оқ туянинг жунидан тўкилган чакмони шалаббо, лекни кўзларида бўлакча бир хайрат порларди.

– Ғор! – деди у, нечундир ваҳимали шивирлаб. – Худудсиз бир ғор, Али Кушчи!

– Ўзингиз омонмисиз? Отингиз қайда, устод?

– Йикилди! – Мирзо Улуғбек пастдаги қоронғи ўпқонга ишора қилди. – Бери юр, Али!

Шу пайт, уст-устига яна чакмоқ чақди-ю, зим-зиё ғор бир зумга ёришди. Ғорнинг оғзи тор бўлса ҳам ичи кенг, куббасимон эди.

– Қирамизми? – деди Мирзо Улуғбек. Али Кушчи унинг овозидаги тараддудни сезиб, ғорга биринчи бўлиб қадам қўйди.

Ғордан “парр” этиб учиб чиққан кўк қаптарлар уни бир чўчитиб, питир-питир қилиб осмонга парвоз қилди. Кўзлар қоронғиликка ўргангач, ғорнинг қушлар уя қўйган куббасимон шифти, ерда соқилиб ётган эски уялар, қушлар пати кўринди.

– Қиррали тош топ, Али! Ўт ёкмоқ керак!

Али Кушчи ерни пайпаслаб иккита қиррали тош топди. Мирзо Улуғбек чакмонининг қўлтиғидан озгина тивит юлиб, пилик ясади. Пилик ўт олгач, уни қурук чўпларга тутиб, гулхан ёқишди. Гулхан шуъласида ялтироқ кўк-қизғиш тошлардан барпо бўлган ғор ғалати жилоланиб, ярқираб кетди.

Ғор чиндан ҳам чексиз, у сирли лаҳимдай унгур бўлиб, тоққа кириб кетар эди. Али Кушчи кўйлагини қиличига боғлаб, машъал ясади-да, унгурга кирди. Илон изидай эгри-бугри бўлиб кетган бу зимистон камбар лаҳим бўйлаб ўн беш-ийгирма қадамча юрилгач, йўлда яна бир унгур пайдо бўлиб, пастда бошқа бир ғор кўринди... Али Кушчи хиёл иккиланиб тургач, белбоғини ечиб, бир учини аълоҳазратларига тутказди-да, бир учидан ўзи ушлаб, унгурга тушди. Ғор чуқур эмас эди. Али Кушчи хиёл иккиланиб

тургач, белбоғини ечиб, бир учини аьлоҳазратларига тутказди-да, бир учидан ўзи ушлаб, унгурга тушди. Ғор чуқур эмас эди. Али Қушчи кўкрагигача осилиб тушганда оёғи ерга тегди. Бу ғор биринчисидан ҳам кенг ва баланд бўлиб, деворлари хитой чиннисидай силлиқ оппоқ мраммар билан қопланган эди. Лекин энг кизиғи – бу ғорнинг охирида яна бир қоронғи туйнук кўринар, яна сал юрилса, учинчи ғор пайдо бўлар эди. Али Қушчи унга ҳам ўтмоқчи эди, Мирзо Улуғбек унамади. Улар бошқа вақт келишга аҳдлашиб орқага қайтишди. Лекин ўша кечаси Самарқанддан но-хуш хабар келди-ю, улар овни ташлаб, доруссалтанага қайтишга мажбур бўлишди...

Бу воқеа содир бўлганига ўн беш йилдан ошди. Лекин тоғ орасидаги бу сирли унгур унинг эсидан чиқмаган эди. Уста Те-мур Самарқандийнинг ғорсимон кулбасига кириши билан “Аж-дар ғор” эсига тушгани ҳам шундан. Шак йўқ, бу нодир хазина Самарқанднинг ўзида ҳам яширилса бўларди. Лекин эҳтиёт шарт, буткул жаҳон донишмандларининг ақл-идроки мужассам бўлган бу ноёб асарлар ёмон кўздан йироқроқ тургани маъқул. Эвоҳ! Но-дон бидъатчилар қўлида бундай хазиналардаи қанчаси зеру забар бўлган. Рум ва Қоҳира, Бейпин ва Бағдод хазиналарида йиғилган не-не китоблар, не-не ақл дурдоналари ўтга ёқилган!..

Ҳа, бу хазина учун “Аждар ғор”дан яхши жой йўқ! Бу нотинч кунлар ўтсин. Агар ҳақ таоло иноят қилиб, тахтда Мирзо Улуғбек ўзи қолса, нур устига аьло нур. Йўқ, тахтни шахзода муқим эгал-лаб, иш таназзулга юз тутса... яхши замонлар келгунча бу ки-тоблар она қурсоғида ётган боладай хотиржам ётади. Ишқилиб, Али Қушчи адашиб қолмағай...

Йўқ, Али Қушчи умрида бир кўрган жойидан адашган эмас!..

Мана, ўша куз Мирзо Улуғбек билан овга чиққанда чодир қуриб бир ҳафта турган яйлов! Атрофи баланд қорли чўққилар билан ўралган кенг яйлов қандайдир бўлакча, илоҳий сукут-га чўмган, фақат чигирткалар чириллайди. Юлдузлар акс этган жилғанинг оҳиста шилдираши қулоққа чалинади.

Ҳа, худди ўша яйлов! Ху ана у қир ёнбағрига қатор ипак чодир-

лар тикилган, пастга, сой этагига соғимли оқ биялар боғланган эди...

Али Қушчи ўшанда ипак чодирлар тикилган қир ёнбағридан ўтаркан, нечундир юраги “жиз” этиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. У маҳал билак кучга, юрак кўрга тўла, илм ва ҳаёт ишқида ёнган масъуд ёшлик чоғлари эди. Эл-улус осойишта эди. Али Қушчи билан Мирзо Улуғбек ҳали кўп улуғ ишлар қилиш, илм бобида кўп нодир асарлар яратиш, кўп кашфиётлар бунёд этиш ниятида эдилар... Йиллар кўз очиб юмгунча ўтиб кетди. Ўша илиқ куз кунлари, сокин, серюлдуз кечалар устод билан мана шу адирларда танҳо айланиб чизган режалари, ёшлик орзуларининг юздан бири ҳам рўёбга чиқмади. Ҳайҳот, шундай шафқатсиз, меҳр-мурувватсиз экан бу тескари дунё...

Али Қушчининг эсига яна Салоҳиддин заргар тушиб, юрагини аламли дуд чулғаб олди. Устоддан шунча яхшилик кўрган бу ота-боланинг бундай куфрона неъматлик қилиши уни ҳар эсланида бир қийнар, изтиробга соларди. Ёлғиз шу ота-бола бўлса ҳам гўрга. Али Қушчи ўша кун мавлоно Муҳиддинниқидан қайтаётиб, яна бир машъум воқеанинг шоҳиди бўлди... Хаёлан ҳамон Салоҳиддин заргар билан баҳслашиб бораётган Али Қушчи “Шохизинда” қабристонига яқинлашганида, кимсасиз тор кўчаларнинг биридан елкасига хуржун ташлаб, эгнига қурок чопон кийиб олган бир гадо чиқиб қолди.

Али Қушчи олдин унга эътибор бермади, лекин гадо шошқалоқлик билан орқага тисарилганини кўриб, беихтиёр тўхтади. Гадо ҳам истар-истамас тўхтади-ю, қўл ковуштириб, галати ишшайди.

– Э,э,э, мавлоно Али Қушчи... ассалому алайкум! Тасанно! Тасанно...

Али Қушчи ўз кўзларига ишонмай анграйиб қолди: эгнига жулдур чопон, бошига пиликлари тўзиб, пахтаси чиқиб кетган эски така кийган бу “гадо”... доруссалтанада номи чиққан шоир Мирюсуф Хилватий эди.

– Сизга не бўлди, биродари азиз?

Мирюсуф Хилватий кўзларини аланг-жаланг қилиб, ён-верига қараб олди.

– Эҳтиёт шарт, мавлоно. Шахзодаи валиахд ёлғиз Мирзо Улут бекни эмас, унинг барча муқаррабларини тазйикқа олмоғи мумкин. Каминанинг насиҳатига қиринг: фақир банда панада. Бу киёматқойим босилгунча шаҳардан чиқиб, ғарибона кун ўтказиб турмоқ даркор, – Мирюсуф Хилватий шундай деди-да, елкасидаги хуржунини тўғирлаб, қаршидаги тор кўчага кириб кетди. Али Қушчи унинг орқасидан анграйиб қараб қоларкан, шу йил баҳорда, “Боғи майдон”да берилган бир зиёфат эсига тушди. Бутун шаҳар илм аҳли, машхур шоирлар, хонандаю созандалар йиғилган бу базми жамшидда Мирюсуф Хилватий аълоҳазратларига аталган бир шеърини ўқиб берган эди. Шеърнинг охири ҳамон эсида:

*Бобонгиз фатҳ этиб шуҳрат қозонгай жумла дунёни,
Бу олам кўрмагай эмди анингдек зоти аълони.
Падари покингиз умрин нури – раҳматга тўлдирди
Олиб шоҳиста отига Хоқони Сайид унвои.
Аларнинг шуҳрати шони муяссар ўлмаган гарчи,
Вале бул дам кўрур сизда ҳамма Масиҳу Мусони.
Боқингиз кўкда юлдузлар ҳарам ичра қанизлардай,
Хоқоним ишқида ёнгай мунаввар айлаб осмонни!...*

Ҳайхот! Қуни кеча устоднинг оёғини ўпиб, унга шеърлар бағишлаб юрган бу шоир бугун унинг тагидан тахт, кўлидан ҳокимият кетишини сезиб, ўз жонини асрамоқ пайига тушгандир. Хилватий янглиғ мунофиқлар кўп бўлса керакким, кеча энаси Тиллабиби яна келди, шаҳардаги ваҳималардан сўзлаб, уни бўйнидан қучиб узоқ йиғлади, уни ҳам шаҳардан чиқиб, бирор жойда яшириниб турмоққа даъват этди, ялиниб-ёлворди... Муштипар эна! Билмайдик, Али Қушчи Хилватий бўлолмайдди. Устоднинг бошига қора қунлар тушганда мавлоно Муҳиддинлар янглиғ ундан юз ўтириб кетолмайдди.

Вожабо: фалакнинг гардиши билан Мирзо Улуғбек ўз тахти-

да қолса бу одамлар не қилур? Ҳеч нарса бўлмагандай яна унга сажда қилурми ё бунга виждонлари йўл бермасми?

Али Қушчи бу ўйлардан юраги ўртаниб, бўғилиб кетаётгандай бўлди-ю, яна ўзидан қулди: “Нечун бу ҳолга ажабланурсен, бу бевафолик бани одамнинг азалий хусусияти эмасму? Бани одам ақл-идрок ва эзгуликка эмас, қилич ва шамширга, бойлик ва тожу тахтга содиқ экани сенга аён эмасму? Бу машъум ҳақиқатни не-не донишлар, шоиру фузало куйиниб айтмаганму? Бунга ақлинг етса тагин нечун куйинасен, мавлоно Али?..”

Али Қушчи орқасига қарай-қарай сўлга, ўша ёмғирли куз куни архар овига чиққан тоғ чўққиларига бурилди. Тонг яқинлашиб қолди, чамаси, қаршидаги юксак чўққининг тепаси оқара бошлади, гўё артилгандай ялтираб турган бир парча ой устида Нохид юлдузи порлади. Ой хиралашган сайин Нохид юлдузи очилиб, тобора ярқираб борарди... Қирлар баландлашган сайин туяларнинг юриши секинлашиб, “бўҳ-бўҳ”лари кўпайди... Ҳали “Аждар ғор”га яқинлашганда туялар юролмай қолса, эҳтимол. Унда сандикларни иккита-иккитадан эшакларга ортиб чиқишга тўғри келади...

Мана, ўшанда ёмғир савалаб, қайтишга аҳд қилган жойлари. Мана, архарлар чиқиб қочган арчазор!.. Ажабо: ўшандаги хушбўй кўм-кўк арчаларнинг биттаси ҳам йиқилмаган, биттаси ҳам қуримаган. Ўшанда қандай бўлса шундай турибди. Гўё ўн беш йил эмас, ўн беш кун ҳам ўтмаган!..

Мана, сой ҳам кўринди. Ўшанда амир Арслон тархон от солириб ўтолмаган, кўпириб, ҳайкириб оққан сой йўлдаги ўзандай жилдираб қолган эди...

Али Қушчининг тахмини тўғри чикди: сойдан ўтиб, тик чўққига кўтарилаётганда туялар “бўҳ-бўҳ”лаб юролмай қолди. Али Қушчи тўхтаб, эшиқдан тушди. Жимжит. На бир одам, на бир ҳайвон шарпаси эшитилди. Фақат арча ва ирғайлар ичида аллақандай қушчаларнинг сайраши қулоққа чалинади. Мусаффо ҳаво арча, қизил зирк, шувок ва яна қандайдир тоғ гиёҳларининг нозик, хушбўй ҳидига тўла.

Али Қушчи Мирам Чалабийга қаради.

– “Аждар ғор”га келдук, болам. Эшакдан туш, туяларни чўктир!

“Аждар ғор”ни эшитган Мирам Чалабийнинг кўзлари аланг-жалаңг бўлиб атрофига каради.

Али Қушчи туяларни чўктириб, қора чангалга боғлади, сўнг, тайёрлаб қўйган пиликларни олиб, тўп-тўп ўсган ирғай, арча ва кизил зирқлар орасидан тепадаги қат-қат харсангтошлар томон йўл олди. Мирам Чалабий, ҳамон кўзлари аланг-жалаңг, изма-из борарди.

Мана, ўшанда, жала қуйиб турганда унга баҳайбат кўринган чўнг қоятошлар! Инсон умри қанчалик қисқа бўлса, табиатнинг умри шунчалик боқий экан! Ҳар бири гумбаздай-гумбаздай келадиган чўнг қоялар бундан ўн беш йил муқаддам қандай бўлса шундай турибди! Мана, довулда Мирзо Улуғбекнинг арабий арғумоғи йиқилиб тушган унгур. Унгурнинг тепасидаги қоятош орасида “Аждар ғор!..”

Али Қушчи нечундир юраги гурс-гурс уриб, қояга тирмашди. Мана, қоянинг устида ваҳимали қийшайиб турган ўша харсанг тош. Тошнинг остида таниш зимистон унгур!..

Али Қушчи қоя устига чиқиши билан унгурдан яна ўшандагидай бир гала кўк каптар “парр” этиб чиқди-ю, сесканиб кетган Мирам Чалабий ўпқоннинг четига бориб қолди. Али Қушчи унинг қўлидан “шап” ушлаб, кулимсиради.

– Қўрқма, болам, номи “Аждар ғор” бўлса-да, аждари йўқ бунинг!

Али Қушчи қўлидаги таёққа ўралган машғални ёқиб, ғорга биринчи бўлиб кирди. Ўша-ўша манзара: деворлари ялтирок кўк-кизил тошлардан иборат қатта ғорнинг ковақларига қушлар уя қўйган, ерда тўзғиган патлар, қулаб тушган уялар, тухум синиқлари. Ҳатто улар ёққан кичик гулхан куллари ва қиррали тошларгача ўз ўрнида ётарди!..

Али Қушчи қўлидаги машғални боши узра кўтариб ғорнинг тупкарисига юрди. Мана зимистон лаҳим чапга берилиб, пастда қора туйнук кўринди... Туйнукка сандиқ сиғадими, йўқми?

Сигади! Фақат туртиб чиққан тош қирраларини сал чопиш керакдур...

Али Қушчи қўлини Мирам Чалабийга бериб, пастдаги унгурига тушди.

Хитой чиннисидай силлиқ оқ мрамардан барпо бўлган катта ғор ҳам ўзгармаган, ўн беш йил муқаддам қандай бўлса, шундай турарди... Ҳа, сандиқларни шу ерга жойлаштириб, туйнуқларни харсангтош билан ёпиб ташлаш керак...

Али Қушчи елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортди. Улар ғордан қайтиб чиққанда водий куз офтобига фарқ бўлган, қизил зиркнинг қирмизи япроқлари қуёшда оловдай ланғиллаб ёнар, ям-яшил арчалар худди чўмилгандай яшнаб кетган эди. Пастда, харсангтошлар орасидаги чакалакзорда чўкиб ётган туялар, тепадан худди ғалати қояларга ўхшарди.

Мирам Чалабий кўзларини катта очиб, улуғвор тоғларга, тоғ ёнбағрида ипакдай майин товланган оч сарик ўрикзорларга, гўё ёнғинга учрагандай ловиллаган қизил зирк ва қорақанд чакалакзорларига ҳайрат билан тикилиб қолди.

Али Қушчи унинг елкасига қўлини қўйиб:

– Иним! – деди ҳаяжонланиб. – Бу ғаройиб унгури Мовароуннаҳрда ёлғиз уч киши билади. Бири Мирзо Улуғбек, бири фақир, бири сен... Аҳли ирфон сарвари Мирзо Улуғбек буткул рубъи маскундин йиғдирган энг нодир хазинасини ушбу ерга яширамиз. Бу хазина бизга насиб этмаса, бўлғуси авлодларимизга насиб этгай. Шу матлабда яхши замонлар келгунча бу ғор улуғ сир тutilгай. Бу сирни наинки дўсту ақрабонг, падари бузрукворинг ҳам билмагай, иним. Бу сўзимга ёлғиз Оллоҳ шоҳиддур. Дилингда ҳақ таолога таважжух айлаб, қасамёд қил, иним.

Мирам Чалабий қиблага қараганича кўзларини юмиб, лаблари пичирлаб қасамёд ўкиди.

13

Қаландар Қарноқий Али Қушчи билан Мирам Чалабийни кузатиб қўйиб, ўзан ёқалаб орқага қайтарди. Тун ярмидан оққан,

олис қирлар ортидан кўтарилган заифгина ҳилол шуъласида борлик сокин, осуда уйкуга чўмган.

Қаландар қирни айланиб ўтиб, расадхона дарвозасига яқинлашганда, “Боғи майдон” томондан эшагини хих-хихлаб келаётган одам қораси кўринди. Қаландар ўзини четга олмоқчи бўлган эди, йўловчи эшагини тўхтатиб:

– Хей, фақир, бу сенму? – деб сўради.

Бу – уста Темур Самарқандий эди.

– Ҳа, мен, отахон. Нечун қайтмадингиз?

Чол унинг саволига жавоб бермай, яқинроқ келиб шивирлади:

– Эҳтиёт бўлғайсен, болам. Боядан бери бу айланада бир қора кўлага изғиб юрибди. Сергак бўл. Уқдингму?

– Уқдим, отахон...

Уста Темур Самарқандий бошқа ҳеч нарса демай, эшагини хих-хихлаб ўтиб кетди.

“Бу не кўлага? Тагин айғоқчими?”

Қаландар атрофига диққат билан разм солди. Лекин ҳаммаёк жимжит, бирор шарпа эшитилмас эди.

Қаландар бир-бир босиб расадхона томон бораркан, шу йил кўкламда бу ғаройиб чол билан учрашгани эсига тушиб, мийиғида кулимсираб қўйди.

Қаландар мадрасани тарк этган бўлса ҳам зоҳидлар хонақоҳидаги фиски фасодлар, уруш-жанжалларга ўрганолмай, кўнгли ғаш бўлиб юрган пайтлар эди. Бир кун кечқурун у хонақоҳга боргиси келмай, шаҳардан чиқиб, Обираҳмат бўйидаги қишлоқларни оралаб кетди. У эртасига ҳам шаҳарга қайтмай қишлоқма-қишлоқ кезиб юраркан, бир маҳал баланд тепа ёнбағридаги ғор оғзида ўтирган ғалати бир одамга кўзи тушди. Чиройли кетмон соколи дуд ва тутундан сарғайиб кетган, бошига ағдарма телпак кийган, пешонасидаги кат-кат ажинларини қора қурум босган, лекин қадди-қоматидан аллақандай салоҳият ва куч ёғилиб турган бу чол, қўлида темир болғача, ғор оғзида қумғон ва чойдишларни тузатиб ўтирарди. Ёнидаги ўчоқда қора қозон биқирлаб қайнарди.

Каландар чолнинг ишига бир лаҳза разм солиб тургач, камоли эхтиром билан салом бериб, бир пиёла сув сўради. Чол бошини кўтариб, унга бошдан-оёқ разм солди, кейин қора кумғондан бир пиёла сув кўйиб узатаркан:

– Шу бўй-бастинг билан гадолик қилиб юрибсенми? – деди кўрс овозда. – Боракалло сендай баҳодирга!

Чолдан бу кўрсликни кутмаган Қаландар сувни бир кўтаришда сипқариб, ўрнидан турди. Лекин чол бароқ қошларини силаганича кўзини ундан узмай:

– Самарқанд фарзандига ўхшамайсен, – деди. – Қай юртдан адашиб келмишсен, дарвеш?

Қаландар истар-истамас, Яссидан, Сайхун бўйларидан келганини айтган эди, чолнинг пешонасидаги ажинлари тарқаб, чехраси очилиб кетди.

– Эй, дариг! Сабаб, гулдай Яссини тарк этиб, бизнинг юртда мусофир бўлиб юрибсен? Бошингга не ғам-андух тушди, сўзла, мусофир.

Қаландар кўнгли эриб, бошидан ўтган воқеларни ҳикоя қилиб берди. Чол унинг маҳзун ҳангомасини кўзини юмиб, бошини оҳиста тебратиб эшитди. Кўнглига тасалли берди. Сўнг, ёшлигида карвонга кўшилиб Яссига борганини, равишлари пок, нафаслари оташок Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилиб, сағанасини тавоф қилганини сўзлаб берди. Суюниб кетган Қаландар, эски ҳикматлардан ўкиб берган эди, чол ҳам ийиб кетиб, уни ғорига олиб кирди, кўйиб юбормай бир кеча меҳмон қилди. Шу-шу, Қаландар устанинг олдига тез-тез келадиган бўлди, ҳар келганида кўнгли тоғдай ўсиб, гўё ўз юртига бориб-келгандай бўлар эди... Мавлоно Али Қушчига кўмаклашиш керак бўлганида Қаландар ҳеч тортинмай туппа-тўғри устанинг олдига бошлаб боришининг боиси ҳам шунда эди. Бошлаб бориб тўғри қилган экан, саксон яшар уста ҳамма гапга дарҳол тушунди.

Шогирдларидан уч-тўрт йигитни йиғиб, ғорда иш бошлаб юборди. Қаландар ҳам кечалари, теварак-атроф сал тинчиганда ғорга бориб, усталарга ёрдам берди: кулоҳи билан жандасини

ечиб, ярим яланғочланиб олиб, дам урди, отанинг шогирдлари шундай ёқиб колдики, тун бўйи ишласа ҳам эрталаб кетгиси келмай қоларди. Айникса, Босқонбек билан Қалқонбек деган ака-ука темирчилар жуда хуш келди. Иккиси ҳам ёш, шўх, ширинзабон, кўли гул йигитлар эди. Улар чарчоқ нималигини билмас, иш пайтида ҳам лабларидан кулги, кўшиқ, аския аримас эди. Ниҳоят, сандиқлар тайёр бўлгач, уста Зарафшон соҳилидаги қишлоқларга чикиб кетиб, тўртта туя топиб келди...

... Қаландар расадхона дарвозасининг рўпарасидаги чинор тагида тўхтади. Чинорнинг остида катта супа бўлиб, Қаландар бир хафтадан бери шу супада тунар, кундузлари чордона куриб қимир этмай ўтирар. Лекин кўзини расадхонадан олмас эди... У чинор ковагига яшириб қўйган эски наMATни олиб, супага ёзди, хуржунини бошига қўйиб, чўзилмоқчи бўлди. Лекин шу пайт дарвоза томонда “лип” этган сояга кўзи тушди.

– Ҳей, худонинг махлуқи! Кимсан?

Соя дарахтларни паналаганича “Боғи майдон” томон йўналди.

– Жонингдан умидинг бўлса, тўхта, ҳей ғаламис!

Қора кўлага тўхташ у ёқда турсин, бир оёғини судраб босганича чопқиллаб кетди.

“Қашқир! Бу каззоб не қилиб юрибди?” – Қаландар қоронғида туртина-туртина, сояни қувиб кетди. Дарахтларни паналаб кетаётган кўлага бир-икки марта “лип-лип” этди-ю, “Боғи майдон” дарвозасига етганда гўё ер ютгандай йўқ бўлди-қолди...

Қаландар орқага қайтиб, супада хаёлга толиб, узок ўтирди. “Бу қора кўлага ким? Қашқирми ё бошқа бир айғоқчими? Кўрган бўлса не бўлар?..”

Гўё қишда ковақдан ҳувуллаб қирган изғириндай совуқ бир ваҳима Қаландарнинг юрагини зиркиратиб юборди. Бу туйғу қоронғи тундай тобора қуюқлашиб борарди. Қаландар буни сезиб қолди-ю, ўзидан ғижиниб кўлини бир силтади-да, жандасини бошига буркаб, йиртиқ намагга чўзилди...

Эртасига Қаландар кун бўйи супадан жилмади. У чордона

қуриб, бошини тебратиб, ҳамду сано ўкиб ўтирар, лекин ярим юмуқ кўзларини расадхона дарвозасидан узмас эди. Кечаси кўрган қора кўлага хаёлидан кетмас, назарида, айғокчилар панапанада уни кузатиб тургандай туюларди...

Дарвоза берк, тош кўргон билан ўралган расадхона жимжит. Унинг муаззам пештоқларидаги сиркор безаклар, меҳробга ўхшаган даричаларининг ҳошиясидаги нозик нақшлар, деворларига тилла суви билан битилган ҳикматли сўзлар куз офтобида гўё мўъжаз камалакдай жилоланиб, ҳавойи бир гўзаллик касб этган эди.

Осмонга бўй чўзган бу мухташам бино, илиқ куз офтобида ял ёнган бу фируза гумбаз, юксак минораларнинг зарҳал жилоси Қаландарга бошқа даврларни, масъуд талабалик чоғларини эслатиб, кўнглидаги сўнмас дардни яна кўзгади. У чоғларда Улуғбек мадрасасининг талабалари ҳафтада бир марта расадхонага келиб, кечалари фалакиёт ва риёзат илмидан дарс олишарди. Дарсларни аксарият Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин ўқир, лекин гоҳо аълоҳазратлари ўзлари ҳам сабоқ берар эдилар. Аълоҳазратлари келган кунлари расадхонага Самарқанддаги барча мударрислар, барча аҳли ирфон, машҳур фозиллар ва алломалар, баъзида эса ҳатто хорижий давлат элчилари ҳам ташриф буюришар, иккинчи ошиёнадаги муаззам кутубхонага одам сигмай қоларди. Бошига учлик қора духоба тақя, эгнига зарбоф тўн устидан оқ шоҳи ридо кийган аълоҳазратлари, кўзлари аллақандай порлаб, ёноқлари туртиб чиққан узунчок юзи ловиллаб, товуши ҳаяжонидан титраб, коинотнинг мураккаб сирларидан сўзлар, кўкда гуж-гуж ёнган юлдузлари номма-ном санаб, уларнинг самодаги ўрнини тушунтирар эди. Мирзо Улуғбек ўқиган фалакиёт сирларини, хусусан, риёзиёт фанининг мураккаб қонунларини биров тушунса, биров тушунмас, лекин унинг ранго-ранг оҳанглар касб этган овози, илҳом билан порлаган кўзларининг сеҳрига илинмаган, ҳаяжонга тушмаган бир кимса бўлмас эди! Аксарият, Мирзо Улуғбек ҳазратлари билан бирга бақовуллар келишиб ош дамлашар, дарсдан сўнг барча аллома ва талабаларга зиёфат бериларди.

Қаландар кўзларини юмиб чуқур тин олди... Нечун бу улуг до-нишмандлар даргоҳини масту аласт ҳасадгўйлар уясига, улуг истеъдод ва зако соҳибларини фиски фужур дарвешларга, оппок му-даррислик дасторини бидъатчи гумроҳларнинг кир-чир кулоҳига алмаштирди? Нечун? – деди у, ўзидан ранжиб, лекин эсига яна Хуршида бону тушиб, ўрнидан туриб кетди...

Қаландар бонунинг тўйдан кейин гўшанишинликни ихти-ёр этиб, гадолик қилиб юрган чоғлари эди. Бир кун кечкурун, Қаландар, бошида кулоҳ, эгнида хирқа, елкасида эски хуржун, “Мо-зори шариф”дан қайтаётиб, серҳашам бир дарвоза олдида тўхтади. Унинг “ё Оллоҳ дўст, ё олло”сига дарвозани очган қоровул чол, сопол косада қатикли гўжа билан битта зоғора тўқач олиб чиқди. Қаландар, қорни оч эди, дарвозанинг супасига ўтириб, овқатга ки-ришди. У гўжани ичиб, энди фотиҳага қўл кўтарган эди ҳам мую-лишдан эгнига зарбоф тўн, бошига сувсар бўрк кийган хушқомат бир суворий от ўйнатиб чиқиб келди. Кетма-кет қандайдир кўнғирокчаларнинг жангур-жунгури эшитилиб, муюлишда устига кизил кимхоб соябон тутилган кобулий арава кўринди...

Хушсурат суворий дарвоза олдида отидан сакраб тушиб, аргумоғининг жиловини қоровул чолга тутқазаркан:

– Ҳей! – деди Қаландарга юзланиб. – Қорнинг тўйдими бу даргоҳда? Тўйган бўлсанг йўлингга равона бўл, дарвеш!

Суворийнинг сўзлари каттиқ тегса ҳам, Қаландар кўнглига ол-маган бўлиб, дуо қилди-да, йўлга тушди. Лекин бир-икки қадам юрмаган ҳам эдики, аравадан:

– Мирзам! – деган овоз эшитилиб, беихтиёр тўхтади: “Бону!” Чексиз мунг тўла бу товуш Қаландарни чорладими ё зарбоф тўнга ўранган хушқомат суворийними?

Қаландар хуржунини кўтарганича кўча ўртасида гаранг бўлиб қотиб қолди. Кимхоб соябон ичига яшириниб олган бону эса, кўз ёш аралаш энтика-энтика давом этди:

– Мирзам! Бу кун ёмон туш кўриб, Хожа Баҳовуддин ҳазрат-ларига етти танга атаган эдим. Ақчангиз бўлса шу гадога етти танга инъом қилинг...

Қаландар ҳушига келиб, арава томон бурилиб қаради. Тепасига ипак попилдириқлар тақилган кимхоб соябоннинг пардалари туширилган, ҳеч ким кўринмас, фақат парда четини ушлаган заифанинг оппоқ қўли кўринар, зумрад кўзли кўш узук тақилган нозик бармоқлар гўё ниманидир тимирскилагандай титрар эди...

Хушсурат суворий аравакашга қараб: “Ҳайда!” деган маънода бетоқат ишора қилди, ўзи эса, қовоғини солганича чўнтагини қавлаштириб, ниманидир олди-да, ҳамон гангиб турган Қаландарга қараб отди. Тош йўлга тушган олтин танганинг мусаффо жаранги арава ғилдирагининг тарак-туруғига кўшилиб кетди. Дарвоза тақа-тақ ёпилиб, кимхоб соябонли кобулий арава кўздан ғойиб бўлди...

Ногаҳон рўй берган бу учрашув, тош йўлдан юмалаб кетган бу олтин не ўзи? Бону қилган пинҳоний бир ишорами ё чиндан ҳам унга ачиниб берилган садаками, ёхуд қандай бадавлат, шохона даргоҳга тушганини пеш қилмоқчи бўлганими? Лекин ундай деса... чексиз мунг тўла бу товуш, бу зорли фарёд тамом бошқа нарсадан далолат беради...

Ўша куни Қаландар, гўё азиз бир нарсасини йўқотгандай қора шомгача дарвоза теварагида дайдиб юрди, кейин боши оккан томонга кетди. Бир маҳал ҳушига келиб қараса... “Шоҳизинда” қабристонида ўтирибди. Лекин қулоғи остида ҳамон бонунинг фарёдга ўхшаган зорли овози турар, хаёлидан эса, нечундир унинг шеъри чиқмас эди:

*Тилим лолдур, дилим розин баён этмоқдин оғизмен,
Висолнинг орзусинда хастадур кўнгил, билмассен...*

Сал ўтмай, доруссалтанада машъум хабар тарқалди-ю, Қаландарнинг кўзига олам яна ҳам қоронғироқ кўринди: гўё шаҳзода Абдулғазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлини қатл қилдириб, унинг ҳуснида тенгсиз қаллиғини ўз ҳарамига олганмиш!..

Қаландар эсдалиқлар туғғени билан олишиб, расадхонани бир

айланиб чиқди. Яна жойига қайтиб ўтираркан, от туёқларининг дупурини эшитиб қолди.

Шаҳар томондан от чоптириб келган тўрт нафар суворий чинорга етмай, расадхонага бурилишди. Қаландар беихтиёр сесканиб кетди: от чоптириб ўтган сипоҳлар орасида... амир Султон Жондор ҳам бор эди!.. Қаландар Қарноқий сохт-сумбати келишган бу калондимоғ амирни аълоҳазратларининг даврасида кўп кўрган, Мирзо Улуғбек амир Жондорни ҳамиша ўзи билан бирга олиб юрар эди.

“Тавба! Мирзо Улуғбекнинг энг яқин муқарраби, инонган тоғи ҳисобланган бу амир расадхонада не қилади?”

Дарвоза олдида отдан тушган суворийлардан бири камчисининг дастаси билан дарвозани шак-шак урди.

– Али Қушчи қайда? Оч, дарвозангни!

Расадхона қоровули Али Қушчини йўқ деди, чамаси, суворийлар амир Султон Жондор билан алланимани маслаҳатлашиб, яна дарвозани қоқишди. Дарвоза очилгач, амир Жондор билан яна бир суворий отларни қолдириб расадхонага кириб кетишди, икки суворий ташқарида қолди. Кўп ўтмай, расадхонага кириб кетган амир Жондор қайтиб чиқди ва ёнидаги ҳамроҳлари билан келган йўлларида шаҳарга қараб от чоптириб кетди.

Қаландар суворийларнинг орқасидан тикилганича қарахт бўлиб ўтириб қолди. Унинг юраги нечундир гурс-гурс тепар, хаёли куюндай чарх урар эди.

Ё тавба! Наҳот Мирзо Улуғбек ҳазратларининг ўнг қўли ва энг содик амири ҳисобланган Султон Жондор бу разолатга борса? Мирзо Улуғбек тахтдан йиқилмасдан туриб, унинг ғанимлари хизматига ўтса. Энг яқин амири бундай тубанлик қилса, устоднинг тақдири не бўлади? Али Қушчининг ҳоли не кечади?

Қаландар бу ташвишли ўйлар билан бўлиб, тун ярмидан ошганича мижжа қокмай ўтирди. У расадхонани ташлаб кетишини ҳам, кетмаслигини ҳам билмас эди. Ташлаб кетай деса Али Қушчини ўйлар, кетмай супада ётиб қолай деса, назарида, шайх Низомиддин Хомушнинг айғоқчилари келиб, банди қилиб олиб кетадигандай туюларди...

Қаландар, бу ўйлардан боши ғовлаб, кўзи илинган экан, яна оёқ шарпасини эшитиб уйғониб кетди... Худди кечагидай бир кора кўлага кўчанинг у юзидаги дарахтларни паналаб расадхона томон ўтиб борарди. Қаландар секин ўрнидан туриб, кўчанинг у юзига ўтди ва дарахтларни паналаб, кўлаганинг орқасидан юрди. Дарвозага етган кўлага у ёқ-бу ёққа аланглаб каради, сўнг, дарвозанинг оғир мис ҳалқаларини секин шақиллатди. Ичкаридан коровул чолнинг таниш хириллоқ овози эшитилди.

– Бу ким, тун ярмида дайдиб юрган?

– Бу мен! – қўрқибгина жавоб берди кўлага.

– Ким бўласен? Расадхонага кирмоққа ижозат йўқдур!

Кўлага бир лаҳза сукут сақлагач, яна боягидай кўрқинқираб шивирлади:

– Каминани Мирзо Улуғбек ҳазратлари юбормиш. Мавлоно Али Қушчини сўрайдур...

– Али Қушчи йўқ! Қайга кетди – билмаймен!..

Кўлага нима қилишини билмай хийла турди, кейин, бир-бир босиб орқага қайтди. У чинорга яқинлашиб қолганда Қаландар дарахтлар панасидан чиқиб йўлини тўсди:

– Али Қушчида не юмушинг бор? Камина етказурмен унга.

Кўлага – паканагина одам, кўрққанидан тили калимага келмай, серрайиб турарди.

– Кўрқма! Мен Али Қушчининг шогирди Қаландар Қарнокий бўлурмен. Айт – не юмушинг бор Али Қушчида?

– Али... – деди кўлага ғудраниб. – Али Қушчини Мирзо Улуғбек ҳазратлари кўрмокни тилайдур...

Қаландар бир лаҳза иккиланиб тургач:

– Мирзо Улуғбек қайда? – деди. – Олиб бор мени. Али Қушчи қайда – ўзим айтамен давлатпаноҳга!

Дунёда ҳамма нарсадан мубҳамлик ёмон. Кишининг бошига тушган кулфат нечоғлик оғир бўлмасин, уни сабру тоқат ва ирода билан енгиш мумкин. Лекин ноаниқлик эзиб ташлайди кишини.

Мирзо Улуғбек Мовароуннахрдан қувилиш хабарини илк бор эшитганда юраги қон бўлиб кетса ҳам, кейин идрок билан ўзига ўзи тасалли бериб, йўл ҳозирлигини кўра бошлади.

У ҳамон Кўксаройнинг бир бурчагидаги совуқ хонада истикомат қиларди. Шахзода билан учрашган кунни эртасига унинг олдига бошига сурмаранг салла ўраган балхлик янги саройбон кирди. Саройбон унга йўл ҳозирлигини кўришни ва бу ишда ниманики даркор топса, ҳаммасини муҳайё қилишини айтди.

Мирзо Улуғбек ортиқча ҳеч нарса сўрамади. Фақат иссиқроқ кийим-кечак билан уч-тўрт кунлик озиқ-овқату яхши от-улов бўлса бас, бошқа ҳеч нарса лозим эмас, деди. Рост, бир оз пул ё тилла бўлса зарар қилмас эди, лекин тиллани ёлғиз шахзода инъом этиши мумкин. Мирзо Улуғбек эса ўша кунги суҳбатдан кейин шахзодадан ҳеч нарса тиламасликка онт ичди. Зотан, ҳажга отланган осий бандага асъасаю дабдаба не даркор? Бошга тушганини кўз кўрар. Такдирга тан бермоқ керак.

Мирзо Улуғбек кечаси тонг отгунча мижжа қоқмай минг хил режалар тузиб чиқди. Эсон-омон Маккаи мукаррамага етиб, ҳаж қарзини ўтаса, Дамашкка ё Қоҳирагулга боради. Бирор-бир мадрасада фаррошлик қилиб, ер супириб ўтса ҳам, илм аҳли билан бирга бўлади, қолган беш кунлик умрини таълиму тарикатга бағишлайди. Унинг номини Дамашкда ҳам, Мисрда ҳам, “Байтул ҳикма” аталмиш Бағдодда ҳам билишади. Қаерга бормасин, иншоллоҳ, хор бўлмас. Фақат... киндик қони тўкилган бобо юрти Мовароуннахрдан, суюкли Самарқандидан, болалик йиллари ўтган Зарафшон соҳилларидан кетмоқ, яхши кунига ҳам, ёмон кунига ҳам шоҳид бўлган бу маскандан айрилиб, ёт элларда мусофир бўлмоқ... уни фақат шу хаёл қийнар эди. У ҳар хил юмушлар билан ўзини овунтирмоқчи бўлар, такдирга тан бермоқ керак, деган ўй билан кўнглини кўтаришга уринар, лекин барибир элидан жудо бўлиш ҳақидаги хаёл қайта-қайта ёпирилиб келиб, юраги чўғ теккандан ачишиб кетарди.

Тушдан кейин саройбон эликларга борган, чуваккина, ниҳоятда мулойим бир одамни бошлаб келди. Мирзо Улуғбек

уни дарҳол таниди – бу одам Шоҳизинда хўжаларидан Муҳаммад Хисрав эди. Соколига битта-яримта оқ оралаган, лабларидан мулоийм табассум аримаган бу нимжон одам Мирзо Улуғбекка жуда ёқди, Муҳаммад Хисрав унга йўлдош бўлишини эшитиб, суюниб кетди. Саройбон шаҳзоданинг амри олийсини баён қилди: Мирзо Улуғбек билан Муҳаммад Хисрав шу бу кун, намози асрдан кейин Кўксаройдан чикиб, “Боғи майдон”га бориб тунамोकлари, эртага субҳидам эса узоқ сафарга отланмоклари лозим.

“Фуқаро кўрмасин дейдур!” – Мирзо Улуғбек юрагида кўтарилган аламли туғённи ичига ютиб, Муҳаммад Хисравнинг уст-бошига разм солди. Хожа эғнида эскироқ қора чакмон, оёғида кизил чармдан эскироқ маҳси, бошида одми салла эди.

– Кийимингиз олис йўлга юпун эмасму, Хожам?

Хожа Муҳаммад Хисрав мулоийм кулимсиради.

– Ҳажга отланган бир фақирга шоҳона кийим не даркор, онҳазратим?

Муҳаммад Хисравнинг бу гапи ҳам Мирзо Улуғбекка маъқул тушди. Лекин у: “Шоҳона кийим бўлмаса-да, олис сафарга иссиқ кийим даркор, кунлар совиб қолди”, деб саройбондан унга бош-оёқ сарупо олиб берди.

Улар шом намозидан кейин кўзғалишди. Кўксарой одатдагидай теран сукутга чўмган, ҳаммаёқ зим-зиё, фируза ранг юксак гумбазлар совук дахмалардай мудҳиш қорайиб турарди. Фақат мрамар сарҳовузнинг четларидаги тош фонуслар заифгина шуъла сочар, кумуш фавворалардан қуйилган сувнинг сокин шовуллаши қулоққа чалинарди, холос.

Мирзо Улуғбек аллақандай совук бўлса ҳам, бутун умри ўтган бу кўхна сарой билан абадул-абад видолашаётгани эсига тушиб беихтиёр тўхтади. Тўхтади-ю, дилидаги аламли ҳисга бўйсуниб, қибла томондаги ҳарамхонага қаради. Девор билан тўсилган ҳарам ҳам қоронғуликка чўмган, фақат энг чеккадаги дарича худди тунов кунгидай олис юлдуз каби милтираб турарди. Наҳот кўзлари маънос ўша канизак бўлса? Қариган чоғида унинг алам-ли қалбини куз офтобидай илиқ нурга йўғирган ўша дилрабо

маъсума бўлса? У нечун ухламайди? Нечун ҳамма даричалар қоронғи, ёлғиз унинг даричаси ёруғ? Мутолаа билан машғулми, ё...ё шахзода уни...

Мирзо Улуғбек кўнглига ёпирилиб келган мудҳиш шубҳадан кўз олди қоронғилашиб, деворга суяниб қолди. Назарида, юрагига захарли наштар санчилгандай туюлиб, бир дақиқа тишларини босиб турди, кейин саройбоннинг йўталини эшитиб, зўр ирода билан хисларини жиловлади-да, дарвозага томон юрди.

Дарвозадан чиққан жойда уларни тўрт нафар суворий қарши олди.

Мирзо Улуғбек кечаси бўлса ҳам Самарқандни бир айланмоқ, таниш кўчалар, даҳалардан ўтиб, доруссалтана билан видолашмоқ, Гўри Амирга бирров кириб, бобоси билан падари бузрукворининг сағаналарини тавоф қилмоқ, кейин йўлга тушмоқ ниятида эди. Лекин отга минишлари билан уларни қуршаб олган суворийлар пастга, Регистон томонга йўл олишди.

“Не қилай? Бу аёвсиз шахзода қабринга сажда қилмоққа ҳам ижозат бермади. Ўзинг афв этгайсен, жаннатмакон!” – Мирзо Улуғбек, Гўри Амир томонга қарай-қарай ичида тиловат ўқиб, юзига фотиҳа тортиди-да, отига қамчи босди. Силлик тош ётқизилган жимжит кўчалар тақа қокилган от туёқларидан қарсиллаб кетди... Кўчанинг икки юзидаги паҳса девор билан ўралган ҳовлилардан, тимли пасткам расталардан тик этган товуш эшитилмади... Ҳар йили бу маҳалда шаҳарда тўй-томоша авжга чиқар, кечаси билан ноғоралар тарақлаб, қарнайлар наъра тортар, соябон араваларга минган заифалар, хонанда ва созандаларнинг кўшиқ ва лапарлари, от ўйнатган йигитларнинг қийқириғи доруссалтанани титратар эди. Мана энди ҳаммаёқ жимжит, гўё ташландиқ гўристондай хувуллаб қолган. Фақат Улуғбек мадрасаси рўпарасидаги хонақоҳдан ҳамду сано ўқиган дарвешларнинг “ху-ху”лари эшитилади.

Регистон майдонига етганда Мирзо Улуғбек чидай олмади. Отини жиловидан тортиб тўхтатди. У бир лаҳза мадрасага кирмоқчи, унинг осуда ҳужраларига бир-бир айланиб чиқмоқчи, шо-

гирдларидан бирортаси билан бўлса ҳам видолашмоқчи эди. Лекин олдинда бораётган суворийнинг таҳдидли овози эшитилди:

– Чух денг, пушти панох! Тўхтамоққа ижозат йўқ!

Мирзо Улуғбек отининг бошини бураркан, беихтиёр кўзига ёш олди. У ҳозир биринчи марта чиндан ҳам ожиз бир банда эканини тушунди. Эндигина ҳокимиятдан жудо бўлган шоҳ, умрбод дарбадарликка маҳкум этилган бир фақир эканини ҳис этди. У шундай бўлишини билар, эл-юртидан айрилишини тушунар эди. Лекин шу дақиқагача буни ақл билан идрок этса, энди, суворийнинг бетакаллуф амридан кейин, дил-дилидан ҳис этди, ҳис этди-ю, вужуд-вужудигача зирқираб кетди... “Ўзинг сабр ато қилгайсен, раббано! Наҳот у чиндан ҳам бу сокин кўчалардан юрмаса? Ўзи бунёд этган, чорак аср мударрислик қилган, энг масъуд дамлари ўтган бу мадрасаи муаззамни қайта кўрмаса? Ундаги суюкли талабалари билан сўнг бор видолаша олмаса? Наҳот жума номози кунлари масжиди жоменинг тилла меҳроби олдида саждага бош қўйиб, руҳан ва ақлан ўзингга тавалло қилмоқ бахтидан умрбод маҳрум бўлса, худованди карим? Нечун, қайси ёзуқлари учун уни бу кўргуликка маҳкум этдинг, халлоқи олам?..”

Тимли, қоронғи расталардан ўтилгач, чап қўлда масжиди жоменинг ложувард гумбази ярқираб кетди. Юлдузлар акс этган тилларанг пештоқлар қоронғида ғалати жилоланар, гирих нақшли гулдор безаклар орасига дур ва инжу сочилгандай кўк, кизғиш, сурмаранг шуъла таратиб, ял-ял ёнарди.

Наҳот суворийлар бир дақиқа тўхтамаса? Лоақал бир зум тўхтаб, тиловат қилишга ижозат бермаса?.. Йўқ, олдиндаги икки суворий отларини чоптирганларича ўтиб кетишди... Мирзо Улуғбек то Афросиёб харобаларига етгунча гўё онасидан айрилган бўтадай орқасига қарай-қарай борди... Мана “Шоҳизинда” қабристони ҳам орқада қолиб, расадхонага олиб борадиган катта тош йўлга тушиб олишди. Лекин “Боғи майдон” дарвозаси расадхонадан хийла берида, Сиёбдан ўтиб, тепага чиққан жойда. Наҳот у расадхонани ҳам кўролмаса? Али Кушчи билан видолашолмаса? Кутубхона тақдири не бўлганини билолмай кетса? Йўқ! Мирзо Улуғбек Али

Кушчини кўрмай, суюкли кутубхонасининг тақдирини, гўё денгиздан жавохир қидирган ғоввосдай қирк йил не машаққатлар билан қидириб топган ноёб китобларининг тақдирини билмай бу маскандан кетолмайди!

“Боғи майдон” дарвозасидан уларни яна тўрт нафар сипоҳ карши олди. Кузатиб келган сипоҳлар Мирзо Улуғбек билан Муҳаммад Хисравни уларга топшириб, қайтиб кетишди.

“Боғи майдон” сипоҳлари Мирзо Улуғбек билан Муҳаммад Хисравнинг отларини олиб қолиб, ўзларини ичкарига таклиф қилишди. Боғнинг қоқ ўртасида деворлари хитой кошинлари билан безатилган “Чил устун” кошонаси бўлар, тепаликка қурилган кошонанинг иккинчи ошиёнидан расадхона рўй-рост кўринар, агар кошонадан сал ўтиб, девордан ошиб тушилса тўғри расадхонага чиқилар эди.

Кошонанинг олдида уларни соқоли кўксига тушган букри чол карши олиб, ичкарига бошлади. Ҳам букри, ҳам туғма гунг бу чол “Боғи майдон”да Соҳибқирон ҳаёт вақтидан бери маҳрамлик қилар, Мирзо Улуғбекка ҳам мулозимлик қилган эди. Мирзо Улуғбек кошонага кирмай, чолдан бир кумғон сув сўраб олди-да, дарахтлар орасига шўнғиди.

Япроқлари сийраклашиб қолган яримянганоч боғ дарёдай сокин шовуллар, чирс-чирс узилган хазонлар ҳавода пир-пир учиб оёқ остидаги “гилам” устига унсизгина кўнар эди.

Мирзо Улуғбек икки ёнига арча ўтказилган кенг хиёбондан юриб, расадхона томонга бурилганида орқадан шип-шип оёқ товуши эшитилди. “Наҳот букри чол сезиб қолган бўлса?”

Мирзо Улуғбек ялт этиб орқасига каради, каради-ю, анграйиб қолди: уни таъқиб қилиб келаётган на букри, на сипоҳ, балки... фариштадай мулойим кўринган... Муҳаммад Хисрав эди!..

– Бу ким? Хожа Муҳаммад Хисрав ҳазратлари... сизму? Ниятингиз ҳажга бормоқму ё каминага айғоқчилик қилмоқму?

Муҳаммад Хисрав хансираб тўхтади.

– Маъзур тутгайсиз, давлатпаноҳ. Айғоқчиликдан худо асра-син. Лекин букри безовта бўлиб, сизни ахтариб юрибди...

Мирзо Улуғбек нима қилишини билмай бир лаҳза иккиланиб тургач мақсадини айтди.

– Расадхонага камина бориб келурман, – деди Муҳаммад Хисрав катъий. – Мавлоно Али Қушчини топсам бошлаб келурмен. Сиз қайтмасангиз, букри сипоҳларга хабар берадур.

– Сиз-чи?

– Улар сиздан шубҳа килурлар, камина билан ишлари йўқ.

Мирзо Улуғбек кўнглида бу мўъмин одамдан миннатдор бўлиб, унга йўл кўрсатиб қўйди-да, орқага қайтди. Букри чиндан ҳам кошона атрофида айланиб юарди. Мирзо Улуғбекни кўриб, суюниб кетган букри, имо-ишоралар билан кошонага таклиф қилди. Кошонанинг иккинчи ошиёнидаги олди айвон ҳайҳотдай хонага шамлар ёқилиб, шоҳи кўрпачалар ёзилган, ўртадаги хонтахта мева-чевага тўла эди.

Букри бир чойнак чой олиб кириб хонтахтага қўйди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Мирзо Улуғбек секин юриб айвонга чикди.

Олис уфқдан, Ургут тоғлари ортидан кўтарилган ҳилол осмонда бир парча муздай ялтираб турарди. Япроқлари тўкилиб, хувуллаб қолган боғ ой шуъласида яна ҳам ғариброк, яланғочрок туюлар, фақат бахмалдай тиник осмонни тўлдирган ғуж-ғуж юлдузлар ҳеч ўзгармаган, илгаригидай ўзига чорлар, чакнаб чарақлар эди... Ана, энг тепада, тўнтарилган чўмичга ўхшаган Дубби акбар юлдузлари, ундан пастроқда, гўё сочилган зардай ялт-ялт этган Сомон йўли, Сомон йўлининг тагида, бир парча муздай ялтираган ҳилол устида бир ҳовуч чўғ – Хулқар милтирайди...

О, юлдузлар, сеҳрли юлдузлар! У қирқ йил сенларнинг сирларингни билмоқ ниятида яшади, саноксиз тунларни бедор ўтказди. Коинот сирларини билсам, ҳаёт ва башарият сирларини билурмен, деб умид қилди. Йўқ, ҳамма орзулари ҳаёт довулларида тўзғиб, қариган чоғида ғариб бир инсон, чорасиз бир банди бўлиб ўлтирибди... У бандиликнинг ғурбатини ҳам мана энди, ўзи кишансиз банди бўлганидагина тушунди. Ким билади, у ҳокими мутлақ чоғида қанча мўмин-мусулмонлар жабру жафо чеккандур?

У ҳозир ўз фарзандидан зор йиғлаганидай, жабру жафо чеккан у бечоралар ҳам ҳақ таолога тавалло қилиб, унга интиқом тилагандур? Ким билади, қирк йил тахтада ўлтирганида қанча адолатсизлик қилди, қанча гуноҳсиз бандаларнинг кўз ёшини тўқди? Вожабо, нечун шундай? Нечун осий банда бошига ғурбат тушгандагина бошқаларни ўйлайди? Дардларига ҳамдари бўлади? Билъакс, инсоф ва адолатни ҳаёлига келтирмайди? Энг қабиҳ туйғулар – ўзи янглиғ бандалар устидан ҳукм сурмок, барчани ўз иродасига бўйсундирмок, шон-шуҳрат орттирмок нияти кўзини кўр қилиб, ақл-идрокини ўғирлайди? Бу ғаддор дунёнинг бебақолигини унутиб, мислсиз маифурликлар қилади?”

Мирзо Улуғбек, ҳаёлини қора тумандай чулғаб олган маҳзун ўйлардан кутулмокчи бўлиб, олисларга, сокин шовуллаган боғ ортидаги расадхона томонларга қаради. Шу пайт, айвоннинг эшиги охиста очилиб, Муҳаммад Хисравнинг боши кўринди.

– Соябони марҳамат!

Мирзо Улуғбек оёқ учида юриб эшикка яқинлашди.

– Хўш?

– Мавлоно Али Кушчини топмадим. Бир дарвеш қайдалигини ўзим айтамен, деб бирга келди.

– Қай дарвеш?

– Девсифат бир дарвеш. Онҳазратимга олиб борасен, деб, ёпишиб олди... Букри пинакка кетибди. Дарвешни чақир десангиз, чақириб келамен...

– Ҳай, чақиринг!

“Девсифат дарвеш... Дарвеш не қилади расадхонада? Мударрислар, талабалар қайда?”

Мирзо Улуғбек ўйчан одимлаб дастурхон ёзилган хонага кираркан, пастки хонадан, бошида эски кулоҳ, эгнида жулдур жанда, қора соқоли кўксига тушган, чиндан ҳам мажнунсифат бир дарвеш чиқиб келди.

– Ассалому алайкум, устод!

“Устод?” – Мирзо Улуғбек эшикда тўхтаб, жулдур кийимли дарвешга қадалиб қаради, қаради-ю, ҳайратга тушиб:

– Қаландар Қарноқий?! – деб хитоб қилди.

Қаландарнинг совуқда қорайган шиддатли юзида мулойим табассум жилва қилди:

– Танидингизми, устод!..

Мирзо Улуғбек ўрнидан жилмай ҳамон Қаландарга тикилиб турарди.

– Сени... мадрасани тарк этиб, зоҳидлик йўлига кирган, деб эшитган эдим... Расадхонада не қилиб юрибсен?

Қаландар қалин жингалак соқолини силаб, мийиғида кулимсиради:

– Расадхонада... айғоқчилик қилиб юрибмен, устод...

– Бу не сўз? Ҳазилму?

Қаландарнинг лабларидаги кулги сўниб, қовоғи солинди.

– Йўқ, чин сўз бу, устод. Шайх Низомиддин Хомушнинг фармони ила расадхонада айғоқчилик қиламен. Токи расадхонага кўмилган тилла ва жавохирларни, маъжусийлар ва бединлар битган куфр китобларини даҳрий шогирдларингиз ўғирлаб кетмасин!

– Расадхонага жавохирот қайдан келур?

Қаландар бошини кўтариб Мирзо Улуғбекнинг кўзларига тик қаради:

– Бобонгиз Амир Темур тиллалари қайда? Уларни мавлоно Али Кушчига ким бергандур?

“Вожабо! Бу телбанамо дарвеш не дейди? Бу сирни қайдан билади? Бу ерга келишдан муроди не?”

– Мақсадинг расадхонадаги тиллаларни асрамоқ экан, нечун уни ташлаб, салтанатдан жудо бўлган шохни йўқлаб келдинг? Муддаонг недур, дарвеш?

– Муддаом... Илм аҳлига яхшилик қилмоқдур, устод...

Мирзо Улуғбекнинг лабларига кинояли табассум кўнди.

– Балли, дарвеш! Ва лекин илм даргоҳидан юз ўгириб, гадоликни тилаган зоҳид нечун қайта илм аҳлига яхшилик қилмоққа жазм этгандур?

Қаландар кўзини Мирзо Улуғбекнинг кўзидан узиб, ерга қаради, овози бирдан ўзгариб:

– Валинеъмат, устод, – деди секин. – бандаи ожиздан кулма-сангиз, дардимни айтамен...

Мирзо Улуғбекнинг кўзларидаги истехзо хайрат билан, хайрат аллақандай илик меҳр билан алмашди.

– Афв эт, дарвеш. Дардинг бўлса сўзла, ўғлим.

– Дардим шуки, – Қаландар энтикиб чуқур тин олди-ю, овози бўлакча бир самимият касб этди. – Дардим шуки, илм даргоҳини зоҳидлар гўшасига алмашиб қаттиқ янглишибмен, устод. Зеро, фақир пок деб юрган у даргоҳ бидъат ва хурофот макони экан. Фақир инонган уламолар у дунё эмас, бу бебақо дунё ғамида экан, устоз. Инсоф ва ҳақиқат уларда эмас, фозилу фузалода экан. Шу сабаб, яхшилик қилмоқ ниятини дилимга жо қилиб, илм аҳлига қайта юкуниб келдим, устод!..

Басавлат гавдаси билан яримқоронғи хонанинг эшигини тўсиб турган саҳройи дарвеш кулоҳлик бошини эгиб жим қолди. Унинг кўнгли гирён эканини сезган Мирзо Улуғбек, юраги яна оталик меҳрига тўлиб ёнига борди.

– Борақалло, дарвеш. Машойих Абубакир Тохир Абхарийдин сўрамишлар: ҳақиқат недур? Дедиким – илмдур. Дедилар: илм недур? Дедиким – ҳақиқатдур! Кўнглимдаги ҳамма шубҳаларни совурдинг, раҳмат сенга, Қаландар. Кўп улуг ният қилибсен, ниятингга офарин. Буни Али Қушчи билурми?

– Биладур, устод, биладур, – Қаландарнинг чехраси ёришиб кетди. – Кўнглингиз тўқ бўлсин, устод. – Мавлонога топширган тилла ва жавоҳирларингизни ишончли ерга яширдик. Ғанимларингиз минг йил кидириб тополмайдур!...

– Али Қушчи ўзи қайда?

– Китобларингизни туяга ортиб, яширгали олиб кетди...

“Вожаб! Гуноҳсиз норасидадай оқ кўнгил, кўзлари мусаффо бу гадони қайдан етказдинг?..”

Баногоҳ унинг эсига суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодирнинг бир сўзи тушди: “Фуқаро сизга содик. Черик йиғайлик,

онҳазратим!..” Нечун ўшанда Баҳодирнинг насиҳатига кирмади? Нечун фуқарога мурожаат қилмади?..

– Китобларни қайга олиб кетди, дединг?

– Биллоҳ, бундан беҳабармен, устод. Бироқ кўнглингиз тўқ бўлсин: барча нодир китобларни йиғиб, ўн олти сандиққа жойлаб, тўрт туяга ортиб, кеча тунда олиб кетди. Ургут тоғларига қараб кетганини билурмен, устод...

Мирзо Улуғбек ниманидир санаётгандай кўзларини юмиб:

– Тўрт туя китоб, – деди. – Ўн олти сандиқ... – у ўрта бармоғидаги ёқут кўзли тилла узугини ўйнаганича ўйланиб қолди.

– Бу сандиқлар қайга яширилди, билмоғим керак, дарвеш, – деди у ниҳоят.

– Мавлоно эртан қайтади, устод...

– Эрта тонг йўлда бўлурмен, дарвеш, – деди Мирзо Улуғбек. – Доруссалтанадан кетурмен... Олисларга кетурмен...

Мирзо Улуғбек кўзларини юмганча секин уф тортди, пешонасидаги ажинлари қуюқлашиб, сўлгин чехрасида бўлакча бир ғамгинлик акс этди.

– Мавлонога бу сўзингизни етказаман, – деди Қаландар. – Сиз билан учрашмоқ йўлини ахтарамиз, устод...

– Йўқ! – Мирзо Улуғбек секин бош чайқади. – Али Қушчи яширинмоғи лозим. Уни кидирмишлар. Ва лекин... китоблар қайда? Мен буни билмоғим даркор. Токи... Мусофир юртига кетмоқдамен. Ўз элимга қайтмоқ насиб бўлурми, йўқми – буни ёлғиз ҳақ гаоло биладур, дарвеш...

Қаландар юраги “шиғ” этиб:

– Иншооллоҳ, насиб бўлар, – деди.

Мирзо Улуғбек ялт этиб қаради, гўё ниманидир эсламоқчи бўлгандай қалин қошларини чимириб бир зум тикилиб турди. Қаландарнинг киртайган кўзлари, бошидаги қулоҳи билан эгнидаги эски хирқаси нечундир ҳарамда кўрган нозанинни эсига солди. Бир зум дарпарда орқасида ногиронгина бош эгиб турган бону, унинг ёйилиб кетиб, тақимига тушган майин сочлари, хаёлий гўзал ҳусни кўз олдига келди. Икки ошиқ-маъшукнинг мунг-

ли достони ёдига тушиб, нозаниннинг тақдирини сўрагиси ҳам келди. Лекин Қаландарнинг кўнглига озор беришдан кўрқиб:

– Кечиргайсен, дарвеш, – деди. – Сенинг олдингда гуноҳкормен. Суюкли юртинг, муқаддас Яссини бадхоҳ Барокхон зулмидан кутқара олмадим. Сен ғурбат чекдинг, ўғлим... – Мирзо Улуғбек кўзига ёш олиб кучоғини ёзди. – Бу яхшилигинг мандин қайтмаса, худодан қайтгай, ўғлим...

15

Али Кушчи эртасига чошгоҳ пайтида қайтди. У эшагини йўрттириб олдинда келар, тўрт туяни етаклаб олган Мирам Чалабий эса хийла орқада қолган эди.

Қаландар уларни Кўҳак тоғи этагида бурноғи кун кечаси узатиб қўйган ўзан бўйида кутиб олди.

Кечаси Мирзо Улуғбек билан бўлган учрашув, устоднинг гаплари, кўзига ёш олиб, кучоқлаб видолашгани уни титратиб юборди. Айниқса, аълоҳазратларининг мусофирлик тўғрисида айтганлари, “Мусофир юртига кетмоқдамен, ўз элимга қайтмоқ насиб бўлурму, йўкму – билмаймен, шу сабаб – китоблар қайга яширилган – билмоғим даркор, дарвеш” – деган гаплари унинг кўнглини вайрон қилди. У ўша ердаёқ, Мирзо Улуғбек билан кучоқлашиб видолашаётгандаёқ, устоднинг бу сўнгги тилаги, сўнгги васиятини ўринлатишга қасам ичиб қўйди. “Боғи майдон”дан расадхонага ўтиб, бомдодгача айланиб юрди-да, шубҳали бир кимса йўқлигига кўзи етгач, хуржунини елкасига ташлаб, сойга тушди.

Али Кушчилар кетган кечаси кимсасиз ўзанда бу кун бири ёш, бири кекса, икки йилкичи йилки ёйиб, гулхан ёқиб ўтиришарди. Елкасига хуржун ташлаб олган дарвешни кўрган йилкичилар ийиб кетиб, уни қимиз ва яхна гўшт билан меҳмон қилишди. Лекин Қаландарга на гўшт татида, на қимиз! Тонг отиб, офтоб чикқач, у бир жойда ўтиролмади қолди. Дам Кўҳак тепасига чиқиб олисларга, харир туман билан ўралган Ургут тоғларига тикилар, дам йилкичилар олдига қайтиб тушар, лекин кўп ўтиролмади, яна қирга чиқиб кетар эди. Ниҳоят, тоғларни чулғаган кўкимтир ту-

ман сал таркагач, олисдаги кир ёнбағрида қатор тизилган туялар кўринди. Қаландар йилқичи чолнинг отига яйдоқ миниб, туяларга қараб чопди.

Эски кулоҳини бостириб кийиб, отини аёвсиз қамчилаб келаётган Қаландарни кўрган Али Қушчи, эшагини тўхтатиб, сой бўйига чиқиб турди.

– Ҳа, Қаландар, не бўлди? Осойишталикму?

– Иншоллох, осойишталик, устод...

Эгардан сакраб тушган Қаландар шоша-пиша кечаси бўлган учрашувни айтиб берди. Али Қушчи сабрсизланиб:

– Қайси йўлдан кетганини биласенми? – деб сўради.

– Кеш йўлидан...

– Отингни менга бер! – деди Али Қушчи буйрук оҳангида.

– Устод! Онҳазратим сизни ғанимлар кўзидан йироқ бўлсин дедилар, камина ўзим бориб келур...

– Отингни бер ё пиёда кетамен!..

Қаландар тунда амир Жондор бошлиқ бир гуруҳ сипоҳлар уни қидириб келганини айтмоқчи бўлди-ю, кўнглини ғаш қилгиси келмади.

– Устод!..

Али Қушчи ғамгин бош тебратиб:

– Устод! – деб такрорлади. – Фақир ҳам ўз устодимни кўргим келади, иним! Ким билур, букун кўрмасам, юз кўришмоқ насиб бўлурму, йўкму? Отингни бер, Қаландар!

– Тўхтанг, устод. Бўлмаса бирга бўламан. Сизни ёлғиз юборолмаймен, давлатпаноҳ сизни эҳтиёт қилмоқни каминага топширгандур, устод.

Қаландар Мирам Чалабий етаклаб келаётган туяларни гаровга бериб, йилқичилардан яна бир от олди. Жандаси билан кулоҳини ечиб, ёш йилқичининг чакмони ва ағдарма телпагини кийди. Улар икки отда сой ёқалаб, қирга чиққанларида офтоб терак бўйи кўтарилган эди... Тунов кунги бўрон ва изғиринлардан сўнг табиат гўё қаҳридан тушган, юмшаган, майинлашган. Офтоб ҳам куз офтобига ўхшамас, кўкламдагидай илиқ, мулойим. Тиник осмон-

да сўфитўрғайлар тинимсиз вижирлашади, мусаффо ҳавода ипакдай майин, оппок мезонлар унсизгина сузиб юради.

Али Қушчи билан Қаландар Самарқанд девори яқинидан ўтадиган катта йўлдан юрмай, кир ва адирларга от солдириб кетишди. Қирларда қўй галалари чумолидай ўрмалаб юрар, баланд адирларда ёнбошлаб ётган чўпон-чўлиқлар учрар, хазон тўшалган қирмизи ранг боғларда қиз-жувонларнинг гулдор рўмоллари хилпираб қолар, болаларнинг кий-чуви кулокка чалинар эди. Улар пастқамга тушганда кунгурадор девор билан ўралган улкан шаҳар боғлар ортида қолар, лекин қирга чиққанларида, худди кафтдай кўринар эди. Турнақатор уйлар, ҳовличалар, олисдан баркашдеккина кўринган майдонлар устида осмонга бўй чўзган улуғвор масжид ва мақбараларнинг ложувард ва тилларанг гумбазлари офтобда ял-ял ёниб, шаҳарга бўлакча бир гўзаллик ва маҳобат бахш этар эди. Тўйган кўзичокдай мудраган бу қирларга, офтобда эркаланган бу осуда боғларга қараган одам ҳозир бу элда бўрон ва довуллар бўлаётганини тасаввур этолмас, мамлакат осойишта ҳаёт кечираётгандай туюларди...

“Водариг! Нечун шундай! Нечун бу коинот, бу табиат, бу кир ва адирлар бундай соф, мусаффо, беғубор? Нечун одамлар бундай нопок, носамимий яшайдилар? Шон-шуҳрат, салтанат, тожу тахт учун бу ёлғон дунёда бир-бирига шунчалар нобакорлик қиладилар, бир-бирини кўролмайдилар?”

Али Қушчи Қаландарга билдирмай оғир хўрсиниб қўйди. Қаландар топиб келган хабар уни ҳам титратиб юборди. Устод уни Кўксаройга чақириб, кўнглидаги дарду аламларини айтгандан бери, Али Қушчи устодининг тақдири оғир бўлишини, унинг бошига кўп савдолар тушишини кутиб юрар эди. Лекин бунчалик бўлишини, “Зижи Кўрагоний”ни яратган алломалар сарвари ўз юртидан, ўзи барпо этган даргоҳдан бадарға қилиниб, гўё ялангоёқ бир гадодай она юртидан қувилишини кутмаган эди. Шаҳриёри фалак-иктидор ҳисобланмиш устоднинг тақдири бунчалар ғариб бўлса, бошқа маърифат аҳлининг тақдири не бўлади? Унинг ўз тақдири-чи?

Али Кушчи яна ўша эски, совук туйғу ёпирилиб келаётганини пайқаб қолиб, ўзидан ижирганиб кетди.

Меҳрибон устоз! Ўз бошида шунча савдолар туриб, уни – Али Кушчини ўйлабди. Қочсин, шахзода одамларининг кўзига тушмасин дебди! Нечун бундай дедингиз, устод! Нахот Али Кушчи ғанимлар кўлига тушишдан кўрқиб, сизни сўнг бор кўриш, сўнгги васиятингизни эшитиш бахтидан бенасиб бўлса?... Йўқ, Али Кушчи ундай нонкўр эмас. Бошига қилич келса ҳам сизнинг яхшилигингизни эсидан чиқармас, устод!

Улар боғ ва экинзорлардан ўтиб, ўрилган буғдойзорлар, қир ва адирлар оша, Кеш йўлига чиқиб олишди. Лекин карвон йўлидан юрмай яна қир бағирлаб, ўрилган буғдойзорларни оралаб кетишди. Зеро, катта йўлда гоҳ Кешга, гоҳ Кешдан Самарқандга қараб от чоптириб ўтаётган суворийлар кўриниб қолар, шундай пайтларда, Али Кушчи билан Қаландар қирни паналаб, катта йўлдан узоклашиб кетардилар... Мана, Димишқ қишлоғи ҳам ортда қолди. Ана, офтоб ҳам ғарбга ёнбошлаб, ҳаво совий деди, қаршидаги тоғлардан салкин шабада эсиб, осмонни қора қўнғир булутлар қоплай бошлади...

Кўзлари аланг-жалаң бўлиб ён-верига қараб бораётган Қаландар орқадаги Димишқ боғлари орасидан чиққан тўрт нафар суворийни кўриб қолди. Катта йўлда отларни елдириб кетаётган суворийлар ҳам негадир тўхтадилар.

– Сипоҳлар, устод! – деди Қаландар. – Чопинг!

У отининг бошини пасткамга бурди, лекин катта йўлга тикилиб қолган Али Кушчи жойидан жилмади. Тўртта суворийнинг иккови йўлда қолиб, иккови улар томонга от солдириб келарди.

– Устод! – Али Кушчи шундай деб хитоб қилди-да, отига қамчи босди. Лекин сурмаранг салласининг печини ҳавода хилпиратиб, унга томон от елдириб келаётган Мирзо Улуғбек ҳазратлари “тўхта”, деган маънода қўлини силкитди. Али Кушчи тиззадан келадиган шувокқа сақраб тушиб, етиб келган устодига пешвоз чикди, отининг жиловидан олиб, узангисини ушлади. Мирзо Улуғбекнинг мижжаларида ёш томчилари милтиради.

– Мавлоно Али... ўғлим! Ҳақ таолога шукурким, сени кўрдим... – у лаблари титраб, кучоғини очди. Али Кушчи ҳам юраги зиркираб юзини устоднинг юзига босди...

Кўксаройдаги учрашувдан кейин ўтган бир ҳафта ичида устод ўзини жуда олдириб қўйган, кенг пешонаси, юзи, лабларининг четидаги ажинлари қуюклашган, лунжлари ичига ботиб, қийғир бурни сўррайиб қолган, фақат кўзлари... теран мунг чўккан кўзларида ҳам қандайдир аламли дард, ҳам кишини ўзига тортувчи бир меҳр бор эди. Али Кушчи уни доим шоҳона либосларда кўриб, ўрганиб қолгани учунми, устоднинг уст-боши ҳам юпунроқ кўринди. Эгнида қора жун чакмон, бошида сурмаранг оддий салла, оёғида қора сахтиён этик, устод узок сафарга отланган камбағал бир йўловчига ўхшар эди.

Устод билан шогирд кўришиб бўлгунча олисроқда ийманиб турган Қаландар билан Муҳаммад Хисрав ҳам яқинроқ келиб салом беришди. Мирзо Улуғбек улардан хижолат чеккандай салласининг учи билан кўзларини артиб, маънос жилмайди. Жилмайганда кўзларининг теғрасидаги ажинлари багтар қуюклашиб, юрагидаги дард сўлғин юзига яна қалқиб чиқди. Али Кушчи унинг маҳзун чехрасидан кўзини олиб қочаркан, нима дейишини билмай:

– Савоби азим юмушни ният қилибсиз, устод, – деди. – Ҳақ таоло ниятингизга етказгай.

Мирзо Улуғбек маънос кулимсираб қўйди-да, Али Кушчини қўлтиклаб пасткамга бошлади.

– Не бўлди? Юмушни ўринлатдингму?

– Ўринлатдим, устод! Энг нодир китоблар, энг қимматли кўлёмаларни танлаб бир жойга яширдим. Шундай жойга яширдимким, бу жоҳил уламолар минг йил ахтариб тополмайду.

– Қайга?

– Эсингизда борму, устод? Бундан ўн беш йил муқаддам, йилки йили кузда, архар овига чиқиб, тоғда селда қолган эдик...

Мирзо Улуғбекнинг пешонасидаги ажинлари тарқаб, чехраси ёришиб кетди.

– “Аждар ғор!” – деди у шивирлаб.

- Хотирангизга тасанно, устод!
- Боракалло, Али! Бу ўй қайдан келди хаёлингга?
- Бир табаррук зот сабаб бўлди, устод.
- Хазинани “Аждар ғор”га кўмганингни мендан бошқа ким

биладур?

– Шогирдингиз Мирам Чалабий... Энди билса иним Қаландар биладур...

– Мавлоно Муҳиддин кўмак бермадиму?

– Йўқ... – Али Кушчи четга қараб секин бош чайқади. У мавлоно Муҳиддиннинг уйида бўлган суҳбатни айтгиси келди-ю, уни ёмонлашга тили бормади. У ҳам бир бандани ожиз. Яхши бўлсин, ёмон бўлсин, йигирма йил бир мадрасада таҳсил кўришди, мударрислик қилишди.

Мирзо Улуғбек “ҳмм...” деб кўйди. У мўйловининг учини лаблари билан ҳимариб, кўзларини юмиб, бир лаҳза хаёлга толди, сўнг ҳушини йиғиб:

– Ўғлим Али! – деди. – Кўриб турибсен, фақир ўз улусим, суюкли юртим Мовароуннаҳрдан бадарға қилиниб, мусофирликка маҳкум этилмишмен. Ва лекин Оллоҳнинг ҳифзи ҳимоятига инонамен. Дилимда умидим сўнгани йўқ. Тирик бўлсам... она юртимга, бу эл, бу тупроққа қайтурмен... – Мирзо Улуғбек ғам-андух тўла кўзлари билан теварак-атрофига, орқада қолган Димишқ боғларига, булут билан қопланган олисдаги Ургут тоғларига қаради, гўё энг азиз жигарбандлари билан видолашаётгандай узоқ тикилиб турди. – Йўқ, агарчи қайтмоқ насиб этмаса, агарчи пешонамга тоабал дарбадарлик битилган бўлса... муродим Истамбул ё Қоҳира мадрасаларидан бирининг тупроғини ялаб ўтмоқдур. Қолган беш кунлик умримни таҳсилу тафаккурга бахш этмоқдур. Насиб қилса бошлаб кўйган рисоаларимни ёзиб тамом қилурмен!... – Мирзо Улуғбекнинг чехрасидаги маҳзунлик тарқаб, сўник юзига қизиллик югурди. Кўзлари илҳом билан порлаб кетди. – Ва лекин, бу ниятимга етиб, осойишта ишламоқ насиб қилса, бу хазинадаги кўп китобларга муҳтож бўламен. Шунда ўзим келмасам-да, тайинли одам топиб юборамен! Англадингми, Али!

– Англадим, устод! Лекин тилла...

– Тилладан сўзлама! – деди Мирзо Улуғбек, ковоғини уйиб. – Сенинг бошинг омон бўлса шунинг ўзи улкан ганждур, Али! У жавоҳиротни сенга инъом этганмен... Ишқилиб, эхтиёт бўл. Алҳол Самарқанддан кетиб бир жойга яшириниб турганинг маъкулдур.

Али Қушчи оҳиста бош чайқайди.

– Камина расадхонани, кутубхонани ташлаб, қайга кетамен, устод? Кетганда қайга борамен?.. Умрим шу илм даргоҳида, расадхонада ўтди. Сиз кетганда унда лоакал мен бўлай. Майдонга тушган алп манглайини қашимайдур. Бошга тушганини кўрамен, устод.

Мирзо Улуғбекнинг кўзлари яна жикка ёшга тўлди.

– Худога шукурлар бўлғайким, оқибатли фарзанд ато қилмасада, сендай ўғил ато қилди! Илойим бошинг тошдан бўлғай. Мовароуннахр бахтига, илм-маърифат ва аҳли ирфон бахтига умринг боқий бўлғай, ўғлим!... – Мирзо Улуғбек кўз ёшларини артиб, кучоғини очди. Устод билан шогирд, гўё абадул-абад дийдор кўришмасликларини сезгандай, унсиз йиғлашиб узок видолашишди.

16

Али Қушчилар билан хайр-маъзур қилиб, Кеш йўлига чиқиб олган Мирзо Улуғбек гўё ҳаммомга тушган одамдай енгил тортиди. Назарида, гўё эрталаб оламини қоплаган қора булут тарқаб, борлик чарақлаб кетган эди.

Ҳа, у ўз умрида қанча хатолар қилмасин, қанча янглишмасин, илм-маърифат йўлида қирк йил қилган меҳнати зое кетмабди. Али Қушчидай шогирдлари бор экан, унинг асарлари исиз йўқолмайди. Фақат ипакдай майин мезонлар сузиб юрган бу масъум далалар, хазон тўшалган яримяланғоч боғлар, шувок ва ёвшан билан қопланган бу қўнғир қирлар, ҳарир туман қўйнидаги юксак тоғлар... булардан жудо бўлмок... Ё раб! Яна ўша ўй, ўша ғам-андух! Ўзинг сабот ато қилгайсен, халлоки олам!..

Унинг хаёлини от туёкларининг дупури бўлди. Орқадаги қирдан икки суворий қўл силкитишиб қуюндай учиб келар, адир тепасида эса, учинчи отлик кўринар, у ҳам сипоҳми, йўкми, билиб бўлмас эди.

Мирзо Улуғбек нечундир юраги увушиб, отининг жиловини тортди. Қуюндай учиб келган суворийлар кўпикка чўмилган арғумокларини аранг тўхтатишди. Бўлиқ қорабайир минган, кўзлари кисик, мўғул башара суворий камоли эҳтиром билан қўл қовуштириб, салом берди. Иккинчи сипоҳ ҳам қўлларини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

– Аълоҳазратлари яхши ниятлариға етиб, ҳажлари қабул бўлғай! Ҳақ таоло умрларини боқий қилғай!

Ясовулнинг ширин ишшайиб, узун дуо қилишларида аллақандай сирли ва совуқ бир нарса бор эди. Мирзо Улуғбек юрагидаги шубҳани қувишга уриниб, илжайган бўлди.

– Дуои жонларинг мустажоб қабул, ўғлонлар! Хўш, сўзланг. Ё дуо қилмоқ ниятида Самарқанддан от чоптириб келдиларингму? Мўғул башара ясовул яна тавозе билан бош эгди.

– Дуо бирла шаҳзодаи жувонбахтнинг сиздай падари бузрукворига йўллаган саломини келтирдим...

– Хўш?

– Шаҳзодаи жувонбахтнинг тилаги шуқим, сиздай зоти олий қиблагоҳини ўз номига ярашук иззат-икром ила кузатмоқдур!

Мирзо Улуғбек ясовулнинг кийик кўзларига тик боқди.

– Шаҳзодаи жувонбахтга бориб айтгайсен: Мухаммад Тарағай тахтга ўлтирмоққа эмас, Маккаи муқаррамага йўл тутгандур. Бу яхши ниятни кўнглига жо қилиб, ҳажга отланган осий бандага шон-шавкат даркор эрмасдур, ўғлон!

– Боракалло сизга, валинеъмат! Ва лекин шаҳзодаи жувонбахт сиздай зоти олийнинг фақир бир гадодай Мовароуннаҳр сарҳадидан чиқиб кетмоғини тахт ва салтанат шаънига нолойик деб биладурлар. Ул соҳиби тож сизга уч туя озик-овқат ва саруполар инъом этдиларким, бу қарвон субҳидам етиб келадур. Ўшал дақиқагача мана шу қишлоққа... – Ясовул қамчиси билан чап то-

мондаги қир ёнбағрига жойлашган кичик бир қишлоқни кўрсатди. – Тунамоғингизни лутфан илтимос этадурлар...

Мирзо Улуғбекнинг кўзи яна орқадаги қирда от ўйнатиб турган одамга тушди. Нечундир у амир Султон Жондорга ўхшаб кетди-ю, кўнглига яна қора шубҳа ёпирилиб келди.

– Анов ким? Амир Жондор эмасму?

– Амир Жондор? – кулди мўгул башара суворий. – Амир Жондор не қилади катта йўлда.

Ясовул ундан розилик сўраб турмай, отининг бошини қишлоқ томонга бурди.

“Водариг! Бошимда тагин не савдолар бор?.. Шаҳзодага не керак? Мовароуннаҳрдан ҳайдади. Тожу тахт, салтанат – барини олди. Алҳол ўз ҳолимга қўйса бўлмасму?..” Мирзо Улуғбек бошини кўтариб узоқ тоғларга қаради, қаради-ю, хаёлига яна бояги ўйлар келди:

“Нечун бунчалар титрайсен, эй Муҳаммад Тарағай? Бундан ёмон не бўлур? Бошинг кетурми? Она юртинг, суюкли элингдан айрилиб, ёт элларда дарбадар бўлиб ўлгунча ўз тупроғингда ўлганинг аъло эмасму! Нечун қалтирайсен Мирзо Улуғбек?” У одатдагидай ўзидан киноя қилиб кулган бўлди. Лекин юрагига қуйилиб келаётган аллақандай қора шубҳа гўё осмонни қоплаётган қора булутдай тобора куюклашиб борарди. Фақат қишлоққа яқинлашиб, ҳовлилар устида сузган ҳарир кўкимтир тутунни кўрганида, кечки подадан қайтган сигирларнинг бўкириши, болаларнинг йиғиси, қўйларнинг маъраши қулогига кирганда, димоғига эса тандирдан узилган иссиқ нон хиди “гул” этиб ургандагина, миясини чулғаб олган қора хаёллар сал тарқаб, фикри равшанлашгандай бўлди...

От чоптириб, илгарилаб кетган суворийлар уларни қишлоқ чеккасидаги ҳовли олдида кутиб олиб, ичкарига бошлашди. Ҳовли ички-ташқи бўлиб, ички ҳовлининг тўрида олди айвон пасткамгина уй бор эди. Суворийлар хонадонни ҳайдаб чиқишганми, бошқами, ишқилиб, ҳовли ҳам, уй ҳам бўм-бўш, ҳаммаёк сув қуйгандек жимжит эди. Суворийлар Мирзо Улуғбек

билан ҳожининг юкларини ички ҳовлига олиб кириб бердиларда, отларни етаклаб қаёққадир чиқиб кетдилар. Мирзо Улуғбекнинг ҳамроҳлари ташқи ҳовлига жойлашган, улар инларига кириб кетган каламушлардай жимиб қолган, у ердан тик этган товуш эшитилмас эди. Бу жимлик ва кимсасизликда аллақандай мудҳиш бир нарса бор эди. Боя сал таркаган қора шубҳа қайта ёпнирилиб келаётганини сезган Мирзо Улуғбек, майда-чуйда юмуш билан овунишга тутинди. Хуржунларини қоронғи хонага олиб кирди, токчадаги мойчирокни ёқди. Сўнг, оппоқ олтой пўстинини елкасига ташлаб, ҳовлига чиқди. Ҳовлининг бир четида қуруқ шохшабба уюлиб ётар эди. Мирзо Улуғбек ичкарида куйманиб юрган ҳожини чақирди.

– Қани, ҳожим, ҳаж йўлида заҳмат чекмоқ савоб ўлур. Гулхан ёқиб исинайлик.

Улар уйга бир кучоқ қуруқ шохшабба олиб кириб, танча ўрнига гулхан ёқишди. Қуруқ буталар гувиллаб ёниб, хонага сал файз киргандай бўлди.

Намозгар пайти яқинлашмоқда эди. Мирзо Улуғбек таҳорат олгани турди-ю, ҳовли эшиги шарақлаб очилганини эшитиб, сесканиб кетди. Зум ўтмай уй эшиги ҳам шарақлаб очилиб, остонада эгнига узун қора чакмон, бошига катта қора телпак кийган, яғриндор бир одам пайдо бўлди. Гулхан шуъласида унинг бурни пучуқ тунд юзи, қора телпакли катта боши қора қузғундай ваҳимали кўринди. Мирзо Улуғбек уни қаердадир учратган эди.

“Сайид Аббос!” – Мирзо Улуғбек уни таниб, ўрнидан сакраб турди. У бор кучини йиғиб, Аббоснинг кўксига зарб билан мушт урди. Лекин Сайид Аббос тебраниб кетса ҳам, ўзини тутиб, Мирзо Улуғбекнинг ёқасидан ғип бўғди. Шу пайт эшик яна шарақлаб очилиб, уйга мўғул башара суворий отилиб кирди-да, аълоҳазратларига ташланди...

“Ҳожи қайда? Бу маълунларнинг муддаоси не?” – Мирзо Улуғбекнинг кўзи ярим қоронғи хонанинг бурчагига тикилиб олган ҳожига тушди. Ҳожи бошини чакмонига буркаб, гужанак бўлиб ётар, бўлаётган олишувга қарамас эди. Сайид Аббос билан

мўғул башара суворий Мирзо Улуғбекнинг қўлларини орқасига қайириб, ҳовлига судраб чиқишди.

Поймол бўлган ғурур ва ҳақорат туйғусидан ларзага тушган Мирзо Улуғбек лабларини тишлаб, инграб юборди. “Ё парвардигори олам! Худди қурбонлик кўйдаи судрайдилар. Қайси ёзуқларим учун бу надомат, бу хўрлик?... Қайдасен, ўғлим Али? – Али Қушчини эслаши билан кўзига яна ёш келди. – Аттанг! Боя нечун уни орқага қайтарди? Бу нобакор шаҳзоданинг қўл остидан чиққунча бирга бўл деса бўлмасмиди?”

Мирзо Улуғбек яқинлашаётган оёқ товушини эшитиб кўзини очди, очди-ю, тубсиз осмон қаърида, тез учиб ўтаётган қора булутлар орасида милт-милт ёнган юлдузларни кўрди. Миясида нимадир ярк этиб, кенг даштда, бобосининг қароргоҳида ўтган илиқ бир окшом эсига тушди. Кўз олдига тепаси очиқ ипак чодир ёнида бошини силаб ўтирган момоси Сароймулк хоним келди. Момосининг қўш-қўш олтин узук тақилган оппоқ нозик бармоқлари қуш парларидай майин, қулоғи остида янграган овози ариқ жилдирашидай ёқимли эди: “Уйкинг келмаса юлдузларни томоша қилгайсен, қулуним. Юлдузлар – осмонда учиб юрган худонинг фаришталаридур! Фаришталар меҳрибон бўладур. Уйқунг келмаса юлдузларга қарайсен, тойчоғим...”

Мирзо Улуғбек ўпкаси тўлиб, калима келтира бошлади, лекин кўз ёши аралаш тепасига келиб тўхтаган Сайид Аббоснинг қора кузгун важоҳатини, боши узра кўтарган қиличини кўрди, кўрди-ю ижирганиб кўзларини юмаркан: “Алвидо, Али! Умидим ёлғиз сендан! Илоҳим менинг бошимга тушган бу савдолар сенинг бошингга тушмагай!.. Ё раб, ёзуғим недур меним?” деб пичирлади.

ИККИНЧИ ҚИСМ

1

Мавлоно Муҳиддин қандайдир нохуш ўйлардан кўнгли ғаш бўлиб, хуфтондан кейин тўшак ёздириб ётиб қолган эди. Бир маҳал меҳмонхонанинг эшиги қаттиқ тақиллади. Мавлоно апил-тапил ўрнидан туриб, шамдондаги шамни ёқди ва яна ёпирилиб келган совуқ туйғулардан юрагини ҳовучлаб эшикни очди. Бўсағада отаси Салоҳиддин заргар турарди. Қўлида шам, бошида духоба дўппи устидан ўралган оппоқ салла, эгнида маъракаларда киядиган зарбоф тўн, Салоҳиддин заргар қаёққадир кетаётганга ўхшарди. У қўлидаги шамни “пуф” деб ўчириб, меҳмонхонага кирди, ўғлига “эшикни ёп!” деб имо қилди-да, тўрга ўтди. Лекин ўтирмай ўғлини кутиб турди. Эшикнинг зулфинчасини солиб ўгирилиб қараган мавлоно Муҳиддин отасининг совуқ нигоҳига кўзи тушиб, эти увишиб кетди.

– Суюкли устодинг... Муҳаммад Тарағай ибн Шоҳрух – Мирзо Улуғбек оламдан ўтибди!

Мавлононинг қўлидаги кумуш шамдон учиб кетиб, ипак гиламга тушди. Салоҳиддин заргар югуриб бориб шамни олди ва кўзлари ёниб ўғлига қаради.

– Қачон? – деди мавлоно Муҳиддин шивирлаб.

– Шу букун... боши танасидан жудо қилинибдур.

– Ким жудо қилади?

– Ким бўлар эди? – Салоҳиддин заргар заҳарханда билан кулди.

– Ўз пушти камаридан бўлган зурриёти, шахзода Абдуллатиф!

– Ё раб!

– Энди киргин бошланур! – деди Салоҳиддин заргар, ўғлининг ваҳимали шивирлашига эътибор бермай. – Устозингнинг барча хешу ақраболари, дўсти шогирдлари шахзоданинг қаҳрига йўлиқадур, таъкиб остида қоладур...

– Нечун?

– Нечун? – Салоҳиддин заргар калака қилгандай ишшайди. – Шунгаям ақлингиз етмайдами? Ҳамма давр, ҳамма замонда шундай бўлган, ўғлим! Эски тўн янги хўжайинга тўғри келмайдур. Кўплар қирғинга учрайдур, кўплар, раҳматлик Мирзо Улуғбек янглиғ, калласидан жудо бўладур!

Мавлоно Муҳиддин кизларникидай серкиприк кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб юзига фотиҳа тортди. У оёғида зўрға турар, агар ёнида дарғазаб отаси бўлмаса, ҳозир йиқилиб тушар эди.

Салоҳиддин заргар буни пайқади чамаси, сал юмшаб:

– Ҳақ таолога шукурким, буни билгандай шайх Низомиддин Хомуш ҳазратларига пирим деб қўл берган эканмен, – деди. – Сенинг даҳрий шохинга инониб ўлтира берганда, билмам, ҳолимиз не кечар экан... Мен пирим ҳузурига кетдим. Ҳазратим сени ҳам чакиртирадилар. Борасен! Беайб парвардигор, гуноҳимни афв этгайсиз, деб оёғига йиқиласен. Шайтон йўлидан оздирганини айтиб, йиғлайсен. Сўзим аён-му? Нечун гунгдай безрайиб турибсен?

– Аён, валинеъмат...

– Фоний дунё юмушларидан юз ўгирганимга кўп бўлган. Ва лекин буни айтмоққа даҳрий шохдан кўрқар эдим, дерсан.

– Валинеъмат!.. Жаннатмакон устоддан кўп яхшилик кўрган эдик...

– Яхшиликлар кўрган бўлсанг... сўзла! Масжиди жоменинг минбарига чиқиб жар сол! – Қалтироқ босган Салоҳиддин заргар, худди ўғлини урадигандай муштларини тугиб, унинг ёнига келди. – Яхшилик эмиш! Улардан кўрган жабру жафо ёдиндан кўтарилдиму? Суюкли ўғли, дўзахий Абдулғазиз не килди? Оллоҳдан тилаб олган кизиғ Хуршида, кўзимнинг нури, гулузорим гунчаси не бўлди?

Мавлоно Муҳиддин кўзини отасининг чўғдай ёнган кўзларидан олиб кочди, оқариб кетган лабларини зўрға кимирлатиб:

– Устод шаҳзоданинг бу машъум қилмишидан беҳабар бўлган, – деди.

– Бехабар эмиш! – Салоҳиддин заргар ғалати ҳихилаб кулди. – Боракалло сендай коинот сирларини билган алломаи мунажжима! Аллома эмас, бесавод авом сендан яхшидур! Билиб қўй, ҳей, муаллим ул-аввал Арасту! Эрта бир кун қирғин бўлганда ҳаммадан бурун сенинг бошинг кетадур. Ҳамма даҳрий алломалар орасида биринчи бўлиб сенинг калланг қиличдан ўтадур. Сенинг уйингга ўт қўйиладур. Сенинг! – Салоҳиддин заргар ўғлининг мушт еган одамдай чайқалиб кетганини кўриб, бирдан ҳушёр тортди. Уни қўлтиқлаб олиб, дарча олдидаги курсига ўтказди, тоқчадаги чойнақдан чой қуйиб, қўлига тутди. Мавлоно Муҳиддин, тишлари пиёлага шақ-шақ тегиб, бир-икки ҳўплам чой ичди... Салоҳиддин заргар ўғлига тикилганича унинг тепасида бир лаҳза турди, сўнг, шахтидан тушиб:

– Афв эт, ўғлим, – деди охиста. – Мен каттик сўзласам... сенинг тақдирингни, хонадонимизнинг тақдирини ўйлаб сўзлаймен. Хонадонимиз тепасида қора булутлар айланиб юрибди. Биз Амир Темур... – Оллоҳ таоло аларга боғи ризвонни макон қилғай! – Амир Темур авлодидан яхшилик кўрган бўлсак, ёмонлик ҳам кўрдик. Ва лекин, шаҳзода Абдуллатиф устодингнинг шогирдларини кидирганда ҳаммадан бурун бизга ишора қиладиган ғанимлар бордур, болам. Сен сабийлик ёшидан чиққансен. Буни англамоғинг керак, ўғлим...

Мавлоно Муҳиддиндан сас чикмади. У бошини осилтирганича бир нуқтага тикилиб ўтирар, ёлғиз шамнинг заиф шуъласида унинг сўник юзи мурдадай жонсиз ва аллақандай кўрқинчли туюларди. Салоҳиддин заргар ковоғини солиб:

– Пирим ҳузурига кетдим, – деди. – Чақиртирса борарсен, бояги сўзларимни айтарсен! Билиб қўй: бошқа чора йўқдур, болам! – у бир-бир босиб хонадан чикди.

Отаси чиқиши билаң мавлоно ҳолсизланиб тўшакка чўзилди. Лекин ухлай олмади. Кўзини юмса нигоҳи олдига қиличдан қочиб, бошини қўллари орасига яширган устод келар, танасидан ажралиб, қон аралаш тупроқда юмалаб ётган калласи хаёлидан чикмас, юраги ўйнаб, ўрнидан туриб кетарди. У тонг отгунча ўзи

билан ўзи олишиб чикди. Шунинг учунми, бошками, ишқилиб, субҳидам Салоҳиддин заргар айтгандек, шайх Низомиддин Хо-мушдан одам келганида, мавлоно Муҳиддин ҳатто бир оз енгил торгди.

* * *

Бомдод намозини ўқиб бўлиб, эски наматиға ўраниб супага чўзилган Қаландар биров қаттиқ туртганини сезиб, кўзини очди. Тепасида эски кулоҳини бостириб кийиб олган Қашқир лақабли ғилай қаландар ишшайиб турарди.

– Сенга не керак, Қашқир?

– Олтин! – деди Қашқир, бошини ликиллади. – Аммо шайх ҳазратларига олтин эмас, сен керак экансен. Хуржун-пуржунингни йиғиштир, дарвеш!

“Эй, дариг! Тагин не фалокатни топиб келди қашқир терисидаги бу тулки?”

Қаландар Қарноқий совуқда қақшаб қолган оёқларини укалай-укалай ўрнидан турди.

Кечаси кўтарилган шамол тинган ҳисоб, севалаб ўтган ёмғирдан кейин ҳаво салқин, мусаффо эди. Оқара бошлаган тиниқ осмондаги битта-яримта юлдузлар гўё совқотаётгандай ҳолсизгина милтирарди.

Неча кундан бери шаҳар узра қора қанот ёзиб, кўкда сузиб юрган қора таҳлика ҳамон тарқамаган, кўчалар, даҳалар кимсасиз, жимжит, эшиклар, дарвозалар қулф. Фақат “Мозори шариф”га борадиган тор кўчада бир-иккита дўкон – чилангарлар, темирчи ва тунукасозлар устахонаси очилган, у ердан темирларнинг тарақ-туруғи эшитиларди.

Шайх муридлари Қаландар Қарноқийни дарвозада кутиб олишди, чинор тагидаги ўчоқларга дошқозонлар осилган ташқари ҳовлидан олиб ўтиб, тўғри ичкарига бошлашди. Уч томони маҳобатли қошоналар билан ўралган ичкари ҳовлининг ўртасида таниш мрамор ҳовуз. Ҳовузнинг қумуш фаввораларидан отилган сув, тагига гулдор сопол парчинлар ётқизилган ариқчаларга

куйилиб, жилдираб окмокда... Олдинда бораётган мурид, деворлари оч фируза рангга бўялган дахлиздан ўтиб чап қўлдаги ўймакор эшикни очди ва Қаландарга йўл берди... Қаландар бир зум тўхтаб, нафасини ростлади-да, салом бериб ичкарига кирди, кирди-ю, нечундир юраги “шиғ” этиб, пойгакда тўхтади. Ери ва деворлари такатуркман гиламларидан гул-гул ёнган танобий хонанинг тўрида, шайх Низомиддин Хомушнинг чап ёнида, кат-қат шохи кўрпачалар устида... Хожа Салоҳиддин заргар ўтирарди...

Бошида оппоқ салла, эгнида зарбоф тўн. Салоҳиддин заргар қўлидаги миттигина чинни пиёлага шарбат куймокда эди. Қаландар Қарнокий қўл ковуштириб салом бериб кирганида, у ялт этиб каради, лекин танимадими ё таниса ҳам ўзини танимаганликка олдим, индамай бош ирғади-да, қўлидаги мунаккаш пиёлани шайхга узатди. Шайх унинг қўлидан пиёлани олиб шарбат хўпларкан:

– Ўтир, дарвеш! – деб буюрди.

Қаландар камоли эхтиром билан қўл ковуштирганича остонага тиз чўкди. Шайх Низомиддин Хомуш ўсик бароқ кошларини бир-бирига туташтириб, ер остидан унга тикилиб ўтирарди.

– Хўш? Ул даргоҳи куфриётда не хабар бор? Сўзла, дарвеш!

Қаландар ўтирган жойида бир тебраниб кўйди.

– Осойишталик, пирим...

– Ҳм... Хўш, ул даргоҳга кўмилган Амир Темур тиллаларидан хабар топдингму?

– Ўлимдан хабарим бор ва лекин тилладан хабарим йўқдур, пирим.

– Бошингни кўтар дарвеш! Кўзимга қараб сўзла!

Қаландар бошини кўтариб, шайхнинг чўғдай ёниб турган кўзларига тик каради.

– Биллоҳи азим, пирим! Осий банда пушти паноҳ пиримнинг амрини вожиб билиб, бир ҳафта расадхона дарвозасидан жилмадим. Келган-кетганларни туну кун назорат қилдим, хазратим...

– Хўш?

– Бирда-бир муртад кадам босганини кўрмадим, пирим.

– Бурноғи кун хуфтонда қайда эрдинг?

Қаландарнинг миясида “билади!” деган сўз яшиндай “ярк” этди.

– Бурноғи кун хуфтонда... кун совук бўлди, пирим... Факир исинмоқ ниятида сойда от боқиб юрган йилқичиларга тушдим. Исиниб, корнимни тўйдириб қайтдим, пирим...

– Ҳм... – шайх оппоқ симобий салласининг узун печини жаҳл билан орқага силтади: – Хорижий эллардан келган бединлар китоби, макрух рисоалар, куфр ёзувлар, шарми ҳаёсиз суратлар жойида турибдурму?

“Йўк, билмайди. Али Қушчининг ишларидан беҳабар...”

– Жойида бўлмоғи даркор, пирим. Ул даргоҳга пашша ҳам кириб чиқмаса, китоблар қаён кетур, ҳазратим?

– Хўш, ул бепарҳез шох... Мирзо Улуғбекнинг шогирди... номуборак номи ёдимдан кўтарилмиш...

– Али Қушчи... – деди Салоҳиддин заргар. – Мавлоно Али Қушчи...

– Али Қушчи қайда?

“Ё раббий! Билиб сўрайдими бу шайх ё билмай сўрайдими?”

– Бир ҳафта дарвозада ўлтириб, ул зотни кўрмадим, пирим...

– Боракалло, дарвеш! Тилла жойида, бединлар битган китоблар жойида. Даҳрий шохнинг бетавфик шогирди жойида, ҳаммаси жойида... – Шайх Низомиддин Хомуш захарханда билан ёстиғининг остига кўл югуртириб, урчукдеккина шақилдоғини олиб шақиллатди. Остонада таниш мурид пайдо бўлди.

– Мавлоно Муҳиддин келдиму? Келса айт – киргай!

Қаландар Қарноқий ялт этиб Салоҳиддин заргарга қаради. Заргарнинг юпка лабларида совук табассум жилва қилди.

Мавлоно Муҳиддин эшикни товушсизгина очиб кирди, лаблари пичирлаб товушсизгина салом берди-да, оёқ учида юриб, шайх кўрсатган жойга жимгина чўккалади.

Қаландар Қарноқий юраги гурс-гурс уриб бошини осилтириб ўтирар, беш-олти йил таҳсил кўрган устозининг юзига карашга журъат этолмас, гўё ҳозир мудҳиш бир нарса рўй беришидан кўрккандай қалтирар эди.

– Мавлоно Муҳиддин! Алҳол сиз бул дарвеш бирла шаккоклар уяси бўлмиш... – Шайх кинояомуз кулиб қўйди. – Сизга яхши маълум бўлган шарорат уясига борурсиз...

Қаландар кизиксиниб ер остидан устозига кўз ташлади. Мавлоно Муҳиддин, бошида отасиникидан ҳам катта оқ салла, эғнида мовут чакмон устидан кийган узун оқ ридо, ингичка қўллари кўксида, кўзларини ерга тикиб ўтирар, унинг ўтиришида, бутун вужудида қандайдир бўлакча бир мутелнк бор эди.

– Нечун индамайсиз, мавлоно?

Мавлоно Муҳиддин аллақандай питирлаб:

– Сизнинг сўзингиз барча аҳли мўминга ҳукми жорийдир, пирим, – деди ғудраниб.

– Ёдингизда бўлсин, мавлоно: сиз бандаи ғофил ҳам ул даргоҳи куфрийётда залолатга юз тутган эрдингиз. Ва лекин... алмаъмуру маъзурин... Сиз ул шоҳи шарир хизматида эрдингиз. Алҳамдулиллоҳ, бул савоб юмушлар ила гуноҳингизни ювгайсиз. Алқисса, ул бетавфиклар даргоҳига йиғилган бединлар китобининг бириси ҳам йўқолмаслиги даркор. Зеро, динул исломга муковамат⁴⁵ руҳида битилган барча гуноҳ китоблар, барча қўл-ёзма ва барча куфр суратлар ўтда ёнмоғи лозим. Сиз бул китобларни билурсиз, мавлоно. Бас, манов дарвеш бирла бориб, кўриб келгайсиз: ул китоблар жойида турибдурму ё шоҳи шарирнинг беимон шогирдлари яширмоққа юз тутмишму? Каломим аёнму, мавлоно?

Мавлоно Муҳиддин лаблари билинар-билинемас кимирлаб:

– Аён, пирим! – деди.

– Камина яна бир сирдан вокифдурмен, – деди шайх Низомиддин.

– Муртад шоҳ Мирзо Улуғбек ул фотиҳи музаффар... покиза руҳлари равзаи ризвонда масрур бўлғай! Амир Темур жавохиротини шул даргоҳга яширгандур. Диёнатсиз шогирди Али Қушчининг қўлига топширгандур. Аҳбобингиз Али Қушчига айтинг... – “аҳбобингиз” деганда шайх ҳазратлари Салоҳиддин зар-

⁴⁵ Муковамат – қаршилиқ.

гарга қараб яна бир кулимсираб қўйди. – Қайсарлик қилмасин. Даҳрийлик йўлини тарк этиб, истиғфор айласин. Нечунким, ўзини Ассалотин зиллаллоҳу фил арз атаб ва Оллоҳнинг қудратига шак келтириб, даҳрийликка юз тутган ул шоҳи шарирнинг тақдири не бўлди, анинг тақдири не бўлур! Уқдингму, болам?

– Уқдим, пирим...

– Али Қушчига етқаринг, жаннатмакон Амир Темур ганжини яширмоқ гуноҳи азимдур. Яна етқаринг: шаҳзодаи валиаҳд ҳам воқифи асрордур⁴⁶.

Шайх Низомиддин Хомуш кўзларини юмиб, лабларини пичирлатиб оқ фотиҳа берди. Сўнг нечундир: “Қўркманг, мавлоно, ёнингизда сипоҳлар ҳам бўладур”, деб қўшиб қўйди.

Мавлоно Муҳиддин шошқалоклик билан ўрнидан турди. Тураётган кўзи беихтиёр Қаландар Қарнокийнинг кўзига тушди-ю, озгин, заҳир юзига қон тепиб, салласи тагидан чиқиб турган катта қулоқлари ловиллаб кетди. “Уялдими ё кўркдими?” – деди Қаландар хаёлида. У мавлонони кутиб турмасдан орқаси билан юриб хонадан чиқди.

2

Мавлоно Муҳиддин нақшбандийлар жамоаси раҳнамосининг ҳузурига ташриф буюраркан, кўнглининг бир четида шайхнинг нималар дейишини тусмоллар эди. Лекин бу даргоҳда Қаландар Қарнокийга дуч келаман, деган ўй етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Хайрият, у ҳам бу фоний дунёдан юз ўгириб зоҳидликни ихтиёр этибди. Билъакс, кирмаган кўчаси, кўрмаган балоси қолмаган бу Қаландарнинг олдида нима қилар эди, шайх ҳазратларининг саволларига нима деб жавоб берар эди?.. Уни энди фақат бир ўй – бир хаёл ташвишга солар эди: Али Қушчи уни қандай қарши олади? Нима дейди? У ўзи Али Қушчининг кўзига қандай қарайди? Унга нима дейди?

Бу ўй, бу ташвиш ҳатто дарвозада кутиб турган уч нафар суворийни кўрганда ҳам хаёлидан кўтарилмади. Мавлоно Му-

⁴⁶ Воқифи асрор – сирлардан хабардор.

ҳиддин Али Қушчини яхши билар, унинг бир сўзли одам эканини, айтганидан қайтмайдиган бир қайсар эканини кўрган эди. Ё у ҳам Мирзо Улуғбекнинг фожиали тақдирини эшитиб, ўйлашиб қолдимикин? Шояд шундай бўлса! Шояд! – Мавлоно Муҳиддин, дилида туғён, кўз олдида қандайдир туман, гўё калима келтираётгандай “шояд” сўзини такрорлай-такрорлай, расадхонага етганини ҳам билмай қолди. Фақат куз офтоби чарақлаб турган расадхонанинг юксак пештоқларини кўргандагина ҳушига келди, келди-ю, гўё йигирма йил умри ўтган расадхонага эмас, мудҳиш бир чоғга яқинлашаётгандай, от устида ғужанак бўлиб олди.

Аксига олиб, дарвозани Али Қушчи ўзи очди. Эғнида узун қора чакмон, бошида мударрислар киядиган учлик қора тақя, совук бўлишига қарамай кўкси очиқ, Али Қушчи ҳар нарсани кутса ҳам, мавлоно Муҳиддинни кутмаган эди, кўзларини катта очиб, бир Қаландарга, бир отда ғужанак бўлиб ўтирган мавлонога қаради. Ниҳоят, кутилмаган “меҳмонлар”нинг мақсадига тушунди чамаси, лабида билинар-билинмас кулги билан мавлоно Муҳиддинга қараб таъзим қилди.

– Ҳуш келибсиз, биродари азиз!

Мавлоно Муҳиддин қизларникидай катта, тим қора кўзлари жовдираб, бир қизариб, бир оқариб ғудранди:

– Шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари расадхонадаги китобларни кўздаи ўтказиб, сон-саногини билмоқни тиладилар...

Али Қушчининг лабларидаги кинояли табассум сўниб, кўзлари қисилди:

– Мавлоно қачон Шайх ҳазратларига юқунмишлар?

Отдан тушган мавлоно тили ғулдираб бир нима деди, лекин унинг сўзини англаб бўлмас эди.

– Ҳўп. Сиз китобларни кўздан ўтказар экансиз, навкарларнинг муддаоси недур?

Бошига дубулға кийган чўтир сипоҳ ковоғини уйиб:

– Биз эндиликда расадхонани қўриқлаб турамыз, – деб жавоб берди.

Али Қушчи ер остидан Қаландар Қарноқийга қаради.

– Сипоҳлар расадхонани кўриқлар экан... Сизнинг муддаонгиз недур, дарвеш?

Қаландар тўсатдан кўзларини ўйнатиб:

– Муддаом, – деди. – Бу даргоҳдаги бединлар китобига ўт кўймоқдур. Ўт!

– Бу даргоҳда бединлар китоби бор, деб ким айтди сенга, девона?

– Бу саволга биродар мавлоно Муҳиддин жавоб бергай!

“Борақалло, Қаландар!” – Али Қушчи ичида унга таҳсин айтиб, мавлоно Муҳиддинга юзланди, рангидан қони қочиб:

– Балли, мавлоно! – деди, – салкам чорак аср таҳсил кўриб, бошқаларга таълим берган бу табаррук даргоҳга сипоҳларни бошлаб келибсиз. Истанг ўт кўйинг, истанг зеру забар қилинг. Ихтиёр сиздадур, биродари азиз!

Чўзиқ юзи ганчдан ясалгандай оппоқ оқариб кетган мавлоно Муҳиддин новча, озғин қадди икки букилиб, кўзларини юмиб бир нафас турди, кейин текис ерда қоқилиб-суриниб расадхона томон йўналди. Лекин ёнғоқдан ясалган икки тавақали эшикнинг қуйма ҳалқаларига қўл чўзаркан, яна тўхтаб, лаблари пичирлаб юзига фотиҳа тортди.

Ҳа, мавлоно Али Қушчи ҳақ, унинг салкам чорак аср умри мана шу муҳташам бинода, кишин-ёзин бирдай салқин, бирдай осойишта, нимқоронғи хоналарда, тубсиз фалакка қаратилган олат ва устурлоблар ёнида, китоблар билан лик тўла жавонлар олдида ўтган эди. Ажабо: у ҳозир, мрамр зинадан туриб, пастга қараб кетган мис олатнинг силлиқ ялтироқ сатҳини ва бу ноёб олатга рўбарў қилиб очилган куббали шифт ўртасидаги туйнуқларни кўрганида негадир бирдан ўпкаси тўлиб, кўзига милт-милт ёш олди. Ҳа, мавлоно Муҳиддин расадхонанинг энг пастки ошиёнасида ўтириб, бу ғаройиб олат ва устурлаблар ёрдамида кўкка тикилганда фоний дунё ташвишлари ҳаёлидан бутунлай кўтарилар, дили бўлакча бир завқ ва ҳайратга тўлар, назарида, ҳудудсиз коинот билан, аллақандай илоҳий кучлар билан, милт-милт ёнган сирли ситоралар билан узок ва осуда суҳбат қилар

эди... Э, парвардигори олам! Нечун у масъуд дамлардан, илхом парисининг меҳрибон канотлари остида ўтган у ёруғ кунлардан маҳрум килдинг? Нечун унинг гарданига мавлоно номига номуносиб бу тубан ишни юкладинг, бошига бу ташвиш, кўнглига бу ғам-андухни солдинг?..

Бу ўй, дилини чулғаб олган бу тиниқ мунг кутубхонага кирганида яна ҳам авжига чикди: кутубхона устод даврида қандай бўлса шундай турар, токчалардаги кумуш шамдонларда шамлар ёнар, қатор курсилар олдидаги хонтахталарга даста-даста китоблар тахланган, бурчакдаги Мирзо Улуғбекнинг йўлбарс териси ёпилган баланд курсисида унинг зарбоф тўни билан қора духоба тақяси ётарди. Гўё Мирзо Улуғбек ҳаёт, гўё у ҳозир кириб келиб ўз жойига ўтиради ва сал бўғиқ, вазмин овозда фалакиёт сирлари тўғрисида суҳбат бошлайди...

Али Қушчи кўллари кўксида қовуштирганича эшикдан кирган жойда деворга суяниб турарди. Мавлоно Муҳиддин эса бу сокин ва муаззам илм қошонасида ҳоким бўлган аллақандай сирли ва илоҳий руҳдан аъзойи бадани жимир-жимир қилиб, жавонлар ёнидан бир-бир босиб тўрға ўтди. У китобларга қўл теккизмади, кўк, сариқ, яшил ва пуштиранг чармдан жилд қилинган қалин қўлёзмаларни ушлаб кўрмади, ипак ва мовутга ўралган рисоаларга тегмади, лекин шифтга тақалган жавонларга кўз тикиб, тўрға ўтаётгандаёқ билди: энг нодир асарлар, эҳтиёткорлик билан сақланиб келаётган кўп қўлёзмалар йўқ эди! Хусусан тўрда, бўлакча эътибор ва эҳтиёткорлик билан сақланадиган Мовароуннаҳр фозиллари ва алломаларининг қалин-қалин китоблари, ипак матоларга ўралган қўлёзмалари кўринмас, уларнинг ўрнида бошқа китоблар турар эди. Ҳа, мавлоно Муҳиддин бу ердаги ҳар бир китоб, ҳар бир қўлёзма, ҳар бир рисола билар, топиб бер, деса кўзини юмиб топиб бера олар эди... Мана бу ерда, ҳарир ипак парда билан тўсилган алоҳида жавонда устоднинг ўз қўлёзмалари ва рисоалари сақланарди. Бу ерда унинг қора чарм муқовага солинган тўрт жилдлик “Тўрт улус тарихи” деган китоби турар, ипакдай майин оқ қоғозга битилган “Зижи Кўрагоний” жад-

валлари ҳам шу ерда сақланар, жадвалларнинг ёнидан шарҳловчи рисоалар жой олган, юқориокдаги тоқчаларга эса икки устод – жаннатмакон Қозизода Румий билан Ғиёсиддин Жамшид китоблари терилган эди.

“Бу нодир кўлёмалар, ҳар бири бир қадок тилла баҳосидаги ул китоблар қайда? Уларни ким олди? Али Қушчими? Китобларни яширган бўлса, тиллалар не бўлди? Яширса ҳам қайга яширади? Бу хатарли юмуш бир ўзининг кўлидан келарми? Келса нечун тунов кун и ёрдам сўраб борди?..”

Лекин китоблар йўқ, энг ноёб кўлёмалар гумдон қилингани шак-шубҳасиз эди!..

Мавлоно Муҳиддин орқасида Али Қушчи турганини сезар эди. У Алининг одатини, аҳдидан қайтмайдиган ўжар одам эканини билар, ҳатто шу тонда пойгакда ғазабдан қалтираб турганини ҳам ҳис этар эди... Йўқ, Алига ҳеч нарса демайди, шайх Низомиддин Хомушнинг сўзларини унга айтмайди...

Хаёли қуюндай тўс-тўполон бўлиб кетган мавлоно Муҳиддин, нима қилишини билмай, тўрға борган жойида узоқ турди, кейин қўрқибгина эшик томон юрди. У Али Қушчига лом-мим демай чиқиб кетмоқчи эди, лекин Али Қушчи гавдаси билан эшикни тўсди.

– Хўш, биродари азиз, барча куфр китоблар жойида эканми?

– Ҳа, ҳа, – деди мавлоно Муҳиддин шошиб. – Жойида, жойида...

– Бу сўзни шайх ҳазратларига ҳам айтадиларму?

– А? – Мавлоно Муҳиддин ялт этиб Али Қушчига қаради. Али Қушчи кўзлари қисилиб, кийғир бурнининг катаклари ғазабли пирпираб, унга қадалиб турар, рангидан қони қочган, лаблари қаттиқ қисилган эди.

– Ҳа, ҳа, айтамен, – деди мавлоно Муҳиддин довдираб, – айтамен...

– Сенга бир саволим бор, мавлоно, – деди Али Қушчи. Унинг овози тўсатдан ўзгариб, бўғик эшитилди. – Шу бу кун тунда... аълоҳазратлари... устод Мирзо Улуғбек қатл қилинганидан хабаринг борму?

“Ё сарвари коинот! Ўзинг мадад қилгайсен!” – деди мавлоно Муҳиддин ичида. У гўё Али Қушчининг тарсаки туширишидан кўрқкандай, гужанак бўлиб деворга суяниб турарди.

– Ҳа, бу кун барча илм аҳли қора мотам тутмишдур! Токи барча аҳли урфон устоди, маърифатпарвар инсон Мирзо Улуғбек жохил маддоҳлар қўлида катл бўлди. Нечун индамайсен? Сукут – аломати ризо! Барини билурсен. Билиб туриб, эгнингга қора кийиб мотам тутмоқ ўрнига, унинг муқаддас даргоҳини тинтмоқ ва таламоқ ниятида келибсен!..

– Биродарим Али! – деди мавлоно Муҳиддин йиғламсираб. – Не қилай, мен бир ногирон бандаи ожиз бўлсам...

– Йўқ, бандаи ожиз эмас, бандаи нобакорсен! Бор, ўша қотил шайх бирла қотил шахзоданга айт; бу табаррук даргоҳдаги барча куфр китоблар йўқолган де! Бу даргоҳга ўт қўймоқ керак де! Ва лекин бир нарса ёдингда бўлсин: тепангда шаҳид ўлган Оллоҳнинг бегуноҳ бандаси, алломалар сарвари устод Мирзо Улуғбекнинг арвоҳи турибдур!

Мавлоно Муҳиддин тўсатдан турган жойида чайқалиб кетиб, деворни ушлаб қолди.

– Мавлоно Али, – деди аллақандай дардли овозда. – Нечун бу ҳақорат! Нечун бу таъна-маломат? Бу кўргулик ҳақ таолодан бўлса мен бечора не қилай? – у оппоқ нозик бармоқлари билан кўз ёшларини артиб, Али Қушчига қаради. – Парвардигори олам шохид, бу машъум хабарни эшитиб, юрагим қон бўлди. Лекин не қилай, синган кўзани тузатиб бўлмайдур, мавлоно. Фақир эсам... Фақир эсам... – Мавлоно Муҳиддин ўзига, ўзининг ҳозирги аянчли ҳолатига раҳми келиб, ўпкаси тўлиб йиғлаб юборди... Али Қушчи юзи буришиб тескари бурилди. У ҳаммадан кўра мавлоно Муҳиддиннинг кўз ёшидан кўрқарди. Чунки бу одам ҳамиша шундай қилар, бошига мушкул тушиб, иродаси синаладиган пайтларда доим кўз ёши тўкиб қутулиб кетарди... Али Қушчи алам ва ғазаб устида кўнглига келган энг аччиқ, энг аёвсиз сўзларини ичига ютиб, қўлини силтади:

– Камина кўнглимда бор сўзини айтдим, қолгани виждонингга

ҳавола, мавлоно. Сенга айтадурған бошқа сўзим йўк! – у шундай деб, эшикни бир тепиб очди. Мавлоно Муҳиддин кетишкетмаслигини билмагандай бир лаҳза каловланиб турди, кейин енгининг учи билан кўз ёшларини артиб, тик пиллапояларни бир-бир босганича пастга тушиб кетди. Али Қушчи вужудида қаттиқ ҳолсизлик сезиб, ўзини курсига ташлади-да, кўзини юмди...

Ҳа, у тунов кунги учрашувдан кейин мавлоно Муҳиддиндан яхшилик кутмаган эди. Лекин кўлини ювиб қўлтиғига урмаган ҳам эди. Кўнглининг бир четида заифгина бир нур, бир умид милтираб турар эди, энди бу нур ҳам сўнди. Энди ҳамма оғирлик, ҳамма синов ёлғиз унинг зиммасига тушади. У барча синов, барча оғирликқа бардош бермоғи керак бўлади...

Али Қушчи кимдир елкасига кўлини қўйганини сезиб, кўзини очди.

Ёнида Қаландар Қарноқий билан Мирам Чалабий турарди.

– Мавлоно Муҳиддин кетдиму?

– Кетди, – деди Қаландар.

– Сипоҳлар-чи?

– Иккиси дарвозани кўриқлаб қолди. Бирови мавлоно билан кетди...

– Сен нечун кетмайсен?

– Мен... – Қаландар Мирам Чалабийга қараб кўзини кисди. – Фақир беғам, беташвиш бир гадо эдим. Энди бу масъуд кунлар ўтиб кетди. Мавлоно Муҳиддин Шайх ҳазратларига бориб сирни очса... уйим куяди, устод...

Али Қушчининг лабларига кулги югурди.

– Уйинг бўлмаса ниманг куядур? Кўрқма. Айрилсанг эски кулоҳинг билан йиртиқ жандангдан айриласен. Энди кайга кетмоқчисен, иним?

– Энди... – Қаландар катта кулоҳини бошига ишқаб елкасини учирди. – Энди... лаҳимни очиб берсангиз... Уста Темурбек Самарқандийнинг ғорига бориб турамен. Сиз не килурсиз, устод?

Али Қушчи маъюс бош чайқаб, жавондаги китобларга тикилди.

– Камина ҳеч қайга кетолмасмен, дарвеш.

– Эҳтиёт бўлмок даркор, устод.

– Биламен. Ва лекин... Йўқ, ҳеч қайга бормаймен. Қирк йил қиргин бўлса, ажали етган ўладур, дарвеш. Кетсанг мана, Мирам Чалабийни ҳам олиб кетгайсен.

Кўм-кўк кўзлари жовдираб турган Мирам Чалабий ковоғини солиб бошини чайқади.

– Йўқ, устод. Сиз кайда бўлсангиз, мен ҳам ёнингизда бўламен...

Али Қушчи уни елкасидан меҳр билан кучди-да, белидаги калитлар орасидан бирини танлаб олиб, тик зиналардан пастга, лаҳимга олиб тушадиган қоронғи йўлкага туша бошлади.

3

Шаҳзода Абдуллатиф кечаси тун яримдан ошгунча, то Мирзо Улуғбек орқасидан кетган амир Султон Жондор у кутган хабарни келтирмагунча мижжа қоқмади. Хабар келгандан кейин эса, гўё елкасидан тоғ ағдарилгандай енгил тортиб, ўзини Амир Темурнинг олтин курсисига ташлади-ю, ухлаб қолди. У қанча ухлади – билмайди. Бир маҳал, худди тепасида биров тургандай чўчиб уйғонди.

Шифтдаги жимжимадор қандилга терилган шамлар нечундир ўчиб қолган, фақат эшик устидаги тоқчада биттагина шам милтираб турар, унинг заифгина шуъласи пойгакнигина ёритар, улкан хонанинг қолган бурчаклари нимқоронғи эди!..

Шаҳзода юраги гурс-гурс уриб, ўрнидан секин турди. Назарида ўрдадай кенг, шоҳона хонанинг қоронғи бурчакларида чир айлана саф тортган олтин курсилар тагида, тўрга осилган оғир дарпарда орқасида кимлардир яшириниб олгану, ундан кўзларини узмай хатти-ҳаракатларини кузатишар эди!

“Ё худованди карим! Ўз паноҳингда сақлагайсен!..”

Шаҳзода хонани чулғаб олган мудҳиш жимликка кулоқ солиб, тирноқларигача жимирлаб бир лаҳза турди, кейин гўё бурчак-бурчакдаги сояларни чўчитиб юборишдан кўрққандай, оёқ учида

юриб, токчалардаги шамларни ёкди... Қоронғи хона ёришиб, тилла суви юритилган нозик безаклар гўё жон киргандай яркираб кетди... Шаҳзода аъзойи бадани бўшашиб, ўзини яна тилла курсига ташлади-ю, бошини қўллари орасига олди...

“Унга не бўлди? Нечун юраги тузоққа тушган қушдай питирлайди? Нечун кўнглини бу мудҳиш кўркув чулғаб олди? Недан кўркади? Алҳол барча хавф-хатарга чек қўйилмадими? Эндиликда бутун Мовароуннаҳрга ҳокими мутлақ бўлмадими? Халлоқи олам унга саховат қилиб, явми саодатга еткармадими? Ё амир Султон Жондор келтирган шум хабар уни кўрkitиб юбордими?..”

Йўқ, у кун бўйи амир Жондорнинг йўлини кўзи тўрт бўлиб пойлади. Ҳар сафар эшик такиллаб, бўсағада балхий саройбон кўринганда юраги бир ҳаприкиб, ўрнидан туриб кетар, ундан “амир Жондор!” деган сўзни кутар, бошқа бир кимса ташриф буюрганини эшитганида эса, ҳафсаласи пир бўлиб, жойига ўтириб қолар эди. Ниҳоят, тун ярмидан оққанда эшик тўсатдан шитоб билан очилиб, амир Султон Жондор кириб келди.

Амир, елкасида қора хуржун, ойсимон эгри қиличини эшикка шарақлатиб уриб, шахт билан кириб келди-да, пойгакка тиз чўкиб, сажда қилди. Шаҳзода юраги томоғига келиб тикилгандай туюлиб, лабларини зўрға кимирлата олди: “Сўзла!..”

Соҳт-сумбати келишган амир Султон Жондор, барваста қаддини ростлаб, кафтининг қирраси билан томоғини ишқалади: “Бошини танидан жудо қилдик!”

Шаҳзода, аъзойи баданини совуқ тер босиб: “Қайда?” деб шивирлади. Амир Жондор елкасидаги хуржунни “турс” этиб ерга ташлади-да, уни кавлай бошлади. Шаҳзода юраги музлаб орқага тисариларкан: “Йўқ, йўқ! Кўрсатма!” деган маънода қўл силтади. Амир Жондор ғалати кулимсираб, хуржуннинг оғзини ёпаркан: “Қайга дафн этурмиз?” деб сўради.

Шаҳзода бу машъум хабарни қанчалик сабрсизланиб кутмасин, нечундир дафн тўғрисида ўйламаган эди. Нима дейишини билмай тили лол бўлиб қолди.

– Гўри Миргами? – деди амир Жондор шивирлаб, шаҳзода яна саросима ичида бош чайқади: “Йўқ, йўқ! Асло!”

– Балли сизга, давлатпаноҳ! – деди амир Жондор. – Дини Муҳаммадийга қилич кўтарган бу дажжолни фотиҳи музаффар макбарасига дафн қилсак гуноҳи азимга қолурмиз. Уни бединлар яси бўлмиш ўз мадрасасига ерламоқ даркор...

Шаҳзода ижирғаниб, қўл силтади.

– Бас! Не қилсанг-да, тезроқ қил. Лекин тирик бир жон билмасин!

Амир Жондор кўзини қисди.

– Туя кўрдингми, йўқ, бия кўрдингми, йўқ, пушти паноҳ!

Амир ғалати ишшайганича орқаси билан юриб чиқиб кетди. Шаҳзода эса устидан тоғ ағдарилгандай бўлиб, ўзини олтин тахтга ташлади.

– Оллоҳга шукур. Мана энди...

Ногаҳон қибла томондаги деворга тутилган ипак парда орқасида бир нима ғичирлагандай бўлди... Шаҳзода шитоб билан ўгирилиб қаради. Ҳа, парда чиндан ҳам қимирлар эди!..

Шаҳзода кўзлари ола-кула бўлиб, жон ҳолатда қиличини кинидан суғуриб олди-ю, бир сакрашда тўрга ўтиб, парда қимирлаётган жойни кулочкашлаб чопди... Махфий эшикнинг кулфига теккан қилич, юлдуз сачратиб, шарақлаб кетди. Парда кесилган жойда қуйма пўлат эшик қорайиб кўринди: ҳеч ким йўқ эди!..

Шаҳзода пешанасидан шиғиллаб оккан совуқ терни сидириб ташлаб, ўзини яна курсига отди.

“Вожабо! Унга не бўлди? Нечун титрайди? Нечун изтироб чекади? Падари бузруквор аталмиш бетавфик шоҳ қатл бўлса, шаҳзоданинг гуноҳи не? Уни қатл қилган ўз ғаними Сайид Аббос эмасму? Ким унга дини исломга муқовамат қилиб, барча уламойи забардастлар, сайидлар, барча уммати мустафони ҳақорат қил деди?.. Парвардигори оламнинг қаҳридан кўркмай, арши аъло ҳисобланмиш коинот сирларини очмоққа жазм этган экан, ўз жазосини олди. Зотан, шаҳзода ундан, қиблагоҳ деб аталмиш бу бемехр мутақаббир шоҳдан не яхшилиқ, не меҳр-саховат кўрибдики, унга қуйнади? Падар бўлиб, бир маротаба бағрига

босмади, ўғлим деб бошини силамади! Бор меҳр-саховатини, бор ширин сўзини фарзанди аржуманди шахзода Абдулъазизга бахш этди. Уни суйди, бағрига босди. Абдуллатифни эса, бемеҳр, бағритош энагаси Гавҳаршод бегимнинг тарбиясига топширди. Кўхлик бўлса ҳам – чехраси совук, юпка лабларига табассум кўнмайдиган бу шаддод хотин эса, уни нечундир болалигиданок ёмон кўриб қолди. Гавҳаршод бегим барча набиралари орасида ёлғиз Мирзо Бойсунқорнинг арзанда фарзанди хомсемиз Алоуддавлани суяр, ёлғиз уни эркалар, сирдош тутар эди. Абдуллатиф эса бобоси Шохрух Мирзонинг дабдабали муаззам саройида тирик етимча бўлиб, кўнгли ўксиб ўсди... Болалиги ҳам майли, йигит бўлганида не иноят, не яхшилик кўрди бу отадан? Бузруквор ҳисобланмиш бу зот уни ҳамиша камситиб, ҳамиша таҳқирлаб, суюклиси Абдулъазизни улуғлашга ҳаракат қилди. Билъакс, Абдуллатифнинг Тарноб жангида кўрсатган жонбозлигини, унинг Алоуддавла устидан қозонган фатҳи нусратини Абдулъазизнинг ғалабаси деб, фатво берармиди? Башарти ўшанда, Тарноб қирларида Мирзо Абдуллатиф ўз суворийлари билан сурон солиб келиб, падарига ёрдам кўлини чўзмаганда аҳволи не бўлур эди унинг? У ҳам майли. Алоуддавлани тор-мор этиб, Ҳиротни забт этганда не қилди? Ихтиёридин қалъасига яшириб қўйган Абдуллатифнинг тилла ва жавоҳирларини тортиб олмадими? Хазинага тилла керак, деган баҳонада, унинг барча бойлигини, бобоси Шохрух Мирзо инъом этган қимматбаҳо буюмларини, барча зебзийнатларини, Амир Темурдан қолган олтин маъбудаларни – барини тортиб олиб, Самарқандга жўнатмадими? Униси ҳам майли, сал ўтмай, куч тўплаб келган Алоуддавла Ҳиротни камал қилганда, падар бўлмиш бу зот унга ёрдам кўлини чўздими? Йўқ, ёрдам қайда? Алоуддавла Ҳиротни забт этгач, унинг – Абдуллатифнинг кўнглини кўтарган бўлиб, Балхни берди-да, ўзи шу шон-шавкати, шу маҳобати билан Мовароуннаҳрга бикиниб олди. Унга арзимаган Балхни бериб, гўзал доруссалтанани фарзанди муниси Абдулъазиз тасарруфига топширди...

Шахзода бўлиб ўтган низо-нифоқларни эслаган сайин, томир-

томирларида қони жўш уриб, ўрнидан туриб кетди. У кечадан бери шу ўйлар билан ўзини тинимсиз қамчилар, кўнглига туккан ҳамма кек, ҳамма адоватни эслашга тиришар эди. Шундай қилмаса қалбини аллақандай шубҳа кемира бошлар, бу шубҳалар кўнглининг бир четида мудраб ётган илик эсдаликларини кўзгаб, пушаймонга айланишидан кўрқар эди.

“Ҳа, падари пок аталмиш бу зот унга бирор-бир яхшилик қилмади! Билъакс, унинг шон-шавкатига, доврўғи ва лашкар-бошилик салоҳиятига рахна солди, холос... Охирги учрашувда эса шукрона билдириб, унга оқ фотиҳа бермоқ ўрнига ёмонликни башорат қилди. Ўз қиблагўҳига қилич кўтарган зурриёт абадул-абад барака топмас, деди. Унинг қилич кўтарганини бу бетавфик ота қайдан билди? Бу сирни унга ким очди? Букун тунда содир бўлган шу ишни эрта Самарқанд аҳли эшитса не дейди? Бу мунофик Сайид Аббос билан бадхоҳ амир Жондорга инонса бўлурму? Боя амир нечун кўзини қисиб ишшайди?..

Шаҳзода, тўсатдан хаёлига келган мудҳиш шубҳадан карахт бўлиб, турган жойида қотиб қолди:

“Ҳа, ҳа, бу қаттол амирнинг ишшайиши бежиз эмас. Унинг совуқ башарасида, қисик кўзларида, қалин пўрсилдоқ лабларида ёмон бир ифода бор. У гўё ҳамма сир-асрорингдан воқифман, энди қўлимда бир ўйинчок бўлурсен, дегандай қилмадимми? Тўхта! Бу сирни кимлар билади? Сайид Аббос, амир Султон Жондор, уч-тўрт навкар ва яна кимлар! Ҳа, дарвоқе, хожа Муҳаммад Хисрав бор! Лекин хожани кўрқитиб қўйилса бас, олтмишдан ошган такводор қол, тилини тийиб гунг бўлур. Лекин қолган бадхоҳлар... – Шаҳзода тўсатдан хаёлига келган фикрдан ўзи ҳам чўчиб, тахт агрофини гир айланиб чикди. Лекин ўз ихтиёрига қарши кўнглининг бир четида туғилган бу мудҳиш ният тобора ойдинлашиб, қатъий қарорга айланди; ҳа, бу кун тунда рўй берган воқеани сир тутишнинг ёлғизгина йўли бор: бу воқеанинг шоҳиди бўлган, Мирзо Улуғбекни қатл қилишда иштирок этган кимки бор, барчасининг боши олинмоғи, барчаси маҳв этилмоғи даркор. Бу ишни олдин амир Султон Жондорга топширмоқ керак, кейин унинг ўзини гумдон этмоқ даркор...”

Шахзода шитоб билан юриб бориб эшикни очди.

– Ким бор?

Курсида ғужанак бўлиб, ухлаб қолган балхлик саройбон апил-тапил ўрнидан туриб таъзим қилди.

– Маъзур кўргайлар, кўзим илиниб...

– Амир Султон Жондор тархонга чопар йўлланг! Дарҳол етиб келсин!

Саройбон бошини куйи эгди.

– Давлатпаноҳ ижозат этсалар, бомдод намозини ўқиб олсам...

“Тонг отибдир-да, ўзингга шукур, парвардигори олам!” – Мирзо Абдуллатиф енгил тортиб бош ирғади:

– Маҳрамларга айтинг: оби таҳорат келтирсин!

Шахзода махфийхонага ўтди ва мрамар обрез ёнига чўнқайиб таҳорат олди, кейин худди жанг-жадал пайтидагидай зарбоф тўнини кибла томондаги бурчакка ёзиб, саждага бош кўйди. Намоздан кейин кўзларини юмиб ва хаёлан кўкка тавалло қилиб, ҳифзи ҳимоят тилаб узок ўтирди. Ниҳоят, кўнгли хиёл таскин топиб, энди ўрнидан кўзгалган эди, кўшни хонада икки кишининг тапир-тупур олишаётгани эшитилди. Мирзо Абдуллатиф зарбоф тўнини йиғиштириб апил-тапил ўрнидан турди. Шу пайт эшик шарақлаб очилиб, остонада... шахзода Абдулғазиз пайдо бўлди.

Яланг бош, яланг оёк, тиззасига тушган кўк шойи кўйлагининг ёқаси киндигигача йиртилган Абдулғазиз, кўркув ва ғазабдан олақула бўлиб кетган кўзларини Абдуллатифга қадаганича, эшикдан кирган жойда тўхтади.

Унинг ияги қандайдир осилиб қолган, тишлари бир-бирига тегмай шак-шак қилар, дир-дир титраган ногирон, коқ суяк вужуди, ёниб турган кўзлари шундай ваҳимали ва аянчли эдики, Мирзо Абдуллатиф қиличини маҳкам ушлаганича, беихтиёр орқага тисарилди.

“Ё раб! Бунга не бўлди! Ақлидан озиб, телбаланиб қолдимۇ? Ҳибсдан қандай чикди, бу телба? Қандай кирди бу ерга? Ким киритди?”

Абдулъазиз дир-дир титраган кўли билан жундор кўкрагини силаганича бир кадам олдинга юрди, ияги қалтираб:

– Ппадари буз... бузрукворимни не қилдинг? – деди. – Сен... қкотил!

“Эшитган! Қайдан эшитган? Ким айтган бунга?”

Абдуллатиф қиличини кинидан суғуриб, овозининг борича:

– Ким бор? Саройбон! – деб бақирди.

– Ўз киблагоҳига қилич кўтарган сендай рразил ххунрезни нечук ер ютмайди? Нечук осмон ағдарилиб ббошингга ттушмайди? – Абдулъазиз, тақир бошини сарак-сарак қилиб, кўзлари совук чакнаб, яқинлашиб келарди. Абдуллатиф деворга суянганича қиличини кўтарди, лекин Абдулъазиз тўхтамади, у ҳамон ияги қалтираб, тишлари шақиллаб яқинлашиб келарди. – Ммехрибон, ббузрукворим!.. Не қилдинг уни? Не қилдинг, малъун ппадаркуш?.. – Абдулъазизнинг кўзларидан тиркилаб оққан ёш томчилари қорайиб кетган сўлғин юзини селдай ювиб, таралмай патак бўлиб кетган соқолига қуйиларди.

“Ҳозир чопамен! Чошиб ташлаймен!” – ўйлади Мирзо Абдуллатиф, кўрқув аралаш совук журъат билан. У деворни пайпаслаганича орқага тисариларкан, эшиқда пайдо бўлган балхлик саройбон билан ясовулбошини кўриб, овозининг борича бақирди:

– Ушла бу телбани! Ушланглар!

Боя шаҳзода Абдулъазиз билан олишганда бахмал тўнининг ёқаси тилка-пора бўлган саройбон билан ясовулбоши югуришиб келиб, Абдулъазизга тирмашишди. Абдулъазиз уларнинг кўлидан чиқишга уриниб, талпинаркан:

– Ҳҳазар! Алҳазар, ссендай ппадаркушдан! – деди хириллаб. – Барча авлиё ва анбиёларни шафе келтириб, қасамёд қиламен: ббошингни олиб, оёғингдан ддорга осамен. Ммен осмасам, иншооллоҳ, оллонинг қахрига йўлиқасен! Ер ютар сени! Ер!

– Олиб кет, бу телбани! Олиб кет ё ҳозир чошиб ташлаймен!

– Чоп! Ўз киблагоҳини чопган қаттол, мени ҳам чоп! – Ғазаб ва аламдан кўзлари қонга тўлган Абдулъазиз, жон талвасасида эшиқка тармашди, лекин балхлик барзанги ясовул уни бир юлкишда

эшикдан узиб, судраб олиб чикиб кетди. Шахзоданинг кўз ёши аралаш бўғиқ овози кўшни хонадан хириллаб эшитилди:

– Малъун ппадаркуш! Арвохлар ққарғишига йўликасен! Ер ютадур сендай оқпадарни! Ер ютадур!..

Мирзо Абдуллатиф, ловиллаб ёнган пешанасини олтин тахтнинг муздай суюнчиғига кўйди.

“Эй дариг! Аклидан озган бу телба қайдан эшитди? Ким айтди унга? Қай тешикдан таралди бу машъум хабар? Уни ҳибсда ётган бу телбага етказган азозил буткул доруссалтанага, буткул Мовароуннаҳрга таратмасму? Бу малъун ғанимларнинг рақобат ва адоватларидан ўзинг асрагайсен, ўзинг бадном қилмагайсен, худованди карим! Буткул сарой қаззоб бадхохларга тўла! Ҳар қадамда риёкор фосиқлар кўлагаси! Кимга инонмоқ, кимга суюнмоқ даркор бу машъум салтанада?...”

Шахзода чўғдай қизиган пешанасини олтин тахтнинг совук суюнчиғига тираганича узоқ ўтирди. Кўзлари юмук, юрагида мудхиш кўркув, истиғфор айтар, кўкка тавалло қилар, хаёлан ялиниб-ёлворар, лекин қулоқлари тагидан шахзода Абдульазизнинг хириллоқ овози кетмас эди: “Малъун ппадаркуш! Иншооллох худонинг қахрига йўлиқурсен. Ер ютадур сени! Ер!..”

Мирзо Абдуллатиф хонада оёқ товушларини эшитиб, зилдай бошини кўтарди. Тепасида амир Султон Жондор турарди... Шахзода унинг қандайдир бесаранжом кўзларини, нечундир ғалати ишшайган дўрдоқ лабларини кўрди-ю, ёқасидан ушлаб, силкиди.

– Сенинг қабих кирдикорларингни буткул доруссалтана, буткул Мовароуннаҳр-биладур! Кимдан чиқди бу шум хабар? Ким таратди уни?

Амир Султон Жондор ранги ўчиб, бошини ликиллатди.

– Меҳрибони бошафқат! Ўлимдан хабарим бор ва лекин...

– Ва лекин бундан хабаринг йўқдур! Ул диёнатсиз шохни сен қатл қиласену, мен бадном бўламен, иблиси лаин!

Амир Жондор оғир ҳансиради.

– Сўзимда бир ёлғон бўлса тепамда ҳақ таоло турибдур, шахзодам!

– Йўқол кўзимдан, иблис! – Мирзо Абдуллатиф юзи бужмайиб, амирнинг кўкрагига мушт урди. Амир Жондор орқаси билан тисарилиб бориб, деворни ушлаб қолди.

Мирзо Абдуллатиф кўлини орқасига қилиб, кенг хонани бир айланиб чиқди. Тахтнинг ёнидан ўтаётиб деворга тутилган ҳаво ранг ипак парданинг боғичини силтаб тортди. Парда очилиб, юқоридаги дарчадан ерга бир жом нур кўйилди-да, хонанинг фируза ранг шифти, деворларидаги нозик бўёқлар, тепадаги олтин қандил ял-ял ёниб, чарақлаб кетди, ерга тўшалган шерозий гиламлар қирмизи ранг товланиб, кўзни камаштирди. Мирзо Абдуллатиф беихтиёр тўхтаб, дарчадан кўринган бир парчагина мовий осмонга, осмонда дўмбалок ошиб учган иккита каптарга тикилиб қолди. Наҳот ғурбатга тўла бу оламда шундай тиниқ осмон, шундай мўъжаз каптарлар, шундай чарақлаб турган офтоб бўлса?..

Мирзо Абдуллатифнинг дилида ҳасадга ўхшаган бир нарса милт этди. Лекин бурчақда турган амирга кўзи тушди-ю, юмшаган юраги яна музлаб кетди. Амир Жондор, гарчи бошини осилтириб турса ҳам, унинг важоҳатида қандайдир совуқ, қаттиқ таҳқирланган одамларда бўладиган бўлакча бир викор бор эди.

“Суянган тоғим ёлғиз шу амир... эҳтиёт шарт!”

Шаҳзода бирдан шахтидан тушиб:

– Хўш, амирим, сўзланг, – деди “сиз”лаб. – Не бўлди?

Амир Жондор ковоғи очилмай:

– Дафн этдик! – деди. – Бир бандани мўъмин кўрмасин деб, мадраса ҳовлисининг бир бурчига ерлатдим, пушти паноҳ...

– Кимлар бор эди маросимда?

– Кимлар?.. Сайид Аббос билан тўрт нафар навкар...

– Ҳм... – Мирзо Абдуллатиф сийрак муртини силаб, амир Султон Жондорга синовчан тикилди. У бир дақиқагина иккиланиб турди, сўнг бир-бир босиб амир Жондорнинг ёнига борди.

– Сўзимга қулоқ солгайсиз, амир Жондор! Кимки... – Шаҳзода “қатл” дейишга тили бормаи, сўз кидириб пешанасини тириштирди. – Кимки бу юмушнинг тепасида турган бўлса... барининг боши кетмоғи даркор...

Амир Жондорнинг мўйлови диккайиб, кўзларида ҳадиксираш аломати кўринди.

– Бари... барининг боши кетмоғи даркор?..

– Кўркманг, сиз эмас, бошқаларни айтамен... Сиз менинг энг ишонган амирим, суянган тоғим, ўнг кўлим бўлурсиз. Шу сабабдан бу юмушни сизга топширамен. Нечун индамайсиз? Бошқа чора йўқ, амир! Зеро, бу ҳодисадан бир кимарса бохабар бўлса икковимиз ҳам бадном бўламиз...

– Давлатпаноҳ... Даҳрий шоҳни қатл қилган сиз эмас, Сайид Аббос! У ўз қиблагоҳи учун хун олмоқ азмида қилгандур бу ишни!

– Бас! Биз ҳам уни қатл қилмоғимиз керак!.. Сайид Аббос қайда?

– Пушти паноҳимга юкунмоқ ниятида дарвозада ер ўпиб ўлтирибди...

– Дарҳол ҳибсга олгайсиз! Шерикларига кўшиб шу бу кун... – шаҳзода “бошини ол!” деган маънода кафтининг киррасини томоғига ишкади. – Шу бу кун. Англадингму?

Амир Жондор ранги ўчиб бош ирғади.

– Тождоримнинг амири вожибдур!

– Балли, амирим! Доруссалтанада не сўз, не хабар бор? Ҳар кун етказиб тургайсиз. Каломим аёнму?

– Аён, пушти паноҳ... – Амир Жондор бошини кўтариб шаҳзодага каради ва яна боягидай ғалати кулимсираб кўйди. – Доруссалтанада не сўз, не хабар бор – шайх Низомиддин Хомуш ҳазратларидан сўрамоқ даркор. Зеро, ул табаррук зотнинг муридлари билмаган сўз, кирмаган тешиги йўқдур.

Мирзо Абдуллатиф “маъкул” деган маънода бош ирғади.

– Шаҳзода Абдулла билан Мирзо Абу Сайидга эҳтиёт бўлгайсиз!

– Оёқ-қўлларини кишанлаб зиндон қилганмиз, давлатпаноҳ, – деди амир Жондор.

– Саройбонга айтинг – кирсин!

Бу унинг “кетавер” дегани эди. Амир Жондор қўл ковуштир-

ганича орқаси билан юриб, чиқиб кетди. Кетма-кет, бўсағада саройбон пайдо бўлди.

– Ул телба шахзода... нечук унга саломхонага кирмокка ижозат бердинг?..

Балхлик занжисифат саройбон кимхоб тўнининг йиртилган ёкасига ишора қилди.

– Пушти панох!..

– Ясовуллар қайда эди?

– Ясовуллар шахзоданинг йўлини тўсмокка журъат қилмайдур, давлатпанох...

– Ҳм... баковулларга айт... овқат ва шароб келтирсин!

Саройбон қўл қовуштирганича саломхонадан чиқди.

“Телба шахзоданинг сўзларини бу ҳам эшитди. Ясовулбоши ҳам эшитди... Буларни ҳам йўқ қилмок даркор...”

Мирзо Абдуллатиф кўнглига келган бу мудҳиш фикрдан ўзи ҳам чўчигандай, бўшашиб курсига ўтирди.

4

Бир ҳафта ўтди. Бир ҳафтагача шахзода саройдан чикмади, тахтдан бир қадам жилмади, ҳеч кимни қабул қилмади, фақат амир Султон Жондор билан Балхдан келган энг яқин маҳрамлари ва лашкарбошиларидан бир неча кишинигина ҳузурига киритар, шулар билан маслаҳатлашар, бошқа бирор кимсани йўлатмас эди.

Иккинчи куни тун ярмида амир Жондор яна кора хуржун кўтариб кириб келди. Хуржунда Сайид Аббоснинг ок латтага ўралган боши бор эди.

Мирзо Абдуллатиф “кўрсат”, деб ишора қилди. Лекин амир Жондор қовоғини солганича қонга бўялган юм-юмалоқ тақир бошни патак соқолидан ушлаб, хуржуннинг кўзидан суғуриб олганида тирноқларигача музлаб: “Йўкот! Йўкот!” деб бақириб юборди.

Амир Жондорнинг уддабуронлиги ва шафқатсизлиги шахзодани ҳам ҳайратга солди, ҳам қандайдир ҳадиксиратиб қўйди.

Лекин амирнинг содиқлигини ҳисобга олиб, олдинги режасидан, уни ҳам пинҳоний йўқ қилиш ниятидан қайтди. Амирни “муқаррабус султонлар”⁴⁷ қатори саройда қолдириб, Абдулғазизни ҳам унинг кўли билан қатл эттиришни кўнглига тугиб қўйди.

Шаҳзода Мирзо Улуғбекнинг ўлими ҳақида гап тарқатиши мумкин бўлган Сайид Аббосдан, қутулсам кўнглим таскин топар, деган умидда эди. Лекин амир Жондор хуржунни кўтариб чиқиб кетиши билан яна ўша машъум васваса ёпирилиб келиб, иродасини қарахт қилувчи бир кўрқув юрагини чулғаб олди. У қанча ҳаракат қилмасин, нигоҳи олдидан патак соқоли қонга бўялган, юм-юмалок тақир бош кетмасди, бир лаҳза кўзи илинса гўё тепасида биров тургандай бўлиб чўчиб уйғонар, бурчак-бурчакларда қора кўлагалар яшириниб тургандай салгина шарпага юраги ўйнаб кетарди.

Мирзо Абдуллатиф бир-икки кундаёқ лунжлари ўйиб олингандай ичига ботиб, кўзлари катта-катта бўлиб, чўпдай озиб кетди. Лекин дардини бировга айтишдан, кечалари ёнига одам чақиритишдан чўчир, бу оғир, мудҳиш дардга учраганини бошқалар билиб қолишидан, сарой ва доруссалтанада ёвуз гап тарқалишидан ҳадиксирар эди... Гоҳи шаҳзода вужуд-вужудини қақшатган бу васвасадан қутулиш умидида кечалари коса-коса шароб ичар, лекин шароб ҳам ёрдам бермас, билъакс, бир лаҳза енгил тортидан кейин, хаёлини аввалгидан ҳам зимистон, куз булутидай совуқ ўйлар чулғаб оларди...

Бу кун кечкурун яна ўша бадбин, совуқ васваса ёпирилиб келаётганини сезган шаҳзода, ҳарамдан қанизлар чақиртиришга аҳд қилди. У отасининг ҳарамидида гўзал қанизлар кам эканини билар, лекин шаҳзода Абдулғазиз ҳуснда беқиёс бир оҳуни қўлга туширганини эшитган эди. Шаҳзода шу оҳуни чақиртирмоқчи бўлиб турган эди, эшик очилиб, балхлик саройдон кириб таъзим қилди:

– Шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари ташриф буюрмишлар...

⁴⁷ Муқаррабус султон – энг яқин маҳрам.

Шаҳзода негадир юраги “шиғ” этиб, саройбоига зимдан кўз ташлади. У шайхнинг хайрихоҳлигини билса ҳам, бир ҳафтадан бери муршиди муқтадо, деб кўл берган пири билан кўришмаган эди. Шайх доруссалтанадаги ҳамма воқеалардан воқиф бўлмоғи керак, ҳозир нима дер экан, намозшомдан кейин ташриф буюришдан муддаоси не?

– Айтинг, марҳамат қилсинлар...

Шаҳзода шошқалоклик билан уст-бошини тузатди. Деворга суяб қўйилган олтин курсини якинроқ суриб, ўзи тахтга чиқиб ўтирди. Лекин эшикда кўк бахмал тўн устидан оқ шойи ридо кийиб, бошига қора така устидан симобий дастор ўраган шайх ҳазратларининг новча, келишган қадди-комати кўринганда беихтиёр ўрнидан турди. У шайх келиб кўришар, деган умидда бир зум кутди. Лекин шайх Низомиддин Хомуш қўлида қаҳрабо тасбеҳ, оппоқ кошлари остига яширинган тийрак кўзларини сал қисиб, эшикда жимгина тикилиб турарди. Шаҳзода унинг истикболига чиқиб камоли эҳтиром билан салом берди ва олтин курсига таклиф қилди. Лекин шайх ҳамон ўткир кўзларини ундан узмай қадалиб турар, оппоқ, хушсурат чехрасида, калин кошларининг чимирилишида аллақандай қаҳр, йўқ, қатъият бор эди. Шаҳзода совқотгандай эти жунжикиб кетди. Ниҳоят, шайх қаҳрабо тасбеҳ ушлаган кўлларини кўтариб, кўзларини юмиб, узун дуо қилди:

– Илоҳим шаҳнатун нажаф, ҳумоюн олийларининг имонини басаломат қилгайсен, балонг юкини кўтармоққа қувват ва муҳаббатнинг меҳнатини тортмоққа сабот бергайсен... Илоҳи омин!..

Шайх, юзига фотиҳа тортиб, юмшоқ курсига ўтираркан:

– Сенга не бўлди, саломатлигинг бахайрму, шаҳзодаи жувонбахт? – деб сўради. Унинг овози паст, лекин ўктам эди.

– Алҳамдиллаллох, бахайр, пирим...

– Ё бир дардга чалиндингму, тождори мусулмон?

Шаҳзода бирдан енгил тортиб, чуқур тин олди.

– Ҳа, бош оғриғи қийнайду, пирим...

– Бош оғрийдурму ё азозил дилиннга васвас солибдурму, шаҳнатун нажаф?

“Ё, худованди карим, кўнглимдагини қайдан билади?”

– Агарчи шайтон васвас қилса, лайлу наҳор⁴⁸ Оллоҳга ҳамду сано ўқиб, арзи ихлосни адо қилиб, бари андуҳни кўнглингдан ҳайдагайсен, шаҳзода. Валлоҳи аълам биссаваб. Зероким, ул шоҳи шарирнинг ажри интиҳоси дини Муҳаммадийдин юз ўгириб, даҳрийлик йўлини тутган барча муртадларга сабоқ бўлғай!.. – Шайх Низомиддин Хомуш шаҳзодага синовчан тикилиб бир зум жим колди, сўнг, тўсатдан:

– Сайид Аббосни ҳибсга олибсен, деб эшитдим, нечун? – деб сўради.

“Калласини олинганини эшитмабди! Эшитса не дейди?”

– Сабаби... бандаи ожиз шаънига ҳар хил фиски фасод сўзлар тарқатибдур...

– Сенинг шаънингга фиски фасод сўз таратган Сайид Аббос эрмас, бетавфик шоҳнинг бетавфик шогирдларидур, ўғлим!

Шаҳзода ялт этиб қаради. Шайх, кўлидаги музайян тасбехини битта-битта ўгириб, бир нуктага тикилиб ўтирар, оппоқ, хушсу-рат чехрасида, ярим юмуқ кўзларида, бутун важохатида бўлакча бир қатъият, куч, ирода бор эди.

– Бу шогирдлар кимлардур, ҳазратим?..

– Бу мисри муаззамда⁴⁹, – деди шайх унинг саволига жавоб бермай, – неки фиску фужур, неки гуноҳ юмушлар бўлса, тожу тахт ва салтанат осойишталигига қарши неки фитна-фасод бўлса – бари илм аҳлидан келур, бари даҳрийлик йўлини тутган фо-зилу фузалодан келур, шаҳзода! Муртад шоҳ маҳв этилиб, саво-би азим иш бўлибдур ва лекин анинг шогирдлари, кофир шоҳ яратган мадраса-ю, макрух кутубхонаси, шақийлар уяси бўлмиш расадхонаси аҳли мўъминлар кўзига чўп бўлиб, маҳобат тўкиб турибдур!

Шайх ер остидан шаҳзодага бир караб олди. Шаҳзода кўллари-ни тиззаларига қўйиб, бир нуктага тикилиб ўтирар, унинг озиб, қорайиб кетган юзидан қони қочган, лаблари қисилган эди.

⁴⁸ Лайлу наҳор – кечаю кундуз.

⁴⁹ Мисри муаззам – буюк шаҳар.

– Шахзодаи навжувон!.. Мирзо Улуғбекнинг суюкли шогирди бўлмиш Али Кушчи деган баттолни танирсен?

Шахзода бош ирғади: “Таниймен”.

– Муҳаммад Тарағайни йўлдан оздирган бул иблис шоир расадхонада ўлтириб, ҳануз уммати мустафони йўлдан оздирур, шахзода. Бандаи ожиз бир сўз эшитдим: бул муртад аллома расадхонадаги маъжусийлар ва бединлар битган барча китоблар ила қўлёмаларни олиб чиқиб, яширган эмиш...

– Қайга яширадур?

– Қайга яширганини сендай султони соҳибкирон билмаса, фақир қайдан билурмен? – Шайх биринчи марта мийиғида кулимсираб, шахзодага қаради. У жўрттага “Султони соҳибкирон” деди ва бу гапи шахзодага ёққанини сезиб, давом этди:

– Тағин бир хабар бор, шахзода. Ҳазинадан бобонг амирул-мўъмин... – тангри таоло аларга фирдавси аълони макон қилгай! – Бобонг Амир Темур жавоҳироти йўқолган эрмиш... Бул сўз муҳаққакму?

Шахзода бош ирғади: “Ҳақиқат”.

– Балли! Муртад шоҳ бул жавоҳиротни яширмоқ ниятида шогирди Али Кушчига берган эрмиш. Ул диёнатсиз баттол эрса, бу ганжни куфр китобларга қўшиб яширган эрмиш! Бу ишдан вокифи асрор икки кимса бордур. Бири – Мирзо Улуғбекнинг шогирди бўлмиш мавлоно Муҳиддин. Беайб парвардигор. Ул зот ўз гуноҳларига иқрор бўлиб, ҳақ йўлга қайтгандур. Сўнгра Оллоҳ гадойи Довулбекдурким, маъқул кўрсанг уни саройга йўллаймен. Ясовул қилиб олсанг, қобили бедод⁵⁰ кулинг бўлур.

– Бош устига, пирим...

Шайх Низомиддин Хомуш қўлларини олтин курсининг суянчиғига тираб, ўрнидан турди. Унинг чехрасидаги бояги катъият ва норозилик оталарча бир мулоимлик билан алмашган, зёро, шайх бу суҳбатдан бениҳоят мамнун эди. Дарҳақиқат, Шайх ҳазратлари Мирзо Улуғбек билан мана шундай сўзлаша олармиди? Унга мана шундай шафқатсиз гапларни айтишга журъат эта

⁵⁰ Қобили бедод – жафоларга қўнувчи, муте.

олармиди? Журъат этганда ҳам у такаббур шох шаҳзодадай мутелик билан бош эгиб, сукут сақлаб ўтирармиди? Мутелик қайда? Билъакс, дарҳол мубоҳасага ўтар, илми каломдан ваъз ўқиб, ақл ўргатар эди. Шаҳзода эса... Шайх ҳазратлари у билан бир йилдан бери мухорабада⁵¹ бўлиб ўз измига тушириб олган бўлса-да, уни бунчалик мулойим бўлади, деб ўйламаган эди. Ҳар қалай, бошда, тахтни олишда тавозе билан қўл қовуштириб турса-да, тахтга ўтиргандан кейин темурзодалигини кўрсатар, деб ўйлаган эди. Йўқ, шаҳзода нечундир васвасага тушиб, ипакдай майин бўлиб қолибди. Шундай бўлгани ҳам маъкул. Мирзо Улуғбекка ўхшаб такаббур бўлса борми?

– Шаҳзодаи жувонбахт, – деди шайх Низомиддин Хомуш, боягидан ҳам мулойимрок товушда. – Башарти лозим кўрсанг тағин бир насиҳатим бордур.

– Бош устига, пирим. Фақир сизнинг насиҳатингизга ҳамиша мусалламдурмен⁵²...

– Сен фақир эрмас... Ас салотин зиллоллоху фил арз, инчунин, худованди каримнинг ердаги соясидурсен, шаҳзода. Мана, динул ислом йўлида, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом йўлида устувор турганинг сабаб, иншооллоҳ, тангри таолонинг иноятига мушарраф бўлдинг, явми саодатга етиб, фирдавсмонанд бул элга султонун салотин бўлдинг, эндиликда бул диёнатсиз илм аҳлини, даҳрийликка юз тутган барча галаи сакларни маҳв этмоқ, алар битган барча куфр китобларни ўтда ёкмоқ – сен учун вожибул имтисолдур, шаҳзода!

Мирзо Абдуллатиф бош эгиб, таъзим қилди.

– Пурҳикмат насиҳатларингизни дилимга жо килурмен, пирим!

– Лайлу наҳор эсингда тургай! – Шайх қаҳрабо тасбеҳини кўтариб, ҳавода силкитди. – Ё бул бад – аҳдларни қатли ом қилиб, пайғамбаримиз руҳини шод этурсен, ё ҳидоят йўлидан тойган бул бепарҳез галаи саклар сени тожу тахтдан мосуво қилиб,

⁵¹ Мухораба – ёзишма.

⁵² Мусаллам – итоат қилмоқ.

махв этурлар! Ул шайхул машойих эшон Убайдулло Хўжа Аҳрор хазратларининг дуои жонлари ҳам шул эрур. Каломим аёнму, шахзода?

– Аён, пирим.

– Шул букундан кўнглингдаги бул кўҳи ғам⁵³, бул иштибоҳни хайдагайсен, болам, зеро, буткул Мовароуннаҳр аҳли мўъминлари ҳақ таолодан иноят тилаб, сенга дуо қиладурларким, уммати мустафолар дуоси, иншооллох, мустажоб бўлғай!.. Туну кун бул даргоҳда ётмай, доруссалтанани айлангайсен. Валийлар қабрини тавоф айлаб, масжидларга кадам ранжида қилгайсен. Минбаъд, ҳар жума масжиди жомега бориб, хутбаи давлат ўкурсен. Зеро, сендай амирул муслиминни кўриб, барча мўминлар шод, даҳрийлар ва кофирлар эрса, адли адолатингдан бенасиб бўлсин. Илоҳим тақаббул!.. – шайх Низомиддин Хомуш юз сийпаб, фотиҳа килди-да, новча, келишган сумбатини аста тебратиб, эшикка томон юрди. Шахзода уни кузатиб қўймоқчи бўлган эди, – шайх “кераги йўк” деган маънода кўлини кўтарди.

Шахзода ўзини олтин тахтга ташлаб, кўзини юмди. У чарчаган эди, лекин бу чарчоқ бояги дармонни қуритувчи ҳолсизликдан бошқача эди. Мирзо Абдуллатиф аъзойи баданига роҳатбахш бир нарса таралаётгандай бўлиб, мастона сузилган кўзларини очди, очди-ю, ҳайрон бўлиб колди. Назарида, шайх келишидан олдин аллақандай совуқ туюлган бу музайян хона гўё офтоб чиққандай чараклаб кетган, баланд куббасимон шифтнинг фируза бўёқлари, девордаги нафис безаклар, тилла суви юритилган нозик нақшлар, ердаги шерозий гиламлари, гир айлана терилган олтин курсилар, ҳаммаси аллақандай шўх жило сочиб, ярқираб кетган эди.

Дарҳақиқат, шахзода бу муаззам кошона, бу тожу тахт, бу салтанат учун курашган бўлса... барча бепарҳез диёнатсизлар, кофирликка юз тутган барча илм аҳлини қатли ом қилмоқ ниятида курашди. Шафқатсизлик қилса, шариати мустафо буни такозо этди. Недан кўркади?

⁵³ Кўҳи ғам – ғам тоғи.

Мирзо Абдуллатиф тилла шақилдоғини олиб, шақиллатди ва эшикда пайдо бўлган саройбонга юзланиб, қатъий амр қилди:

– Девонбегига айт: дарҳол фармон битиб амир Султон Жондорга чопар юборсин: бу букун расадхонага бориб, Али Кушчи билан унинг шогирдларини ҳибсга олсин!

5

Қаландар Қарноқий бир ҳафтагача уста Темур Самарқандийнинг ғоридан чиқмай ётди.

У кундуз устага карашар, дами босар, чўғда тобланган темирларни сандонга кўйиб, оғир боскон билан уста хоҳлаган шаклларга келтириб берар, қозон-товоқ, чойдиш ва кумғонларни тузатар, қозон қайнатар, хуллас, бир амаллаб кун ўтказар эди.

Тоҳо устанинг ғорига ҳамсоя ҳунарманд ва косиблар, теримчилар, чилангарлар, мисгарлар, суяктарош ва сангтарошлар, сандикчи ва бешиксозлар, михчи ва тақачилар, этикдўз ва гиламдўзлар йиғилишар, устозлари Темур бобога аталган совға-саломларини қўлтиклашиб, оға-ини Қалқонбек билан Босқонбек кириб келишар, шундай пайтларда ўчоқда қора кумғон бикирлаб, суҳбат кизир, доруссалтанадаги барча янгиликлар ўртага ташланар эди. Шаҳарда аҳвол оғир, хусусан, косиб ва ҳунармандларнинг иши касод, дўконлар ҳамон берк, нарх-наво эса, кундан-кунга ошиб борарди. Ахир пировардида гап айланиб яна Мирзо Улуғбек давридаги осойишта замонларга бориб тақалар, шундай пайтларда ёш усталар, айниқса оға-ини Қалқонбек билан Босқонбек қизишиб кетиб:

– Аттанг! Пошшо ҳазратлари биздай камбағалларни ёрдамга чорламади-да! – деб қолишарди. – Барча дарвозаларни така-так ёпиб, бу нобакор шахзодани шаҳарга йўлатмас эдик!

Кўпчилик бу гапларни маъқуллар, Қаландар эса, устоднинг кўз ёши аралаш айтган сўнгги васияти эсига тушиб, ўрнидан туриб кетарди-ю, бир четга чиқиб, уф тортиб ётиб оларди. Ёлғиз уста бошидаги кигиз қалпоғини тўғрилаб:

– Ҳей, хом сут эмган бандалар! – деб кулиб кўярди. – Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр, деганлар. Шаҳар камал

Бўлса кимга қийин? Боз сизу биздай йўқсилларга қийин. Қамал бўлиб, аёну боёнлар чўзилса, биздай йиртиқ чопонлар узилади. Қамалдан сўзламанг, болам!

Бу суҳбатлар билан кун ўтгани билинмас, лекин узун киш кечалари уйкуси қочиб, тонг отгунча тўлғаниб чиқар эди. Аста-секин ҳудудсиз кенгликларга ўрганиб қолган дашт фарзандига бошда ғаройиб кўринган устанинг ғори ҳам қоронғи гўрдай туюлиб, юраги сиқиладиган бўлиб қолди. Гоҳо у тўлиб кетиб, ғордан чиққиси, теварак-атрофдаги қишлоқларни айланиб қайтгиси келарди. Лекин биринчи куни кечасиёқ Мирам Чалабий келиб, Али Қушчининг саломини топширди. “Эҳтиёт бўлсин, шаҳарга чикмасин!”

Қаландар видолашиб кетган куни кечасиёқ расадхонага Қашқир бошлиқ бир гуруҳ дарвешлар келиб, уни роса қидиришган, “топиб берасен”, деб Али Қушчига зуғум қилишган эмиш. Қаландар Қарнокий буни Али Қушчи айтмаса ҳам билар, чунки ғойиб бўлганини эшитган шайхнинг важоҳатини тасаввур қила олар, кечаю кундуз изғиб юрган дарвешларнинг “Ё олло, дўст, ё олло”си ҳам уни ер-кўкдан қидиришаётганларидан далолат берарди.

Сўнги кунларда айниқса кечалари, Қаландар ўз эли, суюкли Қарнокни, болалик чоғлари ўтган қир ва адирларни, балиқ тутиб, чўмилиб юрган тиниқ сойларни, баҳор пайтлари қўйнини до-вуччага тўлдириб ўйнаб ўсган ўрикзор боғларни кўп ўйлайдиган бўлди. Буни ўйлаганида негадир қипчоқлар олиб қочиб кетган суюкли синглисини кўп эслар эди. Баъзан, назарида, синглиси Қарнокқа қайтиб келгандай, қайтиб келиб, Қоровултепа ёнбағридаги улкан гўристонда, ота-энасининг қабри тепасида йиғлаб ўтиргандай туюларди. Гўё синглиси ҳам гўристонда ўтириб уни ўйлаётгандай, хаёлан унга илтижо қилиб:

“Қайда қолдингиз, қайларда юрибсиз, оғажоним?” деб бўзлаётгандай бўларди. – Киндик қонингиз тўкилган элингизни ташлаб қайларда тентираб юрибсиз? Ота-энамизнинг қабрига сиз чироқ ёкмасангиз, ким ёқади, ёлғизим?”

Шу-шу, тонг отгунча мижожа қокмас эди. Кўз олдидан икки сой

Ўргасидаги тепаликка жойлашган кўхна қалъа кетмай қоларди. Қалъа баланд кунгурадор пахса девор билан ўралиб, айланасидан чуқур хандак ўтарди. Қалъа катта эмас, ундаги ҳамма уйлар, тор кўчалар бир-бирига туташиб кетар, томда ўйнаган болалар бир зумда бутун қалъани айланиб чиқишар эди. Эрта кўкламда уйлarning ясси томлари ям-яшил майса билан қопланар, баъзи томларда ҳатто лолакизғалдоқлар очилар, шундай пайтларда том устлари варрак учирган болалар, копток ўйнаган қиз-келинчаларга тўлиб, қалъа аллақандай яшнаб кетарди... Кейин сойнинг у юзидаги Қоровултепага посбонлар қўйилиб, эркаклар ёшу қари баб-баравар кўшга чиқишар, адирларга арпа-буғдой сочишар, боғларда, тоқзорларда ишлашар эди. Ниҳоят, боғлардаги ўриқлар довучча тукканда кишлоқ аёллари, барча қиз-жувон, ёш-яланглар сайилга чиқишарди. Тор қалъада қамалиб ўтган узун киш қунаридан кейин бу сайил ажиб бир шодиёнага айланарди. Ёв бостириб келиб, Қаландарнинг суюкли синглисини олиб қочиб кетган ўша машғум кун ҳам худди шундай яхши бошланган эди...

Уларнинг боғи сойнинг у юзида, “Қоровултепа”нинг шундай тагида, калин қайрағочлар билан ўралган кишлоқ қабристонининг ёнида эди.

У маҳалда Қаландар энди ўн олтига кириб, айна кучга тўлган, кўшни кизларнинг дилига чўғ солиб юрган хушқомат, норғул йигит эди. Отаси ўша куни туякашлар билан Ясси бозорига майда-чуйда олиб кетган эди. Қаландар қора қашқа йўргасини четан араваларига кўшиб, онаси, синглиси ва яна бир гуруҳ кўшни кизларни боғларига ўзи олиб чиқди. Кўйлагининг енгларини биллагигача шимариб, қора тепчима дўпписини чаккасига қўндириб олган Қаландар, очик кўксини шабадага тутиб, тол хипчинини ўйнатиб бораркан, назарида гўё аравада эмас, қанот боғлаб осмонда учиб кетаётгандай туюларди. Чунки аравада, синглисини қуршаб олган дугоналари орасида, кўпдан бери унинг юрагига чўғ солиб юрган ўн олти яшар бир қиз ҳам бор эди... Бошига гулдор кизил дурра ўраган, эгнига бўздан бўлса ҳам, ўзига ярашган кизил кўйлак кийган бу қиз, Қаландар қараганда, катта-катта

хуркак кўзларини қаёққа яширишини билмай, “лов” этиб ёниб кетар, ёнидаги дугоналари эса кийкириб кулишиб, бечорани баттар уялтиришар эди.

Аравалар боғларга етиши билан қиз-келинчаклар садафдай сочилиб кетишди... Қалин ўрикзор ва шафтолизорлар орасида қизларнинг кўк, қизил, сарик рўмоллари лип-лип учарди. Қаландарнинг назарида булар қизлар эмас, кўкатлар орасига сочилган лолакизгалдоқлар, дарахт шохларида учиб-кўниб юрган митти капалаклар эди... У кун бўйи гўё туш кўраётгандай хаёлий бир ҳолатда юрди. У гоҳ қиз-келинчакларга ўчоқ куриб берар, гоҳ сув ташир, гоҳ ўрикка чикиб, довучча отаркан, қиз-келинчаклар орасида фақат кўшни қизни кўрар, улкан боғда ундан бошқа ҳеч ким йўқдай туюлар эди. Қиз ҳам дам-бадам унга мурожаат қилар, гоҳ ўтин ёриб беришини, гоҳ сойдан сув келтиришини илтимос қилар, гоҳ нозланиб, ўрик шохларини эгиб беришини сўрар, лекин Қаландар сал дадилроқ ҳаракат қилса, ўзини чакалакзорларга уриб, кийикдай тутқич бермас эди...

Қискагина баҳор куни гўё ширин тушдай бир лаҳзада ўтди-кетди. Кечкурун товоқларига ялпиз сомса, рўмолчаларига довучча тугиб, кулоқларига бинафшаранг нохатак, чучмўма ва бўтакўзлар такиб олган қиз-келинчаклар яна араваларга чиқишди. Қир ёнбағрида кўклам шабадасидай ёкимтой лапарлар, хазин ёр-ёрлар янгради. Лекин аравалар биринчи боғлардан чикиб, ҳали сойга етмаган ҳам эдики, орқадаги “Қоровултепа” томонидан “Қоч, ҳа, қоч! Ёв келди, ёв!” деган қичкириқлар эшитилди-ю, кўп ўтмай, ер-кўкни от туёқларининг дупури тутди.

Қаландар қора қашқа йўрғасини аёвсиз қамчилаб, аравани тарақлатиб бораркан, бир зум ўгирилиб қаради. “Қоровултепа”да кўринган юз чоғлиқ отлиқлар қилич ва чўкморларини бошлари узра ўйнатиб, аллақандай совуқ кийкириқ билан қора бўрондай бостириб келарди. У ер-бу ерда ёвга қарши от чоптириб бораётган кишлоқ йиғитлари кўринар, лекин улар жуда оз эди. Қир бағрини хотин-халажнинг фарёди, ёш болаларнинг йиғиси тутди...

Қаландар жон ҳолатда атрофига аланглади. Соё бўйинга

арқонлаб кўйилган ва жанг нафасини сезиб, ер депсиниб кишнаётган кимнингдир аргумоғини кўрди-да, йўрганинг жиловини синглисига тутказиб, аравадан сакраб тушди. Бетоқат юлқинган аргумокни нўхталаб сапчиб минди, аравани гир айланиб, чўқморини олди ва энасининг фарёдига кулоқ солмай орқага, ёв томонга от солдириб кетди.

Боғлар орасидан шўнғиб чиққан, устларига қора жун чакмон, бошларига қора кигиз телпак кийган ўн чоғлик саҳройи, “Ёв қочди, хо, ёв қочди!” деган қийқириқ билан тўғри унга томон бостириб келарди...

Қаландар зорли кишнаган аргумоғини ёв тўдасига соларкан, рапидадай кенг юзи ваҳимали бужмайган, оғзи қийқириқдан бир томонга қийшайиб кетган биринчи отликни мўлжалга олди. Отлар тўкнашиб осмонга сапчиганда кўлидаги чўқморини даст кўтариб ялпоқ юзли саҳройининг бошига зарб билан туширди-ю, эгардан қалпоқдай учириб юборди. Қаландар кетма-кет етиб келган иккинчи отликни ҳам чапақайлаб уриб йикитди, лекин қуюндай ёпирилиб келган ўн чоғлик суворий унинг аргумоғини суриб кетди, ўзи эса бошига тушган сўйилнинг зарбидан кўзларидан юлдузлар чакнаб, ағдарилиб тушди. Отдан йиқилаётганда сўнгги бор кўргани синглисининг катта очилган кўзлари-ю, қўшни кизни отига улоқдай ўнгариб олган қора чакмонли қалмоқ башара саҳройи бўлди... У қандай омон қолганини билмайди. Чамаси эгардан учиб кетганида ёв уни ўлдига чиқариб, устидан от чоптириб ўтиб кетди... Водариг! Нечун ўша машъум жангда омон қолди? Бу дарбадарлик, бу кўргиликлардан эзилиб, мусофирликда хор бўлиб юргунча ўша жанг-жадалда ўлиб кетса бўлмасмиди?

Бу киргиндан кейин бир ҳафта ўтар-ўтмас, сал ўзига келган Қаландар юз чоғлик қишлоқ ёш-яланглари билан ёв устига отланди. Яссидан қуйироқда, даштда, беомон жанг бўлди. Қарнок йигитлари арслондай олишди, лекин ғанимлар кўплик қилди. Гўё бутун саҳро қарнокликларга қарши отлангандай, тўп-тўп бўлиб ёпирилиб келаверди. Бу жангда Қаландарнинг қиблагоҳи ҳалок бўлди. Унинг ўзи ҳам бикинидан ўқ еди. Йигитлар уни қонга бе-

ланган ҳолда, жанг майдонидан беҳуш олиб чиқишди... Шу-шу, мадад сўраб бу ёққа келди, келди-ю, дарбадар бир мусофир бўлиб қолди. Энди уни бу элда ушлаб турадиган не қолди? Бирдан-бир умиди Хуршида бону бўлса... ҳақ таоло ундан ҳам айирди, умрининг охирида милт этган бу нур, бу бевафо дунёда ялт этган ўша ёлғиз юлдузни ҳам кўп кўрди. Ҳа, у энди кетмоғи лозим. На ўзига, на элга нафи тегди, энди ақалли қиблагоҳи билан волидаи меҳрибонининг қабрига шам ёқсин, тирикликларида фарзандлик бурчини ўтай олмади, лоақал ўлганларида руҳларини шод этсин...

Эрталаб нонушта маҳалида Қаландар устага ёрилди, кўнглидаги бор дардини айтди.

Уста Темур Самарқандий қўй терисидан тикилган ағдарма телпагини тўғрилаб, наядан сарғайиб кетган соқол-мўйловларини тутамлаб, узоқ сукутга толди. Тепадаги туйнукдан қуйилиб турган бир ҳовучгина шуълада унинг қора қурум босган серажин юзи, жимир-жимир терлаган ялтироқ пешанаси, қимтилган лабораторида теран бир маҳзунлик акс этарди.

– Болам Қаландар, – деди уста ниҳоят. – Сен бу ғариб кулбамга кириб келганингда, фақир теримга сиғмай суюнган эдим. Ўғлим йўқ эди, худо мен ғариби нотавонга ҳам фарзанд ато қилди, ўлсам кабримга шам ёқиб, қуръон ўқийдурган бир зурриёт инъом этди, деб суюнган эдим. Не дейман, зорим бор, зўрим йўқ, ўғлим.

Устанинг чехрасидаги маҳзунлик, овозидаги дард Қаландарнинг юрагига наштардек санчилди. У нима дейишини билмай:

– Отахон, – деди ер қизиб. – Иншооллох, кабрингиз шамсиз, руҳингиз дуосиз қолмас. Доруссалтанада сизни билмаган, сиз табаррук зотни иззату икром қилмаган бир бандаи мўмин йўқдур. Бир ёқда косиблар, бир ёқда шогирдларингиз Қалқонбек билан Босқонбек, бир ёқда мавлоно Али Қушчи...

– Оллоҳга шукур, ўғлим, – деди уста унинг оғзидан сўзини олиб. – Бу ганни айтишдан мурод – сени ниятингдан қайтармоқ эмас, меҳрим-мурувватимни изҳор қилмоқ эди, холос. Уста Темур Самарқандий мусофирлик нелигини билади, болам... Бировнинг юртида султон бўлгунча, ўз юртингда ултон бўл, дерлар. Қаъда

қаримайдур. Ўз элингга бориб ота-энанг мозорини тавоф қилиб, рухларини шод этмокни ният қилибсен, илоҳим ниятингга ет, ўғлим. Лекин йўлинг олис, сафаринг хатарли, болам. Не керак? Бу ғариб кулбада не бор – тилаганингни ол, болам! Мавлоно Али Қушчига айт – тилладан берсин...

– Йўк, отахон, мендай бир гадога тилла не керак? Ўзингиз айтар эдингиз: девонанинг ишини худо ўнглар деб. Бир-икки кунлик нон-туз бўлса бас, йўлда не кўп, эл кўп, юрт кўп... Мавлоно Али Қушчи билан албатта видолашамен, аммо тилла керак эмасдур, отахон...

Уста Темур Самарқандий катта қоксуяк кафтини унинг тиззасига қўйиб маъюс кулди.

– Эвоҳ, ёшлиқ қиласен, болам. Сен кўп дилинг пок йигитсен, биламен. Ва лекин бу осий бандалар шу иблис маъданни деб, бир-бирининг бошини еса, фиски фасод қилиб, бир-бирига чоҳ қавласа не чора? Бу сарик маъдан бирда кишига офат келтирса, бирда иззату икром келтиради. Қари билганини пари билмас, сўзимга инон, болам: йигит кишига гоҳо бойлик ҳам керак бўлади... Бас! Сен уялсанг, ўзим айтамен, Алига.

Қаландар кун бўйи йўл ҳозирлигини кўрди. Уста Темур Самарқандий каёққадир кетиб, қўй жунидан тўкилган иссиқ чакмон билан қўй терисидан тикилган ўзиникидай қора телпак топиб келди, ўзи ясаган пўлат ханжарини инъом қилди. Қаландар Қарнокий хуржуннинг бир кўзига нон, туз, қалампир, талқон, иккинчи кўзига кийим-кечак ва оғир йўлда керак бўладиган майда-чуйда буюмлар – кумғон, пиёла, қошиқ, товоқ солиб тахт қилиб қўйди.

Маслаҳат билан у тунда, ғор теварагида ивирсиб юрган турки-таровати совуқ ғаламислар йўқолиб, кўчалар тинчиганда ғордан чиқиб, расадхонага борадиган бўлди. Лаҳим орқали расадхонага кириб Али Қушчи билан видолашадиган, сўнг Қалқонбек билан Босқонбек шай қилиб турадиган отга миниб, йўлга чиқадиган бўлди. Лекин негадир алламаҳалгача ғор теварагида қаланғи-қасанғиларнинг шарпаси тинмади. Ниҳоят, вақт тун ярмидан ошганда тинчигандай бўлди-ю, Қаландар чакмонини кийиб, белини боғлади.

Мойчирок шуъласида уста Темур Самаркандий Қаландарни бағрига босиб, кўзига ёш олиб хайрлашди, пешанасидан ўпиб, оқ йўл тилади. Лекин худди шу маҳал, уста кетмондай кафтларини очиб, оқ фотиҳа бераётганида, ногаҳон эшик тақиллаб қолди. Қаландар дарҳол ўзини панага тортди. Уста эса кўлига мойчирок олиб, эшик томон кетди.

– Ким бу, қора тунда уйку бермай, дайдиб юрган?

Ташқаридан ингичка ҳаяжонли овоз эшитилди:

– Маъзур кўргайсз, уста, бу – мен, Мирам Чалабиймен...

– Не дединг? Қайси Мирам?

Қаландар елкасидаги хуржунини ерга ташлаб, устанинг орақасидан қоронғи йўлкага шўнғиди.

– Отаҳон! Мавлононинг шогирди бу! Ижозат беринг – эшикни очай!

Мирам Чалабий ғорга кирди-ю, юришга чамаси келмагандай, деворга суяниб қолди. Мойчирокнинг хира шуъласида яланг оёқ, яланг бош Мирам, мажнунсифат бир девонага ўхшар, ўзиям совукданми, кўркувданми дир-дир титрар, тиши тишига тегмай шакиллар эди.

– Не бўлди? Сўзла, иним! – деди Қаландар, юраги мудҳиш бир туйғудан музлаб.

– Устод... устодни зиндонга солдилар.

– Қачон?

– Кеча хуфтонда. Шоми ғарибонда беш-олти нафар ясовул расадхонага бостириб кирди, ҳаммаёқни остин-устун қилиб, ахийри олдиларга солиб олиб кетди...

– Кеча олиб кетса... нечук тунда келмадинг? Нечук дарҳол хабар бермадинг?

– Сабаби... – Мирам Чалабий гапиролмай қуруқшаган лабларини ялади. – Сабаби момом... Тиллабиби бор эдилар. У киши йиғлайвериб эсимни олдилар.

– О, бечора! – деди уста. – Қайси зиндонга солмишлар? Хабар топдингму?

– Тондим. Кўксарой зиндони!..

– Ё раббий! – устанинг қўлидаги мойчиروق қалтираб кетди.

Қаландар Қарноқий забардаст комати билан тор йўлкани коядай тўсиб турар, унинг ҳуши бошидан учиб, хаёллари тўзғиб кетган, фақат кўнглининг бир четда бир ҳафтадан бери тузган режалари, уйқусиз тунларда қилган орзу-умидлари – ҳаммаси ипи узилган маржондай сочилиб кетганини, энди ҳеч қаёққа кетолмаслигини, то устоднинг тақдири бир ёқли бўлмагунча бу юртдан жилолмаслигини тушунди, назарида, сўнгги пайтларда кўп эслаган синглиси ҳам ўз энаси эмас, гўё Тиллабиби тўғрисида қайгуриб йиғлагандай туюлди.

– Ясовулларнинг кидиргани не? Китобларму?

– Китоблар, – деди Мирам Чалабий. – Тагин олтин кидирмишлар. Расадхонада олтин бор эмиш. Астағфирулло!..

“Мавлоно Муҳиддин! – деди Қаландар кўнглида. – Мавлоно Муҳиддин сирни очган! Мавлоно эмас, малъун айғокчи! Аллома эмас, риёкор жосус!..”

У кўзини юмиб деворга суянди. – Не қилмоқ керак? Бу ерда қолганда унинг қўлидан не келади? Устодга ёрдам бера оладими, йўқми? Аммо... ёрдам беролмайман, деб устодни, қаноти қайрилган қушчадай эшикда қалтираб турган бу ёш талабани, лол бўлиб қолган бу кекса устани аросатда қолдириб кетмоқ виждондан бўлурми? Одамийликка кирурми?

– Болам Қаландар, – деди уста. – Муллавачча совуқда дилдираб қолибди, бир пиёла иссиқ сув бер бунга, болам!..

“Мавлоно Муҳиддиннинг уйига бормоқ керак! Бориб ёқасидан гип бўғмоқ керак! Ё сўзидан қайтсин, ё...”

– Ҳа, ҳа, тўрга ўтинг, мулла, – деди Қаландар. У тисарилиб Мирам Чалабийга йўл берди. Чўғдай кизиган миясида эса хаёллар қуюндай чарх урар, бир-биридан дадил, мардона режалар қуйилиб келмоқда эди. “Боғ томонда эшик бор! Сўнгги марта Хуршида бону билан учрашишга аҳдлашганида Қаландар боққа кириб, бону ётадиган уйнинг кичкинагина даричасини қоққанда, ул гулрухсор шу эшикдан чиқиб келган эди. Боғ томондаги шу эшикдан кира олса бас – мавлононинг меҳмонхонасига ўтиб олиш

осон. Меҳмонхонага кириб, мавлонога юзма-юз келса бас – унга не дейишини ўзи билади. Ҳа, дарҳол бормоқ керак, фурсатни бой бермай, мавлонони гиппа бўғмоқ, уни бу йўлдан қайтармоқ лозим, билъакс, устоднинг ҳаёги...”

6

Уйнинг тўрида қизил Самарқанд бахмалига зар тикиб ўтирган Хуршида бону ҳовлида шип-шип оёқ товушини эшитиб, бошини кўтарди. Йўк, бу дадасининг заифгина одимлашига ўхшамас, кавушнинг асабий “дук-дук”ига, асонинг “тақ-тақ”и қўшилар, бу – бобоси Салоҳиддин заргар эди. Боя хуфтонда тўрт нафар отлик навқар келиб, отасини олиб кетгандан бери бобоси бир лаҳза ўтирмади. Асоси билан ерни қаттиқ тақиллатиб, кавушнинг дук-дук босиб кўчага чиқади-киради, чиқади-киради... Бобоси ҳар чиқиб-кирганида бонунинг юраги увишиб, игна тутган нозик бармоқлари титраб кетади; боя қоронғида тўфондай ёпирилиб кирган ясовуллар кўз олдига келиб, ўтирган жойида қарахт бўлиб қолади. Ҳар сафар ясовулларнинг дағал овозларини, нағал қоқилган этикларнинг бетакаллуф гурсиллашини, айниқса кўркувдан икки букилиб, титраб-қақшаб қолган отасининг дир-дир титрашини эсласа ёдига шу йил кўкламда содир бўлган бошқа бир мудҳиш воқеа тушиб, юраги ўйнаб кетади...

Тўй бўлганига уч ойдан ошган, Қаландардан тамом умидини узган Хуршида бону, тақдирга тан бериб, ўз мирзасига ўргана бошлаган пайтлар эди. Бир кун кечкурун Кўксарой девонида хизмат қилган ёш мирза уйга ранги ўчиб, алланимадан васвасага тушиб кириб келди. Хуршида бону худди шу бугунгидай ўз хонасида зар тикиб, хаёлга чўмиб ўтирарди. Эшикда қалтирок босиб турган мирзани кўриб, юраги музлаб кетди. Мирза секин юриб келиб, уни қўлидан ушлаб ўрнидан турғазди-да, юзига узоқ тикилди. Мирзанинг бежо кўзларида ҳам кўркув, ҳам унсиз изтироб, ҳам аллақандай шафқатсиз бир нарса бор эди. Уни биринчи бор бу ҳолатда кўрган Хуршида бону беихтиёр орқасига тисарилиб: “Сизга не бўлди, мирзам?” – деди. Мирза жавоб бермай,

уни нозик белидан қучиб ўзига тортди-ю, лабларидан, юзидан, кўзларидан ўпа бошлади. Унинг бўсасида эхтирос эмас, кишини чўчитадиған телбаларча бир нарса бор эди. Ниҳоят у ўпишдан тўхтаб:

– Дарҳол кийим-кечагингни йиғиштир! – деди қалтираб. – Зеб-зийнатларингни қутига сол! Иссиғроқ кийин! Ҳозир узоқ сафарга чиқурмиз. Тезроқ бўл! Тезроқ! – Мирза шундай деди-да, югурганича хонадан чиқиб кетди.

Хуршида бону юрагини чулғаб олған совук шубҳа ва қўркувдан гарангсиб, дам зеб-зийнатлар тўла қутичаларига, дам кийим-кечаклар солинған сандикларга югурди. Ниҳоят, хиёл ҳушини йиғиб, ичидан олмахон мўйнаси қопланған қора мовут камзулини, оёғига кобулий этикчасини кийди, бошига оқ туянинг жунидан тўкилған иссиқ рўмолини ўради, зеб-зийнатларини тилла қутичага солиб, дарича ёнига борди.

Ҳовлида югур-югур бошланған, шивир-шивир овозлар эшитилар, эшиклар шарақ-шурук очилиб-ёпилар эди. Қош қорайиб қолған, яқиндаги масжиддан азон айтған муаззиннинг мунглинидога ўхшаш овози қулоққа чалинар, лекин ҳовли ва уйлар зимзиё, ҳеч қаерда милт этған чироқ йўқ, фақат кашта тикиш учун шам ёққан Хуршида бонунинг хонасигина ёруғ эди.

Сал ўтмай мирза қайтиб кирди. У бошига тулки тумок, эғнига пўстин кийиб, белидаги кумуш камарига қилич тақиб олған эди. У Хуршида бонунини янги либосда кўриб, яна боягидай бир дақиқа тикилиб қолди.

Кейин яна боягидай юзларидан, кўзларидан телбаларча ўпаркан:

– Нечук Оллоҳ сенга бу жамолни бермиш? – деди аламли дард билан. – Нечун мен ғарибни сеҳрингга банди қилмиш? Йиғиштирилиб бўлдингму? Зеб-зийнатларни олдингму? Юр, отлар тайёр... – мирза гапини тугатмай, тўсатдан қулоғини динг қилганича қотиб қолди. Ташки ҳовлида қандайдир тўполон бошланған, от туёқларининг дупури, қиличларнинг шарақ-шуруғи эшитилар эди. Меҳмонхонада қимдир дод солиб уввос тортди, заифалар

кий-чув кўтарди... Бу кий-чувдан хушёр тортган мирза эшикка отилди, ўзига бўйсунмаган қалтирок қўллари билан зулфинларни солишга уринди. Лекин шу маҳал, ҳовлида нағал қоқилган этикларнинг сескантирувчи гурсиллаши эшитилди. Зум ўтмай, кимдир эшикни шитоб билан тепди. Узилиб кетган эшик зулфини беҳуш турган Хуршида бонунинг қулоғи остидан ўтиб, тоқчага бориб тушди-ю, кумуш барқашларни даранглатиб юборди.

Мирза жонҳолатда килични яланғочлаб қора тўфондай ёпирилиб кириб келаётган навкарларга ташланди. Лекин ёпирилиб кирган навкарларнинг бир қисми уни чалиб қулатиб, устига чиқиб олишди, бир қисми Хуршида бонуга ташланишди. Кимдир унинг бошига қора мато ташлаб, бўғиб олди, кимдир даст кўтарди... Хуршида бону навкарлар қўлида қушдай питирлаб, бошидаги қора матони юккилаб очаркан, ерда бўғизланган қўйдаи талнинаётган мирзани кўрди. Навкарлардан бири уни аёвсиз тепкилар, яна бири қўлларини орқасига қайириб, чилвир билан боғлар эди...

Хуршида бону Кўксаройда ҳушига келди. У шифти куббасимон чароғон хонада, қалин ипак кўрпалар устида ётар, бўйинлари ва қўлларидаги қат-қат зеб-зийнатларини нафис жаранглатиб югуришиб юрган ёш қанизлар унинг бурнига биллур шишачаларни тутишиб, аллақандай ўткир ва хушбўй дориларни ҳидлатишар, пешанасига, ёноқларига атиргул сувларини суртишарди. Сал ўтмай, ҳарам бекаси кириб зўрлаб оғзига қуйгандай қилиб бир пиёла шароб ичирди-да, ҳаммомга олиб кетди. Кейин олдига шахзода кирди...

Хуршида бону шахзоданинг сарак-сарак қилган боши, шахват билан ёнган кўзлари, негадир дир-дир титраган узун нимжон гавдаси эсига тушди-ю, тирноқларигача зиркираб кетди...

Ажаб! Бокқа қараган дарича тикирлагандай бўлдимиз? – Хуршида бону қўйлагининг ёқасини ушлаганича бўйи бараваридаги тош панжарали даричага тикилиб қолди. Аксига олиб, энагаси ҳам ухлаб қолган эди. Бечора кампир, дадасининг қайтишини пойлай-пойлай ҳозиргина боши ёстикка теккан эди, дарҳол пинакка кетди... Бону ёш боладай ғужанак бўлиб ётган энагасига кўрқибгина кўз ташлади... Ҳа, кўрққанга қўша кўринур дегандек, унга дарича

тикирлагандай туюлгандир... Йўқ, яна тикирлади. Тўхтаб-тўхтаб уч марта тикирлади... “Ё парвардигор! Ёлғиз у, шоир Қаландар Қарноқий мана шундай тўхтаб-тўхтаб уч марта тикирлатар эди! Хуршида бону ҳаяжондан қимир этолмай, кўзларини катта очганича даричага тикилиб ўтирарди... Наҳот Оллоҳ гадойи Қаландар бўлса? Уми? Бошқами? Қаландар не килади келиб? Муддаоси не?.. Хайрият, жимиб қолди. Шамолга ўхшайди... Бону ўша машъум воқеадан бир ҳафта олдин Қаландарни дарвозалари ёнида кўргани эсига тушиб, беихтиёр кўзига ёш олди...

Унинг тўйидан кейин Қаландар тарки дунёликка юз тутганини бону эшитган эди. Лекин уни бу аҳволда, бошида эски кулоҳ, эгнида жулдур жанда, соч-соқоли ўсиб кетган бир девона киёфасида кўраман деб, ўйламаган эди. Шунинг учунми, “мирзам!” деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Хайрият, кўрган туши эсига тушиб, мирзадан девонага хайри эҳсон беришини сўради-ю, бек ҳеч нарсани сезмади, олтин тангани Қаландарнинг оёқлари остига даранглатиб ташлади-да, ховлига кириб кетди...

Ўша кечаси мирзанинг бетоқат бўсалари, эхтиросли кучишлари мисоли оғу бўлиб туюлди бонуга. Ўзиям, мирза ухлагач, тонг отгунча йиғлаб чиқди. Бир зум кўзини юмса нигоҳи олдида Қаландарнинг киёфаси, “мирзам” деганида чараклаб кетган кўзлари намоён бўларди-ю, эсига бурунги шоир Қаландар тушар, шу уй, шу меҳмонхонада бир-бирларига шеърлар ўқиб ўтган масъуд дамлар ҳаёлида жонланиб, тинган кўз ёшлари қайта тирқираб оқарди... Ё раб! Дарича яна такирлади! Бир... икки, уч... тўхтаб-тўхтаб уч марта тикирлади!...

Хуршида бону юраги гурс-гурс уриб, энагасига қаради... Шоир Қаландар Қарноқий унга ошиқ бўлиб, дарича чертиб келиб юрган маҳалда аввал ҳамиша энагаси чиқиб хабар олар, шундан кейингина бону чиқарди... Ана, яна чертди! Тўхтаб-тўхтаб уч марта чертди...

Хуршида бону шоша-пиша ўрнидан турди, бошига иссиқ тивит рўмолини ўради, мовут камзулини ёпиниб, оёғига бежирим кобулий кавушини илди-да, оёқ учида юриб хонадан чиқди. У

ер-бу ерида тош фонуслар милтираган ўрдадай ҳовлидан ўтиб, боғ эшикнинг олдига борганда Хуршида бону нафаси оғзига тикилиб, яна тўхтади... Шоир Қаландарми, бошқами? Қаландар! Ундан бошқа ким бўлади? Сарой сипоҳлари боғдан келиб, дарича чертиб юрмайди! Бироқ у бўлса... Нечун келди? Муддаоси не?.. Э, парвардигор, ўзинг мадад бергайсен!

Хуршида бону хира шуъла тушиб турган бобосининг дари-часига бир караб кўйди-да, эшик занжирини оҳистагина олди. Япроқлари тўкилиб, хувиллаб қолган боғ устида, ариқ бўйида қулоч ёзган кекса ёнғоқ тепасида, гўё масжид гумбазига қадалган кумуш хилолдай бир тилим ой ялтиллаб турар, унинг заиф шуъласида боғ аллақандай ғариб туюлар, яланғоч дарахтлар юпун гадолардай дилдираб қолган эди.

Даричанинг тагида ҳеч ким кўринмади. Хуршида бону дук-дук урган юрагини ҳовучлаганича ёнғоқ томонга юрди. У ерда бир нима чирс этиб сингандай бўлди. Хуршида бону тўхтаб, қоронғига тикилди. Ёнғоқ шохлари орасида бошига қулоқ кийган барваста бир одамнинг қораси кўринди... Ўша! Шоир Қарноқий!..

Хуршида бону дармонсизланиб ариқ бўйидаги толга суянди. Ёнғоқ тагидаги қора кўлага калин шохлар орасидан мўралаб, секин шивирлади:

– Энагажон. Кўркманг, бу – мен, девона Қаландар...

– “Қаландар!...” – Хуршида бону нечундир ўпкаси тўлиб, кўзига ёш олди-ю, тол тагидан чикди.

– Хуршида бону?... Сиз... Сизму?

– Ҳа, мен... – Қаландар Қарноқийнинг товушидаги кўркув ва ҳаяжон Хуршида бонуга хиёл дадиллик берди. У оҳиста юриб, ёнғоққа яқинлашди. У ерда осилиб ётган шохларни журъатсизгина суриб, Қаландарнинг юзига киё бокди. Қаландар осмондаги ойга тескари тургани учунми, унинг жанда кийган барваста гавдаси, сокол босган юзи қоп-қора ва аллақандай ваҳимали кўринарди. Илгари, бу хонадонга тез-тез келиб юрган маҳалда у кўйдаи ювош, қизлардай тортинчоқ кўринар, чехраси ҳам бошқача, жуда мулойим эди. Фақат синовчан қадалган кўзлари қоронғида аллақандай чакнаб турарди...

– Афв этгайсиз, бону, – деди Қаландар, – қиблагоҳингиз... мавлонога бир оғиз сўзим бор. Иложи бўлса йўқлаб берсангиз...

Қаландарнинг товуши нотаниш, бўғиқ эди.

– У киши... уйда йўқдур... – Хуршида бону яна ўпкаси тўлиб, энтикиб-энтикиб гапирди. – Сипоҳлар келиб, у кишини Кўкса-ройга олиб кетмишлар...

– Қачон?

– Боя хуфтонда. Тўрт нафар сипоҳ уйимизга бостириб кириб, олиб кетмишлар...

– Эй дариг! – Қаландар беихтиёр бонуга томон бир қадам ташлади.

Ёнғоқ шохлари орасидан куйилиб турган ой шуъласида бонунинг чеҳраси ҳеч ўзгармагандай туюлди унга. Ўша, иягига томон ингичкаланиб кетадиган узунчоқ мулойим юз, кенг, силлиқ пешана, гўё уста санъаткор чизгандай қоп-қора қошлар тагида маъсум мўлтираб турган серкиприк кўзлар, ўша, хиёл ҳимарилиб турадиган, учларида чуқурчалари бор латиф лаблар... Фақат жуда озгану, бурунгидан ҳам хипчарок, нозикрок кўринади.

Хуршида бону унинг тикилиб қараганини кўриб, кўзларини олиб қочди, беихтиёр куйилиб келаётган кўз ёшларини яширишга тиришиб, бошини эгди...

*“Топиб ёлғиз, дилим рози баён этмоққа оғизмен,
Узун тунлар хаёлингда ўтур бедор, билмайсен...”*

Қаландарнинг юрагини маъюс куйдай тиниқ бир хис чулғаб олди. У илгари, мавлоно Муҳиддиннинг таълимхонасида бону билан ёлғиз учрашган маҳалларида шундай бўлар, иягини кафтларига кўйиб, унинг шеърларига жимгина кулок солиб ўтирадиган бу маъсума Қаландарнинг дилида қайноқ эҳтиросдан ҳам нашъали, чексиз бир меҳр уйғотарди... Қаландар кўнгли бир хил бўлиб:

– Кўркманг, бону, – деди. – Падарингизга шикаст етмас.

– Иншооллоҳ, айтганингиз келсин, – деди Хуршида бону пичирлаб. – Мана, тун яримдан ошди, хануз дарак йўқ...

– Қўркманг, бурни ҳам қонамайди падарингизнинг!

Қаландарнинг овозидаги кинояни сезган бону бошини кўтарди.

– Сиз қайдан биласиз?

– Биламен, бону. Токи... – Қаландар ойдинда жовдираб турган маъсум кўзларга кўзи тушиб, тилини тишлади. Хаёлидан: “Нега бу бечорага қаҳримни сочамен, унинг гуноҳи не?” деган фикр ўтди. Бечора бону! У худди шу ерда, шу ёнғоқ остида, мана шундай осуда тунда юрак ютиб унинг ёнига чиққан эмасмиди? Шу нолик қадди-қомати, ёшлиги, маъсумлиги ҳолида у билан қочишга журъат қилган эмасмиди? Умрида йўқчилик ва қийинчилик нималигини билмаган қиз, суюкли хонадонини тарк этиб, у билан дарбадар ҳаёт кечиришга, йўқчилик ва қаҳатчиликларга бардош беришга бел боғлаган эмасмиди? Шунда Қаландар шу маъсумига тенг бўлолмай, унинг иродасини букиб, аҳдидан қайтарган эмасмиди? Энди нега унга зарда қилади? Нега отасининг гуноҳини унинг юзига солиб юрагини тиглайди?

Хуршида бону сабрсизланиб:

– Нечун индамайсиз! – деб сўради.

– Сабаби... бу сир-асрорни сиз билмаганингиз яхшидур, бону.

– Нега? – Бонунинг овозидаги тараддуд, чехрасидаги тортинчок мулойимлик совуқ бир қатъият билан алмашди.

– Негаким, бу сирни айтсам дилингиз оғрийди, бону...

– Дилимни оғритишдан кўрқсангиз нечун сўз очдингиз? Сўз очиб яна нечун яширасиз? Сўзланг! – Хуршида бону иссиқ кўлини Қаландарнинг кўлига қўйди. – Бошимда қилич турса ҳам сўзланг!

Унинг овози нафрат аралаш бўлакча бир алам билан янграб кетди-ю, бунинг сабабига тушунган Қаландар, беихтиёр бошини эгди.

– Кечиргайсиз, бону, фақир сизнинг олдингизда гуноҳкормен...

– Қўйинг! – деди бону пичирлаб. – Барини Оллоҳдан кўрдим.

– Биллоҳ, чин сўзим шу! Айб сизда эмас, мавлонода ҳам эмас, каминададур...

– Не чора?..

– Не чора! – Қаландар жандасининг ёқасини юлқиб очди, нафаси етмай бўйнини, жундор кўкрагини ишкади. – Ўша пайтда нечук сўзингизга кирмадим, нечук сиз билан бирга элимга қочмадим, нечук саҳрода ғанимлар қўлида ўлиб кетмадим? Мана, неча ой бўлдиким, шуни ўйлаймен, шу дард юрагимни тиглайди, бону!

Хуршида бону бошини бир томонга эгиб, пастки лабини тишлаб жимгина турарди. Унинг кўнглидаги бояги аламли туғён сўниб, кўзига яна ёш келди. Ўша ёз оқшоми, Қаландарни илк бор девона қиёфасида кўрганида ҳам худди шундай бўлган, дилидаги барча адоват, барча гина-кудуратлари эсидан чиқиб, кечаси билан йиғлаб чиққат эди... Мана энди, унинг дардларини ўз оғзидан эшитиб, яна кўнгли вайрон бўлди, негадир унинг бир маҳаллар инъом этган шеърідан бир байт эсига тушди:

*“Дарди ҳолимдин санам гофил агар огоҳ эсанг,
Ҳеч ғаним йўқ, сен менга гар дилбару дилхоҳ эсанг...”*

“Ё раб! Гадолик йўлини ихтиёр этган бу дарвеш эски дардни кўзгаб не қилади? Нечун келди? Муддаоси не унинг?”

Хуршида бону узуклари ялт-ялт қилган бармоқлари билан киприкларидаги ёшларини артиб, Қаландарга қаради.

– Мендан бир сирни яширмоққа уринасиз.

– Бону...

– Сўзланг! Бошга тушганини кўз кўрар. Кўркманг!

“Ўзидан хавфсирайди. Энди сўзламасам кўнглига ёмон шубҳа тушади...” Қаландар кўкрагини тўлдириб нафас олди, сўнг:

– Сиз устод Мирзо Улуғбек қатл қилинганидан хабарингиз борму? – деб сўради.

– Ё раб! Қачон?!

– Бир ҳафта бўлди... Не чора, ўз фарзанди шаҳзода Абдуллатиф қатл қилмиш...

– Ё парвардигор! – Хуршида бону кўзларини юмиб лабларини секин пичирлатди. Унинг нигоҳи олдига Кўксарой харамнинг серхашам хонаси, хонага кириб, ҳарир ипак парда орқасида

тўхтаган аълоҳазратлари келди, кулоклари остида унинг аллақандай ғамгин товуши эшитилгандай бўлди: “Бону! Шаҳзода сизни қаттиқ хўрлабдур. Мен уни қаттиқ койидим. Лекин не чора? Бўлар иш бўлибдур. Энди не қиласиз? Ҳарамда қоласизму ё ўз хонадонингизга кетасизму?”

– Онҳазратим ижозат этсалар, кетар эдим...

– Тилагингиз вожиб бўлур. Саройбонга айтамен, шу букун элтиб кўядур. Отангиз билан бобонгизга дуои саломимни етказгайсиз. Онҳазрат шаҳзоданинг бу тубан юмуши учун узр сўрайдур, дегайсиз. Ёшсиз. Оллоҳ таоло эмди сизга саодат ато қилғай, кизим!..

Хуршида бону куруқшаган лабларини ялаб:

– Ё парвардигор! – деб такрорлади. – Фарзанд ўз бузрукворини қатл қилса! Қай кунларга қолдик? Не сафолат, не қабоҳат бу?..

– Ҳа, тенгсиз сафолат, тенгсиз қабоҳат! – деди Қаландар бўғилиб. – Лекин зурриётлари қанчалар разил бўлса, устод шундай пок эди. Фарзандлари бир зулмат бўлса, ул зоти олий мисоли бир офтоб эди. Бу офтобнинг зиёсидин ёлғиз биздай муслимлар эмас, сиздай муслимлар ҳам баҳраманд эдингиз...

Хуршида бону “ҳақ сўз” дегандай оҳиста бош ирғади. Қаландар ой шуъласида бош эгиб турган бу маъсума санамга тикилганича бир зум жим қолди. У яна боягидай сирни очиш-очмаслигини ўйлаб кийналар, очай деса унинг юрагини қон қилишдан кўрқар, очмай деса... Бону бутун вужуди кулок бўлиб кутиб турарди.

– Устод Мирзо Улуғбек қирқ йил шоҳлик қилиб орттирган хазинасини асраб қолмоқ ниятида, бу фожиадан бир ҳафта муқадам, мавлоно Али Қушчини чакириб, хазинани унга топширган эди...

– Хазина?!

– Илм хазинасини айтамен. Расадхонадаги барча нодир китобларни, барча ноёб қўлёзмаларни айтамен. Бу китоблардан баъзиларини кўргандурсиз, бону?

– Ҳа, ҳа, кўрганман... – Бонунинг эсига лоп этиб отаси берган рисола тушди. Аълоҳазратларининг олис тарих ҳодисаларни ҳикоя қилувчи бу рисоласини бону саргузашт киссадай қизиқиб

ўкиб чиққан, шунинг учун ҳам уни бўлакча бир меҳр билан оққа кўчириб берган эди!..

– Сўзлай беринг! – деди бону шивирлаб.

– Устод бу хазинанинг тақдирини мавлоно Али Қушчига топширган эди. Мавлоно Али Қушчи устоднинг васиятига амал қилиб, эҳтиёт чораларини кўрган эди. Буткул доруссалтанада бу сирдан бор-йўғи уч киши вокиф эди...

– Шулардан бири... қиблагоҳимдур?

– Балли!

– Сиз бу сирни отам ошкор қилмоғидан кўрқасиз?

– Не чора, шубҳа қилмоққа сабаб бордур.

– Йўқ! – Хуршида бону коронғида кўзлари чарақлаб, Қаландарга тик бокди. – Бузрукворим бу тубанликка бормади!

– Иншооллох, айтганингиз келсин. Ва лекин... – Қаландар бонунинг порлаб турган кўзларидан кўзини олиб қочди. – Ҳар қалай, мавлоно билан бир суҳбатлашмоқ ниятида келдим, бону.

Хуршида бону чуқур тин олиб:

– Сабр қилғайсиз, – деди. – Отахоним билан ўзим сўзлашамен! Агар-чи, сиз айтгандай Кўксаройдан бешикаст қайтса ўзим сўзлашамен.

– Факир эрта-бурускун келамен, – деди Қаландар ва жавоб кутиб бонуга қаради. Лекин Хуршида бону индамади. У бошидаги оппоқ тивит рўмолининг учини бармоқларига ўраб, кўкдаги ойга тикилиб қолган, лаблари ҳимарилган, мулойим чехрасида, бўганинг кўзларидай катта-катта кўзларида чексиз бир мунг акс этиб турарди...

– Келмасам бўлмас. Сабаби... жаннатмакон Мирзо Улуғбек ҳазратларининг ноёб хазиначисига эмас, мавлоно Али Қушчидай илм офтобининг тақдири ҳам бузрукворинингизнинг қўлидадур, бону...

– Мен сўзлашамен, – деди Хуршида бону. Лекин унинг овозидаги бояги қатъият сўнган, бу қатъият теран бир ўйчанлик билан алмашган эди.

– Ташаккур, бону, – деди Қаландар.

Гап тугаган эди. Лекин Қаландар Қарнокий кетгиси келмас, бо-
шини ҳам қилиб чуқур ўйга чўмиб қолган бу нозик санамга тики-
либ, унинг қўлларидан ушлаб узок тургиси, бағрига босиб юпат-
гиси, нечундир оёғига тиз чўкиб қайта-қайта кечирим сўрагиси
келарди. Лекин узр айтиш ҳам ортикча, бошқа сўзга ҳам ҳожат
қолмаган эди. Буни бону ҳам тушунди чамаси:

– Хайр сизга, – деди эшитилар-эшитилмас. – Омон бўлғай-
сиз...

– Хайр, бону... – Қаландар оғир хўрсиниб, ёнғоқ тагидан чикди-
да, оёк остидаги ҳазонларни шатирлатиб, боғ охиридаги жарлик-
ка тушиб кетди. Хуршида бону бир-бир босиб орқага қайтди. Боғ
эшикка етганда бутун вужуди бўшашиб, эшикка суяниб қолди.
Сўнг, негадир бирдан ўпкаси тўлиб, иссиқ пешанасини муздай
пахсага кўйиб юм-юм йиғлади...

7

Йўк, бу Али Қушчи ўйлаган кудуқдай чуқур, мудҳиш зин-
дон эмас, узунига уч-тўрт, энига икки-икки ярим қадам келади-
ган зимистон бир унгур эди. Кечаси Али Қушчини олиб келиб
камаганларида, бу зим-зиё хона унга чин зиндондай мудҳиш ту-
юлиб, тирноқларигача зиркираб кетган эди. Аста-секин хушини
йиғиб, камоқхонани бир айланиб чикди. Али Қушчи умри-
да зиндон кўрмаган бўлса ҳам, унинг даҳшатлари тўғрисида
бир-биридан ваҳимали кўп гаплар эшитган эди. Ҳар қалай, бу
ҳибсхонага шуқур қилса бўларди. Ёлғиз бир нарса ёмон, ҳибсхона
сарой отхоналарига ёндош бўлса керак, димоғни ёриб юбор-
гудай қўланса бир хид келар, ғадир-будир тош деворлар офтоб
ўтказмагани учун жуда совуқ ва зах эди. Лекин не чора? Уни
Кўксаройга, илгаригидай Мирзо Улуғбекнинг гулгун зиёфатлари-
га, шоирлар ва фозиллар даврасида ўтадиган дилкаш суҳбатларга
эмас, тамом бошқа жойга, бошқа муддаода олиб келмишлар... Бу
мудҳиш, камбар ҳибсхонадан унинг қачон чиқишини, зотан тирик
чиқадими, йўкми – буни ёлғиз парвардигори олам билади, холос.
Бундан буён унга ёлғиз бир нарса – сабот керакдур, сабот!.. –

Али Кушчи ўзини босишга қанча уринмасин, гўё қафасга тушган шердай бетоқат бўлиб, хибсхонада гир айланар, коронгида туртиниб ғадир-будир деворларни, темир қопланган оғир эшикни қайта-қайта пайпаслаб кўрарди, гўё нафас етмаётгандай туюлиб бўғилар, тўлғанар эди. Гоҳо-гоҳо хушига келиб, қадамини секинлаштирар, тор хибсхонани оҳиста айланаркан, унинг учун энди биттаю битта чора қолганини, у ҳам бўлса сабру тоқат эканини қайта-қайта кўнглидан кечирар, лекин сал ўтмай бу аҳди эсидан чиқиб, яна тоқатсизлана бошлар эди. Ниҳоят, ҳолдан тойди чамаси, кўз олди қоронгилашиб, бурчакдаги эски бўйрага чордона кўриб ўтирди, ўтиргани ҳамон нечундир эсига энаси тушди.

Кеча кечқурун энаси Тиллабиби яна келган эди. Муштипар кампир! У Оксаройдан расадхонага нўхат солинган бир лаган палов кўтариб келибди. Али Кушчи, гарчи кампирнинг таомларини яхши кўрса ҳам, унинг тез-тез келишини, келиб ўғлининг дунёдан сўккабош ўтаётганидан нолиб, кўз ёши қилишларини ёқтирмас эди. Лекин бу сафар эрталабдан нечундир кўнгли ғаш бўлиб, ўзини нохушроқ сезиб ётгани учунми, энасини кўриб суюниб кетди. Мирам Чалабийга айтиб, танчанинг кўрини янгилашиб, кампирга жой солиб берди. Сўнг, учовлон танча атрофига ўтириб, дастурхонни очишди. Зираворлар солиниб, Али Кушчи суйган қора мурч сепилган иссиқ паловнинг хушбўй ҳиди тор ҳужрани тўлдириб юборди. Лекин улар ҳали паловга қўл урмаган ҳам эдиларки, ташқарида аллақандай ғала-ғовур кўтарилиб, хонага уч-тўрт нафар навкар ёпирилиб кирди.

Навкарларни кўрган Али Кушчи билан Мирам Чалабий ўринларидан сакраб туришди. Тиллабиби эса, аввал ўтирган жойида бош сараклаб, беҳуш серрайиб қолди, кейин Али Кушчини олиб чиқиб кетаётганларини кўриб, апил-тапил ўрнидан турдида, пилдираб келиб, ўғлини бўйнидан кучоқлаб олди...

Энасининг унсиз йиғиси, сўник кўзларидан тирқираб оққан ёш томчилари эсига тушган Али Кушчи вужуд-вужудигача қакшаб секин инграб юборди. У кўзларини юмиб, тишини тишига босиб узок ўтирди, сўнг, аста-секин хушини йиғиб, ўзини ко

йишга тутинди: нечук тўлғанасен, нечук ёш боладай бесабр-бетокат бўласен, сенга не бўлди, Али? Ҳақ таолонинг синовларидан, бу мудҳиш хибсу зиндонлардан кўрксанг, нечук устоднинг тилагига ризолик бердинг? Бошда, устод Кўксаройга чақириб, гарданинга бу хатарли юмушни юклаганида... нечук хўп дединг, нечук бир баҳона топиб ўзингни чеккага олмадинг? Ё шахзода Абдуллатиф шайх Низомиддин Хомуш янглиғ бидъат ва хурофот маддоҳларининг қўлидаги бир қора чўкмор эканини билмас эдингми? Ўз падари покига қилич кўтарган бу мустабид ҳеч бир кимсага шафкат қилмаслигини, меҳру оқибатдан маҳрум бир махлуқ эканини билмас эдингми? Йўқ, билар эдинг! Устоднинг бошида турган қилич сенинг бошингда ҳам яркираб турганига, устод тожу тахтдан жудо бўлса, сенинг бошингга ҳам кўп савдолар тушишига ақлинг етар эди. Ақлинг етиб туриб, бу хатарли юмушга бел боғлаган эдинг. Илм-маърифат йўлида, бўлғуси авлодларга Улуғбек зиёсидан бир нур қолдирмоқ ниятида бу юмушга ризолик берган эдинг! Бас! Бошда ҳаммасига ақлинг етиб туриб, бу хатарли ишга бел боғлабсен, алҳол нечун титрайсен! Нечун телбаланиб, ўзингни у ёқдан-бу ёққа отасен? Сабру тоқат ўрнига бошингни деворга уриб, фарёд қиласен? – Али Қушчи яна боягидай истехзоли кулиб қўйди. – Билиб қўй, эй, алломаи замон! Бу хибсхона, бу мислсиз синов сен учун ҳали бир ҳалводир! Оллоҳ билади, бошингда ҳали не савдолар, не синовлар бор? Эҳтимол, устоднинг қутлуғ бошини кесган машъум қилич сенинг бошингни ҳам танангдан жудо қилур? Эҳтимол, қолган умринг шу тор, зах зимистон гўрда ўтиб кетар! Эҳтимол, энди ҳеч қачон ўзинг суйган чексиз коинотни, тунларда милт-милт ёнган сирли юлдузларни кўрмассен? Уларнинг унсиз розини эшитмассен?.. Қариндош-уруғ, ёр-биродарларинг, волидаи меҳрибонинг билан абадул-абад дийдор кўришмассен? Сен-ку бошингга тушганини кўрарсен, етмишдан ошган муштипар энангнинг ҳоли не кечади?

Али Қушчи суяк-суякларигача зирқираб, изтироб ичида ўрнидан туриб кетмокчи бўлди-ю, яна ўзини босиб, маънос бош тебратди: “– Сабот қилғайсен, биродари азиз! Ҳибсга тушганинг-

га бир кун ўтмай бундай бетоқат бўлсанг, кейин не қиласен? Бошингга бундан қаттиқ мусибат, бундан ёмон савдолар тушганда ҳолинг не бўлади, азизим? Ё парвардигор! Осий бандангни бу ёлғон дунёдан ўз раҳматингга чорлагайсен ва лекин юлдузлар тўла коинотни кўрмоқ ва мушоҳада қилмоқ, фалак сирларини идрок этмоқ саодатидан маҳрум қилмагайсен!”

Расадхонани эслаши билан Али Қушчининг кўзи олдига яна устод келиб, кўнгли хиёл равшан тортди.

Устод салтанат юмушларидан безган ё кўнгли аллақандай ғам-андухга тўлган маҳалда ҳамиша расадхонага келар, кўлига олатларни олиб, фалакка кўз тикиб, тонг оттирар эди. Гоҳида, юлдузларни кузатиб чарчаган ёхуд мутолаадан толиққан пайтларида кўлига суюкли танбурини оларди...

Устод танбур чергишда беназир эди. Шаҳодат бармоғига олтин ноҳин тақиб, кўзларини юмиб, танбурни оҳиста чертганида, кишининг дилини аллақандай тиниқ, куз офтобидай майин бир мунг чулғаб олар, киши нечундир йиғлагиси келар, лекин кўздан окқан бу ёш юракни эзмас, аксинча, бутун андух, бутун дард, бутун ғуборни ювиб кетарди... Ноҳин тақилган бармоқ тагидан оқиб чиқаётган бу ҳазин куй, тасвир этиш кийин бўлган бу теран мунг кишини қандайдир софрок, яхширок, меҳрибонрок бўлишга ундарди...

Устод ўзи ҳам, танбурни чертиб бўлиб, киприқларида милтираган кўз ёшларини артаркан: “ – Ғалат нарса-да бу куй! – деб кўярди. – Гоҳо бу фоний оламга келганимдан пушаймон бўламен. Умар Хайём ҳазратлари айтгандек, бу дунёга нечун келдим, нечун кетдим, деган хаёлларга бориб, тўлиб кетамен. Ва лекин бир маротаба “Чоргоҳ”ни эшитсам, барча кўхи ғамдан қутулиб, кеча туғилган гўдакдай мусаффо бўламен. Филҳақиқат; бу дунёга келиб, инсон фарзанди яратган бу бир куйни эшитиб кетмоқ ўзи бир саодат эмасму, ўғлим Али?..”

Не чора? Тенгсиз салоҳият эгаси бўлмиш шундай инсон бу бахти каро элнинг пешанасига сиғмайди! Не чора?..

Али Қушчи тагидаги бўйрадан маҳсисининг ичига қандайдир

хашаротлар ғивирлаб кирганини ва дарҳол оёқлари жазиллаб кетганини сезиб, ўрнидан туриб кетди... Ҳибсхонанинг қўланса хиди, захлиги ва совуқлиги етмас эдими? Энди бурга-ю, канага ем бўлиш қолдими?

Али Қушчи бир ўйи тонг отди чамалаб, бир ўйи ўзини овутиш умидида, таҳоратга сув сўраб, эшикни кокди, ҳеч ким жавоб бермагач, қўллари тупрокка суртиб, таяммум қилган бўлди-да, чакмонини ёзиб намоз ўқиди. Намоздан кейин яна хаёл денгизига шўнғиди. Қанча фурсат ўтди? Тонг отдими ё унга шундай туюлди-ми? Башарти тонг оттириш шундай қийин бўлса, бир умр ҳибсга маҳкум қилинган мазлумлар қандай бардош қилар экан?..

Вақт ўтмоқдами ё тўхтаб қолдими, билиб бўлмас эди, дақиқалар шундай секин ўтар эдики, назарида, табиатнинг азалий қонуни бузилган, кун чиқиб ботиши, қоронғи тун ёруғ кун, зулмат зиё билан алмашиши тўхтаган, бутун мавжудот ҳаракатсиз жой-жойида қотиб қолган эди. Тун билан куннинг фарқини у фақат бир нарсадан билар, кечаси девор қавақларидан чиқадиган кана ва бургалар кўпаяр, кундузлари негадир камаяр эди. Ҳар куни икки маҳал темир тасмалар қоқилган оғир эшикнинг қафтдеккина дарчаси очилиб, қоровул пиёланинг юзидеккина арпа қулча билан бир чети кемтик сопол косада совук сув берарди. Али Қушчи бу сувнинг ярмини ичиб, ярми билан юз-қўллари ювган бўлар, арпа қулчани учга бўлиб, бир қултум сув билан уч маҳал тановул қиларди.

Ҳибсга тушганининг учинчи ёки тўртинчи куни тун ярмидан ошган эди чамаси, канаю бургалар билан олиша-олиша энди кўзи илинган Али Қушчи эшик зулфинларининг шалдир-шулдурини эшитиб, чўчиб уйғонди. Темир қопланган оғир эшик ёғланмаган ғилдиракдай зорли ғичирлаб очилди-да, қўлларига машъал ушлаган одамлар кўринди.

Бир неча кундан бери ёруғ кўрмаган Али Қушчи машъалга тоб беролмай кўзини юмди. Кўзини қайта очганида эса, беихтиёр юраги ҳаприкиб кетди. Бўсағада... лабини қилич кесиб, тиртик бўлиб қолган, бир кўзи ғилай кўса ясовул билан (Али Қушчи уни

каердадир кўрган эди) амир Султон Жондор тархон турар, уларнинг орқасида машъал ушлаган икки нафар ясовул кўринарди.

Оёғига қизил сахтиён этик, устига кўк мовут чакмон кийиб, белини кумуш камар билан боғлаган, бошига эса кундуз телпак кийиб, учига қизил попилтирик тақиб олган (бу попилтирик амирлик аломати эди) амир Султон Жондор тархон ичкарига кирмоқчи бўлиб бир қадам босди-да, иккиланиб тўхтади. Унинг қалин қошлари остига яширинган сал қисик кўзлари Али Қушчига синовчан тикилган, гўё унинг иродаси букилганми, йўқми, билмоқчи эди. Ниҳоят, у барваста қаддини оғир тебратиб:

– Мавлоно Алоуддин ибн Муҳаммад Али Қушчи ҳазратлари саломат бўлсинлар! – деб хитоб қилди.

“Киноя қилмоқчи!” – хаёлида деди Али Қушчи. – Беихтиёр устодга хиёнат қилган лашкарбошилар тўғрисидаги мишмишлар эсига тушди. Бундан чикди, Мирзо Абдуллатиф билан тил бириктириб, устодга чоҳ қазиган амирлардан бири шу каззоб Султон Жондор экан-да! Минг ҳийлаю найранглар билан устоднинг камоли ишончини қозониб, амирлик лавозимига кўтарилган, катта давлат орттириб, ном чиқарган бу иблис алҳол уни мазах қилармишми? – Али Қушчи шу топда ажал билан ўйнашаётганини билса ҳам, пичингдан ўзини тутолмади:

– Шаҳриёри фалак-иктидор Мирзо Улуғбек ҳазратларининг ўнг қўли бўлмиш амир Султон Жондор тархон жаноблари бу гулшани фирдавсга хуш кептилар!

Амир Жондорнинг кўзларидаги синовчан ифода сўниб, пешанаси тиришди. У ер остидан ғилай ясовулга бир қараб қўйди. Сўнг, бир ҳатлаб ичкарига кирди-да, норғул гавдаси билан эшикни тўсиб, қиличининг бандини ушлаб-ушлаб қўйди.

– Мавлоно Али, – деди у ковоғини солиб. – Камина илм-фандан йироқ, кўрс бир навкар эдим. Аммо сиз... сизни акли зукко аллома деб эҳтиром қилар эдим. Таассуфлар бўлғайким, қаттик янглишибмен.

– Ҳайҳот! Фикримиз бир ердан чикқандур!

– Не фикр?

– Бандаи ғофил ҳам сизни раҳматлик устоддан кўп яхшилик кўрган, унинг энг содиқ амирларидан бири деб ўйлаган эдим. Надоматлар бўлғайким, фақир ҳам қаттиқ янглишибмен!

Амир Султон Жондор бир қадам олдинга юрди. Унинг уйқу-сизликдан киртайиб қолган кўзларида ҳайратга ўхшаш бир нарса милт этди, лекин иккинчи дақиқада бу ҳайрат сўниб қиличини ярмигача суғуриб олди, кейин негадир қайта “шак” этиб қинига солди, тақасимон чиройли мўйловининг учлари ғалати дикрайиб, ғилай ясовулга юзланди: “Олиб чиқ!”

У шундай деб бош ирғади-да, шитоб билан юриб ҳибсхонадан чиқди. Ғилай ясовулнинг ишораси билан унинг кетидан Али Қушчи ҳам чиқди.

8

Мирзо Абдуллатиф Али Қушчини ҳибсга олишга фармон берган куниёқ усиз ҳам ёпилган расадхона билан Улуғбек мадрасасининг дарвозаларига қулф уриб, ҳамма толиби илмларни тарқатиб юборишга, илм аҳли устидан эса назорат олиб боришга ҳукм чикарди. Шаҳзода бу фармонга имзо чекиб, муҳр босаркан, кўли қалтирамади ҳам, зотан, шайх Низомиддин Хомуш келиб кетганидан кейин унинг кўнгли хийла тинчиди. Доруссалтана ва Кўксаройдаги ҳаёт аста-секин ўз изига туша бошлади. Ҳар субҳидам унга юқуниб, арзи эҳтиром қилгани барча зоти шарифлар, аркони ҳарб ва аркони давлат, аъён ва боёнлар, бек ва бекзодалар Кўксаройга ташриф буюришадиган бўлди. Эгниларига лаъл ва дур қадалган зарбоф тўн, авраси кимхоб, тулки ва сувсар пўстин, бошларига кимматбаҳо кундуз телпак, тулки тумок ва олтин ранг сувсар бўрк кийган бу кибру ҳаво асилзодалар, Мирзо Абдуллатифнинг чиқишини кутиб, саломхонада лашкардай саф тортиб туришадиган, шаҳзода кўринганда эса гўё Мирзо Абдуллатиф эмас, соҳибқирон Амир Темур Кўрагоний тирилиб келгандай, икки букилиб саждага бош эгадиган бўлишди. Улар шаҳзоданинг ҳар бир сўзини жон қулоқлари билан эшитишар, ҳар бир гапини фармони ҳумоюн деб билишар эди. Кеча эрталаб

доруссалтана савдогарлари номидан элчи бўлиб, бир гуруҳ савдогарлар юкуниб келишди. Улар қуруқ келишмаган, ўн икки нортуга той-той шойи ва ипак, мовут ва кимхоб матолар, ҳинд чойи ва Чин мамлакатининг биллур идишларини ҳадя қилиб олиб келишган эди. Савдогарлар Абдуллатифга сихат-саломатлик, улуғ бахт ва шон-шавкат тилаб чиқиб кетишди. Улар чиқиши билан саройбон кириб, таъзим қилди:

– Шоир Мирюсуф Хилватий давлатпаноҳимга изҳори ихлос ниятида ташриф буюрмишлар!

– Шоир Мирюсуф Хилватий?..

Шаҳзода бу шоирнинг номини каердадир эшитган, ҳатто унинг девонига ҳам кўзи тушган эди, у масжиди жомега шошаётган бўлса ҳам, негадир суюниб кетиб, шоирни таклиф қилди.

Эшикдан бошига гуллик гилам дўппи, эгнига узун банорас тўн кийган юмалоккина бир одам кириб, пойгакка тиз чўкди-да, кафтларини гиламга теккизиб, лабларига, кош-кўзларига суртди.

Шоирнинг бу хатти-ҳаракати шундай тез ва кулгили чикдики, шаҳзода беихтиёр илжайиб, уни курсига таклиф қилди. Лекин Мирюсуф Хилватий кўзларини юмганича лаби-лабига тегмай бидирлай кетди:

– Факиру хакир сиздай адолат масканининг шамси зиёси, салтанат тожининг дурри гавҳари, назм илмининг маликул каломи⁵⁴ шаънига бир шеър битган эдим, сиздай таъби назм лозим топсангиз ўкиб берсам...

Шаҳзода яна ўзини кулгидан тутолмай:

– Сиздай сўз султони лутфан шеър битибдур, нечун лозим топмасмен? – деди. – Бош устига. Ўрнингиздан турунг, азизим!

Мирюсуф Хилватий банорас тўнининг кенг этаклари орасида оёқлари чалишиб, ўрnidан турди, қўлтиғидан ипак матога ўралган бир китобчани олиб очди ва анордай кип-қизил, юм-юмалок юзи илҳомдан лов-лов ёниб, овози ҳаяжондан титраб, ўқий кетди:

⁵⁴ Маликул калом – сўз подшоси.

*Бобонгиз фатҳ этиб шухрат қозонди жумла дунёни,
Бу олам кўрмагай эмди анингдек зоти аълони.
Падари покингиз умрин нури раҳматга тўлдирди,
Олиб шоҳиста отига Хоқони Саид унвони.
Фалак асрорига илкин кўтариб нораво султон,
Фалак қаҳрига учраб ўз бошига солди гавғони.
Амирул муъминин тахти узукка мос лаъл янглиг,
Ярашгай, қутлуг ўлсун, мулки ислом аҳли сарбони...*

Охирги мисраларга етганда Хилватийнинг овози ҳаяжондан титраб кетди-ю, кўзларини китобдан узиб, шаҳзодага кўрқибгина қаради. Унинг илҳомдан гул-гул ёнган юмалоқ юзида, кўрқув чўккан кўзларида шундай зўр бир илтижо бор эдики, шаҳзода беихтиёр:

– Тасанно сизга, азизим, тасанно! – деб юборибди.

Бўш вақтларида ўзи ҳам шеър машқ қилган ва бутун бир девон битган Мирзо Абдуллатифга Мирюсуф Хилватийнинг шеъри унча маъқул бўлмади. Гарчи сўнгги байти лабида табассум уйғотса ҳам, шаҳзода бундай яланғоч назмни эмас, маъноси пардалироқ нозик шеърларни хуш кўрарди. Лекин... саройга машҳур шоирлар ва фозилларни йиғиб, асъасаю дабдабали ҳаёт кечириш ишқида ёнган Мирзо Абдуллатиф учун бу... биринчи қалдирғоч эди. У саройбонни чакириб, Хилватийнинг эғнига зарбоф тўн ёпишни буюрди ва уни ўзи билан масжиди жомага таклиф қилди.

Бугун Мирзо Абдуллатиф шайх Низомиддин Хомушнинг тилаги билан Бибиҳоним масжидига лутфан ташриф буюриб, хутба ўқиши лозим эди. Шаҳзода Кўксаройдан биринчи чиқиши эди. Шунинг учунми бошда кўнгли негадир ғаш бўлиб, саройбонга кўпроқ сипоҳ тайин қилишни буюрди. Саройбон эллик нафар суворий тайинлаган экан, бунга сарой маҳрамлари ва девон аҳли қўшилиб, Самарқанд кўчаларидан от чоптириб ўтишганда, гўё катта қўшин бостириб келаётгандай, ҳаммаёк тасир-тусур бўлиб кетди. Кўчаларда ҳамон одам сийрак эди. Кўксаройдан Бибиҳоним масжидига борадиган катта кўчанинг икки юзидаги

дўконларнинг аксарияти берк, фақат кулоллар ва сангтарошлар растасида ғур-ғур ва тарақ-туруқ овозлар эшитилар, ҳатто гузар ва чорраҳалар ҳам илгаригидай гавжум эмас эди. Бу ҳолат негадир шахзоданинг кўнглини хижил қилди, у шаҳар доруғаси Мироншоҳга айтиб, барча савдогар ва дўконларга дўконларини очдирмоқни дилига тугиб қўйди. Регистон майдонидан ўтаётганида ҳам шундай бўлди. Аллақандай хувиллаб қолган Мирзо Улуғбек мадрасасининг бўм-бўш саҳнига кўзи тушганида, қатл кечаси хуржун кўтариб қирган амир Султон Жондорнинг сирли ишшайиши эсига тушиб, эти увишиб кетди... Бу мудҳиш туйғу фақат масжиди жомага яқинлашгандагина хиёл тарқади...

Бибихоним масжидининг кўштавақали залворли дарвозаси олдида уни Шайх Низомиддин Хомуш бошлиқ буткул доруссалтана уламои забардастлари, шаҳар доруғаси Мироншоҳ бошлиқ аъён ва боёнлари қарши олди.

Масжиднинг салкам ўн минг намозхон сиғадиган ҳовлиси одамга лик-лик тўлган эди. Бу ерга барча масжидларнинг имомлари, барча дин пешволари йиғилган эди, бир бурчақда гадолар ва дарвешлар, яна бир бурчақда яқин-атрофдаги бозорлардан қирган фуқаро кўринар, лекин кўпчилик оппоқ салла ўраб, зарбоф ва бахмал тўнлари устидан оқ чакмон ва оқ ридо кийган пешвойи дин ва уламои киромлар бўлгани учунми, оқ мармар тўшалган кенг ҳовли гўё оқ кўпикка чўмган денгиз сатҳидай тўлқинланиб, ажиб бир манзара касб этган эди. Шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари шахзодани қўлтиғидан олиб, саждага бош этган оқ саллалар олдидан масжиди жоменинг мухташам пештоқлари тагидаги юксак мармар супага бошлаб борди. Китоб шаклида ясалган мармар курсига зарҳал жилдли “Каломуллои шариф” қўйилган эди. Мирзо Абдуллатиф масжид пештоқлари тагидаги баланд меҳробга чиқиб, хутба ўқиди. У шариати мустафо, ҳадиси шариф ва Қуръони мажиддан ёдга оят ва калималар келтириб ваъз айтганда, динул ислом ғанимларига қатли ом тилаб, эндиликда мулки ислом Мовароуннаҳрда мусулмонобод даврон ва явми сао-

дат⁵⁵ бошланганини зикр этганида салкам ўн минг намозхоннинг “омин ё раббулоламин!” деган жўр хитобидан осмонўнар гумбазлар янграб кетди... Шаҳзодадан кейин шайх Низомиддин Хомуш ҳазратлари хутбаи давлат ўкиб⁵⁶, барча уммати мустафоларнинг пушти паноҳи, салтанатнинг қиблагоҳи, тождори, мусулмонон аталмиш шаҳзода ҳақиға узоқ дуо қилди. Яна ўн минг намозхоннинг баравар “илоҳи омини”дан юксак пештоқлардаги каптарлар “дув” кўтарилиб, масжиди жоме ларзага келди.

Бу намоздан кейин шаҳзоданинг дилидаги шубҳалар тўзғиб, кўнгли яна ҳам равшан тортди. Рост, Балхдан келган хуфиялар нохуш хабар келтиришди. Хирот ҳокими, амакиваччаси Султон Муҳаммад Мирзо Улуғбек катл килинганини эшитиб, Мовароуннаҳрга кўшин тортиб келмоқчи бўлган эмиш. Лекин бирламчи, Мирзо Абдуллатиф унга сулҳ-салоҳ таклиф этиб, дарҳол бошқа элчи юборди, иккиламчи, Султон Муҳаммад киш фаслида юриш қила олмаслигига кўзи етар эди. Хуллас, бу жиҳатдан ҳам тинчиди. Фақат бир нарса уни ҳамон кийнар, кечалари ёпирилиб келадиган мудҳиш ваҳимадан кутула олмас эди. Кўзи бир зум илинса бас, гўё хонага биров киргандай: шамширини яланғочлаб тепасида тургандай туюлиб, уйғониб кетарди. Уйғонгандан кейин эса ҳар бир шарпадан юраги ўйнаб, тонг отгунча мижжа қоқмай юриб чиқарди. Шундай пайтларда хаёлини бири-биридан совук, бири-биридан мудҳиш ўй-фикрлар чулғаб олар, доруссалтанада унга қарши фитна уюштирилаётгандай, бу фитнанинг тепасида ўз жигарбандлари Мирзо Абдулла билан Абусаид Мирзо тургандай туюлар, назарида, фитначилар бу икки шаҳзодани ҳибсдан озод қилиб қочириб юборгандай бўларди-ю, кечалари улар ётган зиндон ва ертўлаларни айланиб келгиси келар, фақат саройдан чиқишга журъат этолмас эди. Эрталаб эса, саломга келган амирларнинг кўзларига қадалиб-қадалиб қарар, кимки кўзини олиб қочса, унга нисбатан кўнглида ёмон бир шубҳа уйғонарди. Сарой маҳрамлари, хатто балхлик мулозимларидан икки киши хилват-

⁵⁵ Явми саодат – саодатли кунлар.

⁵⁶ Хутбаи давлат ўқиш – ҳукмронликни эълон қилмоқ.

да суҳбатлашиб турганини кўrsa юраги орқасига тортиб кетар, назарида, уларнинг шивир-шивирлари бежиз эмасдай, гўё унга қарши иғво қилишаётгандай бўларди.

Аксига олиб, боя намози жумадан қайтаётганларида шайх Низомиддин Хомуш яна мавлоно Али Қушчидан сўз очиб, хиёл тинчиган кўнглига қайта ғулу солди: бир қанча алломаи бета-хоратларнинг номи ва хорижий бединлар юртидан келтирилган, китоблар рўйхатини тутқазиб, эҳтиёт бўлмоқ кераклигини, зеро, салтанат осойишталигини бузадиганлар шу бетавфиқлар эканини уктирди, фитна ҳам, мўъмин-мусулмонларни йўлдан урувчи рин-дона қайфиятлар ҳам шулардан келишини қайта-қайта таъкидлади.

“Фитна” сўзини эшитган шаҳзода титраб кетди. У саройга қайтган заҳотиёк Али Қушчини чакиртириб сўроққа тутмоқчи бўлди-ю, тунда келадиган уйқусизлик балосини ўйлаб, бу юмушини кечасига қолдирди. Мана ҳозир, девонбеги келтирган барча мухорабаи дигарларга⁵⁷ имзо чекиб бўлиб, унга ижозат берди-да, амир Султон Жондорни Али Қушчига юборди. Ўзи эса тахтга ўтириб хаёлга толди.

Ажабо: бу учрашув уни негадир каттик хаяжонлантирар, ҳатто чўчитар эди.

Мирзо Абдуллатиф мавлоно Али Қушчини бир неча бор кўрган эди. Ҳиротдан Мовароуннаҳрга келиб, отаси Мирзо Улуғбек билан овга чиққан пайтларида, Кўксарой ва “Боғи майдон” да берилган зиёфатлар чоғида кўрган, ҳатто отаси иккисининг фалакиёт сирлари тўғрисида қилган суҳбатларини ҳам эшитган эди. Эсида бор, бу учрашувларда шаҳзодани бир нарса ҳайратга солган, у ҳам бўлса Али Қушчининг чеҳрасидаги қатъият ва аллақандай кишини ўзига асир қилувчи салоҳият эди. Қорачадан келган бу новча, қотма одамнинг жуссасидан куч ёғилиб турар, кенг пешанаси, ўткир кўзларида чуқур заковат акс этар, қийғир бурунли узунчок юзида бўлақча бир шиддат, мардлик, бир сўзли одамлардагина бўладиган зўр иқтидор сезилиб турарди.

⁵⁷ Мухорабаи дигар – кечки ёзишмалар.

Шахзода бу одамга кизикиб қолиб, ўша маҳалдаёк унинг кинот сирларига, илми риёзиёт ва ҳандасанинг мураккаб масалаларига бағишланган рисоаларини топдириб ўқиб чиққан, ўқиб чиқиб, унинг дақиқ фанлар борасидаги заковатига, илмининг ўткирлигига, салоҳиятига дилида таҳсинлар айтган эди. Ҳа, шайхнинг сўзида жон бор, Мирзо Улуғбек ўз бисотидаги бойлиги ва йиққан куфр китобларини яширмоққа жазм этган экан, Али Қушчидан ишончлироқ бир кимсани тополмас эди.

Шахзода ҳозир Мовароуннаҳрдан Хуросонгача донғи кетган, Мирзо Улуғбекнинг ўнг қўли ҳисобланган бу одам билан юзмаюз келади, юлдузлар сирини, демакким, осий бандалар муқаддаротини⁵⁸ билган алломай мунажжим билан мунозара қилади. Йўқ, мунозара эмас, уни сўроққа тутмоғи, йўқолган тиллаларни, макруҳ китобларини топтирмоғи керак... Шахзода буни ўйлагайда яна Али Қушчининг шиддатли чеҳраси, қаҳр билан чакнаб турган ўтли нигоҳи, мардонавор кифаси эсига тушди-ю, бир ўйида амир Жондорни қайтаргиси, мавлонони сўроқ қилишни унинг ўзига юклагиси келди. Лекин ажабо: шайх ҳазратлари Али Қушчи тўғрисида сўзлагандан бери бу одам унинг хаёлидан чиқмай қолди, уни кўргиси, у билан баҳс қилгиси, унинг ўйларини билгиси келар эди. Мана ҳозир ҳам, хаёлига ғалати бир фикр келиб, ўрнидан туриб кетди. Башарти Али Қушчи яхшилик билан ўз гуноҳига иқрор бўлиб, олтин ва жавоҳирларни қайтарса, куфр китоблар яширинган жойни кўрсатса, уни девонга олса бўлмасми? Мағрибдан машрикқача донг чиқарган бу мунажжим саройда, шахзоданинг ёнида бўлса ёмон бўладими? Даҳрий шоҳнинг энг салоҳиятли шогирди ва маслаҳатгўйи ҳисобланмиш бу алломай замон Кўксаройда, шахзоданинг муқарраблари қаторида қўл қовуштириб турса... шу билан барча фисқи фасод гаплар, қабих мишмишларга чек қўйилмасми?.. Али Қушчи келса, Мирзо Улуғбекнинг бошқа шогирдлари, машҳур шоирлар, муаррихлар, барча илм аҳли саройга келмасми?.. Букун шоирлардан бири ўз изми-ихтиёри билан кириб келди, лекин шахзода Мирюсуф Хилватийдай сертакаллуф,

⁵⁸ Муқаддарот – тақдир.

аммо тўпори шоирларни эмас, Али Кушчидай донғи оламга кетган алломай давронларни тиз чўқтиргиси келарди...

Кўшни хонада оёқ товушлари эшитилди. Шахзода негадир юраги ўйнаб шошқалоқлик билан ўзини олтин курсига ташладида, унинг силлиқ суянчиқларини маҳкам ушлаб олди. Рахларига тилла тасмалар қоқилиб зийнатланган оғир эшик секин очилиб, амир Султон Жондор кўринди.

– Бандини келтурдим, давлатпаноҳ...

Шахзода “Кирсин!” деган маънода бош ирғади.

Амир Жондор орқага чекиниб, унинг ўрнига Али Кушчи кирди, кирди-ю, билинар-билинемас бош ирғаб салом берган бўлдида, малори қуригандай кўзларини юмиб, деворга суянди.

Мирзо Абдуллатиф қаҳри келиб: “Тиз чўк, эй нобакор!” деб бакиргиси келди, лекин дилида уйғонган қизиқсиниш устун келиб, хайрат билан тикилиб қолди. Бошига дарвешларнинг кулоҳига ўхшаган мўрисимон калпок, эгнига қора жун чакмон кийган бу новча, қоқ суяк одам, гўё ҳеч ўзгармаган эди. Қорамағиздан келган узунчоқ озгин юзида, лабларини қимтиб, очиқ кўксини керинқираб, гўё шахзодани кўрмагандай кўзларини юмиб туришида биринчи кўришидаёқ шахзодани хайратга солган ўша шуур, ўша қатъият бор, фақат қисқагина чўкки соқолига битта-яримта оқ тушган... “Устози қандай такаббур бўлса, бу ҳам шундай такаббур!” – хаёлидан ўтди шахзоданинг.

Али Кушчи, гўё унинг фикрига тушунгандай кўзини очди-ю, қандилдаги шамларнинг чароғон шуъласига тоб беролмай, қайта юмди...

Хайҳот! Атиги бир ҳафта-ўн кун аввал бу чароғон хонада, бу олтин тахтада жаннатмакон устод ўлтирган эди! Худди шу олтин курсида ўтириб, унга, Али Кушчига кўнглидаги дардларини изҳор этган, сўнгги васиятларини, тилақларини айтган эди. Энди бу курсида... ўз пушти паноҳини қатл қилган бу риёкор қотил, у падаркуш ўтирибди... Ҳа, унинг риёкор бир қотил, хунхўр бир падаркуш экани чехрасидан, сийрак мўйловининг совук дикрайишидан, бежо ёнган кўзларидан кўриниб турибди. Кўкимтир

тусга кирган заҳил юзида ёмон бир хасталикнинг нишонаси, кўзларида аллақандай кўркув, йўк, кўркув эмас, телбалик бор!..

“Кўзларини очмайди. Мендай соҳиби тождан ҳайикмайди!”

Шаҳзода кўлларини олтин курсининг суянчигига тираб, шитоб билан ўрнидан турди.

– Мавлоно Али! – деди у киноя билан. – Бу даргоҳга ухлагани келмагандурсиз? Очинг кўзингизни!

Али Қушчи кафти билан кўзларини шуъладан тўсиб, бошини кўтарди.

– Афв этгайсиз, шаҳзода. Зулматга ўрганган кўзим бу шуълага чидамайдур...

– Зулматдан кутулмоқ мавлононинг ўз изми ихтиёридадур! – деди шаҳзода, маънодор кулимсираб.

“Қамина сени қиличидан қон томган бир қаттол десам, тулкиликни ҳам биласенми?..”

– Сўзингизни англамадим, шаҳзода?..

Мирзо Абдуллатиф ял-ял ёнган шерозий гиламларни товушсизгина босиб, эшикка яқинроқ келди. Унинг кўкимтир, касалманд чехрасида, чуқур ботган сарғиш кўзларида аллақандай ички бир дард, қандайдир мунгли ифода пайдо бўлди-ю, устоднинг маҳзун чехрасига ўхшаб кетди.

– Мавлоно Али, мен сиздай доноий давронни беҳад ҳурмат қиламен. Шу боисдан билмоқчимен: сиз фақирни ким деб биласиз? – шаҳзоданинг овози фавқулодда ғамгин эшитилди.

“Ё дариғ! Бу нобакор не дейди? Муддаоиси не? Кўнглимни эритмоқми? Кўнглимни эритиб ўзига тобе қилмоқми?”

Али Қушчи шаҳзоданинг ғамгин нигоҳидан кўзини узиб, бир нуктага тикилиб қолди.

– Нечун индамайсиз, мавлоно? – деди шаҳзода аллақандай ўксиб. – Менга аён: сиз мени... ўз валинеъмати... ўз қиблагоҳи билан тожу тахт талашган бир нобакор зурриёт, эл-улус осойишталигини бузган бир мустабид, аҳли урфон ғаними бўлмиш жоҳил бир гумроҳ деб биласиз!.. Ва лекин!.. – Шаҳзода кўзига ёш келган одамдай тўсатдан култ-култ ютиниб, индамай қолди.

Али Кушчи унинг ғамгин кўзларига кўзи тушишидан кўрқиб, ҳамон ерга қараб турар, хаёлидан эса бояги фикр чикмас, шахзоданинг мақсадига тушунолмайд кийналарди. Дарҳақиқат: ўз падари поки билан салтанат талашган, тожу тахт деб, уни қатл қилган, ҳокимлик жиловни қўлига теккан ҳамон барча маърифат даргоҳларига кулф осдириб, барча илм ахлини тумтарақай қилган бу ҳокими мутлақ нечун унинг олдида, хибсада ётган бир банди олдида ўзини оқламоққа уринади, нечун кўз ёши тўкади?

– Ва лекин... – деди шахзода ўзини босиб олиб. – Осий банда ўз падаримни тахтдан сарнигун қилган бўлсам... бу юмушни мулки ислом йўлида қилганмен, мавлоно! Менга аён: сиз ул зотни устод деб биласиз. Ва лекин, не қилай, ул зот ҳадисни ҳукми ом билмай, шариати мустафони дастурил-амал тутмай, бетавфиклик қилса не чора? – деди шахзода ва гўё Али Кушчи эътироз билдиришидан кўрққандай, бир ютиниб давом этди: – Йўқ, мен илми фунунга қаршилиқ қилмоқ ниятим йўқ, мавлоно. Фақат илм деб, ҳақ таолони унутмоқ жоиз эмасдур...

Али Кушчи юрагида уйғонган туғённи зўрға босиб:

– Беайб парвардигор, шахзода! – деди секин. – Ул бандаи покни ҳақ таоло бу фано даргоҳидан ўз оромгоҳига чорламишдур. Худованди карим даргоҳига парвоз этган осий бандани ёмонламоқ, унинг қилмишларини сўзламоқ гуноҳи азимдур, шахзода.

Али Кушчи шахзоданинг юзига қарамади, лекин унинг гап тополмай дами ичига тушиб кетганини сезди. Анча сукутдан кейин шахзода:

– Не чора? – деди уф тортиб. – Бир-икки малъун хунхўрлар бу машъум ишни қилгандир. Парвардигори олам шоҳид, мавлоно. Эшитиб қон йиғладум. Бу машъум юмушга бош қўшган барча котилларни туттириб, барининг калласини олдирдим, мавлоно!..

Али Кушчи юраги музлаб, шахзодага ялт этиб каради. Мирзо Абдуллатиф олтин курсига суяниб, какқайиб турар, унинг ранги ўчган, қилич бандини чангаллаб олган қўли дир-дир титрар эди.

Али Кушчи яна кўзини олиб қочди.

“Бас! Бу мислсиз тубанлик, бу риёкорликка чек қўймоқ даркор!”

– Шаҳзода! Каминага бу сўзни сўзламоқдан муродингиз не?
– Муродим, – деди шаҳзода. – Муродим... Сиздай илм аҳлига ҳақиқатни етказмоқдур!

“Ҳақиқатни айтмоқми ё уни яширмоқми?..”

Шаҳзода Али Қушчидан жавоб кутиб сукут сақларди. Лекин Али Қушчидан сас чиқмас, у ҳамон ерга тикилиб, ковоғини солиб турар, унинг бу туришида қандайдир исёнкор бир нарса бор эди. Шаҳзода қалбида уйғонаётган ғазаб билан олишиб:

– Мен биламен! – деди. – Барча илм аҳлининг дилида не борлигини биламен! Мақсадлари не? Барини биламен, мавлоно!..

– Шаҳзода! – деди Али Қушчи. – Сиз ҳақиқатдан сўз очдингиз. Агарчи сиз айтган сўзлар ҳақиқат бўлса, илм аҳли не дейди – бундан кўрмағайсиз. Зеро, бандаси не демасин, ҳақиқат – ҳақиқатлигича қоладур. Башарти муддаонгиз шу бўлса...

– Муддаом – бу ҳақиқатни барча аҳли мўминга етказмоқдур. Факир бу ишда сиздай фозилларнинг ёрдамига муҳтожмен, мавлоно!

“Ё тавба! Қачондан бери бу падаркуш факир бўлмиш?”

Шаҳзода Али Қушчининг сукутини ўзича тушунди чамаси:

– Маъзур тутгайсиз, мавлоно, – деди яна овози мулойимлашиб. – Нобакор амирлар сиздай алломалар сарбонини берухсат ҳибсга олибдилар. Бас! Алҳол мартабангиз бурунгидан ҳам юксакроқ бўладур!

Али Қушчининг эсига совуқ, зимзиё ҳибсхона тушди, кана ва бургалар бижғиб юрган ғадир-будир деворлар кўз олдига келиб, аъзойи бадани жимирлаб кетди.

– Тиласангиз девонга оламиз, девонбеги бўласиз, тиласангиз саройда муаррихлик⁵⁹ қиласиз... Ёнингизга ўзингиз истаган фузало ва шуарони олиб, салтанат юмушларини қаламга олиб ўлтирасиз...

“Ҳа, ёнимга истаган шоирлар ва фозилларни олиб, сендай падаркушнинг разил юмушларингни яшириб китоб битамен,

⁵⁹ Муаррих – тарихчи.

бўлғуси авлодлардан қатлу қирғинларингни беркитиб, мадҳу сано ўқиймен, шон-шухратингни улуғлаб рисолаю қасидалар ёзамен... Ё раббий! Ўзинг мадад бер! Устоднинг покиза руҳини шод этмок ўрнига, унга қилич кўтарган бу падаркушни мадҳлаб тонг-ла маҳшарда ул бандаи покнинг кўзига қай кўз билан қараймен?"

Али Қушчи хаёлини чулғаб олган тумандан қутулмокчи бўлгандай бошини қаттиқ силкиб, кўзини очди. Шаҳзода унинг рўпарасида турар, унинг киртайган кўзларида сохта табассум жилва қиларди.

– Кечиргайсиз, шаҳзода. Камина муаррих эмасманким, сарой юмушларини китобга битсам...

– Ўзингиз битмасангиз, бош донишларга бош бўласиз! Тила-сангиз Ҳиротдан машҳур муаррихлар чакиртирамиз...

– Афв этгайсиз. Ул зукко муаррихлар бандаи ожизнинг раҳна-молиғига муҳтож эмасдурлар...

Шаҳзоданинг юпқа лабларидаги сохта табассум оҳиста сўниб, кўзлари қисила бошлади.

– Муаррихлик қилмасангиз, саройда мунажжимлик қиласиз.

– Бу ишда ҳам маъфудурмен⁶⁰, шаҳзода. Камина илми нужумдан беҳабармен...

– Бас! – Мирзо Абдуллатифнинг қисилган кўзларида совук учкунлар чакнади. – Мен сенинг муродингни биламен, бетавфик! Сен... сен қиблагоҳимни йўлдан урган, Оллоҳнинг кудратига шак келтирган кофирсен! Сен барча алломаларни чалғитган муртадсен, муртад!..

Али Қушчи унинг нигоҳида худди қутурган итнинг кўзларида бўладиган мудҳиш бир ифодани кўриб кўзини юмди...

“Ё тавба! Наҳот барча илм аҳлининг тақдири, бутун Мовароуннаҳр тақдири акли-хушидан айрилган шу телбанинг қўлига тушса?”

– Тилла қайда? – тўсатдан сўради шаҳзода.

– Қайси тилла?

– Ул диёнатсиз шоҳ бобом Амир Темур хазинасини ўғирлаб,

⁶⁰ Маъфу – узрли.

сенга топширган қуйма тиллаларни айтамен! Диёнатсиз шоҳ топширган хорижий бединлар битган китобларни айтамен!

– Шаҳзода! Ўз падари покингизни диёнатсиз шоҳ демок...

– Бас! Сўзла, иблиси лаин! Бединлар битган куфр китобларни яширмоқдан муддаонг не? Барча бандаи мўъминларни йўлдан урмоқму? Ҳақ йўлидан қайтариб, кофирлар динига киритмоқму? Айт, иблис! – Шаҳзода, лабининг четлари кўпириб, Али Қушчини ёқасидан ушлади. – Олтин ва жавоҳирларни яширмоқдин мақсадинг не, фитна кўзғаб, мени сарнигуи қилмоқму?

Али Қушчи юзига сачраган тупукдан ижирганиб кетди. Унинг дилида уйғонган ва бир зум аъзойи баданини карахт қилиб қўйган мудҳиш кўрқув тўсатдан зўр ички туғён билан алмашди.

У шаҳзодани силтаб ташламоқчи бўлди-ю, тўсатдан негадир хужрада йиқилиб қолган энаси Тиллабиби эсига тушиб, бир дақиқа иккиланиб турди, сўнг, қалбидаги туғён устун келиб, қаддини ростлади.

Қалтироқ босган шаҳзода ҳамон унинг ёқасига ёпишиб силкир, кўпик сачратиб такрорлар эди:

– Топ, тиллаларни! Ё дарҳол топасен, ё...

Али Қушчи омбурдай метин панжалари билан уни билакларидан ушлаб қаттиқ сиқди.

– Торт кўлингни, шаҳзода! – деди хансираб. – Тиласанг шамширингни олиб чопиб ташларсен, тиласанг зиндонингда чири-тарсен! Аммо кўлингни торт ёқамдин! – У шаҳзоданинг кўлларини ёқасидан узиб, кўкрагидан итариб юборди. Мирзо Абдуллатиф гандирақлаб бориб тахт олдидаги зинага қоқилиб кетди-ю, олтин курсини ушлаб қолди. У нима бўлганини тушунолмади, бир зум талмовсираб турди, кейин овозининг борича:

– Саройбон! Амир Жондор! Ким бор? – деб бақирди.

Эшикда бир-бирини туртган амир Жондор билан бошига сурмаранг салла ўраган занжисифат саройбон кўринди.

– Олиб чиқ, бу азозилни! Олиб чиқиб кишанла! Эндиликда умри зиндонда ўтсин! – Шаҳзода саройбонга қараб шундай деди-да, хансираб амир Жондорга юзланди. – Мавлоно... ким эди... мавлоно Муҳиддин кайда?..

– Мавлоно Муҳиддин дарвозахонада... Давлатпаноҳимга арзи
ихлос билдирмоққа мунтазирдур...

– Айт, кирсин!

Хонадан чиқаётган Али Қушчи мавлоно Муҳиддиннинг ис-
мини эшитиб тўхтади. Балхлик саройбон билан амир Жондор
унинг қўлларига ёпишди. Лекин Али Қушчи уларни силтаб таш-
лаб, шаҳзодага ўгирилиб қаради. Кўзларининг косаси ўйнаган
Мирзо Абдуллатиф бир нуқтага тикилганича хонанинг ўртасида
оёқларини кериб турар, у гўё ҳамма нарсани унутган, аллақандай
мудҳиш ўйлар билан банд эди.

– Шаҳзода! – Али Қушчи эшик кесақисига оёқларини ти-
раб тўхтади. – Эҳтимолким, бошқа кўришмасмиз. Шу боисдан
сўнги сўзимни айтамен: сен устоддай донои давроннинг илм
дурдоналарини йўқ қилмоқни ният қилибсен. Падари покин
арвоҳини ўртага солиб, башорат қиламен: ё бу тубан ниятингдан
қайтасен, ё икки дунё хор бўласен!

– Иншооллоҳ, мен эмас, сендай ношаръий ишлар қилган бе-
динлар хор бўлур! – Шаҳзода яна боягидай оғзидан кўпик сач-
ратиб, яқинлаша бошлади. – Халлоқи олам ўз бандаси учун
ҳамвор⁶¹ қилиб яратган рўйи заминни курраи арз⁶² деган, каво-
киби собиталарни⁶³ эса фалакда чарх уриб айланур деб, Қуръони
мажидга шак келтирган сендай бетавфиклар дучор бўлур Оллоҳ-
нинг ғазабига!

Аламли туғенда ёнган Али Қушчи кулмоқчи бўлди-ю, кулол-
мади:

– Вожабо! – деди у бўғилиб. – Устод яратган фалак илмига
шубҳа қилсанг, нечук боя фақирни мунажжим қилмоқ истагини
билдирдинг? Нечук...

Шаҳзода бетокат қўл силтаб:

– Олиб чиқ уни! – деб бақирди.

– Даф бўл, амир. Ўзим чиқамен! – Али Қушчи амир Жондор-

⁶¹ Ҳамвор – текис.

⁶² Курраи арз – Ер шари.

⁶³ Кавокиби собита – ҳаракатсиз юлдузлар.

ни силтаб ташлаб, эшикни бир тепиб очди-да, саломхонадан ўзи юриб чиқди.

9

Мавлоно Муҳиддин дарвозахонанинг тагидаги ертўлада ўтирар, тўғрироғи, дам ўтирар, дам оёқ остида ивирсиб ётган темир-терсак, эски қурол-аслаха, эгар-жабдуклар орасида туртиниб-суртиниб, бетоқат айланар эди. Ертўла зиндондай зим-зиё, умрида зиндон кўрмаган мавлоно Муҳиддин зиндонга тушганига амин эди.

Уйдан чиқишда мавлоно уни Кўксаройга сўроққа чақирганларига, сўроқдан кейин қўйиб юборишларига амин эди. Қиблагоҳи Салоҳиддин заргар ҳам қулоғига шундай деб шивирлаган эди. Шунинг учунми, бошқами, ишқилиб, йўлда қелаётганларида мавлоно сўроқ ҳақида эмас, кўпроқ Али Қушчи билан бўладиган юзлашиш тўғрисида ўйлаган, чунки уни ўйлаши билан расадхонадаги тўкнашув эсига тушган эди. Бу учрашув сира хаёлидан чикмас, ҳар эслаганда Алининг: “Ёдингда бўлғай, мавлоно Муҳиддин! Тепангда устоднинг арвоҳи бордур!” деган сўзлари қулоқлари остида янграгандай бўларди. Кўксаройга етиб отдан тушаётганларида ҳам гўё ҳозир Али Қушчи кутиб оладигандай юраги орқасига тортиб кетди. Лекин уни Али Қушчи эмас, турки тароватлари совук, кўрс ясовуллар қарши олишди, дарвозахонадан олиб ўтишгач, худди кудукқа тушаётгандай тик зиналардан юриб, қандайдир ертўлага бошлаб тушишди-да, шу зим-зиё зиндонга итариб юбориб, эшикни занжирлашди. Ҳамиша Кўксаройга чақирилганида сержило, чароғон хоналарда, шоҳи ва кимхоб кўрпачаларда ўтириб, устоднинг гулгун суҳбатларини тинглашга ўрганган мавлоно Муҳиддин, эс-ҳушидан айрилгандай, қаерга келиб қолганини тушунолмай узок турди. Уни оёқлари остида изғиб юрган қаламушлар ҳушига келтирди. У сочлари тикка бўлиб, ўзини эшикка отди. Жон талвасасида нимжон муштлари билан эшикни дўппослади, оғир мис ҳалқаларидан ушлаб юлқиди. Лекин темир билан қопланган

зилдай эшик кимирламади ҳам, кўркув ва даҳшатдан совук тер босган мавлоно, эшикни қўллари қонагунича дўппослади, кейин уни очишга ожиз экани, бу совук қабрга тириклай кўмилганини ўйлади-ю, ерга тиз чўкиб, ёш боладай хўнграб юборди...

“Ё парвардигори олам! Осий бандангни ўзинг кечиргайсен!”

У кўзларидан тиркираб оққан ёш томчиларини қўллари билан артиб, юм-юм йиғларкан, бу жаҳаннамга тириклай кўмилгани бежиз эмаслигини, ҳақ таоло олдида кечирилмас гуноҳ қилганини ўйлаб, ўзидан койинишга тутинди. Ҳа, у кечаю кундуз тоат-ибодат қилиб, хилватда истиғфор айтиб ўтириш ўрнига, даҳрий шохга шогирд тушиб, даҳрий илмлар ила шуғулланди. Ул сарвари коинотнинг даргоҳи илоҳийсига кўз тикди, Оллоҳдан кўркмай фалакиёт сирларини очмоққа жазм қилди. Шайтоннинг измига кириб, кўп ношаърий ишлар қилди. Энди ҳақ таолодан кўркмоқ ўрнига унинг ношукур бандаси Али Қушчидан кўркиб ўтирибди...

Эгар-жабдук ва темир-терсақлар орасида изғиб юрган каламушлар яна оёғидан торткилади. Мавлоно ўрnidан сакраб турди. Яна боягидай сочи тикка бўлиб, ўзини эшикка отди, отди-ю, бутун вужуди кулоққа айланиб қотиб қолди: тик пиллапоаялардан тушиб келаётган дукур-дукур оёқ товушлари эшитиларди.

“Ё парвардигор! Ўз ҳифзи ҳимоятингга олғайсен!..”

Дукур-дукур оёқ товушлари яқинлашиб, кулф-калитларнинг шарақ-шуруғи эшитилди. Оғир эшик ғирчиллаб очилиб, тор йўлакда машъал ушлаган икки ясовул кўринди.

– Мавлоно Муҳиддин!..

– Мен! Камина! – Мавлоно Муҳиддин ўзини машъалга отди.

Машъал ушлаган ғилай сипоҳ уни елкасидан ушлаб, қаттиқ силкиди.

– Тўхта! Ақлингдан озибсен, мавлоно! Оркамдан юр!..

Мавлоно Муҳиддин тор йўлканинг совук деворларини пайпаслаб тик зинанинг поғоналаридан апил-тапил ҳатлаб, юқори кўтариларкан, яна ўпкаси тўлиб, кўзига ёш олди.

“Водариг! Наҳот тағин бу ёруғ дунёни кўрмоқ насиб бўлур?”

Зимистон йўлакдан ўтгач, олдинда бораётган ясовуллар уни қандайдир бостирмалар, отлар кишнаган отхоналар, гурс-гурс босқон урилиб, темир-терсақлар тарақ-туруқ қилган ертўлалар ёнидан олиб ўтишди. Ҳовлига чиққанлари ҳамон мавлононинг кўзи осмон тўла юлдузларга, Кўксарой гумбазининг устида осилиб қолган ва гўё соф тилладан ясалгандай тиниқ ялтиллаган ярим ойга тушди, тушди-ю, дарҳол кўзини олиб қочди. Назарида, кўкда милт-милт ёнган юлдузларга қараш шаккоклик бўладигандай туюлиб: “Туноҳқор бандангни ўзинг кечиргайсен, тангрим!” деб қўйди.

У қаёққадир шошар, лекин нега шошаётганини ўзи ҳам билмас, ҳамма нарса тушида бўлаётгандай туюлар эди. Қудукдай чуқур, мудҳиш ертўладан кейин улар кирган чароғон хоналар, олтин шамдонларда ёнган юзларча шамлар, куббасимон ложувард шифтларда товланган тилла қандиллар, оёқ остига тўшалган майин ипак гиламлар – уни ғалати ҳолатга солиб қўйди. У гўё бу музайян серҳашам хоналардан тушида ўтиб бораётгандай бўлар, бояги мудҳиш гўр ҳам, бу чароғон хоналар ҳам, ҳаммаси туш бўлиб чиқишини тилар эди. У фақат четларига дур ва инжу қадалган ўймакор эшик олдида тўхтаб, кўк кимхоб тўн кийган серсавлат одамни кўргандагина ҳушига келди. Бу одамни у каердадир учратган эди. Ҳа, уни қудаси амир Иброҳим тархоннинг уйида кўрган эди. Исми шарифи амир Султон Жондор тархон эди, чамаси...

Амир Жондорнинг қип-қизил серсоқол юзида ачиниш ифодаси жилва қилди. У ковоғини уйиб:

– Тугмаларингизни солинг, саллангизни тузатинг мавлоно! – деди. – Ҳозир давлатпаноҳга қуллуққа кирасиз...

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша мовут чакмонининг тугмаларини солди, ихтиёрига бўйсунмаган қалтироқ қўллари билан салласини тузатган бўлди. Ичкарига кириб кетган амир Жондор қайтиб чиқиб, имо қилди: – қиринг!

Мавлоно Муҳиддин яна туш кўраётгандай бўлиб, ичкарига кирди, кирди-ю, одатда устод Мирзо Улуғбек ўтирадиган олтин

тахт ёнида қовоғини солиб турган, сийрак мўйлови ғалати дик-райган заҳил юзли новча одамни кўриб, пойгакка тиз чўкди.

Кўлларини кўксида қовуштириб, тахт ёнида оёқларини кериб турган Мирзо Абдуллатиф ер остидан амир Жондорга кўз ташлади: “Мавлоно Муҳиддин шуми?”

– Шу? – бош ирғади амир Жондор.

– Ҳмм... – шахзода истехзоли жилмайиб лабини тишлади. У мавлоно Муҳиддинни биринчи кўриши эди. Лекин донғи Али Қушчидан кам бўлмаган бу одамнинг рисоаларини ҳам мутолаа қилган эди. Мутолаа қилган пайтларида машхур рисоаларнинг муаллифи унга нечундир тамом бошқача, нигоҳи ўткир, соқоли кўксига тушган, калондимоғ бир аллома бўлиб туюлган эди. Шахзода бу одамнинг ўз эътиқодидан воз кечиб, бош эгиб келган бу алломанинг Али Қушчидан ҳам забардаст ва шиддатлироқ бўлишини истар эди. Бу ерда эса... қора мовут чакмони озгин танасида қопдай шалвираган, нимжонгина бир кимса оёқлари остида юмалаб ётарди.

Мирзо Абдуллатиф бир-бир босиб, унинг тепасига борди.

– Ўрнингиздан турунг, мавлоно!..

Мавлоно Муҳиддин шоша-пиша ўрнидан туриб, шахзодага кўз кирини ташлади-да, синган таёқдай икки букилганича қотиб қолди. Шахзодани унинг кўзлари хайратга солди. Мавлононинг кўркувдан катта очилган кўзлари худди гўзал нозанинларнинг кўзларидай серкиприк ва аллақандай маъсум эди. Шу сабаб бўлдими, негадир шахтидан тушиб:

– Нечун қалтирайсиз, мавлоно? – деди. – Юқори ўтинг, ўтиринг...

Мавлоно Муҳиддиннинг жовдираб турган маъсум кўзларида кўркув аралаш таажжуб акс этди. У худди уйкудан уйғонган одамдай талмовсираб:

– Қуллук, валинеъмат... – деб гудранди. – Камина оёғингизга юкунмоқ тилагида келдим...

– Юқори ўтинг, ўлтиринг, мавлоно! – шахзода кулиб, устига ипак кўрпача ёпилган курсини кўрсатди. Шахзоданинг кулганини кўриб, амир Жондор ҳам кулимсиради.

– Ўтинг, мавлоно, ўтинг...

Мавлоно Муҳиддин, гўё бу кутилмаган такаллуфга инонмагандай, журъатсизгина юриб бориб, шаҳзода кўрсатган курсига омонатгина ўтирди. Шаҳзода кўлларини кўксида қовуштирганича унга яқинроқ келиб тўхтади.

– Мавлоно Муҳиддин! Мен сизнинг илми риёзиёт ва фалакиёт бобида битган рисолаларингизни мутолаа қилган эдим...

У сўзини тугатмаган ҳам эди, мавлоно Муҳиддин апил-тапил ўрнидан туриб, таъзим қилди.

– Давлатпаноҳ афв этгайлар! Бандаи ғофилни шайтон йўлдан оздирган эди...

Мирзо Абдуллатиф ижирғаниб юзини бужмайтирди. У мавлоно Муҳиддиндан бу гапни кутмаган, билъакс, мавлоно ўз эътиқодларини ҳимоя қилишини истар, чунки Али Қушчи билан бўлган тўқнашувдан кейин у негадир илми фалакиёт бобида баҳс қилишни, донги оламга кетган бу алломага ўз илми, ақл-идрокининг ўткирлигини кўрсатиб, сўнг уни ҳақ йўлга қайтаришни тилар эди. Мавлоно бўлса...

– Ҳмм... Шайтон йўлдан оздирган денг, мавлоно?..

– Шундай, валинеъмат. Шайтон!

– Демакким, ўзингиз битган рисолаларга эмди ўзингиз инонмайсиз?

– Инонмаймен, давлатпаноҳ!

Шаҳзода кинояли кулимсираб, ер остидан амир Жондорга каради. Амир эса “мавлоно яхши одам”, деган маънода илжайди. Шаҳзода ундан юз ўгириб яна қовоғини солди. Қизик. Унинг иродасига сўзсиз бўйин эгишга тайёр турган бу нимжон мавлоно нечундир шаҳзоданинг гашини келтирмоқда эди. У ҳозир нима истайди – ўзи ҳам билмас эди. Агар мавлоно Муҳиддин Али Қушчига ўхшаб, ўз сўзи, ўз эътиқодида қаттиқ турганида шаҳзода эҳтимол боягидан ҳам дарғазаб бўлар, балки уни жаллодга топширишдан ҳам тоймас эди. Лекин ажабо: даҳрий шоҳнинг суюкли шогирди ҳисобланган, донғи мағрибдан машриккача кетган бу фозилнинг субутсизлиги ҳам унга нечундир ёкмади. У

кўнглининг бир четида Али Қушчига қарши чиққан аллома Али Қушчидан ҳам иктидорлироқ бўлишини истарди. Мавлоно эса...

Мирзо Абдуллатифнинг дилидаги қизиқиш бирдан сўндиқолди. У амир Жондорга “олиб кет уни!” деб буюрмоқчи бўлди-ю, китоблар эсига тушиб, мавлонога юзланди.

– Расадхонадаги китоблар сонини билурсиз, мавлоно?..

Мавлоно Муҳиддин кўзлари яна садоқат билан милтираб, бош ирғади:

– Ўн беш-ўн олти минг жилд, эҳтимолким ундан ҳам кўпроқдир, пушти паноҳ.

– Қайси китоб, қайси қўлёзмалар йўқолганини яхши биласизму?

– Билмоқ қийин эмасдур, давлатпаноҳ.

– Хўш?

– Мирзо Улуғбек ҳазратлари барча нодир китобларни...

– Куфр китобларни денг!

– Афв этинг, давлатпаноҳ! Барча куфр китобларни ажратиб, алоҳида саклар эди. Булар орасида Рум ва Чиндан, Миср ва Фарангистондан, Ҳинд ва Истамбулдан келган китоблар, ноёб қўлёзмалар бўлар эдиким, бари йўқолгандур. Мовароуннахр ва Хуросон донишларининг асарлари алоҳида сакланар эдиким, булар ҳам бир неча минг жилддан ортиқ эди...

– Бу китобларни Али Қушчи яширганини қайдан биласиз?

Мавлоно култ этиб ютинди.

– Мавлоно Али Қушчи ўз оғзи билан иқроор бўлган эди, давлатпаноҳ.

– Олтин ва жавоҳирларни яширганига ҳам ўз оғзи билан иқроор бўлганму?

– Ўз оғзи... – Мавлоно Муҳиддин гапиролмай дудуғланиб қолди.

– Хўш? – Шахзода бир ҳатлашда унинг ёнига келди ва ўрнидан турмоқчи бўлган мавлонони елкасидан босиб ўтказди. – Сўзланг, мавлоно!..

– Устод... Мирзо Улуғбек ҳазратлари... – Мавлоно Муҳиддин ранги ўчиб жим қолди.

– Хўш? – бақириб юборди шахзода.

– Даҳрий шох... тожу тахтдан жудо бўлишидан бир ҳафта муқаддам мавлоно Али Қушчини чақириб, бу гуноҳ юмушни унга юклаган эканким, ул зот каминани бу сир-синаотдан воқиф қилган эди...

– Не мақсадда сизни воқиф қилгандур?

– Мақсади... бу гуноҳи азим юмушга каминани ҳам тортмоқ эди...

– Сиз бош қўшмадингиз?

– Асло, давлатпаноҳ. Фақирни бу гуноҳ юмушдан ҳақ таоло ўзи асрамиш...

– Ҳмм... – Шахзода ер остидан яна амир Жондорга қаради. Бўшашиб турган амир Жондор кўкрагини керди, қаддини ростлаб:

– Чақирайми? – деди. – Мавлоно Али Қушчини... олиб кирайликми?

Али Қушчининг исмини эшитган мавлоно Муҳиддин ялт этиб амир Жондорга қаради, жовдираган серкиприк кўзларида кўркув аралаш бир илтижо жилва қилди.

Амир Жондор ранги ўчиб:

– Мавлонода айб йўқ! – деди ёлворган товушда. – Имонсиз Али Қушчи...

Шахзода сийрак мўйлови ғалати дикрайиб:

– Йўқ! – деди қатъий. – Мавлонони ул муртаднинг ёнига элтинг! Икковини бир зиндонга ташланг! Мавлоно бу сўзларни ул бетавфиқнинг бўйнига қўйсин. Сўнгра бирга олиб келасиз!..

Мавлоно Муҳиддин курсидан ҳолсизгина сидирилиб тушиб, шахзоданинг оёқлари остига йиқилди: – Шафқат қилгайсиз, давлатпаноҳ!

– Олиб кет бунини! – Шахзода кўзлари ёниб, бақириб юборди. Рангида қони қолмаган амир Жондор нимжонгина мавлонони қўлтиғидан олди.

– Сабр қилинг, мавлоно...

Мавлоно Муҳиддин амирнинг сўзларига қулоқ солмай унинг

кўлида ёш боладай талпинар, кўз ёшларини юзига суртиб, юм-юм йиғлар эди. Шахзода афти буришиб, тескари бурилди.

10

Салоҳиддин заргар ўғлини кутиб, тонг отгунча мижжа қокмади. Тик этган товуш эшитилса юраги ўйнаб, эшикка тикилиб тонг оттирди. Мавлоно Муҳиддиндан дарак бўлмади. Уни Кўксаройда олиб қолганларига энди шубҳа қолмади. Кўксаройда олиб қолишнинг маъносини яхши тушунган, сарой тагидаги зиндон ва ертўлалар тўғрисида бир-биридан мудҳиш гаплар эшитган Салоҳиддин заргар, ваҳима босиб, ўзини қаерга кўйишни билмай қолди. Умри бино бўлиб, хасталиқдан чиқмаган, қиздай нимжон ва ногирон фарзанди бу зах хибсхоналарга, кана ва бургаларга тўла машъум зиндонларга тушса... не бўлади? Ҳоли не кечади? Неча кунга бардош бера олади? Наҳот у қариган чоғида ёлғиз ўғлидан, кўзининг гавҳаридан айрилиб қолса? Ўзинг мадад бергайсен, парвардигори олам!.. Бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўрда турганида у қайга боради? Додини кимга айтади? Арз қилиб борадиган бирдан-бир одам шайх Низомиддин Хомуш бўлса... Заргар унинг айтганини қиламан деб, бу укубатга гирифтор бўлди. Лекин шайхдан бошқа кимга боради? Ким унинг жонига ора қиради?

Салоҳиддин заргар ўйлай-ўйлай яна шайхнинг оёғига бош уришга аҳд қилди. У бомдод намозини ўқиб бўлгач, эгнига туя жунидан тўкилган илиқ чакмонини, бошига гуллик олача тақясини кийиб, устидан ок шойи салласини ўради. Токчадаги пулат қутичаларнинг бирини очиб, нафис товланган зеб-зийнатлар орасидан бири фируза, бири ёқут кўзли иккита тилла узук олди. Одатда у шайх ҳазратларини йўқлаб борганида битта қимматбаҳо зийнат инъом қилар эди, бугун нечундир унинг ёнига яна биттасини қўшди, сўнг, бандига дур қадалган серҳашам асосини қўлига олиб, уйдан чиқди.

Осмон оқара бошлаган, боғдаги юксак оқ теракларнинг учлари ялтираб қолган, лекин ҳали офтоб чиқмаган эди. Салоҳиддин

заргар ховлидаги тоқларнинг тагидан ўтиб, дарвозага бориб қолганида, орқадан:

– Бува... буважон! – деган овоз эшитилди.

Енгилгина кийинган Хуршида бону, юзига ташлаб олган ҳарир дуррасини хилпиратиб, чопқиллаб келди... Ранги ўчган, уйқусиз кўзларида мунгли изтироб, лаблари йиғлашга тайёр гўдакнинг лабларидай пирпираб учарди:

– Буважон, қайға?.. Бизни ташлаб қайға борасиз?

Салоҳиддин заргар суюкли набирасининг кўзлари жикқа ёшга тўлганини кўриб, ўзи ҳам қулт этиб ютинди.

– Қўрқма, болам. Тезда қайтамен. Дадангдан... хабар олиб қайтамен.

– Кўксаройга борасизму? – деди бону шивирлаб. – Кўксарой... Кўксаройга борманг, буважон!

Чол секин бош чайқади.

– Йўк, Кўксаройга эмас, бошқа бир жойга бориб келамен... Дадангдан хабар топмоқ даркор, болам...

– Дадам... – Хуршида бону гапиролмай кафтларини юзига босиб, йиглаб юборди. – Дадам бечорага кийин бўлур, буважон, мен биламен, кийин бўлур...

Салоҳиддин заргар сергақланди. Оппоқ қошлари бир-бирига туташиб:

– Нени биласен? – деб сўради.

– Буважон! Мавлоно Али Қушчи зиндонга тушган эмиш. Шаҳзода барча илм аҳлларини қиргин қилмоқ ниятида эмиш...

– Ким айтди? Қайдан эшитдинг бу сўзни? – Салоҳиддин заргарнинг чўққи соқоли диккайиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Хуршида бону айтмайдиган гапни айтиб қўйганини сезиб, бошини эгди.

– Эшитдим... эшитиб, қўркиб кетдим, буважон...

Салоҳиддин заргар ковоғини солди.

– Қўрқма, болам. Шаҳзода илм аҳлини эмас, даҳрийларни, дини исломияга қилич кўтарган диёнатсиз кофирларни қувғин қилур. Сенинг даданг эса, ҳақ таолони тилидан ҳам, дилидан ҳам

кўймаган бир фақир ҳақирдур. Иншооллоҳ, тангри таоло уни ўз паноҳида сақлар... Бор, юмушингни қил, болам! – Салоҳиддин заргар набирасининг пешанасидан ўпди-да, дарвоза томон йўналди.

“Ё раббим! Бу машъум хабарни, мавлоно Али Қушчи зиндонга тушганини қайдан эшитмиш?”

Бостирманинг тагида челаққа ўт ёқиб, исиниб ўтирган қоровул Салоҳиддин заргарни кўриб, ўрнидан сакраб турди. Белбоғидаги калитлар орасидан биттасини олиб, дарвозага қараб чопган эди, заргар тўхтатди.

– Тунда ҳовлига бирда-ярим одам келмадимми?

– Йўқ, хоҷам, одам тугул, пашшани ҳам йўлатмадим!

– Ҳм... сергак бўл... Каминадан берухсат бир одам кирса каллангни оламен! – Салоҳиддин заргар қўлидаги асоси билан ерни дўқ-дўқ уриб, дарвозадан чикди. Лекин Хуршида бонунинг айтганлари-ю, бу сўзларни қайдан эшитди, деган фикр “Мозори шариф”га етиб боргунча кўнглидан чикмади.

“Мозори шариф”га ёндош шайхнинг ҳовлиси олдидаги очик майдоннинг ҳар жой-ҳар жойида қаландарлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, гулхан ёқиб исиниб ўтиришар, масжид рўпарасидаги хонақоҳнинг олдида бошқа бир гуруҳ дарवेशлар қозон қайнатишарди.

Салоҳиддин заргар ташқари ҳовлидаги чинор тагида ўтириб шайхнинг чақиритини кута бошлади. Одатда у камдан-кам кутар, заргар келиши билан шайх дарҳол чақиртириб оларди. Бу сафар шайх ҳузурда мўътабар бир зот бўлса керак, ички ва ташқи ҳовлидаги муридлар оёқ учида юришар, бир-бирларининг қулоқларига шивирлашиб сўзлашар, турнақатор бўлишиб, ошхонадан ичкарига қумуш барқашларда овқат ташишар эди... Аҳён-аҳёнда аллақандай қаландарлар, тунд юзли ясовуллар от чоптиришиб келишар, уларни ҳеч ким куттирмас, келишлари билан ичкари ҳовлига олиб кириб кетишар эди. Ниҳоят, қиздай нозик ёш мурид келиб, заргарни ичкарига таклиф қилди...

Салоҳиддин заргар, ёш муриднинг кетидан ички ҳовлига томон юраркан, гўё ҳозир шайхдан нохуш гап эшитадигандай, юраги увишиб кетди. У ёш муридни билагидан секин ушлаб тўхтатди.

– Пиримнинг хузурида бирор кимса борми?

– Бордур. Буқун шайхул машойих эшон Убайдулло Хўжа Аҳрор ҳазратлари қадам ранжида қилгандур...

Салоҳиддин заргар беихтиёр тўхтаб, камзулининг чўнтагидаги қимматбаҳо узукларни пайпаслаб кўрди. Кўнглидан: “Худо дилимга солмиш!” деган фикр ўтиб, бирдан енгил торгди.

Эшон Убайдулло Хўжа Аҳрор кенг меҳмонхонанинг тўрида, шайх Низомиддин Хомушнинг ўнг қўлида, ипак кўрпачалар устида тасбеҳ ўгириб, оҳиста тебраниб ўтирарди. Шайхнинг новча тик қомаги ёнида тўладан келган, яғриндор эшон ҳазратлари ўтовдай юм-юмалоқ ва миқти кўринар эди. Унинг вазоҳати ҳам бошқача, кўксига тушган учлари жингалак қоп-қора соқолида, қалин қошларида битта ҳам оқ тук йўқ, гўштдор бурунли кипқизил чиройли юзида бир қарашдаёқ кишини зир титратадиган пинҳоний бир иқтидор бор эди. У қаршисига тиз чўкиб, қамоли эҳтиром билан салом берган Салоҳиддин заргарга ер остидан бир қараб кўйди-да, бошини ҳам қилиб, тасбеҳ ўгиришда давом этди. Шайх Низомиддин Хомуш лаблари пичирлаб фотиҳа ўқигач:

– Не арзи ихлосинг бор, хожа Салоҳиддин, – деди. – Фурсат зик. Мана, шаҳри Шошдин валинеъмат пирим қадам ранжида қилмишлар...

Салоҳиддин заргар ўтирган жойида тавозе билан таъзим қилди.

– Оллоҳга шукурким, соҳибназар пушти паноҳимнинг муборақ қўлларини олмоққа мушарраф этмишдур...

– Сўзла, заргар! Доруссалтанада не сўз бор? Аҳли тижорат орасинда не хабар бор?

Шайх одатда бундай шоширмас, унинг сўзларига қамоли эътибор билан кулоқ соларди. Салоҳиддин заргар юраги увишиб:

– Пирим! – деди овози қалтираб. – Шу кеча Кўксаройдан сипоҳлар келиб, ёлғиз фарзандим... мавлоно Муҳиддинни олиб кетган эдилар. Қайтиб келмади, пирим...

Шайх ҳазратларининг лабларига билинар-билинимас кулгу югурди.

– Қайтмаса... зурриётингиз мавлоно Муҳиддин шахзодага ёкиб қолгандур?..

– Пирим!..

– Ёҳуд, билъакс, мутараддид⁶⁴ фарзандингиз ўз биродари Али Қушчи билан юзлашганда бу даргоҳи табарруқда қилган аҳду иқрорини тардид⁶⁵ қилгандур?

– Иншооллоҳ бундай бўлмас, пирим, зеро, ўғлим тавба-тазарру қилиб, оёғингизга бош ургандур...

– Тавба-тазарру қилиб!.. – деди эшон Хўжа Аҳрор. Унинг юмук кўзлари бирдан чараклаб очилди. – Ул сарвари коинотнинг қудратига шак келтириб, фалак сирларини очмоққа жазм этган ўғлинг нечун эмди тавба-тазарру қиладур? Муртад шоҳнинг суюкли шоғирди нечун ўз устоди васиятларидан юз ўгирадур?

Салоҳиддин заргар тили калимага келмай ғулдираб қолди.

– Беайб парвардигор... осий ббанда... гуноҳини афв этгайсиз, пирим!

– Осий банда! – деди Хўжа Аҳрор соқолини серкиллашиб. – Сени яхши биламен, заргар! Ул шоҳи бетавфикни пушти паноҳ айлаб, унинг меҳри муруввати ила бойлик орттириб, энди тавба-тазарру қиласен!

– Пирим! Садоқати зоҳир қулингиз...

– Шукрона билдириб, ул раббул оламиндан осий фарзандингнинг дуои жонини тилаб истиғфор тортгайсен, эй бандаи ғофил. Зероким, ҳақ таолога шак келтириб, уммати ҳақиқатларни излол⁶⁶ этган барча муртадларнинг интиқоми шул эрур, бандаи бераҳ. Халлоқи олам ҳеч бир бандасининг гуноҳини интиқомсиз қолдирмайдур. Ҳа!

Салоҳиддин заргар икки букилганича пешанасини гиламга қўйиб, жим қолди. Мудҳиш кўркув уни гангитиб қўйган, хаёлида фақат: “Ё раббано! Ўзинг шафе бўлгайсен!” деган фикр такрорланар, лекин тили калимага келмас эди.

⁶⁴ Мутараддид – беқарор.

⁶⁵ Тардид қилмоқ – рад этмоқ.

⁶⁶ Излол этган – тўғри йўлдан урган.

– Инналлоҳо маасобирин. Сабр қилинг, заргар... – Шайх Низомиддин Хомуш эшон ҳазратларига бир қараб қўйди-да, ёстиғи остидан шақилдоғини олиб, шақиллатди. Эшикда дарҳол ёш мурид пайдо бўлди.

– Девона Довулбек келдими?

– Келмиш, пирим.

– Айт, кирсин!

Салоҳиддин заргар кимдир ёнига “гурс” этиб чўккалаганини эшитиб, кўркибгина кўз қирини ташлади. Унинг ёнида жулдур кийимли дарвеш эмас, белига ойсимон эгри қилич таққан, бошига дубулға кийган бир кўзи ғилай сипоҳ чўккалаб ўтирарди.

– Хўш, қочоқдин хабар топдингми, дарвеш?

– Йўқ, пирим...

– Бир қочоқни тополмасанг... нечун сени қаландарбоши қилдим? Нечун удлабурон деб, Кўксаройга ясовулбоши қилдим, Қашқир?

– Гуноҳкормен, пирим. Не чора, доруссалтанада титмаган жойим, кирмаган тешигим қолмади...

– Қайси қочоқ? – эшон Хўжа Аҳрор сергақланиб, бир Қашқирга, бир шайхга қаради. Шайх аллақандай ўнғайсизланиб оппоқ қошларини силаб қўйди.

– Қаландар Қарноқий деган бир бетавфик, пирим. Тунов куни сўзлаб берган эрдим... Шоҳи шарир махв бўлган куни қочиб кетган эди, ҳануз топилмайдур.

Қаландар Қарноқийнинг номини эшитган Салоҳиддин заргар бошини сал кўтариб, кулоқ солди. Нечундир набирасининг бояги сўзлари эсига тушиб, юраги шиғ этди.

Эшон Хўжа Аҳрор таассуф билдириб бошини чайқади:

– Оллоҳ кўнглимга солган эди, тақсир. Иблис шиор шоҳнинг қўлида таҳсил кўрган бир бепарҳезга инонмоқ...

– Синаб кўрмоқ ниятида эдим, пирим. Орқасида хуфиялар бор эди, мана... – шайх ковоғини солиб Қашқирга қаради, Қашқир ўтирган жойида питирлаб:

– Иншооллох, топамиз, пирим, – деб бидирлади. – Ер ютса-да, топамиз, у бадбахтни!

Шайх кўнгилсиз гапни бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб:

– Хўш, – деди. – Бу одамни танийсенми, дарвеш?

Қашқир Салоҳиддин заргарга қиё боқиб, ишшайди.

– Бу зоти шарифни танимайдурган кимса буткул Мовароуннаҳрда йўқдур, пирим.

– Бул зотнинг зурриёти мавлоно Муҳиддин ҳибсга олинган эмиш, хабаринг борму?

Қашқирнинг лабидаги табассум сохта ғамгинлик билан алмашди.

– Надоматлар бўлғайким, бу нохуш юмуш фақирга юкланган эди, пирим.

– Хўш? Сўзла!..

– Мавлоно Муҳиддин ҳибсда, бетавфик Али Кушчи билан бир жойда ётибди, пирим.

– Нечун? Ё сўроқ қилинмадиму?

– Йўк, сўроқ қилингандур. Мавлонога тасанноким, пиримга қилган аҳди икrorидин қайтмабдур.

– Бўлмаса... сабаб, ҳибсга соладур?

Қашқир елкасини учирди.

– Давлатпаноҳ буни лозим топса, бандаси не қилсин, пирим? Давлатпаноҳ айтмишким, сўзлаган сўзинг ҳақиқат бўлса, бу сўзни Али Кушчининг бўйнига кўясен! Бўйнига қўйиб, ул палидни инсофга келтирасен, сўнг, ҳибсдан озод қиламен...

– Пирим! – Салоҳиддин заргар инграб юборди. У ўзини шайхнинг оёқлари остига ташламоқчи эди, лекин эшоннинг: “Бас! Фармони хумоюн амри вожибдур!” деган хитобини эшитиб, ялт этиб қаради. Эшон Хўжа Аҳрор, қалин қора қошлари остида ёниб турган кўзларини унга қадаб, олдинга энгашиб ўтирар, худди Салоҳиддин заргар эътироз билдирса, қўлидаги тасбеҳини унга қараб отадигандай туюларди.

– Валлоҳи аълам биссаваб! Ва илло бу бедиёнат шақийлар-

нинг⁶⁷ жазоси шулдир! – деди эшон, ўзини ёстикқа ташлаб. – Фарзандинг мавлоно Муҳиддин шул дўзахийлар ила бир товоқдан ош еб, худованди каримдан кўркмай, куфр китоблар битган эди. Эндиликда бу гуноҳи азим юмушларининг жазосини тортмоғи даркор. Жазосини қанча кўп тортса, гуноҳи, иншооллоҳ, шунча тез ювиладур! Бунга йиғламоқ эмас, шукрона билдирмоқ даркор, хожа Салоҳиддин!

– Пирим! Сиз Али Кушчини билмассиз...

– Билурмен! – Эшон қўлларини ёстикқа тираб, қаддини ростлади. – Ҳақ таолодан кўркмаган ул галаи сакларнинг барини билурмен. Ношаърий расадхонага йиғилган куфр китобларни яширмоқдин муддаолари не? Буни ҳам билурмен. Муддаолари бул макруҳ китобларни, бединлар маскани бўлмиш расадхонаю мадрасаларни асраб қолмоқ ва инчунин, барча уммати мустафоларни тўғри йўлдан урмоқдур! Бас, аларни қатли ом қилмоқ шаҳзоодай амирул мўъмининга вазифаи шаръийдур, хожа Салоҳиддин!

Салоҳиддин заргар эшоннинг шиддатли чехрасидан, аллақандай илҳом билан порлаган сеҳрли нигоҳидан кўзларини олиб қочаркан: “Ё раббий! Ўзинг мадад қилгайсен! – деб пичирлади. – Нечун Али Кушчининг сўзини буларга етказдим? Нечун анинг сирини очдим?..”

– Кўзингни арт, заргар! – деди эшон. – Ул осий зурриётингга хифзи химоятни бандасидан эрмас, тангри таолодан сўрагайсен! Калимаи шаҳодатни арз қилиб, лайлу наҳор истиғфор айтгайсен! Ўрнингдан тур, эй бандаи бераҳ!

Салоҳиддин заргар бу ўктам овозга бўйсуниб, ўрnidан тураркан, мадад кутиб сўнгги марта шайх Низомиддин Хомушга қаради. Лекин шайх хижолат бўлиб томоқ кирди-да, кўзини олиб қочди.

Салоҳиддин заргар нигоҳини чулғаб олган туман орасида эшикни аранг топди ва гандираклаб хонадан чиқди. Даҳлизда кўксини чангаллаганича бир зум деворга суяниб турди. Шу пайт кўли ён чўнтагидаги тилла узукларга тегди, тегди-ю, кўнгли бир

⁶⁷ Шақийлар – ёвузлар.

хил бўлиб кетди. Пирига атаган узукларни бермай қайта олиб кетиш ёмон бир нарсанинг аломати эди. У бир ўйи қайтиб кирмоқчи бўлди-ю, журъат этмади. Юрагини чулғаб олган мудҳиш туйғудан дармонсизланиб, гандираклай-гандираклай уйдан чиқди.

11

Хуфтонда уста Темур Самарқандийнинг ғоридан чикиб кетган Қаландар Қарнокий тун ярмидан ошганда қайтиб келди-да, босқоннинг ёнидаги пўстакка юзтубан тушиб ётиб олди. Устанинг саволига кискагина қилиб: мавлоно Муҳиддин ҳам зиндонга тушибди, отахон, деб қўя қолди. У хаёлан ҳамон Салоҳиддин заргарнинг боғида юрар, кўз олдида ҳамон Хуршида бонунинг ёш билан ювилган маъюс юзи турар, кулоқлари остида ҳамон унинг ўксик овози янграр эди.

Букун у мавлоно Муҳиддиннинг уйига иккинчи марта борди, бориб яна тунов кунгидай боққа қараган таниш дарчани чертди. Одатдагидай уч марта чертди. Хуршида бону уни кутиб ўтирган эканми, лахза ўтмай боғ эшик очилиб, кимдир чиқди. Кобулий кавушларнинг енгил “шип-шип”идан Қаландар дарҳол таниди: бону!

Хуршида бону, бир-бир босиб келиб, ёнғоқ тагида турган Қаландар Қарнокийнинг рўпарасида тўхтади. У салом бердими, йўкми, Қаландар билмай қолди. Бону, гўё салом қилгандай бошини эгганича жимгина турарди. Эгнида, тўпиғига тушган узун кўйлак устидан кийган қора бахмал мурсак, бошида рўмол ўрнига қора духоба ёпинчиқ, ҳатто юзига тутган харир ипак дурра ҳам қоп-қора бўлиб туюлди Қаландарга. Қоронғида унинг юзи аниқ кўринмас, лекин духоба ёпинчиқ ўраган бошини эгиб, жимгина туриши яхшилиқдан дарак бермас эди. Қаландар курукшаган лабларини ялаб:

– Иншооллох, яхшилиқ бўлғай, – деди. – Мавлоно... қайтдими, бону?

Хуршида бону секин бош чайқади:

– Йўк...

– Астағфирулло! Нечук?

Хуршида бону бошини кўтариб қаради. Унинг йирик оху кўзлари қоронғида қандайдир совуқ нур сочиб, ялтиллаб кетгандай туюлди.

– Мен қайдан билай? Ҳар нечук, мавлоно Али Кушчига чоҳ казиган кимсани зиндонга ташламаслар...

Қаландар ўзини тутолмай:

– Водариғ! – деб юборди. Бонунинг сўзларидаги аламли таъна унинг юрагига заҳарли наштар бўлиб қадалди. Хуршида бону, бўғилиб кетаётгандай энтикиб-энтикиб нафас оларди.

– Сиз... кўркманг деган эдингиз... Дадангизга шикаст етмайди, тезда қайтади, деган эдингиз. Қани қайтгани?

Қаландар, юраги увишиб, бонунинг чакнаб турган кўзларидан кўзини олиб қочди.

– Гофил банда, гуноҳимдан ўтгайсиз, бону...

– Дадам бечора ногирон бир одам. У кишини зиндонга солиб, чиритамен деб, кўрқитмок осондур. Бирок Оллоҳ шоҳид: у зот ўз виждонини сотмайди. Ўз аҳбобига хиёнат қилмайди...

Хуршида бону кўз ёшларидан “ғип” бўғилиб, гапиролмай қолди. Қаландарнинг кўксига қадалган заҳарли наштар, гўё буралиб-буралиб юрагини тилка-тилка қилиб юборгандай бўлди.

– Кечиргайсиз, бону, – зўрға дея олди у. – Мен ўйлаган эдим, гофил банда...

– Ногирон, ожиз одам, зиндонга қандай бардош қилади? – деди Хуршида бону. – Ҳоли не кечади? Бечора отам!

Бу сафар бонунинг аламли овози Қаландарга нечундир дарвоза олдидаги ўша машъум учрашувни эслатди. Ўшанда ҳам бонунинг “мирзам!” деб чақирган овози аламли фарёдга тўла эди, ҳозир ҳам. Гарчи у ҳозир оҳиста гапирса ҳам, сўзларида ўша дард, ўша фарёд, йўқ, қандайдир чуқур бир илтижо бор, гўё бошига тушган бу савдода ёлғиз ундан, Қаландардан нажот кутарди!

Эвоҳ! Қаландар бонуга, юзини кафтлари билан яшириб, унсиз йиғлаётган бу санамга нима дейди? Уни қандай юпатади?

Қаландар, гўё мотам тутгандай қора либосларга ўраниб олган бу нозик санамни бағрига босиб, ёш тўла кўзларидан ўпиб тин-

читгиси келар, аллақандай дил сўзларини топиб, юпатишни истар, лекин, кўнглига қаттиқ озор берган одам, унга яқинлашишга журъат қилолмас эди.

– Қўйинг, бону, йиғламанг, – деди у ниҳоят. – Ноумид шайтон. Оллонинг меҳри дарёдур...

Бону унсиз титраб йиғлашда давом этар, унинг сўзларига кулоқ солмас эди.

– Иншооллоҳ биз ҳам қараб турмасмиз. Бир йўлини топамиз, ҳаракат қиламиз, бону...

Хуршида бону бошини бир томонга эгиб, унга қиё боқди. Унинг ёш тўла кўзларида умид учкунлари милтиради.

– Бобом бечора қайға боришни, кимга арз қилишни билмайдур.

– Ҳа, кийин, – деди Қаландар фиғони чиқиб, – бу бераҳм мустабид барча илм аҳлини йўқ қилмоққа жазм этгандур. Устод ёккан илму маърифат машъалин сўндириб, буткул Мовароуннаҳрни зулмат қаърига чўқтирмоққа азм қилгандур. Лекин, иншооллоҳ, бу қора ниятига етмас! Зеро, маърифат машъалин ўчириб, элни зулматга солмоқни ният қилган бирон-бир мустабид машъум мақсадига етмагандур!..

Қаландар бунинг ҳаммасини ёниб-ўртаниб гапирди-ю, бирдан жим қолди: унинг олдида бош эгиб пиқ-пиқ йиғлаб турган бу санам ундан бундай улуғ хитоблар эмас, кўнглига тасалли берадиган сўзларни кутар, нажот тиларди.

– Иншооллоҳ, бир йўли топилиб қолар, бону, – деди у. – Сўзимга инонинг, биз ҳам қараб ётмасмиз, шу букундан ҳаракат қиламиз... Қаландар сўзини тугатолмади. Шу пайт, боғ эшик шарақлаб очилиб, олдин аёл киши, унинг кетидан яна бир одамнинг соялари кўринди.

– Хуршида! Қайдасен, болам?

– Энагам! Бувам! – кўрқиб шивирлади Хуршида бону. У қўлини Қаландарнинг қўлига қўйди. Бонунинг мулойим кафти чўғдай эди.

Қаландар чўғдай ёнган бу қўлларни қисаркан, бутун вужуди

ловиллаб кетди. – Кўркманг, бир йўлини қиламиз, бону! Мен тагин келамен!.. – У орқага тисарилиб, ўзини дарахтлар панасига оларкан, Хуршида бонунинг:

– Лаббай, буважон! – деган мулойим товушини эшитди.

Қаландар қоронғи кўчалардан, пана-пасткам жойлардан юриб, орқага қайтаркан, хаёлидан: “Не қилмоқ даркор?” деган бир фикр чиқмас, нигоҳи олдидан бонунинг ёш билан ювилган маъсум чеҳраси кетмас эди. Унинг кулоқлари остида ҳамон бонунинг аччиқ таъналари янграб эди, лекин бу сўзлар қанчалик аламли бўлмасин, Қаландар букун бир нарсани аниқ сезди: бону ундан ниманидир кутар, унга суянмоқ истарди. Бу истак, Хуршида бонунинг овозидаги бу пинҳоний илтижо уни ҳам суюнтирар, ҳам аллақандай чўчитар, “Не қилмоқ даркор? Бу икки устодни қандай куткармоқ керак?” деган фикрни қайта-қайта эсига солиб, юрагини зирқиратар эди.

Қаландар тўсатдан олдинда “ярк” этган олов кўриб, тўхтади. Қўлларида машъал ушлаган икки навқар унга етмай чапга бурилиб кетди.

У қаёққа кетаётган эди? Боши оғиб қаёққа келиб қолди? Ҳа, у Тиллабидан хабар олгани Гўри Амир томонга, Али Қушчининг Оксарой ёнидаги ҳовлисига кетаётган эди.

Қаландар ён-верига синчиқлаб қаради. У заргарлар растасидан ўтиб, Кўксаройга яқинлашиб қолган эди. Олдинда, баландликда, кунгурадор девор билан ўралган қора гумбазлар қоронғида чўнг қоялардай совуқ маҳобат билан юксалиб турар, у ерда милт этган чирок кўринмас, муаззам сарой, гўё ҳаётсиз ташландик бир касрдай жимжит ва ваҳимали туюларди...

Гўё ташландик қабрга ўхшаган бу сарой, теран сукутга чўмган бу гумбазлар, негадир ёд бўлиб кетган мисраларни эсига солди:

*Тотлиг-тотлиг еганлар,
Турлук-турлук еганлар,
Олтун тахт ўлтурганлар,
Туфроқ аро ётмишлар...*

Мавлонолар тушган зиндон, қабристонга ўхшаган бу саройнинг қаерида? Унга туйнук очиб бўладими?

Қаландар дарахтларни паналаб олдинга юрди, лекин сал ўтмай қалъа томондан яна машъал ушлаган посбонлар кўринди. Афтидан, посбонлар тун бўйи сарой атрофида айланиб юришар эди.

Қаландар шарпасиз одимлаб оркага чекинди. Пана-пасткам жойлардан, дарвешлигида кўрган тор кўчалардан юриб, Оксаройга ўтди. Ўтишга ўтди-ю, лекин кўнгли вайрон бўлди. Тиллабиби қаттиқ иситмада, чўғда ётгандай тўлғаниб, алахсираб ётган экан, Қаландарни ўғлим Али деб ўйлаб, бўйнига осилиб олди, ёш чикмаган нурсиз кўзларини юмиб, юз-кўзларидан ўпди, кейин, ўғли эмаслигини билгач, уввос тортиб йиғлади-ю, йикилиб қолди...

Қаландар Тиллабибининг аламли фарёдини қайта эшитаётгандай бўлиб, бошини чопонига бурқаб, ғужанакланиб ётиб олди. Уни ҳатто устани кўргали келган Қалқонбек билан Босқонбек ҳам ўрнидан турғизолмади. Оға-ини темирчилар одатдагидай ҳазиллашиб: “Э, оға, кўйинг, шу ёлғон дунёнинг ташвишларини! Девонанинг ишини худо ўзи ўнглабди!” деб, тегажоклик қилиб кўришди ҳам, бўлмади, Қаландар турмади, ўзи билан ўзи олишиб, ич-этини еб ётаверди.

Вақт тун ярмидан оғиб, Қалқонбек билан Босқонбек энди кўзгагишган эди, эшик яна тақиллаб қолди.

Кўлига лип-лип этган мойчирокни олиб, қоронғи йўлакка кириб кетган уста, эшикда ким биландир узок гаплашиб тургач, Мирам Чалабийни эргаштириб кирди.

– Бу йигит бир кимсани бошлаб келибди, – деди уста Қаландарга. – Бегона одам, кирсинми?

Мирам Чалабий салом бериб, олдинга ўтди.

– Мавлоно Коший! Барча толиби илмлар уни сизга йўллабдур, шоир.

– Менга йўллабди?! – Қаландар ҳайрон бўлиб ўрнидан турди.

– Қани? Чақир! Кирсин!

Улуғбек мадрасасининг энг ёш мударриси ҳисобланган мавлоно

Коший ибн Муиниддин ғорга киргач, қоронғига ўрганолмай кафти билан кўзларини тўсиб бир лахза турди. Кейин, гўё Қаландар Қарнокий эмас... бутун оламга донғи кетган улуғ аллома билан кўришаётгандай камоли эҳтиром билан салом берди. Қаландар ҳам, ёш бўлса-да, устоднинг хурматини қозонган бу машхур алломани кўриб суюниб кетди. Унинг келиши, ҳар нечук бу оғир, қора кунларда оламда яхшилар ҳам борлигидан далолат берарди.

Уста, оловдондаги иссиқ кўрни ағдариб, устига саксовул ташлади, супага наMAT ёзиб, меҳмонларни ўтиришга таклиф қилди. Қаландар ҳамон ғорга кўниқолмай, кўзлари аланг-жалаң бўлиб ўтирган Кошийнинг тиззасига кўлини кўйди.

– Сизни каминага муллаваччалар юборган эмиш, биродар? Улар каминани қайдан эшитибдур?

Мавлоно Коший иягидаги сийрак соқолини силаб кулди. Гулхан шуъласида унинг сўлғин юзига қон югуриб, кўзлари чакнаб кетди.

– Сизнинг донғингиз бутун Мовароуннаҳрга кетгандур, шоир. Алхусус, сиз дарвешликни тарк этиб, мавлоно Али Қушчининг қанотлари остига қайтганингизни эшитган толиби илмларнинг хурмати чексиздур.

Қаландар Қарнокий ғамгин кулимсираб, гулханга тикилди. Мавлоно Кошийнинг сўзлари унинг қалбидаги ярани қайта тирнади. “Дарвешликни тарк этиб, илм даргоҳига қайтганидан не фойда, на ҳибсадаги устозларининг жонига ора қира олди, на бонунинг дардига малҳам бўла олди!”

Қаландар оғир хўрсиниб, Кошийга қаради:

– Хўш, илм аҳли орасида не сўз, не хабар бор, биродар?

Коший ўйчан кўзларини гулхандан узмай:

– Барча талабалар, барча илм аҳли ғам-андухдадур, шоир, – деди. – Биласиз – мадрасалар ёпилгандур. Илм аҳлининг тақдири не бўлади, ҳануз қоронғидур.

– Ғам-андухдин не фойда? Ғам-андух кишига ёр бўлмайди, биродар.

– Ҳақ гап! – деди Мирам Чалабий, гулхан шуъласида кўзлари

чақнаб. – Толиби илмлар айтган эмиш: Али Қушчини дарҳол кутқармоқ керак, деган эмиш. Нечун буни айтмайсиз, мавлоно Коший?

Коший кўра ёнида гулхан ёқиб ўтирган ака-укаларга ҳадик-сираб қаради, Қаландар кулимсираб: “Кўркманг, азизим, булар ўзимизнинг йигитлар”, дегач:

– Ҳа, – деди бош ирғаб. – Кеча оқшом каминанинг ҳузурига бир гуруҳ талабалар келдилар. Ўзларини чоҳга отишга ҳозир мулла-ваччалар, бошимиз кетса ҳам мавлоно Али Қушчини кутқарамиз, дейдилар.

– Қай йўсин?

– Ётган зиндонини билсак туйнук очар эдик дейдилар.

Дам босаётган Қалқонбек Кошийнинг сўзларига кулоқ солиб турган экан:

– Боракалло! Зап йигитлар экан! – деб хитоб қилди. – Не дейсиз, оға?

– Не дейман, балли, дейман, иним! – кулди Босқонбек, қора қумғонни оловдан оларкан. – Кўкрагида ёли бор бундай йигитлар топилса биз ҳам кўшиламыз! Қаландар оғамдай тун-кун ғам чекиб ётмаймиз. Қалқон бўл деса, қалқон бўламыз, бос деса босамиз. Лаббай, Қаландар оға?

Қаландар ака-ука темирчиларнинг гапларига бир кулиб кўйди, лекин кўз олдига кунгурадор девор билан ўралган қаср, машъал кўтариб сарой теварагида айланиб юрган бояги посбонлар келиб ўйланиб қолди. Уста эса, бошини сараклатиб:

– Ҳе, хом сут эмган бандалар! – деб кулди.

– Нечук куласиз, отахон? – деди Қалқонбек.

– Шунинг учунким, бу сарой, бу зиндонларни ким курганини билмайсиз. Бу зиндон, бу саройларни оламни зер-забун қилган, кимсан Амир Темур курдиргандур!

– Бўлмаса не қиламыз, отахон?! – деди Мирам Чалабий куйиниб. – Маслаҳат беринг: не қиламыз?

– Ҳа, йўл топмоқ керак. – Қаландар бошини кўллари билан сиқиб, оғир тебранди. – Йўл топмоқ керак!

Уста катта ялпоқ кафти билан серажин юзини силаб, гулханга тикилиб ўтирар, мўйловга ўхшаган қалин қошлари остидаги кўзлари юмук, лаблари қимтилган эди.

– Фақир буни кўп ўйладим. Ўйлай-ўйлай шу хаёлга келдим: уларни қутқарса олтин қутқаради. Бошқа чора йўқ!

– Олтин? – ҳамма бирдан жимиб қолди. Ҳатто Қалқонбек ҳам дам босишдан тўхтаб, яқинроқ келиб ўтирди.

– Ҳа, олтиндан бошқа нарса бу ишда ёрдам беролмас, – деди чол. – Эсларингда бўлсин: шаҳзоданинг саркардалари орасида бир одам йўқким, олтинга сотилмасин! Қармоқ ташлаб, улардан бирини илинтирмоқ даркор. Али Кушчининг қутлуғ бошини қутқармоқ учун олтин-жавоҳирларни аямаслик лозим. Мирзо Улуғбекдай донишманд ҳам буни ўйлаган бўлса ажаб эрмас! – Чол, сир-асрорни очиб қўймадимми, деган маънода Қаландарга қаради. Лекин Қаландар сўна бошлаган гулханга тикилиб, ҳамон хаёлга толиб ўтирарди. Уста олтиндан гап очиши билан унинг эсига негадир Қашқир тушди. У боя хуфтонда Қашқирни узоқдан кўрган эди. Қашқир ясовуллар кийимида, бошида дубулға, белида ойсимон эгри қилич, остида бўлик тўриқ арғумок, расадхона ёнида ўн чоғлик суворий билан от чоптириб ўтиб кетди. У отда шундай савлат тўкиб ўтирар эдики, Қарноқий ўз кўзларига ишонмай қолди!.. Ҳа, чол ҳам, Қашқирга қармоқ ташлаб кўрмоқ керак деди. Тавба! Нечук бу фикр унинг хаёлига аввалроқ келмади?

Коший Қаландарнинг сукутига бошқа маъно берди чамаси:

– Олтин билан иш битса бир иложи топилур, – деди. – Барча талабалар, барча илм аҳли кўлидан келган ёрдамини аямас!

– Олтиндан бурун уста айтган қармоққа илинадурган балиқни топмоқ керак! – деди Қаландар.

Коший ака-ука темирчиларга яна бир қараб қўйгач:

– Балиқ ҳам топилур, – деди, овозини пасайтириб. – Камина амир Султон Жондор деган бир одамни биламен. Узоқ қариндош бўлур...

– Амир Султон Жондор? У виждонсиз амир шаҳзоданинг ўнг кўли эмиш!

- Демакким, наханг экан-да! – кулди Мирам Чалабий.
- Нахангким, нахангларнинг наханги. Аммо қайдам, тузоққа тушадиму, йўкму?
- Кўркма, болам. Наханг бўлса... кармоққа тушмаса илмоққа тушади! Аммо хўрак катгароқ бўлмоғи даркор! – Уста Темур Самарқандий шундай деб, кўлини фотиҳага очди. – Бу юмушда худованди карим омад бергай, овларинг ўнгидан келгай, болаларим, илоҳи омин!

12

Кўксаройдан итдай чарчаб қайтган амир Султон Жондор тўшакка кириб, энди кўзи илинган ҳам эди, кимдир елкасидан секин туртди.

- Маъзур тутгайсиз, амирим, Кўксаройдан чопар келмиш.
- Амир Жондор кўзларини зўрға очди. Тепасида ёш маҳрами тавозе билан қўл қовуштириб турарди.
- Саройдин келди?
- Саройдин, амирим...
- Чақир! – Амир Жондор уф тортиб, кўзини юмди. Мана, неча ойдуρκим, ҳар куни аҳвол шу: туну кун тинчлик йўқ. Шаҳзода кечани кеча демай, кундузни кундуз демай чопар юборгани-юборган, гўё у қадимий асилзодалар авлодидан бўлган бообрў лашкарбоши амир Султон Жондор тархон эмас, зоти паст бир маҳрамдай майда-чуйда юмушларни ҳам унга юклагани-юклаган.

Шаҳзода фақат отасини эмас, жигаргўшаси Абдулғазизни ҳам унинг – амир Жондорнинг қўли билан қатл қилди...

Амир Жондор ўша машъум кечани ўйларкан, қатл пайтида ияги қалтираб, ёш боладай юм-юм йиглаган Абдулғазиз гўё уйга кириб келаётгандай бўлди-ю, ялт этиб эшикка каради, сўнг, вужудини совуқ тер босиб:

“Осий бандангни ўзинг кечиргайсен, парвардигор!” – деб пичирлади.

Ҳа, бу малъун шаҳзода кўп тубан юмушларни унинг қўли билан қилди. Ўзи бўлса... ўзи сўнгги пайтларда ёмон бир одат

чиқарди. Тун ярмигача, аксарият тонг отгунча ухламайди, салтанат ишларини, девонга оид барча ёзишмаларни тунда қилади, иш йўқ пайтларида эса базм қуради. Лекин унинг базмлари ҳам қилиқларидай совук. Илгари, Мирзо Улуғбек даврида, доруссалтананинг машҳур шоир ва фозиллари, машшоқ ва хонандалари тўпланадиган чорхари базмхонада ёлғиз ўзи ўтириб, бода ичади, аллақандай мунгли хаёлга чўмиб, оғир тебраниб, машшоқларнинг ғамгин куйларини эшитади, ахён-ахёнда ҳарам канизларидан бир-иккитасини чақиртириб, рақсга туширади, лекин аксарият, канизларни ҳайдаб юбориб, яна машшоқларга маҳзун куйлар чалдиради. Ўхтин-ўхтин кўнгли суҳбат тусаб қолган пайтларида амир Жондорни ёхуд кўшни хонада кутиб ўтирган девон бекларидан битта-яримтасини таклиф қилиб, қўлига бир коса бода тутиб меҳмон қилган бўлади... Эй, парвардигори олам! Унинг бошига не кўйларни солдинг? Амир Султон Жондор тархон Мирзо Улуғбекдан юз ўгириб, Мирзо Абдуллатифга юкунганида унинг умиди шу эдими? Шаҳзоданинг ўнг қўли, инонган тоғи, садр аъзами⁶⁸ бўламен, деб ўйламаган эдими? Шаҳзода шунчаки номига тахтда ўлтирар, салтанатни эса мен тебратамен, буткул Мовароуннаҳр оёқларим остида бўлади, деган умидда эмасмиди? Барча зоти шарифлар, барча бек ва бекзодалар, бой ва савдогарлар, аркони ҳарб ва аркони давлат, аён ва боёнлар менинг дарвозамда қўл қовуштириб туради, менинг давлатим, менинг қошонам доруссалтананда энг бадавлат, энг муҳташам бўлади, ҳарамимга эса Мовароуннаҳрнинг энг хушрўй нозанинларини йиғамен, деган ишончда эмасмиди? Шу умидда шаҳзоданинг барча буйруқларини фармони ҳумоюн деб билган, энг тубан, энг разил топшириқларини бажо келтирган эмасмиди? Хўш? Бунинг эвазига ундан не яхшилик кўрди? Бойлиги, шон-шавкати ортдимиди? Ҳарамдаги бирорта малакни инъом қилдимиди? Йўқ! Амир Жондор, Салоҳиддин заргарнинг набирасига кўз тиккан эди, заргарга шаръий куёв бўлиб, донғи буткул доруссалтанатга кетган бу санамни никоҳимга оламан деган ниятида эди, бу ниятига ҳам

⁶⁸ Садр аъзам – биринчи вазир.

етолмади. Энди совчи юбораман, деб турганда, шахзода мавлоно лекин, шахзоданинг бу ишлари каминага ҳам ёкмайду.

“Шайтонга дарс берадиган бу Қашқирнинг нияти не? Кўнглимга қўл солиб, сир олмоқму ё бошқа муддао си борму?”

Амир Жондор кумуш камарини боғлаган бўлиб, унга карамай сўради:

– Қайси юмушларини айтасен?

– Қайси бирини айтай, амирим? Ўзига махрам қилиб олди. Дуруст. Аммо махрамликдан не фойда?

“Эй дариг! Бу не ҳол? Жонимни, бошимни тикиб хизматини қилсам ҳам инонмайди, айғоқчи устига айғоқчи кўяди!”

Тунов кун и мавлоно Коший келиб кўйнига қўл солиб кўрди. Аллақандай норози одамлар тўғрисида сўзлади, ҳаммаёк нотинч, фукаронинг аҳволи танг, доруссалтанада қаҳатчилик, савдо-сотик касод, деб арз қилди, ахийри Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддинни суриштириб, олтин ва жавоҳирларга шама қилди. Амир Жондор бир ўйи уни сўзи устида шап ушлаб, шартта зиндонга тикмоқчи ҳам бўлди-ю, қариндошлик андишасида уришиб-сўкиб, хайдаб чиқарди. Букун бўлса... Илоннинг ёғини ялаган бу муғамбир кўйнига қўл солиб кўрмоқда!..

Амир Жондор қиличинини тақиш баҳонасида ҳамон Қашқирга карамай:

– Сенга хайронмен, гилай, – деди. – Мирзо Улуғбек даврида кўча-кўйда тиланчилик қилиб юрган бир гадо букун шахзоданинг муруввати билан ясовул бўлдинг. Тагин не керак сенга, Қашқир?

– Ясовулликдан не фойда? Номи улуғ, супраси курук, амирим!

– Супранг курук бўлса мен не қилай, ясовул бўлдинг, ҳаракат қил, Қашқир!

– Ёлғиз отнинг чанги чикмас! Қарс икки қўлдан чиқадур, амирим! Бир юмуш бор.

– Не юмуш?

– Хўп десангиз айтамен, аммо кўркманг. Кўп содиқ одамлар бор...

“Содиқ одамлар? Фаришта тўнидаги бу иблис не дейди? Фитна борми... ё мени синаб кўрмоқчимиз?”

Амир Жондор шартта бурилиб, Қашқирни гирибонидан ушлаб ўзига тортди.

– Жонингдан умидинг бўлса тўғриси сўзла: ким сенга мени синамоқни топширди? Шаҳзодами ё шайх Низомиддин Хомуш хазратларими? Қорнингни ёриб, ичагингни салла қиламен. Сўзла, иблис! – Амир Жондор ясовулнинг томоғини гиппа бўғиб олди. Унинг қўллари бургутнинг панжасидай қаттиқ эди. Ясовулнинг ғилай кўзи қинидан чиқиб, олайиб кетди.

– Ким юборди, сўзла, ифрит!

– Биллоҳ ёлғон сўзласам! Бердисини айтгунча белимни синдирманг, амирим...

– Бердиси не? Фитнами?

– Йўқ, олтин, амирим, олтину жавоҳир!..

– Барча фитна, барча қабоҳат олтину жавоҳирдан бошланур! Хўш, қай кўчада ётгандур олтину жавоҳирлар?

– Кўчада эмас, сизнинг қўлингизда, зиндонда ётибди, амирим!

“Зиндонда ётибди! Пирига дўст бўлмаган бу шайтон басир не дейди? Кимни айтади? Шаҳзода Абдуллоними ё шаҳзода Абу Саидними?”

Амир Жондор Қашқирнинг гирибонидан ушлаган қўлларини қаттиқроқ сиқди.

– Кўзингни ўйнатмай очик сўзла, шайтон!

Қашқир жон талвасасида унинг қўлида питирлаб хириллади:

– Икки аллома... Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин...

“Аждаҳонинг кўзини чўкиган қузғун! Икки мавлонони кутқариб не қилади? Олтин-жавоҳирларни ким беради? Салоҳиддин заргарми?”

Амир Жондор Қашқирни қаттиқроқ бўғмоқчи бўлди-ю, негадир Коший билан бўлган суҳбат эсига тушиб, қўйиб юборди. Қорнидан тойиб кетган қумуш камарини тўғрилаб, эшикка томон юраркан, пичинг қилди:

– Билиб қўй, Қашқир! Икки кемага оёқ қўйган ғарқ бўлур! Амир Султон Жондор олтин-жавоҳирларга сотилмайди!

Кундуз ёккан кор яхлаб, аёз бошланган эди. Совукда пиш-кириб, ер депсиниб турган отлар, туёклари остидан кўчган муз парчаларини сачратиб, тош йўлни қарсиллатиб чопиб кетди.

Шаҳар кўчалари гўристондай жимжит ва зимистон эди. Ҳар куни бу маҳал эшитилиб турадиган коровулларнинг шакилдоғи ҳам эшитилмас, каландарларнинг “ҳақ дўст, ё олло”си ҳам кулоққа чалинмас, кечаси машғал ёқиб даҳа-даҳаларни айланиб юрадиган суворийлар ҳам кўринмас эди.

Амир Жондор олдинда от чоптириб бораркан, ҳамон Қашкирнинг сўзларини ўйларди. У шайтонга тузоқ қўйган бу ясовулнинг илмоғига чап берганидан хурсанд эди. Токи бошига кулоҳ, эгнига хирқа кийиб, кўча-кўйда гадолик қилиб юрган бу дарвешни анчадан бери танир, уни саройда ясовул кийимида кўриб аввал ажабланган, кейин бу ишда шайх Низомиддин Хомушнинг қўли борлигини пайқаб қолган эди... Ҳа, шайхнинг шахсий айғокчиси ҳисобланмиш бу одамдан эҳтиёт бўлмоқ даркор. Лекин айтилган замонда Қашкирнинг сўзлари унга тинчлик бермас, ҳамон хаёлидан чикмас эди... Қашкир “кўп садақатли одамлар бор”, деди. Қандай одамлар? Мақсадлари не? Наҳот доруссалтанада фитна бўлса-ю, амир Султон Жондор беҳабар бўлса? Қаердадир Мирзо Улуғбекнинг суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодир яшириниб юрибди. Унинг номини эшитса шахзода ҳам дағ-дағ калтираб қолади. Сўнгги кунларда шаҳар доруғаси Мироншоҳ ҳам камнамо бўлиб қолди. Шайхулислом Бурҳониддин эса, бошдаёқ шахзодага рўйхуш бермаган эди, ҳозир қорасини ҳам кўрсатмайди. Эҳтиёти шарт. Ҳар нечук, Қашкир айтган одамларни билиб қўймоқ даркор. Зеро, бу телба шахзодага суянмоқ – кўланкага суянмоқ билан баробар. Бойкушнинг кўзларига ўхшаган кўзлари ёмон... Бу кўзлардан кўркмоқ жоиз...

Амир Жондорнинг хаёлини Кўксарой олдидаги майдонда гулхан ёқиб ўтирган ясовулларнинг овози бўлди. Отлиқларни кўриб, ўрниларидан сакраб турган ясовуллар, амир Жондор билан Қашкирни таниб, жойларига қайтишди. Амир Жондор, отининг жиловини дарвозада қарши олган соқчига тутқазиб, ичкари

кирди. Уни сарховуз ёнида кутиб олган балхлик занжисифат саройбон саломхонага эмас, негадир ҳарамга ёндош меҳмонхонага бошлади.

Мирзо Абдуллатиф ҳарамга ёндош бу шоҳона хонанинг тўрида, кават-кават шоҳи кўрпачаларда ёнбошлаб ётар, олдидаги хонтахтада бир лаган бедана кабоб билан шаффоф май тўла биллур хитой идиши турарди. Шифтдаги қандил ва тоқчалардаги олтин шамдонларга терилган шамларнинг кўпчилиги ўчирилган, меҳмонхона ғира-шира эди. Шунинг учунми, тўрда ёнбошлаб ётган шаҳзода амир Жондорнинг юрагида аллақандай ёмон бир шубҳа уйғотди. У қўл ковуштирганича пойгакка чўккаламочки эди, лекин шаҳзода ўрнидан кўзғалиб, “бери кел!” деб ишора қилди. Уйқусизликдан киртайиб қолган кўзларини амирнинг кўзларига қадаб, одатдаги саволини берди:

– Хўш, амир? Доруссалтанада не мужда бор?

“Тагин беҳурмат қилиб санлайди!” – Амир Жондор унинг кўзларидан кўзини олиб қочаркан, бошини куйироқ эгди:

– Иншооллоҳ, осойишталик, давлатпаноҳ.

– Осойишталик бўлса нечун кўзингни яширасен?

Амир Жондор зўраки жилмайди:

– Соябони марҳаматимнинг нурли чехрасидан кўз қамашадур...

– Хушомадни биласен, тулки! – деди шаҳзода мастона кулимсираб. – Ва лекин билиб қўй, амир, юрагингда не муддаонг бор – кўзингдан кўриб турибмен.

– Зоти олийларга шон-шавкат тиламоқдан бошқа муродим йўқдур. Салтаинатингиз буидан ҳам зиёд...

– Бас! Салтанат ташвишларидан чарчаганмен! – деди шаҳзода. – Кўнглим бошқа бир нимарсани истайди, шуаро тили билан айтганда гул искамочки тилайди, амирим!

Амир Жондор бирдан енгил тортиб, шаҳзодага каради, кўзлари мастона сузилиб, жилмайиб ўтирганини кўриб, ўзи ҳам жилмайди.

– Сиз пушти паноҳим искамоч тиласа ҳарамда гул кўпдур...

– Мен истаган гул ҳарамда йўқдур! – шаҳзода шундай деб, ёстиғи тагидан тилла шақилдоғини олиб, шақиллатди. Эшикда балхлик саройбон кўринди.

– Ҳарам бекасига айт! Кирсин!

Саройбон орқаси билан юриб чикқач, шаҳзода амирга бир пиёла май қуйиб узатди.

– Камина бир гулнинг таърифини эшитдим, амир. Кўнгил шу гулни искамоқни тилайдур...

*Жодуликдин ҳар дам ул оҳу кўзинг жон куйдурур,
Гул мисоли икки лабинг лаъли маржон куйдурур...*

– Хўш, шеър нечук, амир?

– Аъло, валинеъматим! – амир Жондор бир сипқоришда пиёлани бўшатди, аллақандай шубҳадан кўнгли ғаш бўлиб:

– Сиздай офтоби олам искамоқни тилаган бу гулрухсор қайси гулшаннинг гули экан? – деб сўради.

Мирзо Абдуллатиф унга жавоб бермай, эшикни секин очиб кирган ҳарам бекасига юзланди. Юзига ҳарир ҳаворанг парда ташлаб олган бека, эшикдан кирган жойида икки қўлини кўксига қўйиб, салом берди.

– Ул гулрухсорнинг таърифини мана, бекам айтадур, – деди шаҳзода. – Келинг, бекам, ўлтиринг, тортинманг.

Ҳарам бекаси учига дур қадалган зардўзи кавуши билан гиламни товушсизгина босиб келиб, шаҳзоданинг рўпарасига назокат билан тизза букди. Шаҳзода илжайганича унга ҳам бир пиёла май қуйиб тутди. Ҳарам бекаси таъзим билан пиёлани олди, кўш-кўш узук тақилган нозик бармоқлари билан юзидаги ҳарир ипак пардани кўтариб, майдан бир хўплади-да, сузук кўзларини Мирзо Абдуллатифга тикди.

Бека ўтгиздан ошган, лекин ҳануз латофатини йўқотмаган, оппоқ юзининг ўнг томонида катта қора холи бор, кўҳлик жувон эди. Амир Жондор унинг пуштиранг ипак кўйлак ва қизил мовут мурсак остида лорсиллаб турган бўлик қоматига, пиёлани олаёт-

ганда очилган оппоқ қўлларига тикилиб, култ этиб ютинди. Буни пайқаб қолган шаҳзода қовоғини солди.

– Бекам, ул гулнинг таърифини қилинг амирга...

Ҳарам бекаси ўртасига кўкимтир хол кўйилган кийғоч қошларини чимириб, амирга қаради.

– Амирим ул гулрухсорни кўрмаса-да, таърифини эшитгандур. Шаҳзода Абдулғазиз ҳуснда тенгсиз у нозанинни амир Иброҳим-бек ўғлидан тортиб олган эди...

Амир Жондор чўчиб шаҳзодага қаради. Мирзо Абдуллатиф Абдулғазизнинг номини эшитган ҳамон чехрасидаги табассум сўниб, юпқа лаблари ҳимарилди, айни замонда негадир кўзлари қисилиб, амир Жондорга қадалди. Амир беихтиёр кўзини олиб қочаркан, хаёлидан: “Эй, дариг! Бу не кўргулик! – деган фикр ўтди. – Бир умидим шу малак эди...”

– Хўш? Нечук индамайсен, амир? – деди шаҳзода...

– Ул гулнинг таърифини эшитганмен, валинеъмат. Ва лекин...

– Хўш? Сўзла!

Амир Жондор пешанасидан қуйилган совуқ қатраларни сидириб ташлаб, ер остидан ҳарам бекасига кўз ташлади. Шаҳзода буни пайқаб қолиб, бекага имо қилди: “Чиқиб тур!”

Бека истар-истамас ўрнидан туриб, эшикка томон йўналди. Шаҳзода тоқатсизланиб амирга юзланди.

– Не сўзинг бор? Сўзла, амир!

Амир Жондор нима қилишини, нима дейишини билмай талмовсираб қолди.

– Давлатпанох! Ул санам шаҳзода Абдулғазизнинг ҳарамиди бўлган. Очилмаган гул-ғунчалар кўпдур.

– Гоҳо очилмаган гулдан очилган гулнинг иси хушбўй бўладур, амир...

– Иккиламчи, маълумингиз бўлғай, бу гул ҳибсда ётган мавлоно Муҳиддиннинг гулшанидан бўлур. Ҳибсда ётган бир кимсанинг ожизасини ҳарамга олмоқ... Сиздай салтанат соҳибининг шон-шавкатига лойиқ бўлурму, ҳазратим?

– Ҳмм... – Мирзо Абдуллатифнинг пешанаси тиришди, ингичка мўйлови асабий қимирлаб:

– Хўш, – деди. – Мавлоно Али Кушчи қалай? Ҳамон икром бўлмадиму?

– Худодан кўрккан банда икром бўлур, валинеъмат. Бу қайсар нобакор...

– Бас! – шаҳзода қўлларини парку ёстикларга тираб, қаддини ростлади. – Икром бўлишни тиламаса зиндонда чириб кетсин! Аммо мавлоно Муҳиддинни камоқдан чиқаргайсен!

Амир Жондор дами ичига тушиб, индамай колди. Шаҳзода яна бир пиёла шароб қуйиб унга узатаркан:

– Ма, ич, амир, – деди ва кулди. – Билиб қўй, биздай амирул-мўминин қўлидан ёлғиз сен май ичурсен.

– Куллуқ, давлатпаноҳ. Тангрининг марҳамати ёғилиб, салтанатингиз бундан ҳам улуғ бўлсин, илоҳи омин!..

– Омин. Хўш, ул гулрухсор қачон муҳайё бўлади?

Амир Жондор юрагига бир нарса санчилгандай бўлиб, яна шаҳзодага қаради, қаради-ю, унинг синовчан қадалиб колганини кўриб илжайишга мажбур бўлди.

– Ҳар қалай, маслаҳат шуқим, бир ҳафта сабр қилгайсиз, давлатпаноҳ. Салоҳиддин заргар доруссалтанада энг давлатманд, энг баобрў зотлардандур. Унинг камоли иззатини ерга урмай, ўртага одам қўймоқ даркор, давлатпаноҳ...

– Ўзинг совчи бўласен, амир! Аммо ул гулрухсорга кўзингни тикмагайсен. Гулга тикилган кўзингни ўйиб, бошингни сапчадек узиб ташлаймен, амир!.. – Шаҳзода тўсатдан кўзларини қисиб, хохолаб кулиб юборди.

“Бу иблиснинг ҳазили ҳам турки-тароватидай совуқдир!” Амир Жондор оғир, норғул гавдасини базўр кўтариб ўрнидан турди, кўз олди қоронғилашиб, хонада чиқди-ю, деворни ушлаб колди. Хаёлида яна ўша аламли фикрлар қуюндай чарх урди.

“Эй дариг! Бошимга не савдолар солдинг? Ул даҳрий шохдан юз ўгириб, бу шаҳзоданинг этагини тутиб, кўрган яхшилигим шу бўлдимиди? Бир умидим шу гулрухсор эди, бу умидим ҳам Чин-

мочин чиннисидай чил-чил синдими?” – Амир Жондор хонада қандайдир шарпа эшитиб, кўзини очди. Эшиқда балхлик занжисифат саройбон турар, саройбоннинг мушук кўзларига ўхшаган кўк кўзларида, таажжуб, йўк, аллақандай шубҳа бор эди. Амир Жондор қаддини ростлаб, белидаги камарини тўғрилади.

– Гилай қайда?

– Гилай? – деди саройбон тушунмай.

– Гилай ясовулни айтамен! – Амир Жондор бир кўзини кийшайтириб кўрсатди. Саройбон тушуниб кулиб юборди.

– Дарвозахонада ўлтирибди.

Амир Жондор кўксидаги туғённи босиб, оғир одимлаб хонадан чиқди.

13

Қашқир бир жойда ўтиролмайд торгина дарвозахонада қафасга тушган бўридай бетоқат айланиб юарди. Деворларига суворий совутлар – жибо ва дубулға, килич ва қалкон осилган дарвозахонада Қашқирдан бошқа ҳеч ким йўк, ясовуллар дарвоза олдидаги майдонда гулхан ёкиб, исиниб ўтиришарди. У дам-бадам тўхтаб, сарой томонга кулоқ солар, лекин у кутган товуш – нағал қоқилган оғир этикларнинг таниш гурс-гурси эшитилмас, ҳаммаёқ жимжит эди.

Қашқирнинг талвасага тушиши бежиз эмас, у амир Жондордан, тўғрироғи, амир унинг бояги гапларини шахзодага айтиб қўйишидан кўрқарди. Бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини Қашқир ўзи ҳам билмай қолди, лекин сўнгги кунларда унинг бошига шундай савдолар тушдики, кўнглидаги розини айтмай чораси қолмади.

Бундан бир ҳафта муқаддам, Қашқирни яна шайх Низомиддин Хомуш чақиртирди. Шайх ундан Кўксаройда содир бўлаётган воқеаларни, шахзоданинг бошқа эл-улуслар билан олиб бораётган ёзишмаларини, саркардаларнинг ўзаро муносабатларини, девон бекларининг юмушларини – барини бир-бир суриштирди. Мирзо Улуғбек навкарлари ва шогирдлари, илм аҳлидан кимлар

ҳибсга олиниб, кимлар эрка чикарилганини, хуллас, сўраб-суриштирамаган сир-асрори қолмади. Қашқир пирининг барча сўроқларига жавоб берди, шайх ундан рози бўлгандай эди, лекин сўроқ охирида сўз айланиб яна ном-нишони ўчган Қаландар Қарнокийга бориб тақалди-ю, пири уни каттиқ койиди. Унга инониб, саройга тайинлаганида, шахзоданинг шахсий ясовулларидан бири қилиб кўйганида, қаёқдаги мусофир бир гадони тутолмасанг не қилиб юрибсен, деган сўзларни айтиб, шундай койиди, шундай писанда қилдики, Қашқир пирининг олдидан ер бўлиб, кўнгли чўкиб чикди.

Ойсиз, зим-зиё, совук бир кеча эди. Ғилай аламини аргумоғидан олмокчи бўлгандай, уст-устига қамчи босди. Лекин қабристон ёнидаги дарвешлар хонақосига яқинлашиб ҳамду сано ўқиётган қаландарларнинг “ё Оллоҳ дўст, ё олло” сини эшитганида, тўсатдан кўнгли бир хил бўлиб кетди. Исирик ҳиди анқиган хонақоҳга кириб, жулдур кийимли Оллоҳ гадолари орасида ўтиргиси, уларга кўшилиб зикр тушгиси, кўкнори отиб ё наша чекиб узок хаёлга толгиси келди. Бу бевафо фоний дунёнинг барча ташвишларини кўнглида зил бўлиб ётган ҳамма ғам-андуҳларини эсидан чиқариб, бир зумга бўлса ҳам, беғам-беташвиш гадога айланиш истаги уни йўлдан бурилишга ундади.

Шифти куббасимон яримкоронғи хонақоҳда бири зикр тушиб, бири наяки чекиб, яна бири кун бўйи эшикма-эшик юриб топган чақаларини санаб, қора дуд орасида аридай ғувиллашиб ўтирган зоҳидлар Қашқирни қий-чув билан қарши олишди. Бирови уни даргоҳи илоҳийни тарк этган муртад ва кофир, деб сўкса, бирови бошидаги дубулғаси ва эғнидаги совутларига ёпишиб кулги қилди, яна бирови дарҳол кўлига наша тутуни буруксиган чилим тутди. Наша жуда ўткир эканми ё Қашқир анчадан бери чекмай юргани учунми, бир-икки тортишдаёқ кўз олдини аллақандай туман қоплади, кўнглидаги барча қайғулари тўзғиб, ўзини бошқа бир оламга кириб қолгандай ҳис қилди. У бошидаги дубулғаси, эғнидаги совутини ечиб, кулоҳ кийиб, зикр тушди, кейин бир кафт кўкнори ичиб узок хаёлга толди, гадоликда, йўқсилликда

ўтган умрини ўйлаб ўпкаси тўлиб йиғлади, ниҳоят хонақоҳнинг коронғи бир бурчига кириб ухлаб қолди.

У уйғониб кетгач, қанча ухлаганини, қаерда, кимлар орасида ётганини анчагача эслай олмади. Хонақоҳда фақат битта мойчирок тутаб турар, жулдур хирқаларига ўраниб олган дарвешлар ерга ташланган бўйраларда бир-бирининг пинжларига кириб, пинакка кетишган эди. Қашқир дубулғаси билан қиличини аранг топиб, кўланса ҳидга тўла хонақоҳдан чиққанида тун ярмидан ошиб кетган, булутлар орасида бир ховуч чўғдай милтираган Хулқар тиккага келган эди.

Қашқир совуқда депсиниб турган бетоқат арғумоғига миниб, камчи урди... “Мозори шариф” билан Кўксарой ораси анча бор, йўл шаҳар чеккасидаги боғлар, камбағал-қосиблар даҳасидаги тор кўчалар, пастак дўкончалардан иборат расталар, пана-пастқам жойлардан ўтар эди. Яланғоч боғлар, токзорлар ҳувиллаб ётар, ҳаммаёқ гўристондай осуда эди... Қашқир боғлардан ўтиб, бозор майдонига чиқди. Сўнг, эскифурушлар растаси олдидан от чоптириб ўтиб, анҳор бўйлаб кетди. Анҳор бўйида темирчи ва чилангарлик дўконлари жойлашган бўлиб, бу ерда ҳам қоровуллар кўринмас эди. Қашқир тўсатдан нечундир юраги ҳувиллаб, отини яна қамчилади. Темирчилик охиридаги чорраҳадан ўнг қўлга бурилиб кулолчилар растасига чиқилар, сўнг, бешиксоз ва эгарсозлар растасидан ўтиб Кўксарой майдонига борилар эди.

Қашқир темирчилик растасининг охирига борганида, баногоҳ олдидан уч нафар отлик чиқди. Қашқир уларни тунда шаҳар оралаб юрган суворийлар деб ўйласа ҳам, сесканинқираб, ўзини сал чапга олди. Лекин отликлар унга йўл бериш ўрнига қуюндай бостириб келишарди. Қашқир жонҳолатда отининг бошини бурмоқчи бўлди, лекин шу пайт суворийлардан бири ён томондан бостириб келиб бошига қора жун қопга ўхшаган бир нарсани ташлади-да, ипидан тортиб, томоғидан ғил бўғиб олди. Қашқир қоп ичида питирлаб қиличига ёпишди, лекин кимдир қўлларида “шап” ушлаб орқасига қайирди-да, чилвир билан маҳкам боғлади. Сўнг, эгарга ўнгариб олиб, от чоптириб кетди.

Қашқир олача коп ичида нафаси қайтиб талпиниб кўрди. Бакирай деса кимдир копнинг боғичини қаттиқрок тортади-ю, томогини яна “ғип” бўғиб оларди... Отликлар, Қашқирнинг чамасида, бирикки фарсах йўл юришди, қандайдир жарликлардан, ариклардан ўтишди. Ниҳоят, тўхтаб, уни отдан ағдариб олишди-да, худди гўрга судраб кириб кетаётгандай судраб кетишди. Қашқир даҳшат ичида “тириклайин кўммоқчилар!” деган хаёлга борди. “Вой-дод!” деб бакирган бўлди-ю, хушидан кетди.

Қашқир хушига келганда чиндан ҳам гўрсимон бир унгурда ётар, тепасида соқол-мўйловлари ўсиб кетган уч-тўрт одам турарди. Кўлларидаги мойчирок шуъласида юз-кўзларини танғиб олган, соқол-мўйловлари ўсиб кетган бу одамлар Қашқирнинг кўзига ажал бўлиб кўринди-ю, аъзойи бадани музлаб, кўзини қайта юмди. Кимдир ёнига тиз чўкиб, юзига бир пиёла сув сепди.

– Бас, Қашқир! Муғамбирлик қилмай кўзингни оч!

Дўриллаб эшитилган бу товуш алланечук таниш эди. Қашқир кўзини секин очди-ю, тили калимага келмай анграйиб колди: тепасида энғашиб турган, соқол-мўйлови ўсиб кетган бу кимса... Қаландар Қарнокий эди.

– Қаландар! – деди Қашқир шивирлаб.

– Қалай, ўхшайманми? – Қарнокий кўзини қисиб кулди. – Қани, ўрнингиздан туринг, ясовулим! Гадолик йўлини тарк этган бу қочокни ушлаб зиндонга солинг!

Қарнокий шундай деб, Қашқирни ёқасидан ушлаб ўрнидан турғазди. – Хўш, жанда ўрнига бу совут, кулоҳ ўрнига дубулға, асо ўрнига қилич муборак бўлғай, иблиси лаин?

Қашқир тушимми, ўнгимми дегандай, кўзини яна юмиб очди... Йўқ, бу кўраётганлари туш эмас, у чиндан ҳам гўрдай совук, яримкоронғи ғорда турар, атрофини қора чакмон кийиб, юз-кўзларини қора мато билан танғиб олган, соқол-мўйловлари ўсиб кетган қароқчисифат одамлар қуршаб олган, улар орасида уч ойдан бери дом-дараксиз кетган девкомат Қаландар Қарнокий ҳам бор эди...

Кўркувдан дир-дир титраган Қашқир, ҳамон гарангсиб кўзлари олазарак бўлиб турарди.

– Ҳа, ясовул? Нечук индамайсен? Ё жандангни совутга алмашганинг учун худонинг қаҳрига учраб гунг бўлиб қолдингми?

Қашқир бошини кўтармай минғирлади:

– Не қилай? Камина бир фақир ҳақир... Оллоҳнинг хоҳиши...

– Бу фақир ҳақир қанча бегуноҳнинг ёстиғини қуритиб, қанча мўмин-мусулмоннинг бошини қиличдан ўтқарди? Қанча бечорани зиндонга ташлади?

– Худонинг хоҳиши шу эса, не чора?

– Худога тил теккизгунча ўз гуноҳингдан сўзлаб тавба-тазарру қил, эй қаззоб! Мавлоно Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддинни ҳибсга олган сенми?

– Ммен. Лекин... ёлғиз қилмадум бу юмушни...

– Сўзингни англамадим?..

– Амир Жондор тархон бош-қош бўлмиш.

– Бас! Бу икки зот қайда ётганини биласенми?

Қашқирнинг дилида, гўё зимистонда шам ёнгандай нимадир милт этди. У оҳиста бошини кўтарди. Юзларини боғлаб олган номаълум кимсалар ҳамон уни қуршаб турар, лекин ҳеч бири индамас, ҳеч бирини таниб ҳам бўлмас, ёлғиз соқол-мўйлови ўсиб кетган паҳлавон жусса Қаландар Қарнокий унинг рўпарасида туриб сўроққа тутмоқда эди.

– Биламен...

– Билсанг... уларни қутқармоқнинг иложи борми?

– Қутқармоқ?

– Қочирмоқнинг иложи топилурми, муғамбир?

Қашқирнинг дилида милт этган шам, гўё ёруғроқ ёниб, кўнгли ёришиб кетди. У “иложи топилур!” деб юборгиси келди-ю, кўзи Қаландарнинг ўқдай қадалиб турган кўзларига тушиб, тили гулдираб қолди.

– Ббунни ўйлаб ккўрмоқ даркор. Ҳибсхонага амир Жондорсиз кириб бўлмас.

Қаландар уни билагидан ушлаб қаттиқ сиқди.

– Сўзимга кулоқ сол, Қашқир, бу разил юмушларинг эвазига падаркуш шахзодадан қанча тилла олдинг?

Қашқир аллақандай кўнгли ўксиб:

– Бир бечора гадойга тиллани ким берадур, – деди. – Марҳамат қилса қорнимизни тўйдирад, бўлмаса у ҳам йўк...

– Бўлмаса сўзимни эшит, Қашқир: агарчи бу икки мавлонони кутқармоққа ёрдам берсанг... кўлингга юз тилла санаб берамен!..

“Юз тилла! – деди Қашқир ичида. – Юз тиллани қайдан олади, бу гадо!”

Тўсатдан Али Қушчининг кўлида қолган Амир Темур олтинларни тўғрисидаги мишмишлар эсга тушиб, Қашқирнинг кўзи чараклаб кетди.

– Қайдам, одамларнинг кўнглига қўл солиб кўрмоқ даркор, – деди у эҳтиёткорлик билан. – Бу ёқда амир Жондор бор, бу ёқда девонбеги, зиндонбеги, соқчилар...

Қаландар унинг билагини қаттиқроқ сиқди.

– Муддаонг савдолашмоқми? Нарҳини оширмоқми?

– Йўк, йўк! Қийинлигини айтамен.

– Қийинлигини фақир ҳам билади. Осон бўлса юз тилла ваъда қилмас эрдик.

– Мақсад аён. Чорасини кидириб кўрамен, – деди Қашқир, кўлини бўшатишга уриниб.

– Тўхта, Қашқир! Мавлонолар ётган зиндон саройнинг қай ерида? Аниқ билиб келасен. Уларни қочирмоқ қийин бўлса... зиндонга туйнук очиб кирмоқнинг чораси борми? Буни ҳам билиб келасен...

– Қуллук... – Қашқир яна кўлини бўшатмоқчи бўлди, лекин Қарноқий боягидан ҳам қаттиқроқ сиқди.

– Тўхта! Энди охириги сўзимни эшит, Қашқир; мен биламен, сен шайх Низомиддин Хомуш ҳазратларининг амри билан фақирни излаб юрибсен. Шайх менинг бошимга тилла ваъда қилгандур. Тўғриму?..

– Тўғри...

– Яхши билиб кўй, Қашқир, фақирнинг бошини тиллага сотмоқни ўйласанг, ўз бошинг кетади! Бу сирни ошкор этсанг, биздан қочиб қутулмассен! Осмонга чиқсанг, оёғингдан судраб тушамен.

Оғзимдан ютиб, кулоғимдан чиқарамен. Уқдингми? Бас! Сенга бир ҳафта муҳлат берамен. Бир ҳафтадан кейин... Кўҳак тоғининг этагидаги ёнғокзорда, тун ярмида учрашурмиз... Бу сўз маъқул бўлса, каломуллои шарифни кўлингга олиб қасамёд қилгил!

Юзига ниқоб тортган серсоқоллардан бири ёстикдай келади-ган қуръонни кўлига тутқазди. Қашқир уни олиб ўпди, кўзларига суртди...

– Биллоҳи азим...

Қашқир лабларини пичирлатиб қасамёд қилиб бўлган ҳамон даврадагилардан бири кўлидан қуръонни тортиб олиб, бошига бояги қора жун қопни ташлади, бошқалари кўлларини қайириб боғлади, кейин ерга йиқитишиб, гўё бир қоп гўштдай судраб кетишди. Ғордан чиққанларидан кейин бўлса керак, уни кўтариб эгарга ўнгариб олишди-да, қаёққадир от чоптириб кетишди. Улар яна боягидай узоқ йўл юришди, қандайдир жарликлардан, ариқлардан от сакратиб ўтишди. Ниҳоят, бир жойда эгардан тушуришиб, қопнинг боғичини ечдилар-да, ўзлари тасир-тусир от чоптириб кетишди... Қашқир жон талвасасида боғични бўшатиб, бошини қопдан чиқарганида суворийларнинг қораси ўчган, фақат узоклашиб бораётган от туёқларининг дупуригина эшитилар, чилвири белига боғланган арғумоғи ёнида депсиниб турарди... Қашқир теварак-атрофига разм солди. Уни Зарафшон бўйидаги тўқайзорга ташлаб кетишган, олисда Қаландар айтган Кўҳак тоғи элас-элас қорайиб кўринарди... Қашқир уст-бошини пайпаслаб ушлаб кўрди. Қароқчилар ҳеч нарсага тегмаган – белидаги қиличи, бошидаги дубулғаси – ҳаммаси ўрнида эди... Қашқир отига миниб шаҳар томон йўл олди... У бир неча кунгача гўё бунинг ҳаммасини тушида кўргандай хаёли паришон бўлиб юрди. У нима қилишини билмас эди. Бир-икки марта шайх ҳазратларининг оёғига йиқилиб, содир бўлган воқеани айтиб беришга жазм қилди, лекин ҳар сафар уни ўйлаганида кўз олдига қабрга ўхшаган ғор, уни қуршаб олган қароқчи сифат қимсалар келар, Қаландарнинг “Билиб қўй, Қашқир, бу сирни ошкор этсанг биздан қочиб қутулмассен. Осмонга чиқсанг оёғингдан тортиб тушурмиз!” деган сўзлари эсига тушарди.

Қашқир ҳамон туш кўраётгандай паришонхотир бўлиб юрса ҳам, Қаландарнинг топшириғини унутмади, баъзи нарсаларни зимдан суриштириб кўрди. Лекин Али Қушчи билан мавлоно Муҳиддин ётган ҳибсхонага кириш амримахол эди. Бунинг учун ё амир Жондорни кўлга олиш, ё девонбегининг муҳри босилган фармон бўлиши, ёхуд зиндонбегининг кўйнига кўл солиб кўриш керак эди. Қашқир ўйлай-ўйлай, ахири амир Жондорни кўлга олишга аҳд қилди. У кўпдан бери амир Жондорни зимдан кузатиб юрар, сўнги пайтларда амир аллақандай бесаранжом бўлиб қолганини ҳам сезар эди. Ёлғиз амир Жондор эмас, барча сарой ахли осойишини йўқотган, ҳамма бир-биридан кўрқар, бир-бирига айғоқчилик қилар, зотан, саройда фароғат қолмаган эди.

Қашқир қулай фурсат тополмай юриб, ахири шу бугун ёрилган эди. Лекин амир Жондор хушёрлик қилди. Кўнглини очмади...

– Ҳа, Қашқир, нечук қафасга тушган оч қашқирдай тиним билмай айланасен?

Қашқир ёмон бир иш устида кўлга тушгандай ялт этиб қаради. Дарвозахонанинг эшигида амир Жондор турар, унинг барок қошлари остига яширинган кўзлари синовчан қисилган, қовоғи уйилган эди.

“Шаҳзода сирни очибди. Уйим куйди!”

Амир Жондорнинг мийиғига кулгу югурди.

– Нечук қалтирайсен, Қашқир? Мана, фармон! Бор, мавлоно Муҳиддинни ҳибсдан чиқариб олиб кел!

Қашқирнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

– Али Қушчи гуноҳига иқрор бўлганми?

– Али Қушчи ўлганда иқрор бўлур! Мавлоно Муҳиддинни айтамен.

– Али Қушчи иқрор бўлмаса, нечук мавлоно Муҳиддин ҳибсдан бўшатила?

– Сабаби... – Амир Жондор захарханда билан кулди. – Сабаби, давлатпаноҳнинг ишқи мавлоно Муҳиддиннинг ожизасига тушибди.

– Қайси ожизаси? – деди Қашқир ҳайрон бўлиб. – Шаҳзода

Абдулғазиз хуштор бўлиб, амир Иброҳимбекнинг ўғлидан тортиб олган малак эмасми?

– Сен билмаган сир-асрор йўқ, муғамбир!

– Биламен. Сабаби... Қаландар Қарнокий деган бир дарвеш...

Қашқир сўзини охирига етказмай гўдраниб қолди.

– Қайси Қарнокий? Не деб гўлдирайсен, шайтони басир?

– Э-э, амирим, бир девона бор эди, шу санамни деб хушидан айрилган... Хўш, зиндонга тушамизми?

– Ўзинг тушиб, олиб чиқ!

– Сиз тушмасангиз, зиндонбеги фақирга инонмас, амирим.

– Хўп, юр! – деди амир, лекин дарвозахонадан чиқишдан олдин Қашқирнинг елкасидан ушлаб тўхтатди. – Тўхта, Қашқир. Боя бир сўз айтган эдинг...

– Қайси сўз?

– Ишончли кишилар бор деган эдинг...

Қашқир хадиксираб эшикка каради, сўнг амирнинг қулоғига эгилиб шивирлади:

– Кўксарой бу сўзни айтадурган жой эмасдур, амирим... Бошқа пайт айтамен.

14

– Яна йиғламоқни бошладингизми, мавлоно? Уч ой бўлди, туну кун кўз ёши тўкасиз? Фойдасини кўрдингизми? – Али Қушчи қўлларини кўксига қовуштирганича муздай деворга суяниб турарди. Зимистон хонанинг бир бурчидан мавлоно Муҳиддиннинг йиғи аралаш заиф овози эшитилди:

– Фойдаси бўлур эди, агарчи сиз сўзимга кирсангиз...

– Таассуфлар бўлғайким, сизнинг сўзингизга киролмасмен. Юз маротаба айтдим...

– Қайсарлик қиласиз. Бу қайсарлигингиз билан ўзингизни ҳам, каминадай ногирон бир фақирни ҳам бу жаҳаннамга тириклайин кўммишсиз!.. – Қоронғида пик-пик йиғи овози эшитилди. Мислсиз мунг ва изтиробга тўла бу ингичка товуш Али Қушчининг кўксини тешиб ўтгандай бўлиб, қўллари билан кулоқларини бос-

ди, кўзларини чирт юмиб олди. Мана икки ойдан ошди, аҳвол шу: туну кун йиғи, нола, таъна-маломат... Али Кушчи бошига тушган ҳамма мусибатга – очликка, совуққа, нафасни бўғувчи кўланса хидга, кана ва суваракларнинг хуружига – ҳаммасига бардош қилишга тайёр, лекин бу овоз, ногирон гўдакнинг йиғисидай бу зорли йиғи юрагини тилка-тилка қилаётгандай қийналар, изтироб чекар эди. Биринчи кунлари у мавлононинг йиғисини эшитганда ўзи ҳам кўз ёшларини тиёлмай тўлғанди, уни ёш боладай юпатишга уринди, сабр-тоқатга чақириб, ялиниб-ёлворди, узоқ-узоқ насиҳатлар қилди. Лекин бу насиҳатлар мавлононинг қулоғига кирмас, кўз ёшларини булоқдай окизиб, нола чеккани чеккан эди. Бир томони мавлонога ҳам қийин, у ҳибсга тушган дастлабки кунлари қаттиқ ётиб қолди, кечалари оловдай ёниб алаҳлаб чиқар, ёмон тушлар кўриб уввос тортиб уйғониб кетар, кўзларига алланималар кўриниб қоронғи бурчакка тикилиб олар ва бир нималар деб пичирлар эди. Шундай пайтларда Али Кушчи унинг ақлидан озишидан ё ўлиб қолишидан кўрқиб ваҳимага тушар, гўё бунга ўзи айбдордай кечаси билан мижжа қокмай қийналиб чиқар, айна замонда юрагидаги сирни оча олмаслигини, бу сирни очишга ҳаққи йўқ эканини тушуниб икки ўт ўртасида ёнар эди. У мавлоно Муҳиддинга кўлидан келганича ёрдам беришга, унинг жонига ора киришга уринарди, келган овқатнинг кўпроқ қисмини унга берар, кечалари чакмонини унинг устига ёпиб, ўзи тонг отгунча тор хонани айланиб чиқарди. У энди фақат шундай пайтларда, мавлоно Муҳиддин уйкуга кетиб, ўзи эса совуқдан тишлари-тишларига тегмай тор ҳибсхонани гир айланиб юрган пайтларидагина ором оладиган бўлди. Шундай бедор тунларнинг бирида унинг хаёлига ғалати бир фикр келди...

Сўнгги йилларда Али Кушчи катта бир рисола ёза бошлаган эди. “Рисолаи дар фалакиёт” деб номланган бу китоб коинот илмининг энг мураккаб масалаларига бағишланган эди.

У рисоланинг муқаддимасини, тўғрироғи, муқаддиманинг биринчи қисмини ёзиб тугатган эди ҳам. Ҳандаса илмининг асосларига бағишланган бу қисмда, Али Кушчи нукта, чизик, сатх,

тўғри ва эгри чизик, мутасави, тўғри мутасави чизиклар ва ниҳоят, доира тушунчаларига батафсил тўхтаган, лекин табиат масалаларига доир иккинчи қисмини ҳали бошлай олмаган эди.

Али Қушчи кечалари, мавлоно Муҳиддиннинг кўзи илинганда, зимистон хонани секин айланаркан, ногаҳон хаёлига шу рисола давом эттириб, уни ниҳоясига етказиш фикри келди. Рост, қоғоз-каламсиз коинот илмининг чигал масалаларини ечиш қийин. Лекин не чора? Қоғоз-калам йўқ деб, умри беҳуда ўтадимми? Бир чорасини қилмоқ керак. У рисола устида қайта-қайта ўйларкан, бу иш кўнглига катта тасалли беришини сезиб қолди. У тор хонани оҳиста айланиб фалак илмининг мураккаб қонунларини идрок этаркан, ҳибсда ётгани батамом эсидан чиқар, кўнглидаги барча ташвиш, барча ғам-андух гўё тўзғиб кетар, ҳатто қалбидаги сўнмас дард, энаси Тиллабиби тўғрисидаги нотинч ўйлар ҳам хаёлидан кўтарилар эди. Мана бугун ҳам мавлоно Муҳиддин мизғиб кетгандай бўлиб, ҳибсхона жимиб қолиши билан Али Қушчининг хаёли яна ўша суюкли рисоласига кетди. Лекин фикрларини бир жойга тўплаб, энди чор унсур – ўт, ҳаво, сув ва тупроқдан ташкил бўлмиш жисмларнинг таркиби ҳақида ўйлашга киришган ҳам эди, мавлоно Муҳиддин уйғониб кетиб, яна кўз ёшини бошлади. Шу сабабми, унинг ноласи бугун ҳар кунгидан ҳам баттар таъбини хира қилди. “Бу не фозилким ҳаётни теран идрок этмаса, идрок этиб, сабр-тоқат қилмаса? – деди у куйиниб. – Наҳотким, бу зот ўша риёзиёт илмида ҳеч бир аллома бас келолмайдиган, машхур ва маълум мавлоно Муҳиддин ҳазратлари бўлса? Эй, парвардигори олам! Бошимга не савдолар солсанг солгайсен ва лекин бу бандангдай беқарор ва субутсиз қилмагайсен!”

Зимистон хонанинг бир бурчидан мавлоно Муҳиддиннинг ингичка, ногирон овози эшитилди:

– Эй, парвардигор! Бу қайсарликдан энди не фойда? Бу куфр китоблар алҳол кимга керак?!

Али Қушчи гўё юрагига биров ниш ургандай калтираб кетди.

– Не дедингиз, биродари азиз? Куфр китоблар?! Бу... бу кабиҳ сўзни айтмоққа қандай юзингиз чидади, мавлоно Муҳиддин?!

– Виждондан сўзламанг! Ношаръий китоблар битиб, гуноҳи кабирга ботмасак, Оллоҳ таоло бошимизга бу кулфатларни солмас эди, мавлоно!

Али Кушчи асабий кулди.

– Бу сўзни бир бандаи ғофил айтса ажабланмас эдим... Лекин сиздай етук алломанинг оғзидан эшитмок... ақлга сиғмайди, мавлоно. Зеро, бу укубатни сиз билан меним бошимга ҳақ таоло эмас... – осийлик қилсам ўзинг кечиргайсен, парвардигори олам!.. – Ҳақ таоло эмас, ўз падари бузрукворига қилич кўтарган бир падаркуш солгандур, мавлоно!

– Тангри таоло лозим ва лобид кўрмаса бу ғурбат бўлмас эди!

Али Кушчининг асабий пирпираган лабларига кинояли табасум югурди.

– Ҳа, тангри таоло лозим кўрса шу букун бу ғурбатдан соқит бўлурсиз!

– Иншооллоҳ, шундай. Ва лекин бунинг учун шахзодага муковамат⁶⁹ қилмай гуноҳимизга иқрор бўлмоғимиз даркор.

– Сўзингизда мантиқ йўқдур, азизим! Хўп, камина шахзода билан ўшал такаббур шайх айтгандай бедин китобларни яшириб ғайришаръий юмуш қилибмен ва бунинг жазосини тортмоқдамен. Ва лекин сиз-чи? Сиз жаннатмакон устоднинг васиятидан юз ўгириб, бу сирни очдингиз. Куфр китоблар яширилганига Қуръони шарифни ўпиб иқрор бўлдингиз. Ҳақ сўзми бу?

– Хўш?

– Ҳақ сўз бўлса сиз нечун жазо тортмоқдасиз? Тангри таоло нечун сизга бу жазони лойиқ кўрадур?

– Фақир сизнинг гуноҳингизга куйганмен!

– Йўқ! – деди Али Кушчи ҳансираб. – Сиз каминанинг гуноҳимга эмас, ўз гуноҳларингизга куймишсиз. Ул алломалар сарвари, ҳокими одил, устод Мирзо Улуғбекнинг сўнги тилагини оёқ ости қилганингиз учун Оллоҳ таоло сизга бу интикомни лозим ва лобид кўрмишдур. Зеро... сўзимни бўлмагайсиз, мавлоно! Зеро, худованди каримнинг бандаи мўъминлари бўлмиш аҳли дониш-

⁶⁹ Муковамат – қаршилик.

лар битган бу нодир китобларни яширмоқ гуноҳ эмас, уларни аҳли фасод гумроҳлар қўлига топшириб, йўк қилмоқ гуноҳи кабирдур, мавлоно!

– Йўк қилмоқ нияти йўқдур!..

– Йўк бўлса нечун аҳли донишлар яратган бу дурдоналарни макрух деб атайдур? О, мавлоно, мавлоно! – Али Кушчи юраги тарс ёрилиб кетаётгандай бўлиб қаттиқ уф тортди. – Не чора, устод Мирзо Улуғбек пешанамизга сиғмади! Ул алломаи воҳид Мовароуннахр осмонида порлаб турган бир шамс эди. Бу шамсни сўндирган жохил уламоларнинг муддаоси менга аёндур. Зеро, Амир Темур урушларидан чарчаб, устод даврида енгил нафас олган бу шўрлик эл, надоматлар бўлғайким, тағин мустабид шоҳ чангалига тушди. Мустабидлар эса, илми маърифатга дўст бўлолмайдур. Зеро, бири сув бўлса, бири олов, бири зиё бўлса, бири зулматдур, мавлоно! – Али Кушчи нафас етмай томоғини силади-ю, жим қолди. Ўртага чўккан жимликда қаердандир бир бурчакдан мавлоно Муҳиддиннинг йиғламсираган маҳзун товуши келди:

– Не қилай, азизим, не қилай?

– Сабот қилинг, биродар. Зеро, барча мустабид шоҳларнинг кучи қиличида бўлса, аҳли донишларнинг иқтидори шундаким – улар зулматдан сўнг офтоб чиқишини биладур. Ойнинг ярми қоронғи бўлса, ярми ёруғдир. Фақат бу офтобни сабот билан кута билмоқ керакдур. Токи сабот қилмоқ ҳам муқовамат қилмоқ билан тенгдур, мавлоно!..

– Ё раббий! Бу ғурбатда ҳам муқоваматни ўйлайдур!

– Сиз бўлса жон сақламоқни ўйлайсиз! Лекин жон сақламоқ аҳдида бу тубан падаркушнинг оёғига йиқилиб, устоднинг васиятига хиёнат қилганда, не бўлдингиз? Камина билан бир зиндонда ётибсиз.

– Агар-чи, сиз бу йўлдан қайтсангиз эди...

– Йўк, қайтмасмен! Қайтмасмен! – деди Али Кушчи қоронғида энтикиб. – Устоднинг покиза руҳига хиёнат қилиб бу нодир хазинани маҳв этгандан кўра фақир бу қабрга тириклайин кўмилганим

макбулдур! Бу нукусил акл⁷⁰ гумроҳларга бош эгиб, бўлғуси насллар, авлод ва аждодлар лаънатига қолгандан, бу зиндонда чириб кетганим яхшидур!

Али Қушчи жим қолиши билан қоронғи бурчақда яна мавлоно Муҳиддиннинг шикаста товуши эшитилди:

– Устод йўлида ўз жонингизга қасд қилдингиз. Дуруст. Фақирга раҳм-шафқат қилмадингиз. Дуруст. Ва лекин энангизга раҳм қилсангиз бўлмасми?

– А?

– Бечора кампир! Унинг ҳоли не кечди?

Али Қушчи индамади, қоронғида унинг оғир энтикиб, аллақандай вишиллаб нафас олгани эшитилди, холос.

Мавлоно Муҳиддин унинг энг нозик жойига теккан, усиз ҳам безиллаб турган ярасини шафқатсиз тирнаган эди...

Ҳибсга тушибдики, Али Қушчининг кўз олдидан ўша машъум манзара – кутубхонага тўсатдан бостириб кирган навкарлар ва остонада йиқилиб қолган энаси Тиллабиби кетмас эди. Ҳар сафар Али Қушчи буни эслаганида вужуд-вужудигача қақшаб, ўзини кўярга жой тополмай қоларди. Бу сафар юрағи қаттиқ ачишди-ю, аъзойи бадани бўшашиб, ердаги бўйрага ўтириб қолди.

У бетиним безиллаган юрагига қўлини қўйиб, узоқ ўтирди, нечундир маъсум болалик чоғлари, ёзда энаси ва падари поки билан бирга соябон аравада қовун сайлига чиқадиغان пайтлари эсига тушди.

Шаҳар ташқарисида, Обираҳмат томонларда, уларнинг боғлари, қовун полизлари бўларди.

Али Қушчи айниқса қовун сайлини яхши кўрар, полизлар тепасига тикилган қамиш капаларни, асалдай ширин қовунлар кўнглига текканда палак оралаб, хом сапча топиб, тошга ёриб ейишларини, кечқурунлари чайлалардан кўтариладиган аччиқ тутун ҳидини, ҳудудсиз даштда бўладиган кўпкар суронларини севар, киши билан боққа кўчиб чиқадиغان бу завқли дамларни соғиниб кутарди.

⁷⁰ Нукусил акл – калтабинлар маъносида.

Қишлоқда уларнинг қариндошлари, сон-саноксиз амма-холалари бўларди. Юзлари туршакдай буришиб қолган, лекин тилларидан бол томган бу меҳри дарё амма-холалар кичкина Алини кўрганда атрофида гиргиттон бўлишар, юз-кўзларидан ўпишиб, бири ҳовуч-ҳовуч майиз, бири туршак, бири ёнғоқ билан чўнтақларини тўлдириб юборишарди. Энаси Тиллабиби бўлса, бу айланиб-ўргилишлардан кўрқар, ҳар куни кечқурун исирик тутатиб, унинг бошидан айлантларар, кечалари Эса муштдеккина бўлиб, унинг бошида тонг отгунча ўтириб чиқарди...

Муштипар она! Ўғлининг болалик чоғларидагина эмас, Али Қушчи кап-катта йигит бўлиб, улоқ, пойга ва човгон⁷¹ ўйинларига қатнашиб юрадиган пайтларида ҳам Тиллабиби унинг орқасидан қолмас, гоҳо: “Эҳтиёт бўл, бўталоғим!” деб қичқирганча асов отлар орасига кириб кетар эди. Энасининг бу қилиқларидан уялган Али Қушчи ҳарчанд илтимос қилмасин, ялиниб-ёлвормасин, ҳатто қаттиқ-қуруқ сўзламасин, фойда бермас, Тиллабиби: “Бўталоғим!” деб қичқирганича орқасидан югургани югурган эди...

Али Қушчининг хаёлини яна мавлоно Муҳиддиннинг йиғламсираган товуши бўлди:

– Дилингизга озор берган бўлсам, кечиргайсиз, ҳабибим. Не қилай?..

Али Қушчи индамади. Шу пайт ташқарида, қаердадир олисда, дукур-дукур оёқ товушлари эшитилгандай бўлди. Али Қушчи нафасини ичига ютиб деворга суянди. Мавлоно Муҳиддин ҳам ҳиқиллашдан тўхтаб, бирдан жимиб қолди. Ташқаридаги гурс-гурс қадамлар яқинлашиб оғир кулфларнинг шарақ-шуруғи сукутни бузди.

“Ўзинг шафе бўлғайсен, парвардигор!” – пичирлади мавлоно Муҳиддин. Али Қушчи ҳамон деворга суяниб тикка турар, юраги увишиб, оёқлари қалтирай бошлаган эди.

Темир қоплаган оғир эшик оҳиста ғичирлаб очилиб, қўлида шам ушлаган зиндонбеги, унинг кетида иккита сипоҳ кўринди. Али Қушчи шамнинг хира шуъласида амир Султон Жондор би-

⁷¹ Човгон – тўп ўйини

лан ғилай ясовулни таниди. Амир Жондор ташқарида колди, ғилай ясовул эса зиндонбегининг кўлидан шамини олиб ичкарига кирди. Шамни боши узра баланд кўтариб:

– Мавлоно Муҳиддин! Қайдасиз? – деб сўради.

Хонанинг бир бурчида ғужанак бўлиб ётган мавлоно Муҳиддиндан садо чикмади. У беҳуш йиқилиб колганга ўхшарди.

– Гунг бўлдингми, мавлоно? – деди ғилай сансираб. – Соҳиби карам давлатпаноҳимнинг инояти-ла ҳибсдан озод бўлдинг! Тур ўрнингдан!

– Лаббай? Ҳа, ҳа!.. – Мавлоно Муҳиддин, ғилайнинг сўзига ниҳоят эндигина тушунгандай апил-тапил ўрнидан турди. Лекин ёрукка чикмади. У қоронғи бурчакда ивирсиб ниманидир кидирар, алланималарни пичирлаб, гўё ақлидан озган одамдай ўзини у ёқдан-бу ёққа отар эди.

– Мавлоно, чиқ зиндондан! – деди ғилай бакириб. У кўлидаги шамни баландроқ кўтариб деворга суяниб турган Али Қушчига қаради.

“Ё раб! Ўзинг шафқат қилгайсен!” – деди Али Қушчи юраги музлаб. Лекин ясовул индамади. У кўзларини ғалати ўйнатиб бир ишшайди-да, хонадан чиқди.

“Наҳот тўхтамас? Наҳот бир сўз айтмай, бу совук гўрда тириклайин қолдириб кетар?”

Темир қопланган оғир эшик оҳиста ғичирлаб ёпилди. Йўлакдан тушиб турган хира ёруғлик сўниб, ҳибсхона яна мудҳиш қоронғиликка чўмди.

Али Қушчи аъзойи бадани бўшашиб бўйрага тиз чўқаркан, мавлоно Муҳиддинга айтган бояги гаплари эсига тушди, хаёлидан: “Ғурури ғолиб келиб айтган бояги такаббур сўзлар учун кўк юборган бир интиқом эмасму бу?” деган фикр ўтди. Лекин иккинчи дақиқада қалбида яна ўша исёнкор туйғулар жўш урди: “Виждон амрига бўйсунган садоқати зоҳир бир қулингга бу жазони лозим ва лобид топиб, тубанликка юз тутган ул субутсизга меҳр-шафқат инъом этсанг... адлу инсоф қайда, эй парвардигори

олам?” – деди у хаёлан, сўнг, пешанасини ғадир-будир деворга кўйиб пичирлади:

“Бошга тушганни кўз кўрар, сабр қил, Али, сабр!”

15

Қаландар Қарноқий айтган Кўҳак қирининг этагида Қашқирни юзига ниқоб кийган бир кимса кутиб олди-да, жилға бўйидаги ёнғоқзор томон бошлаб кетди. Лекин ёнғоқзорга етмай тўхтади, кафтларини оғзига тутиб, зағчадай қағ-қағ қилди. Дарҳол ёнғоқзордан ҳам “қағ-қағ”лаган овозлар эшитилди-да, уч нафар отлик кўринди. Отлиқлар Қашқирни қуршаб олиб, ёнғоқзорнинг орқасидаги жарликка бошлаб тушишди. Жарликнинг тубида Қаландар Қарноқий гулхан ёнида исиниб ўтирарди. Бу сафар Қаландар уни очик чехра билан қарши олди, ҳатто “Қашқир” ҳам демай, “Э, хуш келибсиз, ясовулбошим!” – деб ёнидан жой кўрсатди.

Қашқир Қаландарнинг ёнидаги харсанг тошга чўнқаяркан, тун ярмида чуқур жарликда гулхан ёкиб ўтирган девсиймо Қаландар ҳам, уни қуршаб олган ниқобли кимсалар ҳам йўлтўсар қароқчиларга ўхшаб кетди-ю, кўксига пинҳона тупириб қўйди.

Қаландар унга наяки тутиб:

– Хўш, не мужда келтирдинг, гапир, ясовул?! – деди.

Қашқир мужда эмас, нохуш хабар келтирганини ўйлаб питирлаб қолди.

– Сўзла, ясовул! – деди Қаландар. – Бургутнинг чангалидай панжалари билан унинг тиззасини қисиб.

Қашқир кўрқа-писа гапни мавлоно Муҳиддиндан бошлади. Лекин сўзини тугатмасданок Қаландар ўрнидан туриб кетди. Гўё гап мавлоно Муҳиддин эмас, ўз устида бораётгандай чуқур бир афсус билан:

– Аттанг, аттанг! – деб қўйди. – Ахир субутсизлик қилибдурда! Суф ундай алломаи замонга! – У гулханни чир айланиб Қашқирнинг рўпарасида тўхтади. Қовоғини солиб:

– Хўш? – деди. – Али Қушчининг ахволи нечук? Уни қутқармок

йўллари топилдими? Туйнук очишнинг иложи борми? Чамалаб кўрдингми?

– Кўрдим... Қаландар... Туйнук очишнинг иложи йўқдур. Зиндонлар Кўксаройнинг остида. Пойдеворлари мустаҳкам. Бўлса бир йўли бордур – амир Жондорни қўлга олмоқ даркор.

– Амирни қўлга олиб бўладиму?

– Камина қўйнига қўл солиб кўрдим.

– Хўш?

– Амир ҳам шахзодадан норозидур. Чамамда, шахзода амир Жондорга, амир шахзодага инонмайди.

Қаландар заҳарханда билан кулди.

– Иншооллоҳ, айтганинг келсин! Жаннатмакон устоднинг яхшиликларига мислсиз ёмонлик қилган эди бу амир. Кимки, яхшиликка ёмонлик қилса ёмонлиги ўзига қайтади. Уни қўлга олмоқ лозим бўлса, дарҳол қўлга олмоқ даркор.

Қашқир гулхан шуъласида кўзларини ўйнатиб бир ишшайиб кўйди.

– Қўлга олмоқ керак, тўғри. Аммо амир Султон Жондор тархоннинг нархи фақирнинг нархидан юқори туради...

Қаландар қўлини силтади.

– Ҳа, муғамбир! Иш битса бас – оғзингга сигганини оласен!

– Балли! Аммо тилла-тилла деб, минг сўзлагандан, бир марта унинг ўзини кўрмоқ яхшидур, дарвеш!

Қаландар Қарноқий пўнғиллаб сўкинди-да, белбоғидан бешолти танга олиб, Қашқирнинг оёқлари остига ташлади. Тошга теккан олтин тангалар коронғида даранглаб юмалаб кетди. Қашқир шоша-пиша уларни йиғиштириб олиб, қўйнига яшираркан, Қаландарга қараб кўзини қисди.

– Сенга айтадурган тағин бир сўзим бор, Қаландар.

– Не сўз? Яхшиликму?

Қашқир гулхан атрофида ўтирганларга ҳадиксираб қаради.

– Бу хабарни ёлғиз сенга айтмоғим маъкул...

Қаландар бепарво кулди...

– Бу йигитларга ўзимга инонгандай инонамен, Қашқир. Сўзла сўзингни!

Қашқир елкасини учирди.

– Мавлоно Муҳиддиннинг амир Иброҳимбекнинг ўғлига ниқоҳланган бир ожизаси бор эди... Сулувликда донғи оламга кетган...

Қарноқий бетоқат бўлиб:

– Сўйла, гилай! – деб бақириб юборди.

– Биласен, раҳматлик шахзода Абдульазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлини қатл қилдириб, бу нозанинни ўз ҳарамига олган эди...

Қаландар унинг кўкрагидан “шап” ушлаб ўрнидан турғазди.

– Нечук чўзасен? Тезроқ сўзла, баттол!

– Сўзим шуким, – деди Қашқир гулдираб. – Бу гулрухсор нозанинга Мирзо Абдуллатифнинг ишқи тушибдур...

– Хуршида бонунни қайдан кўрибди бу хунрез?

– Ҳи-ҳи-ҳи, ёқамни қўйиб юбор, дарвеш... – Қашқир Қаландарнинг кўлидан зўрға чиқиб, бўйнини силади. – Шахзода бу гулрухсорга ишқ кўйса мен бечоранинг гуноҳим не? Қайдан кўрибди деб, ҳайрон бўласен? Кўрмаса таърифини етказганлар бордур, дарвеш!

– Сенга ўхшаган ғаламислар!.. Хўш, сўзла, муддаоси не шахзоданинг?

– Муддаоси ҳарамга олмоқ! Айш қилмоқ!..

– Оғзингни юм, кузғун! – Қаландар бошини қўллари орасига олиб оғир тебранди. – Қачон?

– Буни бир билса, амир Жондор билади, холос!

Қаландар бошини чангаллаганича сукутга толди. Ўртадаги гулханнинг сўна бошлаган шуъласида унинг серсоқол ялпоқ юзи, бир нуктага тикилган кўзлари, бутун вазоҳати аллақандай кўрқинчли, гўё у ҳозир ўрнидан сакраб туриб ҳамма ёқни ағдартўнтар қилиб юборадиганга ўхшарди. Гулхан теvaraгида ўтирган, калпоқларини қошларигача бостириб кийиб олган йигитлар ҳам

жим, ҳеч кимдан садо чикмасди. Қашкир бу йигитларга тикилиб қарагиси, уларни таниб олгиси келар, лекин кўрқар эди.

Қаландар бошидаги кулоҳини юлиб олиб, қаттиқ ғижимлади. “О, инсоф нелигин билмаган шахватпараст хокон! Ҳарамингда занжирбақд этилган ўнлаб канизлар, ипсиз боғланган бахтсиз малаклар етмасмиди? Энди келиб-келиб, унинг ёлғиз умиди, кўзининг нури, кўнглининг гулига кўз тикасенму? Қалбида милтираб турган сўнгги шуълани сўндириб, бор-йўғидан жудо киласенму? Сенда инсофу адолат борми, эй нобакор палид?..”

Тўсатдан Қаландар шитоб билан ўрнидан турди.

– Сенга бир сўзим бор, Қашкир. Қанча тилла керак бўлса аямаймен: мавлоно Али Кушчини кутқармоқ йўлини ахтариб кўргайсен. Унгача овқат-повқат бериб турмоқнинг чорасини топгайсен. Бу ишда менга айтадурган сўзинг бўлса... мана бу йигит воситачи бўлур. – Қаландар четроқда ўтирган Босқонбекка имо килди. – Қачон, қай жойда учрашмоқни сўзлашиб олинглар.

Қаландар шундай деди-да, “кетдик!” деган маънода қўл силтаб, қантариғлик турган отларга томон йўналди.

16

Хуршида бону тонг палла ҳовлидан эшитилган аллақандай овозлардан, у ёқдан-бу ёққа югуриб ўтаётган одамларнинг оёқ товушларидан уйғониб кетди. Ёнида ётган энагасининг тўшаги бўш, хонада ҳеч ким йўқ эди. Хуршида бону юраги “шиғ” этиб, ўрнидан турди-да, елкасига бахмал камзулини ташлаб, ҳовлига чикди.

Қаршидаги меҳмонхонаннг даричалари чароғон, шоҳи дарпардаларда кучоқлашиб кўришаётган одамларнинг соялари акс этарди. “Дадам! Дадамлар қайтибдур!” деган фикр миясида чакмоқдай чакнади-ю, уй тўла эркак экани ҳам эсидан чиқиб, меҳмонхонага қараб югурди... Хуршида бону кирганида дадаси, тўғрироғи, дадасига ҳам ўхшаган, ҳам ўхшамаган, соч-соқоли ўсиб, кўзлари ичига ботиб, чўпдай озиб кетган кок суяк бир чол (ҳа, ҳа, дадаси худди бобосидай чолга ўхшаб қолган эди!) кўз ёшлари тиркираб.

одамлар билан кучоқлашиб кўришар эди. Хуршида бону ёш боладай пик-пик йиғлаган бу юпун чолга тикилиб, бир лахза лол бўлиб қолди-ю, кейин хўнграб юбориб, ўзини унинг кучоғига отди...

Бир лахза уйлари тўйхонага айланди. Қассоблар келишиб боғларида қўй сўйишди, ошпазлар ош дамлашди. Кун бўйи уйлари одам аримади. Қўни-қўшнилар, қариндош-уруғлар, савдогарлар, шоирлар ва фозиллар, эркак ва аёллар, хуллас, одам узилмади. Сочини олдириб, соқол-мўйловини қиртишлатиб, бошига оппоқ салла ўраб, эгнига заррин тўн кийиб олган дадаси ҳамон оғир касалдан турган хастага ўхшаса ҳам, бир-икки кундаёқ ўзига келиб, одам башара бўлиб қолди. Хуршида бону дадасини, хусусан, бир кундаёқ эгик қаддини ростлаб, бурунгидай илдам одимлаб, нуфузли меҳмонларни ўзи кутиб олиб, ўзи кузатиб қўяётган буваси Салоҳиддин заргарни кўрганида, негадир қайта-қайта Қаландарнинг гаплари эсига тушар ва мавлоно Али Қушчини ўйлар эди... “Мавлоно Али Қушчи ҳам ҳибсдан чиққанмикин ё ҳамон зиндонда кулфат тортиб ётганмикин?.. Ё дадаси... Йўк, йўк, дадаси Қаландар ўйлаган одам эмас! Агар Қаландарнинг айтганлари рост бўлганда дадаси уч ойдан бери зиндонда изтироб чекиб ётмас эди. Бундай ғариб, бундай аянчли ҳолга тушмас эди!..”

Хуршида бону дадаси билан тўйиб-тўйиб суҳбатлашгиси, ундан ҳол-аҳвол сўрагиси, айти замонда мавлоно Али Қушчининг ҳолини билгиси келар, лекин уйлари одам узилмас эди. Бу кун тушдан кейин келувчилар хиёл сийраклашиб, уйлари бир оз тинчиган эди, кечқурун сарой маҳрамларига ўхшаш уч-тўртта басавлат, кибор одамлар кириб келишди-ю, Салоҳиддин заргардан тортиб, хизматкорларигача – ҳамма яна саросимага тушиб қолди. Улар кетгандан кейин эса, билъакс, уйлари аллақандай мудҳиш сукутга чўмди. Бу жимлик ва уйдагиларнинг хатти-ҳаракатлари худди дадасини ҳибсга олиб кетган машъум тундаги хатти-ҳаракатларга ўхшарди. Қаттиқ шамол туриб, қор аралаш ёмғир ёға бошласа ҳам, буваси Салоҳиддин заргар авраси мовут сувсар пўстинини кийиб, шюми ғарибонда қаёққадир кетди. хизматкор ва қоровуллар эшик ва дарвозаларни така-так ёпиб,

хужраларига кириб олишди, энагаси эса нечундир йиглаб кириб ётиб қолди. Не бўлди? Ё дадасининг бошига бошка бир укубат тушдими? Укубат тушса ундан, Хуршидадан нечун яширишади?

Катта меҳмонхонанинг дарчалари ёруғ, чамаси, дадаси уйғок эди. Хуршида бону эгнига кундуз ёқали кизил баркут камзулини ташлаб, ўз хонасидан чиқди. Дадаси меҳмонхонанинг тўрида, қора мовут чакмонига ўраниб, чордона куриб, сариқ сахтиён жилдли катта бир китобни ўкиб ўтирарди. У кизининг кирганини сезмади ҳам. Хуршида бону оёқ учида юриб бориб, унинг рўпарасига оҳиста чўнкайди. Чўнкайганда кумуш шамдондаги шамлар “лип” этди-ю, дадаси чўчиб бошини кўтарди. Унинг чуқур ботган катта-катта кўзларида кўркув аралаш таажжуб акс этди.

– Кел, кизим.

Дадасининг ганч девордай оқарган сўлгин юзини, кўркув чўкиб аянчли жовдираб турган маҳзун кўзларини кўрганида бонунинг ўпкаси тўлиб, “култ” этиб ютинди.

– Дадажон... кўп қийналибсиз, азоб чекибсиз...

Мавлоно Муҳиддин бошидаги учлик қора духоба такясини тўғрилаб, ўзининг майин, ўксик товуши билан:

– Ҳақ таолонинг бу кўрсатганига ҳам шукур, кизим, – деди. – Мана, эсон-омон дийдор кўришдик...

– Ҳа, парвардигоримга минг қатла шукур, бир балои азимдан кутулмишмиз, – пичирлади бону. – У кўнглига тугиб қўйган гапларини айтишга ийманар, бу гаплар усиз ҳам аранг ўтирган отасининг ўксик рухига озор беришидан чўчир, айни замонда Қаландар Қарноқийнинг сўзлари ёдидан ҳеч кўтарилмас эди. У Қаландарнинг айтганлари ёлғон бўлиб чиқишини, мавлоно Али Қушчи ҳам дадаси билан баб-баравар хибсдан озод қилинганини эшитгиси келар, шундай бўлишини дил-дилидан истар эди.

– Дадажон! – деди у, хиёл ўзини босиб. – Бу машъум зиндонда ёлғиз ўзингиз ётдингизми?

Мавлоно Муҳиддин кўзларини юмиб, оҳиста бош чайқади.

– Йўқ, кизим, Али Қушчи... ўзинг билган мавлоно Али Қушчи билан бирга бўлдик...

Хуршида бону ранги ўчиб, бир энтикиб қўйди.

– Мавлоно Али Қушчи... ул зоти шариф ҳам зиндондан чиқ-
дими?

– Йўқ, болам, хануз зиндонда...

– Сабаб, дадажон?

Мавлоно Муҳиддин вужудига совук бир нарса теккандай жун-
жикиб, кизига кўркинкираб қаради. Унинг чуқур ботган маъюс
кўзларида аллақандай шубҳа жилваланди.

– Оллоҳнинг хоҳиши шу бўлса начора, болам?

Мавлоно кўзини кизининг нигоҳидан олиб қочди. Ганчдай
оқарган сўник юзига қизиллик югурди.

“Чин! Қаландарнинг сўзлари чин!”

Хуршида бонунинг хаёллари қуюндай тўс-тўполон бўлиб кет-
ди.

– Дадажон! – деди у юрагидаги даҳшатли шубҳа билан оли-
шиб. – У бечора... бечора мавлононинг аҳволи оғирму?

Мавлоно Муҳиддин кизига қарамай бош ирғади.

– Оғир, кизим, оғир...

– Нечук у бечорани кийнайдилар? Нечук зиндондан чиқар-
майдилар, дадажон?

Мавлоно Муҳиддиннинг чехрасидаги қизиллик охиста сўниб,
юзи яна оқара бошлади, сўррайиб қолган узун бурнининг катак-
лари керилди.

– Айб мавлононинг ўзидадур, кизим. Ул зот бисёр ўжар, бисёр
қайсардур. Бу замонда... – Мавлоно қоронғи даричага ҳадиксираб
қараб қўйди, овозини пасайтириб давом этди: – Тахтга... Мир-
зо Абдуллатифдай мустабид шоҳ ўлтирганда қайсарлик қилиб
бўлурму, кизим?

– Дадажон, мен бир сўз эшитдим... – деди Хуршида бону,
деди-ю, дудуғланиб қолди. Мавлоно Муҳиддин бошини кўтариб
кизига қаради. Унинг кўзлари қисилган, чехрасидаги маҳзунлик
аллақандай совук бир ифода билан алмашган эди.

– Қай сўз?

Хуршида бону отасининг бесаранжом кўзларига тоб беролмай
ерга қаради.

– Мавлоно Али Кушчи... Мирзо Улуғбек ҳазратларининг кўп нодир китобларини яширган эмиш...

– Бу сўзни қайдан эшитдинг?

Хуршида бону бошини кўтармади. Дадасининг овозида ҳам тараддуд, ҳам аллақандай шафқатсиз бир оханг бор эди. Лекин бонун бу шафқатсизлик эмас, тамом бошка нарса чўчитар, миясини “Чин! Чин! Бечора мавлоно зиндонда ётибдур!” – деган фикр аёвсиз пармалар эди.

– Бу сўзни қайдан эшитдинг, дейман?

– Ҳамма айтадур...

– Ҳамма деб кимни айтасен?

– Ҳамма... ҳамсоялар... Бирга таҳсил кўрган дугоналарим...

– Бирга таҳсил кўрган дугоналар!.. – деди мавлоно Муҳиддин аллақандай ижирғаниб. – Мирзо Улуғбек шариати мустафони дастуриламал тутмаган такаббур шох эди. Зеро, муслималар ҳам ўқисин деб, уларни йўлдан уриб, гуноҳга ботгандур!

Хуршида бонунинг эсига негадир яна ўша эртақдай қизик ёзилган рисола тушди. Мирзо Улуғбек битган ва Мовароуннаҳр тарихига бағишланган бу рисолани бир кечадаёқ ўқиб чиққани, сўнгра муҳаббат билан окка кўчириб бергани ёдига келди, келди-ю, тўсатдан хўнграб юборди.

– Дадажон! Сизга не бўлди, дадажон?

Бирдан сергакланган мавлоно Муҳиддин кизига ҳайрат билан тикилди. Хуршида бону юзини кафтлари орасига яшириб ўтирар, ёқут кўзли нафис тилла узуклар тақилган оппок нозик бармоқлари орасидан сизиб чиққан ёш томчилари бурнининг четларидан юмалаб тушиб, иягидаги чуқурчага куюларди. Мавлоно Муҳиддин унга Мирзо Улуғбек билан Али Кушчини ёмонлаб хато қилганини дарҳол пайкади: у ўзини Мирзо Улуғбекнинг энг суюкли шогирдиман деб фахрланиб юрганларидан бону хабардор эди. Хайҳот! Эндиликда фақат Али Кушчи эмас, ўз жигаргўшаси, суюкли фарзанди, нури чашми ҳам ундан ҳазар қилади!.. Мавлоно Муҳиддин хўрлиги келиб, кўзига ёш олди.

– Қўй, қизим, ул машъум кунларни эсимга солма. Отанг кўр-

ган мусибатни Оллоҳ таоло ҳеч бир бандасига раво кўрмагай! Не килай, мавлоно Али Қушчининг тақдири каминанинг қўлида эмас. Даданг ногирон бир бечора! – Мавлоно Муҳиддин ўпкаси тўлиб, гапиролмай қолди. Лекин сезгир одам, бу сафар кўз ёшлари қизининг кўнглини эритолмаганини пайқадию, қаттиқ оғриниб, бошини ҳам қилди. У қизига қаттиқрок гапиргиси келди. Лекин... боя Кўксаройдан амир Жондор бошлиқ бир-икки нуфузли аъёнлар келиб, шахзоданинг тилагини изҳор этишди, эрта-индин Хуршида бонуни саройга, Мирзо Абдуллатифнинг ҳарамига олиб кетишларини, унга ҳозирлик кўриб қўйишларини тайинлашди... Яна Кўксарой! Яна ҳарам!.. Аввал шахзода Абдулғазиз ҳарами, энди Мирзо Абдуллатиф ҳарами! Бу машъум хабарни эшитган хожа Салоҳиддин заргар ўзини қаёққа қўйишини билмай, ахийри маслаҳат излаб қаёққадир кетди. Бу шум хабар мавлонони ҳам титратиб юборди, лекин кўз олдига салкам уч ой ётган мудҳиш хибсхона келди-ю, розилик беришдан бошқа чора тополмади. Ҳозир Хуршида бону оҳиста кириб келганда мавлоно Муҳиддин шуни ўйлаб қўрқиб кетган эди. Йўқ, энагаси бу шум хабарни унга айтмабди чамаси, бону мавлоно кутгандай арз қилиб йиғламади, билъакс, тамом бошқа нарсадан сўз очди. Энди у қизига не дейди? Бу машъум хабарни унга қандай айтади?

Мавлоно Муҳиддин қизининг сўзлари оғир ботганини билдирмай:

– Бор, кизим, – деди. – Бу юмуш ожизаларнинг юмуши эмас. Ўз юмушингни бил, болам.

Хуршида бону секин ўрнидан турди, унсизгина одимлаб, эшикка томон йўналди.

– Хуршида! Қизим...

Бону тўхтади, бошини бир томонга эгганича, дадасига қаради. Шамнинг хира шуъласида унинг чехраси аниқ кўринмас, лекин бошини бир томонга эгиб, жимгина туришида аллақандай мажруҳлик, йўқ, чексиз бир дард бор эди. Мавлоно Муҳиддин юраги зирқираб кетди-ю, айтмоқчи бўлган гапини ичига ютди.

– Бу бечора падарингни кечиргайсен, кизим... Такдири азал шу нарсани лозим кўрса не чора? Энаганг айтар... Афв эт, кизим...

Мавлоно Муҳиддин лаблари пирпирлаб, рўмолчасини кўзларига тутди. Хуршида бону бирдан ёпирилиб келган аллақандай шубҳадан эти увишиб, гандираклаганича меҳмонхонадан чикди.

Ташқарида ҳамон қор аралаш ёмғир ёғар, бўрон кутурар, боғдаги кекса дарахтлар аянчли ғийтиллар, гўё совуқдан нола чекиб зорланар эди. Ҳовлида ҳеч ким кўринмас, фақат дарвоза томонда қоровулларнинг гангир-гунгир овозлари эшитиларди. Хуршида бону севалаб ёғаётган ёмғирни сезмасдан, ҳовлининг ўртасидаги ишқомнинг муздай устунига суянди.

“Бу бечора падарингни кечиргайсен, кизим... Энаганг айтар. Такдири азал шуни лозим кўрса не чора?.. Нени лойик кўради? Энагам нени айтади?.. Афв эт, кизим!.. О, дадажон! Дадажон!..”

Ногаҳон бонунинг кулоғига кимдир “Хуршида!.. Хуршида бону!” деб шивирлаётгандай туюлиб, сесканиб кетди. Овоз боғ томондан келарди... Бону юраги гурс-гурс уриб бир-икки кадам юрди. Боғ эшик кийғоч очик эди.

– Бону...

“Қаландар! Дадамлардан мавлоно Али Қушчини сўрамоқ ниятида келгандур...”

Хуршида бону қаёққа қочишини билмай, атрофига аланглади, лекин шу пайт эшикда Қаландарнинг новча, забардаст қомати кўринди.

– Бону! Тўхтанг, бир сўзим бор сизга!..

Хуршида бону кўрка-писа дарвозахонага қаради-да, оёқ учида юриб, боғ эшикка яқинлашди. Қаландар чекиниб ўзини боққа олди.

– Бону...

– Нечун келдингиз? – Хуршида бону деворга ҳолсизгина суяниб, юзини кафтлари орасига яширди. – Мен бечорани кийнаб не киласиз?

– Тўхтанг, бону!.. – деди Қаландар тўсатдан амирона оҳангда.
– Дадангиз... сизга ҳеч нарса демадимиз?

– Айтди... Сиз ҳақ сўзни сўзлабсиз. Бирок не чора? Дадам... ногирон бир бечора...

– Тўхтанг, бону. Букун бу даргоҳга Кўксаройдан биров келмадими?

Боя тушда келган нотаниш, аммо юриш-туришларидан сарой маҳрамларига ўхшаган калондимоғ одамлар эсига тушган бону яна эти жунжикиб:

– Келди, – деди.

– Улар не муддаода келганлар... – Қаландар сўзини айтолмай дудуғланиб қолди-ю, ўзидан ғижиниб, шафқатсизлик билан: – Шаҳзода сизни ўз ҳарамига олмоқ ниятида эканини эшитдингизми? – деб сўради. Хуршида бону ялт этиб Қаландарга қаради, қоронғида унинг нафас етмай энтиккани эшитилди.

– Йўк...

– Билмасангиз, билиб қўйинг, бону. Бу баттол падаркуш жамолингиз таърифини эшитибди, эшитиб ўз ҳарамига олмоқни ният қилибди...

Совук қалтироқ босган Хуршида бону кўзларини юмди. Унинг нигоҳи олдидан дадасининг хаста чехраси кетмас, кулоклари остида унинг ғамгин овози қайта-қайта такрорланар эди:

“Бу бечора падарингни кечиргайсен, қизим. Тақдири азал шу нарсани лойиқ кўрса не қилай?..”

– Нечук индамайсиз, бону? – Қаландар унинг муздай қўлларидан ушлади. – Сўзимни эшитинг, бону! Агар... Агарчи менга инонсангиз, шу букун олиб кетамен. Содик одамлар, жон аямас ёр-биродарлар бор. Бу хавф-хатар ўтгунча яшириниб турасиз. Нечун сўзламайсиз, бону?

Хуршида бону тўсатдан кўзига ёш олиб:

– Сиз, – деди титраб. – Сиз ташлаб кетмайсизму?

Қаландар қутилмаган бир журъат билан уни нозик белидан кучиб, ўзига тортиди.

– Ё раб! Мен сизни ташлаб қайга кетамен, бону?

Хуршида бону ёш билан ювилган юзини бир зум Қаландар-

нинг серсокол юзига босди. У таҳқирланган гўдакдай ўксиб-ўксиб йиғлар, алланималар деб пичирлар эди.

– Хуршида! Хуршида бону!..

Хуршида бону кўз ёшларини артиб, Қаландарга каради.

– Хўп. Қайга десангиз кетамен.

– Иссиқ кийимларингизни олинг...

– Йўк. Бу уйга қайта қирмаймен, – деди Хуршида бону. – Ёнимда сиз бўлсангиз совукдан ўлмасмен...

Қарноқий индамай бонуни даст кўтариб олди-да, сирпанчик ерда тойиниб-сирғаниб, жарликка караб кетди.

17

Зимистон ҳибсхонада бўйрага чордона курганича чуқур хаёлга толган мавлоно Али Кушчи оёқлари зиркираб ўрнидан турди. Томирлари тортиб увишиб қолган оёқларини укалай-укалай, қафасдай тор хонани бир-икки марта айланиб чиқди. Сўнг, боши айланиб, хаёли чувалиб кетаётганини сезиб деворга суянди.

Тўсатдан унинг нигоҳи олдига иссиқ уйда оёқларини танчага сукиб, сувсар пўстинга ўраниб ўтирган мавлоно Муҳиддин келди, келди-ю, оёқлари баттар зиркираб кетди. У шундай толиққан, оёқлари шундай безиллаб оғрир эдики, ўзини яна бўйрага ташлаб чўзилгиси келди. Лекин зах ерга тўшалган бўйрага ўтириш – музга ўтириш билан баравар эди. Али Кушчи шу совук бўйрада ётаман деб оёқдан айрилди... У ҳам мавлоно Муҳиддинга ўхшаб шахзодага бўйин эгса, оёғига йиқилиб “Аждар ғор”га бошлаб борса бас, бу қоронғи гўрдан қутулиб, чароғон уйда без-без оғриган оёқларини шоҳи кўрпа ёпилган иссиқ танчага сукиб фароғатда ётмасмиди? Илми фалакиёт масалаларига бағишланган суюкли рисоласини ҳам шу кўркам истироҳатгоҳларда иссиқ танча ёнида ёзмасмиди? Ахир Мирзо Абдуллатиф, яширилган китобларни топиб берсанг саройга муаррих қилиб оламен деб ўзи айтмадимми? Айтди! Тиласанг муаррих бўласен, тиласанг девонда муншийлик қиласен деди. “Нечун унинг иродасига бош эгмайсен? Эг! Нодир китобларни қайга яширганингни айт! Сўнгра шохона

оромгоҳларда ўлтириб, шаҳзоданинг улуғ ишлари, Мовароуннаҳр элига қилган эзгуликлари, кўрсатган меҳр-мурувватларини тараннум этиб, китоблар бит, ҳамдлар ўқи! Бу китоблар эвазига сандик-сандик олтин оласен. Бойлик ва шон-шуҳрат орттирасен. Бу мисл-сиз азоб-уқубатлардан қутулиб, матлуб ёруғликқа чиқасен”. Али Қушчи маъюс кулимсираб қўйди, гўё ўз ўйларидан ўзи кўрқиб кетгандай, яна тор хонада айланишга тутинди. “Унга не бўлди? Шайтон васвасасидан ўзинг қутқариб, ўзинг сабот ва сабру қаноат инъом қил, парвардигори олам!..”

Али Қушчи хаёлини чулғаб олган оғир ўйлардан қутулишга тиришиб, бошини қаттиқ силкиди, кўнглидаги ғам-андухни енгитиш ниятида бор иродасини тўплаб, яна рисола устида ўйлай бошлади... Боя қаерга келган эди? Ҳа, кусуф, яъники сайёраларнинг тутилиши устида, кусуфи кулли ва кусуфи жузъий ҳодисалари – ой ва қуёшнинг тўла ва қисман тутилиши тўғрисида ўйлаган эди. Кусуф ҳодисаси икки курра – қамар⁷² ва курраи арзнинг бири-бири ва шамс⁷³ теварагидаги ҳаракатига боғлиқдир. Лекин буни қандай айтмоқ, рисолада қай йўсин баён этмоқ даркор? Буни шундай пардалаб айтмоқ лозимким, уни фақат аҳли донишларгина тушунсин. Зеро, “ҳаракат” деган сўзнинг ўзи бу жоҳил уламоларни ларзага солади. Ёдида бор: бу чигал масала жаннатмакон устод Қозизода Румий билан мавлоно Ғиёсиддин Жамшид ҳазратлари ҳаёт маҳалида ҳам кўп мунозара ва мубоҳасаларга сабаб бўлган эди. Лекин у маҳалларда расадхона ҳали ишга тушмаган кўп сайёраларнинг фалакдаги ўрни ва ҳаракатлари яхши аниқланмаган эди. Сўнгги йигирма йилда эса жаннатмакон устод раҳнамолигида юлдузлараро, сайёралараро ҳаракатлар, авж, яъники, энг юқори, ҳазиз, яъники энг пастки ҳаракатлар мукамал жадвалларда қайд қилинди. Қани энди, бу жадваллар унинг қўл остида бўлса?.. Зеро, бу мукамал жадвалларсиз, қоғоз-қаламсиз бу мураккаб рисола устида ишлаб бўлурму? – Унинг кўз олдига беихтиёр “Аждар ғор” келди. Ғорга яширинган сандикларнинг

⁷² Қамар – ой.

⁷³ Шамс – қуёш.

бирига 1022 юлдуз ва бу юлдузларнинг фалакдаги ўрни тасвир этилган қирқ олти сурат жадвал жойланган... Мавлононинг эсида бор: ул банди хоксор, устод Мирзо Улуғбек кечалари нимқоронғи расадхонада ўтириб, бу сурат-жадвалларни томоша қилишни яхши кўрарди. Тилла суви юритилган бу суратлар кечалари чинакам самони эслатар, тилла нукталар билан белгиланган юлдузлар эса қоронғида чинакам юлдузлардай ялтиллаб кетарди...

Али Қушчи “Зижи Кўрагоний” жадвалларини эсларкан, бундан беш-олти йил муқаддам устод билан шайх Низомиддин Хомуш ўртасида бўлиб ўтган бир тўқнашув ёдига тушди. Лекин... Вожабо! Шайхнинг ўшанда айтган гаплари тунов куни шаҳзода айтган гапларнинг баайни ўзи эди. Наҳот бу гапларни шаҳзодага шайх Низомиддин Хомуш ўргатган бўлса? Ё бильякс... йўқ, аксинча бўлиши эҳтимолдан йирок. Шаҳзода у маҳалда бу жоҳил шайхдан узокда, узок Ҳиротда эди...

Жума куни эди. Бир гуруҳ амирлар ва нуфузли беклар билан — улар орасида Али Қушчи ҳам бор эди. — Овга чиққан устод, жума кунлари масжиди жомеда ўқиладиган хутбага шошилар эди. Лекин ҳар қанча шошилмасин, улар борганда хутба ўқилиб бўлган, намозхонлар тарқала бошлаган эдилар.

Аълоҳазратларини дарвозада кутиб олган шайхулислом Бурҳониддин, масжидга бошлаб кирди. Лекин улар шоша-пиша таҳорат олиб, энди намозга киришган ҳам эдилар, масжид ҳовлисида қандайдир ғала-ғовур кўтарилди, кимнингдир: “Ҳой, уммати мустафолар!” деган дўрилдоқ овози эшитилди.

Эшикдан кирган жойга тиз чўкиб, саждага бош қўйган Али Қушчи хаёлини бўлмасликка ҳар қанча уринмасин, бу ўктам, дўрилдоқ овозни баралла эшитар эди. Ҳовлидаги шов-шувни босиб, ваъз айтаётган кимса эса, доруссалтанада бедин алломалар кўпайиб кетганини, улар арши аъло ҳисобланмиш осмони фалак сирларини очмоққа жазм этиб, барча мўъмин-мусулмонларни йўлдан ураётганини сўзлар эди...

Ранги ўчган, лаблари қаттиқ кимтилган устод намоз тугаган ҳамон шитоб билан юриб, масжиддан чиқди. Устоднинг кети-

дан чикқан Али Кушчи, айвонда туриб, ҳовлидаги юзларча на-
мозхонларга, оқ ридо ва оқ саллали уламоларга қарата нутқ ирод
қилаётган шайх Низомиддин Хомушга кўзи тушди. У маҳалда
хозиргидан ҳам басавлат, хушқомат ва хушсурат шайх, бир кўлида
асо, бир кўлида кахрабо тасбех, ичкаридан чикқан устодни кўриб,
асосини силкитди, кўзлари аллақандай чиройли ёниб:

– Мана! – деди. – Ул бетавфиқ алломалар устози Мирзо Улуғбек
ҳазратлари ўзи иқрордур...

Устод йироқроқда тўхтаб:

– Сўзингизни англамадим, тақсир! – деди.

– Нечун англамайсиз? Ё Оллоҳ ўз бандасига инъом этмиш ва
ҳамвор ҳисобланмиш рўйи заминни курраи арз демок гуноҳи ка-
бир эмасму, бандаи бироҳ?

Устоднинг кўзлари қисилиб, лаблари асабий пирпиради.

– Маъзур тутгайсиз, тақсир! Бу ҳақиқатни биздан салкам
беш юз йил муқаддам муаллимул аввал Абу Райҳон Беруний
Муҳаммад ибн Аҳмад ҳазратлари эътироф этгандур!

– Ул зот расул эмаским, анинг сўзи...

– Ҳа, ул зот расул эмас. Ва лекин ақл-идроқда тенгсиз бир
воҳиди замон эрди!

– Демакким, арши аъло ҳисобланмиш осмони фалакни уммон-
га, Оллоҳнинг шамчироқларини балиқларга ўхшатмоқни ҳам
ўшал бетавфиқ воҳиди замон ўргатгандур сизга?

– Йўк, тақсир! Бу фикрга шогирдим Али Кушчи... – Мирзо
Улуғбек Алига қараб кулимсираб қўйди. – Мавлоно Али ўз ақл-
идроқи билан етгандур.

– Ана! – шайх ғолибона назар билан пастда бош эгиб турган
уламоларга юзланди. – Шаҳнатун нажаф аталмиш бул зот ва
унинг шогирдлари Куръони мажидни унутмишдир! Зероким...
Валақад зананга вассар дунё биносоҳибия ва жаҳонноҳа... Яъни-
ким, биз дунё устидаги осмонни чироқлар ила безатдик ва алар-
ни шайтонларга отиладурған тош қилиб яратдик... Бу оят ёдин-
гиздан кўтарилибдур, Мирзо Улуғбек!

– Йўк, бу оят ёдимдадур, тақсир. Ва лекин Оллоҳ ўз бандасига

акл-идрокни шу мақсадда инъом этмишким, илм ва тафаккур ила олам сирларини ўргансин!..

– Филҳақиқат! – хитоб қилди шайхулислом Бурҳониддин. У бошидаги салласини тузатиб, олдинга ўтмоқчи бўлди, лекин шайх Низомиддин Хомуш яна кўзлари чиройли порлаб:

– Даф бўл! – деб ўшқирди. – Шайхулислом бўлмиш сен бетавфиқ аҳкоми динни⁷⁴ оёқ ости қилдинг. Буткул...

– Бас! – Устоднинг овози масжид гумбазини янградиб юборди. – Ё хонақоҳингизга бориб, тариқат ила шуғулланинг, ё навкарларимга фармон берамен – дархон зиндон қиладур. Токи салтанатдаги барча фисқи фужур, барча тубан юмушларга сиздай уламойи жуҳхол⁷⁵ сабабдур!

Устод шундай деди-да, вазмин одимлаб, айвондан тушди. Шайх Низомиддин Хомуш нажот кутиб, пастда бош эгиб турган уламоларга қаради. Лекин... устод айни кучга тўлган, тахтда муқим ўтирган пайтлар эди. Уламолардан садо чикмади...

Ўша куни кечаси тун ярмида устод расадхонага кириб борди. У бир жойда ўтиролмас, дам ўзи тузган жадвалларга, дам осмонни фалакка тикилар, дам кутубхонани оҳиста айланаркан, ҳадеб уф тортар ва бир сўзни такрорлар эди: О, жоҳиллар, жоҳиллар, жоҳиллар!

Ҳа, Али Қушчи ўшанда “ҳаракат” сўзидан қочиб, осмонни уммонга, юлдузларни эса балиқларга ўхшатиб бир рисола ёзган ва бунинг учун устоднинг таҳсинига ҳам сазовор бўлган эди...

Юлдуз эмас, шайтонга қарши отилган тош, курраи арз эмас, ҳамвор бўлмиш рўйи замин эмиш... О, жоҳил уламолар, ғафлат уйқусида ётган ғариб маҳдудлар!..

Тўсатдан Али Қушчининг хаёлига ёмон бир фикр келиб, тизгинсиз қайғу юрагини яна чангаллаб олди: бу мислсиз жазо, бу укубатларга бардош беролмай шу совук гўрда ўлиб кетса... “Аждар ғор”га яширинган бу жадваллар, бу нодир хазинанинг тақдири не бўлади? Бу сирдан ёлғиз Мирам Чалабий вокиф. Ле-

⁷⁴ Аҳкоми дин – дин қоидалари.

⁷⁵ Уламойи жуҳхол – жоҳил уламолар.

кин Мирам Чалабий сабийлик ёшидан чикмаган бир муллавачча-дир. Унинг кўлидан не келади?

Аъзойи бадани бўшашиб деворга суянган Али Кушчи эшик дарчасининг гичирлаб очилганини эшитиб, сесканиб кетди. Кафтдеккина дарчадан тушиб турган заиф ёруғликда ичкарига чўзилган тўқач кўринди. Бу – одатда бериладиган пиёланинг юзидеккина арпа нонга ўхшамас, жўхори унидан ёпилган, қалин юмалоқ тўқач эди.

Али Кушчи хайрон бўлиб, тўқачни олди. Олаётганда энгашиб дарчадан йўлакка қаради. Оғзига талқон солгандай садо чикмайдиган зиндон қоровули бу сафар ҳам индамай бир чойдиш сув чўзди.

Али Кушчи чойдишни олиб, бўйрага бориб ўтирди. У очми, тўкми – яхши билмас, овқатга аллақандай бефарқ бўлиб қолган эди. Лекин тамом ҳолдан кетаётганини сезиб, тўқачни синдирди, синдирди-ю, бир зум анграйиб қолди. Тўқачнинг ичида найча қилиб ўралган хат билан бир суямча келадиган ханжар чиқди. Ханжарнинг ёнида чинчилоқдеккина қалам ҳам бор эди... Гўё арзи доди арши аълога бориб етгану, парвардигор унинг кўз ёшига раҳм-шафқат айлаган...

Али Кушчи юраги гурс-гурс уриб ўрнидан турди. Эшикка суяниб, унинг кафтдеккина дарчасидан тушиб турган хирагина шуълада найча қилиб ўралган қоғозни очди.

“Меҳрибон устод! Аввало сиз меҳрибон отахонимизнинг дуои жонингиз ва сихатларингизни Оллоҳ таолодан туну кун тилаб турибмиз. Иккиламчи, билмоқни истаймиз: қутлуғ бошингизга тушган бу укубатни осон қилмоқ учун не даркор? Шу қоғознинг орқасига битиб, чойдишга солиб чиқаргайсиз... Насиб этса қалбингизга туйнук очиб кирсак, сиз соябони марҳаматни бу зулматдан халос қилиб, дийдор кўришсак, деган ражодамиз⁷⁶. Иншооллоҳ бу тилагимизга етурмиз. Садоқати зоҳир шогирдларингиз”.

Али Кушчи нечундир кўнгли эриб кўзига ёш олди. “Бу ҳифзи химоятингга минг қатла шукур, эй парвардигор!.. Лекин ким экан

⁷⁶ Ражо – умид.

бу “садоқати зоҳир шогирдларингиз” деган? Мирам Чалабийми? Йўк, у ёш, бу иш қўлидан келмайди. Ёш мударрис Мансур Кошийми? Қайдам, Коший ҳам мўмин-мулоимгина бир одам. Бир бўлса Қаландар Қарноқий бўлур... – Али Кушчи Қаландарнинг забардаст сохт-сумбатини, саҳройиларга хос бўлакча мардлигини ва дангаллигини эслаб, меҳр билан жилмайиб қўйди. Ханжарни эса... Уста Темур Самарқандий ясагандур. Лекин... вожабо! Али Кушчи ханжарни не қилади? Қалам тарашлайдиму?”

Ногаҳон эсига яна мактуб тушди: “Насиб этса қалбингизга туйнук очиб кирсак, сиз соябони марҳаматни бу зулматдан халос қилиб, дийдор кўришсак, деган ражодамиз. Иншооллох бу тилагимизга етурмиз...” – Бу сўзларнинг маъноси не? “Қалбингизга туйнук очсак”, деганлари зиндонга туйнук очсак деганлари эмасми?.. – Али Кушчи хаёллари алғов-далғов бўлиб, бир жойда туролмай қолди, қўллари билан деворнинг ғадир-будир тошларини пайпаслаганича, ҳибсхонани бир айланиб чиқди.

Йўк! Бу харсанг тошларни емириб, бу метин девордан туйнук очиб бўлмас! Бу ақлга сиғмайдурган бир хом хаёлдур! Кимсан Соҳибкирон ўз раҳнамолигида қурдирган бу машъум зиндон, бу ҳибсхоналарни кўрмаган авомларнинг хаёлий умидларидур. Токи бу зиндон сон-саноксиз қуллар ва асирлар, гадолар ва сипоҳлар елкасида келган харсанг тошлардан барпо бўлгандурким, уни тешган бир марди майдон чиққан эмас!.. Сенинг ғамингда юрган шогирдларинг бу ҳақиқатни билмайди. Сен эсанг бунга ақлинг ета туриб, кимдандир умид қиласен, негадир ҳовлиқасен? Кимдан умид қиласен, нечук ҳовлиқасен, ўпкангни бос, биродар!

Али Кушчи чуқур хўрсиниб, юришдан тўхтади. Негадир эсига яна энаси Тиллабиби тушиб, юрагини чангаллаганича узоқ турди, сўнг, тизгинсиз ғам қайта хуруж бошлаганини сезди-ю, ўзини қойиб кетди:

“Нечун бунча кўз ёши тўкасен, нечун бунча оҳ-фарёд қиласен, мавлоно Али! Бундан кўра бемехр шаҳзодага изҳори ихлос қилиб, оёғига бош ур! Айтганларини вожибул-изъон, деб бил! Йўк-са кўз ёшингни тий! Қаддингни тутиб, хаёлингни жиловлаб,

ишингни қил! Суюкли рисолангни тугат! Зеро, бундай содиқ шогирдларинг бор экан, қилган ишинг ҳайф кетмайди, ўзинг фавт бўлсанг-да, битган китобинг ўлмайди!”

Али Қушчи қафтдеккина дарича шуъласида ҳалиги мактуб оркасига “Қоғоз. Қалам” деб ёзди. Бир лаҳза ўйлаб тургач: “Энам, Тиллабиби” деб кўшиб қўйди-да, шогирдлари айтгандай, чойдишга солиб, зиндон қоровулига узатди. Сўнг, кўнгли аллақандай равшан тортиб, “нонушта”га киришди.

18

Ҳарам бекаси таъриф қилган тенгсиз гўзал қайгадир қочганини эшитган Мирзо Абдуллатиф, амир Султон Жондорга: “То бу беҳаёни топиб, қўл-оёғини боғлаб олиб келмагунча кўзимга кўринма!” деб ҳайдаб чиқарган эди. Мана, бир ҳафтадан ошди ҳамки, на санамдан, на амир Султон Жондордан дарак бор! Бугун шаҳзода ўзи амирга чопар юборишга мажбур бўлди: шу букун кечқурун, намоз аср олдидан расадхона ҳовлисида маъжусийлар ва бединлар юртидан келтирилган куфр китобларни ёқиш маросими бўлиши керак эди. Шайх Низомиддин Хомуш ва бошқа уламои киромлар кўпдан бери бу савоби азим ишга журъат этишни маслаҳат бериб юрган бўлса ҳам, шаҳзода негадир кўнгли чопмай, пайсалга солиб келарди. У бир неча марта расадхонага бориб, иккинчи ошиёнадаги кутубхонани кўздан кечирган, ҳатто бир қанча китобларни саройга олдирган эди.

Дарҳақиқат, кутубхонадаги китоблар орасида шайх айтган хорижий эллардан, маъжусийлар юртидан келтирилган ва номаълум ёзувларда битилган китоблар ҳам бор эди. Лекин ажабо: шаҳзода ҳар сафар расадхонага бориб кутубхонага кирганида ва шифтга тегадиган зарҳал жавонларга терилган чарм жилдли оғир китобларни, ипак ва шоҳи матоларга ўралган нодир қўлёзмаларни кўрганда негадир кўнгли бир хил бўлиб кетар ва жавонларнинг олдидан жилолмай қоларди. Ҳиротда, бобоси Шохрух Мирзо қўлида тарбияланган бўлса ҳам, фақат улуми диния⁷⁷ эмас, дақиқ фанлар,

⁷⁷ Улуми диния – диний илмлар.

фалакиёт ва риёзиёт илмидан ҳам таҳсил кўрган шахзода бу кутубхонанинг доврўғи бежиз эмаслигини биринчи кўришдаёқ тунди. Гарчи, Али Кушчи ва унинг шогирдлари кўп нодир китоб ва қўлёзмаларни гумдон қилган бўлса ҳам, шахзода кутубхонани кўздан кечираётиб бунга яна бир қарра инонди! Ҳалиям яхши китоблар кўп, отаси Мирзо Улуғбек чиндан ҳам энг нодир асарларни терган эди. Шахзоданинг расадхонага тез-тез қатнаб, даргоҳи куфриётда айланишиб қолгани шайх Низомиддин Хомушнинг қулоғига етиб борган чоғи, кеча баногоҳ Кўксаройга ташриф буюрди. Эшикданок ковогини солиб қирган шайх сўзни узокдан бошлади. Гарчанд, шахзодаи валиаҳд ул шоҳи шарирнинг кўп даҳрий юмушларига чек қўйиб, вазифаи шаръийн амри вожиб қилса-да, ҳанузгача кофирларга, алхусус, алломаи бетавфиқларга зарба берилмаганини таъкидлаб гапирди. Гапирганда ҳам аллақандай қайнаб, қалтироқ босиб гапирди. Сўзининг охирида эса ул соҳиби иршод⁷⁸ эшон Убайдулло Хўжа Аҳрорнинг шаҳри Шошдан йўллаган мактубини топширди. Эшон ҳазратлари ҳам ўз матлаи саодатида⁷⁹ шайх Низомиддин Хомушнинг сўзини сўзлаган, фақат бу сўзларни шиддатлироқ тарзда баён этган, шахзодаи валиаҳдга бу борада мужмал ва мутараддид бўлмоқ нолобид ва номақбул эканини алоҳида қайд этган ва Мовароуннаҳрда уя қўйган барча галаи саклар ва бепарҳезларга қарши қилич яланғочлаб, бобоси амирул-мўминин Амир Темур Кўрагонийнинг покиза рухларини шод қилмоққа фатво берган эди.

Мирзо Абдуллатиф бу номани ўқиб чиққач, расадхонадаги хорижий бединлар юргидан қалтирилган куфр китобларни ёндирмоққа розилик берди. Лекин ўзи бу маросимда қатнашиш нияти йўқ эди. Бироқ шайх яна ковогини уйиб, бу савоби азим маросимга у ҳам лутфан ташриф буюрмоғи фарзи ва айн эканини уқтирди. Шайх гуноҳ китобларни ёндириш маросимига доруссалтанадаги барча аркони ҳарб ва аркони давлат, уламо ва ашроф, ҳаттоки барча фозиллар ва шоирларни, мударрис ва мавлоноларни, Улуғбек мадра-

⁷⁸ Соҳиби иршод – тўғри йўл кўрсатувчи.

⁷⁹ Матлаи саодат – яхшилиққа бошловчи сатрлар.

сасида таҳсил кўриб, ҳидоят йўлидан тойган барча толиби илмларни йиғмокни тилади. Зеро, куфр китобларнинг ўтда ёнганини ул дўзахийлар ўз кўзлари билан кўрсин, уммати мустафолар эса, шахзоданинг динул ислом ғанимларига бешафқат эканини билиб диллари сарафроз бўлсин!..

Шайхнинг бу тилагини қайтариб бўлмас эди. Мирзо Абдуллатиф розилик берди-ю, шайх кетгач, девонбеги билан ясовулбошини чакиртириб, балхлик содиқ суворийларидан икки юз нафарини расадхонага юборишни, Кўксарой билан расадхона орасидаги кўчаларнинг ҳаммасига отлиқ посбонлар қўйишни топширди. Бугун эса бунга ҳам кўнгли тўлмай, амир Султон Жондорга чопар юборди. Негаки, шахзода Мовароуннаҳрни забт этганига тўрт ойдан ошса ҳам на эл тинчиди, на унинг кўнгли! Ё тавба! У тахтда ўтириб не ёмонлик қилганини билолмайди. Ҳидоят йўлини тарк этиб, куфрийётга юз тутган барча муртадларни зиндон қилдирди, баъзиларининг бошини танидин жудо эттирди, муртадлар уяси бўлмиш мадрасаларини ёпдириб, эшикларига кулф урдирди. Салтанат душманларини, Мирзо Улуғбекка ён босган барча аркони давлат, барча сардору саркардаларни шафқатсиз маҳв этиб, ҳаммаёқни тинчитгандай бўлди. Лекин нечундир кўнгли фароғат топмайди. Назарида ўтирган тахти тебраниб тургандай, гўё ҳаммаёқда унга қарши фитна уюштириляётгандай, ҳамон қайлардадур қочиб юрган Бобо Ҳусайн бошлиқ бир гуруҳ амирлар шамшир чархлаб, уни сарнигун қилиш пайида бўляётгандай туюлади. Ҳамон кечалари ухлай олмайди, бир зум кўзи илинса, гўё биров қилич яланғочлаб эшикдан кириб келяётгандай бўлиб уйғониб кетади-ю, тонг отгунча миужа қоқмайди... Ким билади, шайх Низомиддин Хомуш янглиғ уламои забардастларнинг бу дуойи жонлари истикболининг хайрли аломати, файзи илохийдур, эҳтимол букун бўладиган савоби азим юмуш – бединлар китобини ёндириш маросимидан сўнг ҳақ таоло ундан ўз марҳаматини дариғ тутмай, кўнглига ором, дилига тавфик ато килур! Ким билади, эҳтимол даҳрий алломаларнинг энг қайсари бўлмиш Али Қушчини ҳам йўқ қилмок дарқордур. Шахзода унинг такаб-

бур бошини аллақачон танидан жудо қилар эди, фақат йўқолган китоблар ва гум бўлган олтин-жавоҳирлар қўлини боғлаб турибди, бир кун бўлмаса бир кун зиндон укубатига бардош қилолмай, сир-синаотини очар, деган умид тўхтатиб турибди.

Эшик оҳиста очилганини эшитган шаҳзода кескин бурилиб қаради. Бўсағада шайх Низомиддин Хомушнинг таклифи билан саройга олинган ғилай ясовул қўл ковуштириб турарди.

– Хўш, амир Жондор қайда?

– Амир жаноблари хасталаниб тўшак ёзиб ётиб қолибдур, давлатпаноҳим!

Шаҳзода кўзлари қисилиб, ясовулга қадалиб қаради. Ясовул негадир қийшанглаб қолди.

– Амирнинг хасталигини ўз кўзинг билан кўрдингми?

– Ўз кўзим билан, валинеъмат...

– Ўзинг ғилай бўлсанг нени кўрасен?.. – Шаҳзода заҳарханда қулиб, Қашкирга яқинлашди. – Хўш, ул бешарму беҳаёдан дарак борми?

– Йўқ, пушти паноҳим...

– Йўқ! Йўқ! Қачон “бор” деган мужда келтирасен? Мавлоно Муҳиддин не дейди?

– Мавлоно... – Қашкир бошини бир томонга эгиб шаҳзодага журъатсизгина қаради-ю, унинг ҳамон қадалиб турганини кўриб, дарҳол кўзини олиб қочди.

– Хўш? Сўзла! Нечун ғилай кўзингни яширасен? – деди шаҳзода, ингичка мўйловлари ғалати қимирлаб.

– Подшоҳи олам! Мавлоно Муҳиддин... ақлидан озмиш...

– А?! – Шаҳзода ранги ўчиб, хиёл орқага тисарилди.

– Кимдан эшитдинг бу сўзни?

– Кеча тинтувга борган ясовуллардан эшитган эдим... Буқун Регистонда кўрдим. Яланг оёқ, яланг бош, кўйлақчан чопиб юрибдур. Падари хожа Салоҳиддин заргар маҳрамлари билан тутиб кишанлаб олиб кетди. Бечора...

– Бечора! – деди шаҳзода ҳансираб. – Кимки халлоқи оламга

шак келтириб, имонини иблиси лаинга сотса... холи шу бўладур!
Бор! Сарой аҳли ҳозир бўлсин, алҳол йўлга тушамиз...

Ғилай ясовул келтирган бу машъум хабар шаҳзоданинг дилидаги ғулуга ғулу қўшиб ғаш қилди. Лекин Кўксаройнинг аллақандай совуқ қошоналаридан очик ҳавога чикқач, кўнгли бирдан равшан тортди. Ажабо: бундан бир-икки ҳафта олдин ёққан қалин қордан асар ҳам қолмаган, билъакс, кун шундай исиган эдики, кўча юзларини, уйларнинг томини, ҳатто паҳса деворларнинг устини кўм-кўк барра майса қоплаган, шаркираб оқаётган ариқ бўйларидаги тол шохлари кизариб, куртак ёза бошлаган эди. Ғир-ғир эсаётган илик шабада баҳор ғиёҳларининг хушбуй ҳидини уфурмоқда, димокқа олис қирлар нафаси, бинафша ва чучмўмаларнинг нозик бўйлари, ёвшан ва шувокларнинг сал тахир, лекин хушёқим ҳидлари гуп-гуп урарди. Шаҳзода чехраси ёришиб, тўйиб-тўйиб нафас оларкан, кўз олдига нечундир Ҳирот атрофидаги ям-яшил қирлар келди. Бобоси Шохруҳ Мирзо билан ҳар кўклам бу қирларга чиқиб, улоқ чопган, арғумоқ ўйнатиб пойгага тушган беғубор ўсмирлик йиллари эсига тушиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди-да, остида бетоқат депсинган қора арғумоғига қамчи урди. Буни кўрган ёнидаги маҳрамлар ҳам отларининг жиловини қўйиб юбордилару, тош ётқизилган кўчалар от туёқларининг дупуридан қасир-қусур бўлиб кетди. Кўчанинг икки томонида, Кўксаройдан расадхонага бора-боргунча ҳар ўн беш-йигирма қадам жойда тигларини кўкка қаратган найзабардорлар турар, гузарларда эса, оғир либослари устидан совут кийган сипоҳлар от ўйнатиб юришарди.

Мирзо Абдуллатиф от чоптириб бораркан, кўчанинг икки юзида, туғли найза ушлаган сипоҳларнинг орқасида, таъзимда қотиб қолган мингларча одамларни кўрарди. Гузарлардаги оломон ҳам жимгина саждага бош эгиб турар, одамлар девор ёриқларидан, эшик тиркишларидан мўралаб қарашар, болалар эса томларга чиқиб олишган, уларнинг кўзларида таажжуб, ҳайрат, кўркув акс этарди. Шаҳзоданинг қалби букунги ложувард осмондай чарақлаб кетди. Ҳа, у Мовароуннаҳр учун, Самарқанддай шаҳри муаззам учун беҳуда олишмаган! Бобокалон Амир Темур ўзига

доруссалтана қилган бу шахри бузрук кўчаларидан бир маротаба от чоптириб ўтмоқ, оломоннинг тиз чўкиб, саждага бош эгиб турганин кўрмоқ учун бир эмас, юз жон бўлса ҳам тикмоққа арзийди!.. О, нақадар улуг, нақадар ширин экан бу салтанат, бу тожи тахт! Шаҳзода ҳозир отини жиловидан тортиб тўхтатса-ю, кўл қовуштириб турган бу оломонга тиз чўкиб, ер ўпмоқни амр қилса, амри вожиб бўлади. Тиз чўк деса чўқади, ер ўп деса ўпади. Қани бир кимарса амрини вожиб қилмай кўрсин-чи?..

Расадхона олдидаги майдонга ҳам тумонат одам йиғилган эди. Юзларча каландарлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, кўлларидаги исирик тутатилган исирикдонларини силкитишиб, кулоҳ кийган бошларни бир меъёрда тебратишиб, мадху сано ўқишлар, яланг оёқ, яланг бош гадолар, қаланғи-қасанғилар, қок суяк кўлларини чўзиб тиланчилик қилиб юришар, қилич яланғочлаб олган суворийлар чор тарафдан оқиб келаётган оломон устига от чоптириб, орқага сурар, сипоҳларнинг хайкириғи йиғилган халойикнинг гувиллаши, каландарларнинг “ё Оллоҳ дўст, ё олло”си ва юқорида, расадхона минораларида чалинаётган ноғораларнинг гумбирию карнайларнинг суронли наъраси осмони фалакни тутган эди.

Расадхонанинг кўш тавақали темир дарвозаси ланг очик, дарвозанинг икки ёнида, кун илиқ бўлишига карамай, устларига мовут чакмон, тулки ва сувсар пўстин, бошларига кундуз телпак кийган доруссалтана зодагонлари, кўлларида каломулло ушлаган имомлар ва уламолар йиғилган эди. Дарвозадан киргач, ҳовлининг ўнг кўл томонида баланд ёғоч сўри қурилиб, унга шерозий гилам ва шойи кўрпачалар ёзилган сўрида шайх Низомиддин Хомуш бошлиқ дин пешволари ўтиришарди. Сўрининг икки томонида тўнлари устидан оқ ридо кийиб, бошларига оппоқ салла ўраган уламои киромлар, эгниларига зарбоф тўн, бошларига дур ва садаф қадалган кимматбаҳо телпак кийган, қумуш камарларига тилла бандли қилич таққан амирлар туришар, улар орасида шаҳар доруғаси Мироншоҳ ҳам кўринар эди. Сўрининг қаршисида, расадхонанинг кўш тавақали зарҳал эшиги олдида қуруқ шувок ва саксовул қаланиб, унинг устига китоб ва кўлёмалар тоғдай уйил-

ган эди. Лекин китоб кўп бўлса керак, ичкаридан ташиб чиқаётган каландарлар уларни даста-даста қилиб “тоғ” устига уйишарди.

Шахзода дарвозада кўринган ҳамон, шайх Низомиддин Хо-муш ўрнидан кўзғалди, сўрининг икки ёнида турган зоти элий-лар, аён ва боёнлар қўл қовуштирганларича орқага чекиниб унга йўл беришди. Шайх шахзодани ўз ёнига, шойи кўрпачалар ёзилган сўрига таклиф қилди, сўнг қўл қовуштириб турган ула-молардан бирига юзланди.

– Дахрийликни ихтиёр этган барча фузало ва шуарони ҳовлига киритинг! – деди. – Диёнатсиз беларҳезлар! Ўзлари топган маъ-жусий китобларнинг ёнишини ўз кўзлари ила кўрсунлар!

Сал ўтмай, ҳовлига бошларига учлик така кийган, уст-бошлари юпунгина йигирма чоғлик мадраса талабалари кириб келишди ва кўзлари жовдираб тўхтаб қолишди. Улардан кейин ҳамон мудар-рислик кийимларини ташламаган ўн чоғлик мавлонолар кириб, толиби илмларнинг ёнида саф тортиб туришди.

Шайх “бошлаймизми”, деган маънода шахзодага юзланди. Шахзода “бошлайверинг”, деб бош ирғади.

Шайх қўлидаги қахрабо тасбеҳини ўгирганича ўрнидан турди. Қора бахмал тўн устидан кийган оқ ридосини тўғрилаб олдинга ўтди ва майдонга йиғилган оломонга қараганича нутқ ирод қилди. У ҳақ таолога шак келтириб, анинг Қуръони мажидни ва ҳадиси шарифни ҳукми ом билмай дахрийликка юз тутган шоҳи шарир Мирзо Улуғбек ва унинг бетавфиқ шогирдлари тўплаган бу куфр китобларни ўтга ёқмоқ савоби азим юмуш эканини каттиқ таъкид-лади, зеро, маъжусийлар ва хорижий бединлар битган бу китоб-лар алангаси барча бединлар бошига барки офат⁸⁰ бўлиб ёғилгай! Иблиси лаин йўлдан урган ва лекин калимаи шаҳодатни арз қилиб, ҳар лайлу наҳор истиғфор айтган, авлиё ва анбиёларни шафе кел-тириб тангри таолодан раҳм-шафқат тилаган осий бандаларнинг эса, кўзларини очиб, ҳидоят йўлини кўрсатгай... илоҳи омин!

Майдонга йиғилган тумонат одамнинг “илоҳи омин”, деган

⁸⁰ Барки офат – бало чақмоғи.

хитоби расадхонани, наинки расадхона, бутун доруссалтанани титратиб юборгандай бўлди...

Шайх Низомиддин Хомуш, қаландарлар ушлаган машъалардан бирини олиб шаҳзодага узатди, иккинчисини ўзи олиб, ўртадаги шувоқ ва саксовулар устига тоғдай уйилган китоблар ёнига борди. Шаҳзода бу маросимга қатнашса ҳам, ўз қўли билан китобларга ўт қўйиш раъйи йўқ эди. Лекин маросимда ҳукм сурган аллақандай илоҳий рух, расадхона ҳовлиси ва дарвоза олдида тўпланган оломоннинг гуриллаши, шайхнинг ҳаяжонли ваъзи, йиғилганларнинг “илоҳи омин!” деган хитоби – бунинг ҳаммаси унга яна истиқболнинг хайрли аломати, файзи илоҳий бўлиб кўринди-ю, рухлантириб юборди. У қандайдир муқаддас бир иш қилаётгандай ички титроқ билан ловиллаб ёнган машъални куруқ шувоққа биринчи бўлиб тутди. Ундан кейин гулханга шайх ҳазратлари ўт қўйди. Куруқ шувоқ ва ёвчанлар “гурр” этиб ёнди-ю, илондай вишиллаган аланганинг қизғиш тили осмонга сапчиб бир зумда китоблар уюмини чулғаб олди. Аланга тобора авж олиб чарсиллаган учкунлар ҳовли узра юлдуздай сочилди... Яна “Илоҳи омин!” деган жўр хитоблар янгради. Бунга дарвешларнинг ҳамду саноси қўшилди-ю, шаҳзоданинг вужудини яна бояғидай иссиқ ҳаяжон чулғаб олди. У гўё қанот ёзиб кўкка парвоз қилаётгандай туюлиб, кўзларини юмди, лаблари оҳиста пичирлади: “Эй, халлоқи олам! Осий бандангни ўзинг кечиргайсен! Ўз марҳаматингни дариг тутмагайсен!” Унинг хаёлини аллақандай шов-шув бўлди. У юраги “шиғ” этиб кўзини очди. Ўртадаги гулхан ҳамон кўкка чарс-чарс юлдузчалар сачратиб ловиллаб ёнар, лекин одамларнинг кўзи гулханда эмас, дарвозада эди, у ерда эса қандайдир ғалаён давом этар, “ушла!”, “тўхтат!” деган хитоблар эшитиларди. Тўсатдан ғалаён тинди-ю, дарвозада... яланг оёқ, яланг бош, қўйлагининг ёқаси киндигигача йиртилган, бир энги узилиб, осилиб қолган, соқол-мўйлови ўсиб кетган бир кимса кўринди. Важоҳати мудҳиш, мажнунсифат бу кимса... ё раббий! – Мавлоно Муҳиддин эди! Мавлоно телба кўзларини ловиллаб ёнган гулханга қадаганича, кирган жойида бир зум турди, сўнг,

қўлларидаги кишанларини шарақлатиб, ер депсиниб ўйнай кетди. Тўсатдан у ўйнашдан тўхтади, дарвоза томонга юзланиб:

– Ҳой, мўъминлар! – деб хитоб қилди. – Бу олов – дўзах оловидур! Кимки, ҳақ таолони дилидан тарк этиб, даҳрийликни ихтиёр этса шу ўтда ёнадур! Мана, кўриб қўйинглар, эй осий бандалар! Бу оловда куфрийётга юз тутган шақийлар ёнур. Кўриб қўйинглар, аҳли мўъминлар!

– Ушланг бул телбани. Ушланг! – Шайх Низомиддин Хомушнинг овози шов-шувни босиб янгради. Мавлоно Муҳиддин, гўё кулоғига чўғ киргандай ялт этиб қаради, телба кўзлари ёниб шайхга бир дақиқа тикилиб турди-ю, “Ҳой мусулмонлар!” деб бақирди. – Зиндондан қочган кофир Али Қушчи топилмиш! Мана, ул иблиси лаин! Ушланглар бу кофирни! Ушланглар!

Бир неча сипоҳ унга ёпирилиб, занжирбанд қўлларини қайириб олишди. Лекин мавлоно қандайдир ғайритабиий бир куч билан уларни силтаб ташлади-да, шаҳзода билан шайхга томон яқинлаша бошлади. У ҳамон қутурган кўзлари ёниб: “Али Қушчи! Ушланглар бу кофир мавлонони!” деб бақирар эди. Унинг кўпирган лаблари, қутурган кўзлари, бутун важоҳатида шундай мудҳиш бир нарса бор эдики, шаҳзода беихтиёр орқага чекиниб: “Тутинглар бу телбани!” деб қичкириб юборди. Яна бир неча сипоҳлар ва гулханга китоб ташлаётган қаландарлар мавлоно Муҳиддинга ёпирилишди. Мавлоно ёпирилганлар билан олишаркан, бу сафар телба кўзларини шаҳзодага тикиб, бирдан: “Ҳа-а... Падаркуш! – деб хитоб қилди. – Ҳой, мусулмонлар! Ўз падари бузруквори, Мирзо Улуғбек ҳазратларини қатл қилган падаркушни топдум! Ушланглар уни! Ушланглар! Дўзах ўтида ёнмоғи даркор бу падаркуш! Ўтга ташланглар уни! Ўтга!”

Дарвоза олдидаги майдонга йиғилган оломон, ҳатто ҳовлидаги дин пешволари-ю, аёну боёнлар, бутун халойиқ, гўё тилдан қолгандай бир лаҳза гунг бўлиб қолди. Шу пайт, дарвозада... ечилиб кетган салласининг бир учи ерда судралган Салоҳиддин заргар кўринди. Ияги қалтираб, кўзларидан шашқатор ёш оққан Салоҳиддин заргар: “Пирим!” деб хитоб қилганича шайх

Низомиддин Хомушга қараб югурди, лекин ҳовли ўртасида сипоҳлар билан олишаётган ўғлини кўриб, унга ташланди. Бирок қаландарлар ва сипоҳлар заргарга эътибор бермай, мавлонони ча-либ йикитишди-да, қўл-оёқларидан ушлаб, судраб кетишди. Боши тошга тегиб ёрилган, уст-боши қип-қизил қон бўлган мавлоно Муҳиддин эса, ҳамон талпинар, ҳамон хириллаб бакирар эди:

– Ўтга ташланглар бу падаркушни, мусулмонлар! Ўтга таш-ланглар!

Салоҳиддин заргар юм-юм йиғлаб сипоҳлар ва қаландарларга ёпишар, уларни тўхтатишга ҳаракат қилар, лекин биров унга қайрилиб ҳам қарамас эди...

Шаҳзоданинг кўз олди қоронғилашиб еру кўк чархпалак бўлиб кетди-ю, йиқилиб тушишдан кўрқиб, шайхнинг қўлидан ушлаб қолди.

– Ўзингизни босинг, шаҳзода! Барча халойиқнинг кўзи сизда-дур! Қаддингизни тутинг! Ҳа... – Шайх бошини баланд кўтариб, айланасига қаради, сўнг боягидай вазмин ва ўктам овозда:

– Ҳой, уммати мустафо! – деб хитоб қилди. – Алҳол ўзларинг шохид бўлдинглар. Кимки мутақаббирлик қилиб даҳрийлик йў-лига кирса, иншооллох, дуои бад теккан бу беимон алломадай Оллоҳнинг интиқомига дучор бўлур!..

Шайх яна узоқ ваъз айтди, кофирлар ва муртадларга қарғиш ёғдирди, лекин унинг сўзи шаҳзоданинг қулоғига кирмас эди. Унинг кўз олдидан ҳамон мавлоно Муҳиддиннинг мудҳиш важоҳати кетмас, қулоқлари остида ҳамон унинг хирилдоқ овози янграрди: “Падаркушни топдум, мўъминлар! Ўтда ёнмоғи дар-кор бу падаркуш! Ўтда...”

19

Норасиданинг қабридай кичкинагина янги қабр тепасида, кўз-лари юмук, чўккалаб ўтирган Қаландар Қарноқий: “Туринг, шоир, фурсат зик, туринг” деб шивирлаган товушни эшитиб бошини кўтарди. Уч-тўрт қадам наридаги сада тагида чўккалаб ўтирган бир одамнинг қораси кўринарди. Бу – Мирам Чалабий эди.

Қаландар Қарноқий яна бир марта тиловат қилиб юзига фотиҳа тортди-да, ўрнидан турди... Тонг яқин, осмонда сузган сийрак булутлар орасида заиф милтирагани юлдузлар кўзга чалинади, қаердандир олисдан, садақайрағочлар ортидан тиловат қилган корининг ногирон овози қабристон устида ҳазин куйдай оҳиста таралади... Бу овоз Қаландарга нечундир мавлоно Али Қушчининг овозини эслатди. Назарида, гўё қори эмас, ҳибсда ётган устод ўз энасига қуръон бағишлаётгандай бўлиб, кўзига яна ёш келди...

Муштипар кампир! Беш ой кўчага тикила-тикила, эшикдан ким кирса шунга: “Бўталоғим!” дея талпина-талпина, кеча, ниҳоят, узилибди...

Қаландар бундан беҳабар эди, чунки сўнгги пайтларда устодга боғлиқ махфий бир иш билан туну кун банд эди. Мавлонони кутқаришнинг минг бир йўлини ўйлаб кўрган Қаландар ва унинг дўстлари кеча, ниҳоят, шу қарорга келишди: ясовул кийимини кийган Қаландар ёнига Қалқонбек билан Босқонбекни олиб, от ва қурол-аслаҳаларини шай қилиб, тун ярмида Шоҳизинда қабристонига боришади. Қабристонда уни Қашқир кутиб олади... Қашқир уларга Али Қушчини ҳибсдан олиб чиқиб, махфий қатл қилиш тўғрисидаги девонбегининг сохта ёрлиғини топширади.

Ясовул кийимидаги Қаландар билан унинг йигитлари бу сохта ёрлиқ билан Кўксаройга киришади ва зиндонбегига ёрликни кўрсатиб, Али Қушчини олиб чиқишади...

Режа ниҳоятда хатарли эди: сохта ёрлиқ дарвозабон билан зиндонбегини шубҳага солиши эҳтимолдан холи эмас. Бу ҳолда... уларнинг тақдирини йигитларнинг довураклиги-ю, қиличларнинг ўткирлиги ҳал қилажак.

Кеча Қаландар Қалқонбек билан Босқонбекни олиб, Зарафшон бўйидаги тўқайзорда тайёрлик кўрди. Ясовуллар киядиган либосларни топдириб келишди, қилич ва ханжарларини чархлашиб, эгар-жабдуқларни шай қилиб қўйишди. Сўнгра Шоҳизиндада учрашадиган жойларини белгилаб олишгач, Қаландар устанинг олдида кетди. – Бу хатарли юмушдан олдин у ҳозирлаб қўйган совға-саломларини олиб, Хуршида бонунини кўриб келиш

ниятида эди. Ғорга борса... бу маънос хабар!.. Хайрият, устанинг ёнида Мирам Чалабий бор экан, уни отига мингаштириб, гўристонга кетди...

Қаландар, гўё ўз энаси билан сўнг бор видолашаётгандай, оркасига қарай-қарай гўристондан чиқди.

... Эллик тиллага Қашқир топиб берган кўркам кашка арғумок кабристон четидаги қайрағочзорда қантариғлик турарди. Қаландар ғамгин ўйга толган Мирам Чалабий билан жимгина хайрлашди-да, отига минди. Унинг хаёли ҳамон орқада, кабристонда, норасиданинг гўридай кичкинагина тупрок уюми остида ётган, нимаси биландир ўз энасига ўхшаб кетадиган Тиллабибида эди.

Қаландар куни кеча совуқ қабр янглиғ Кўксарой зиндонидан ётган устоддан ўз номасига жавоб олган, унинг “қоғоз ва қалам” дан кейин “энам Тиллабиби” деган сўзларини ўқиб титраб кетган эди... “Бенуксон парвардигор. Унинг, мавлононинг гуноҳи бўлса бордур. Ва лекин фарзанд доғида ёнган бу муштипар онаизорнинг ёзуғи недур, ё раб?”

Қаландар анчагача маънос ўйлар гирдобидан чиқолмади, фақат йўлнинг бир қисмини ўтиб, тонг ота бошлагандагина кўнгли сал ёришиб, хаёли Хуршида бонуга оғди...

Мана, бир ойдан ошдики, Хуршида бону тоғда, устанинг ош-наси Бобомурод мироб деган бир боғбоннинг уйида турибди. Қаландар ҳафтада бир, гоҳида икки марта бориб, уни кўриб келади. Бу учрашувлар Қаландарнинг дилини гоҳ ёруғ нурга, чексиз меҳрга тўлдиради, гоҳ кўнглига аллақандай нотинч, мубҳам ташвиш солади.

Хуршида бону соғиниб кутади, ҳар сафар уни кўрганда кўзи жикка ёшга тўлади, лекин Қаландар билади: унинг кўзларида қандайдир шубҳа, пинҳоний бир андух бор. Бу шубҳа, бу пинҳоний ғам худди олис-олислардаги ёнгин шуъласидай унинг ўйчан боқишларида, ногирон табассумларида, хуркак ҳаракатларида бот-бот зуҳр этиб қолади... Ҳар борганида бону ундан оиласининг ҳол-аҳволини қайта-қайта суриштирарди, унинг жавобларини энтикиб-энтикиб тинглайди. Қаландар ёлғон-яшиқ гапларни

кўшиб бўлса-да, уни тинчитади. Аввалги сафар борганида бону отасининг ақлдан озганини эшитмаган эди. Лекин энди-чи? Расадхонада содир бўлган бу мудҳиш воқеани доруссалтананда эшитмаган бир кимса йўқ. Эҳтимол, унга ҳам бориб етгандур! Агар бориб етган бўлса, Қаландар унга не дейди? Кўнглини қандай овлайди?

Қаландар, эғнида суворий либос, бошида дубулға, белида қилич, отини дам йўрттириб, дам чоптириб бораркан, хаёлидан шу фикр чикмас, тоққа яқинлашган сайин кўнглидаги нотинч мубҳам туйғулар ортиб борарди.

Йўл тобора ўрлаб, қирлар баландлашиб борар, мусаффо тонг ҳавосида йироқдаги қорли чўкқилар жуда яқин кўринади. Офтоб ҳали чикмаган, лекин қорли чўкқилар усти гўё олов пуркагандай ял-ял ёна бошлаган эди. Ёмғирда чўмилган кўм-кўк барра майсалар ғир-ғир эсган тонг шабадасида майин чайқалар, гўё ипакдай товланиб, кишининг руҳини эркалар эди... Майса билан қопланган бу кўм-кўк адирлар, олисидаги қорли чўкқилар, шарқираб оққан сойларни кўрганда Қаландарнинг эсига ўз юрти тушиб, дилини аллақандай осуда бир маъюслик чулғаб олди. Ҳа, унинг, Қаландар Қарноқийнинг суюкли юрти ҳам, Қарноқ теварагидаги қир ва адирлар ҳам мана шундай майин, ям-яшил майса билан қоплангандир. Қалин боғлардаги ўрик ва шафтолилар ҳам худди мана шундай куртак ёзиб, гуллаш арафасида тургандир... Қани энди, мавлоно Али Қушчи зиндондан қутулиб чиқса-ю, Қаландар унинг оқ фотиҳасини олиб, бонуни отга мингазиб, шу илиқ баҳор кунлари йўлга чиқса!.. Қирлар, доvonлар оша сойлар, жилғаларни кечиб, оқ кўнгил чўпон-чўлиқларнинг овулларида тунаб, ўз юртига қараб кетса? Бону билан бу осуда қирлар, худудсиз кенг даштда отларини дам йўрттириб, дам қушдай учиришиб, танҳо суҳбатлашиб, узоқ йўл босишса. Қаландар унинг кўнглидаги барча аламларни тўзгитиб юборса!..

Кун киёмга келганда, олдинда, икки қир оралиғидаги сой бўйида “Қуйган тепа” кишлоғининг боғлари кўринди. Қаландар жилғага тушиб, суворий либосларини ечиб, ўз кийимларини ки-

йиб олди. Сипоҳлар бу ерларга кам келар, кишлок аҳли, ҳатто Хуршида бонунинг ўзи ҳам от ўйнатиб келаётган суворийни кўриб, ваҳимага тушиши эҳтимолдан холи эмас эди.

Бобомурод миробнинг ҳовли-жойи кишлокнинг энг чеккасида, тоққа туташиб кетадиган баланд кир ёнбағрида эди. Қаландар хар сафар одамларнинг кўзига тушавермаслик учун кишлокқа кирмасдан жилға бўйлаб бориб, қирга ўрлаб қета қолар эди. Бу сафар ҳам сойдан чиқиб, отини тикка соларкан, отанинг болохонасида алвон ранг бир нарса “лип” этгандай бўлди.

“Бону!”

Қаландарнинг юраги нечундир увишиб кетди.

Дарҳақиқат, Қаландар Бобомурод ота кўрғонининг четан деворига яқинлашганда ичкаридан югуриб чиққан бону кўринди. Эгнида уйларидан кийиб чиққан гулдор ипак кўйлак, бошида илиқ тивит рўмол, бону чопқиллаб келиб отнинг жиловидан ушлади-ю, юзини арғумоқнинг ўмровига босиб пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Қаландар эгардан сакраб тушиб бонунинг қўлларидан ушлади.

– Сизга не бўлди, бону? Нечун йиғлайсиз?

Бону жавоб бермади, ҳовлидан чиққан Бобомурод отани кўриб, шоша-пиша кўз ёшларини артди. Лекин Қаландар мироб билан, кейин ҳовлида ип йигириб ўтирган отанинг кампири ва келинлари билан кўришиб бўлиб, болохонага чиққан ҳамон, бону яна ўпкаси тўлиб, кўзлари ёшланди. Қаландар унинг иягидан ушлаб, бошини кўтарди.

– Нечун индамайсиз? Ё бу ерда кўнглингиз оғридими, бону?

Хуршида бону “йўк”, деб бошини чайқади.

– Сиз... бир ҳафта бўлди, қайда қолдингиз?

Қаландар кўнгли бир хил бўлиб, унинг нозик бармоқларини қафтлари орасига олди. – Ўзингиз биласиз, бошимда минг бир ташвиш, бону...

– Биламен... – Хуршида бону ёшли кўзлари жовдираб, Қаландарга тикилди. – Отамлардин хабар топдингизми?

– Ҳа... – Қаландар кўзини бонунинг жовдираб турган кўзларидан олиб қочди. – Оллоҳга шукур, осойишталик...

– Саройдан сипоҳлар бормаптиму? Тўполон бўлмаптиму?

– Йўқ, осойишталик...

– Оллоҳга шукур... – Хуршида бону маъюс кулимсиради-ю, ёқасига туфлаб кўйди. – Туш кўриб кўрққан эдим.

Қаландарнинг юраги орқасига тортиб:

– Не туш? – деб сўради.

Хуршида бону “сўраманг, ёмон туш”, деган маънода бош чайқади, сўнг, хиёл қизаринқираб:

– Бир ҳафта бўлди, ҳар куни кўзим тўрт бўлиб йўлингизга тикиламен, – деди. – Ёмон ўйларга бориб, жисмим зиркирайди...

– Бону! – Қаландар яна унинг нозик қўлларидан ушлади. У бир зумгина бу маъюс санамнинг хипча белидан кучоқлаб бағрига босгиси, юзидан, лабларидан ўпиб юпатгиси келди, лекин бонунинг кўзлари нечундир яна жиққа ёшга тўлганини кўриб, юраги шиг этди-ю, айланиб келишга ундади.

Улар боққа чиқишди. Боғдан арчазор тоғ этакларига ўтиб, жилға бўйлаб ўрлаб кетишди. Хуршида бону гулдор ипак кўйлаги билан қизил бахмал камзулини, оёғига қизил қобулий этикчасини кийган, чехраси ҳам сал ёришган, фақат серкиприк бўта кўзларидаги аллақандай пинҳоний маҳзунлик сўнмаган эди.

Қаландар уни ёзилиб кетиб, тақимига тушган майин сочларига, ҳаяжондан тиниқ қизиллик югурган маъсум юзига, бошини бир томонга эгиб, ўйчан одимлашларига тикилиб бораркан, нечундир бу кун кечаси бўладиган хатарли юмуш қайта-қайта эсига тушиб, дилини она алласидай ҳазин бир туйғу чулғаб олди...

Пастда, қир ёнбағирларида деҳқонлар ҳайдалган ерларга экин экишар, кетмонларини офтобда ярқиратишиб ер чопишар, дарахтларнинг тағларини юмшатишар, ундан ҳам пастда, ям-яшил яйловда, сигир подалари, кўй-эчкилар ёйилиб юрар, кишлок боғларининг устидан эса ҳарир кўкимтир тутун кўтарилар, болаларнинг қий-чуви, бузоқларнинг, кўй-эчкиларнинг маъраши қулоққа элас-элас чалинарди... Унинг элида, узок Қарноқда ҳам

худди шундай кунлар бошлангандир? Одамлар қалъадан “Қоровул тепа” ёнбағридаги боғларга кўчиб чикқандир?..

Қаландар чуқур хўрсиниб, офтобга қаради. Фурсат кетмоқда, офтоб тик тепага келган, ҳатто хиёл мағрибга оға бошлаган эди. Қаландар юрагига яна ёпирилиб келган совуқ ҳисларни ҳайдаб, олдинда гул териб, ўрлаб бораётган Хуршида бонуга қаради.

– Бону!

Бону қўлидаги нафармон ранг бинафша ва сарик гуллар дастасини ҳавода силкитиб, “бу ёкқа келинг!” деб имлади-да, тўзғиган сочларини майин қора ипак рўмолдай ҳилпиратганича тошдан-тошга сакраб ўрлаб кетди. У юқорироқдаги атрофи арча билан ўралган кўм-кўк майсазорга етиб тўхтади.

– Мирзам!..

Бу ўша таниш овоз, гадолик кунлари эшитган аламли нидо эди. Қаландар бир силтанишда эғнидаги чакмонини ечиб, қўлига олди-да, юқорига интилди.

Бону уни арчазор ичида кутиб турарди. Юзи сал оқарган, кўзларида пинҳоний тараддуд.

– Қайтасизми?

– Ўтиринг, бону. Сизга айтадурғон бир оғиз сўзим бор.

Қаландар чакмонини майсазорга ташлаб, ёнбошлади. Бу ердан, кўм-кўк арчалар билан ўралган майсазордан теварак-атроф кўринмас, фақат уларни қуршаган ёш арчалару, мусаффо осмонда сузиб юрган сийрак оқ булутлар қолганди, холос... Бону сочилиб кетиб, тақимига тушган сочларини назокат билан йиғиб, Қаландарнинг ёнига журъатсизгина чўнқайди.

– Не сўз?

Овозида аллақандай кўркув, жовдираган кўзларида яна ўша тараддуд.

– Нечун бундай қиласиз, бону?

– Не қилдим?

Жавоб ўрнига Қаландар уни белидан қучиб, ўзига тортди-ю, пирпираб учган лабларидан, лабларининг четисидаги нўхатдай холидан ўпди. Бону кўзларини юмиб, бирдан ловиллаб кетган юзи-

ни унинг юзига босди. Бону титрар эди. Унинг лаблари чўғдай оташ, кўкраклари етилган, лекин ҳали кўл тегмаган шафтолидай юм-юмалоқ ва майин, оппоқ, нозик танаси оху танасидай ҳуркак ва бетоқат эди...

Қаландар, гўё хушидан айрилгандай кўзларини юмиб узоқ ётди, кўзларини очганида эса мусаффо осмон сатҳида сузиб юрган оппоқ булутларни кўрди, улар булут эмас, кўкда оҳиста сузиб юрган оқ лайлакларга ўхшарди... Борлиқ унинг ҳисларидай тиниқ, осуда бир фароғатга чўмган, ҳаммаёқ жимжит, фақат қаердадир баландда, лайлаксимон оппоқ булутлар остида сўфитўрғайлар бетиним вижирлар, бу вижир-вижирда ҳам фақат бир нарса эшитилар эди: ором, ором, ором...

Қаландар офтобдай илик бу туйғуга бўйсуниб, кўзларини қайта юмди, юмди-ю, бонунинг аллақандай ўксик йиғисини эшитиб, каддини ростлади.

Хуршида бону, хаёлий гўзал сочлари майсалар устига тартибсиз сочилган, етилган шафтолидай юм-юмалоқ кўкраклари очик, лабларини тишлаб пиқ-пиқ йиғлаб ётарди.

Қаландар унинг бошини кўтарди, тўзғиган сочларини йиғиб-йиғолмай:

– Сизга не бўлди, бону? – деб сўради.

Хуршида бону жавоб бермади, юзини кўллари билан яшириб хўнграб юборди.

– Бону! Сўзланг: не бўлди? Агарчи мен...

– Йўк, йўк! – деди бону ўксиб. – Сиз эмас, мен бахти қаро... ошиқлик қандай бўлишини энди билдим... Нечун Оллоҳ бизни бултур қовуштиради? Нечун бизга бокира пайтимда... нечук илк ишқимни сизга инъом этмоқ насиб қилмади мен бахти қарога!..

– Бону! – Қаландар бутун йигитлик кучи билан унинг нозик коматини ўзига тортди, қурукшаган лабларини бонунинг офтоб тегмаган оппоқ сийнасига босди...

Бу сафар унга осмон боягидан ҳам тиниқ, офтоб боягидан ҳам илиқроқ туюлди. Кўкда пирпираб учган сўфитўрғайларнинг

вижир-вижирларига энди чексиз меҳрга тўла майин бир овоз кўшилган эди:

– Мирзам, мирзам, мирзам...

Қаландар кўзларини очишга мажоли йўк, ўзича жилмайди:

– Айтмишларким, равзаи ризвонда хуснда тенгсиз хуриликлар бўлар эмиш. Бўлса бордур. Ва лекин фақирга ўшал тенгсиз жаннатингни ато қилсанг хуснда беназир хуриликларингга қарамас эдим.

– Нечун? – кулди бону.

– Сўраб не қиласиз? Фақир барча хуриликою фаришталарни тарк этиб, Оллоҳдан ёлғиз сизни тилаб олар эдим.

– Мирзам! – Хуршида бону унинг боши узра эгилди, уялинкараб соқол-мўйловларини тузатиб, юзини юзига босди, босди-ю, негадир яна кўзига ёш олди.

– Энди кетманг, мирзам. Менга ҳеч нарса даркор эмас. Қорним тўк, устим бут бўлса кифоя. Жориянгиз бўлиб, тоабад хизматингизни қиламен. Юртингизга кетайлик, мирзам.

Қаландар, эсига ёмон бир нарса тушгандай, ирғиб ўрнидан турди. Ё раб! Офтоб мағрибга энгашган, арчаларнинг сояси узунлашган эди.

Хуршида бону ранги ўчиб, Қаландарнинг кўзларига тикилди.

– Кетасизми?

Қаландар унинг изтиробли нигоҳига тоб беролмай, кўзини олиб қочди.

– Кечиргайсиз, бону. Бормасга иложим йўк...

– Ҳозир кетасизми? – деди бону, овози титраб.

– Кетмасам бўлмайди, бону. Бир юмуш бор...

Хуршида бону унинг сўзини охиригача эшитмади. Пирпираб учган лабларини қаттиқроқ тишлади-да, тез бурилиб пастга қараб чошиб кетди. Қаландар уни жилгадан ўтиб, боққа яқинлашиб колганида кувиб етди.

– Бону! Сўзимга кулоқ солинг, бону! – Қаландар уни елкасидан ушлаб ўзига қаратди. Лекин Хуршида бону юзини кафтлари

орасига яшириб, ўксиб-ўксиб йиғлар эди. Бу – боягидай маъюс йиғи эмас, аччиқ аламга тўла чексиз фарёд эди.

– Бундай бўлса... нечук бу ерларга олиб келдингиз? Ўзингиз олиб келиб, нечук ўзингиз хор қиласиз? Нечук келмай туриб ташлаб қочасиз?

– Сабаби... – Қаландар унинг юрагини тилка-пора қилишини сезиб, дудуғланди. Лекин ҳақиқатни айтмай илож йўқ эди.

– Сабаби, буқун мавлоно Али Қушчини зиндондан кутқариб олиб чиқмоқ ниятимиз бор, бону...

Хуршида бону нам киприкларини пирпиратиб Қаландарга қаради. Унинг ёш тўла кўзларида ҳайрат аралаш ваҳима акс этди.

– Зиндондан кутқармоқ ниятингиз бор? Қандай кутқарасиз?

– Йигитлар бор. Бир неча ойдан бери шу ишнинг ҳаракатида эдик. Сиз билан ҳар дам бўлолмаслигимнинг боиси ҳам шунда, бону...

Қаландар гапни бошқа томонга буришга уринди. Лекин Хуршида бону ранги ўчиб, унинг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

– Бу ишингиз хатарли эмасму? Мен Кўксаройни биламен...

– Қўркманг. Хатарнинг олдини олганмиз...

– Йўқ, йўқ, мен биламен! Биламен!

Барча гина-кудуратлари эсидан чиққан Хуршида бону оқариб кетган юзини Қаландарнинг кўкрагига босиб, бетоқат шивирлади:

– Йўқ, йўқ, бу ишингиз кўп хатарлидур! Сиз у ёқда... хибсга тушсангиз, мен бу ёқда не қиламен, мирзам? Не қиламен?

– Иншооллох, ишимиз ўнгидан келар. Қўркманг, бону, яхши йигитлар бор! – Қаландар унинг тўзғиган сочларини тузатиб, яна юзидан, кўзларидан ўпди. – Мавлоно зиндондан чиқса бас, ўз юртимга олиб кетамен. Насиб қилса эрта-бириси кун йўлга чиқамиз...

Хуршида бону, унинг иссик бўсаларига жавоб бермас, ҳамон юзлари ёниб, кўзларини юмганича Қаландарнинг пинжида унсизгина титрар эди. Тўсатдан у бошини кўтариб, Қаландарга қаради, кўзлари аллақандай чарақлаб:

– Боя... равзаи ризвондан сўзладингиз... – деди энтикиб. – Оллоҳдан бир тилагим бор дедингиз. Шу сўзингиз рост бўлса... Кетмоқдан аввал... имом топиб, никоҳ хутбасини ўқитсангиз...

Бу сўзларнинг шафқатсиз маъносига тушунган Қаландар ҳам титраб кетди.

– Мен сизнинг шаръий манкуҳангиз бўлсам дейман. Оллоҳ бу ёлгон дунёда саодатли кунларга еткизмаса, тонгла маҳшарда... – Хуршида бону гапиролмай энтика-эника жим қолди. Қаландар ҳам индамай уни бағрига босди...

Қишлоқдан имом қидириб ўтиришга фурсат йўқ эди. Қаландар воқеани Бобомурод отага тушунтирди. Бу гапдан негадир хурсанд бўлиб кетган мироб, хутба дуосини ўзи ўқиб никоҳлаб қўйди.

Нон ушатилиб, дастурхонга фотиҳа қилингандан кейин аллақандай тинчиб, жимиб қолган Хуршида бону, Қаландарни боғ чеккасига кузатиб қўйди. Қаландар сўнг бор унинг жонсиз лабларидан ўпиб, отига минди. У боғлар ортидаги сўнгги қирга чиқиб ўгирилиб қараганида, Хуршида бону ҳамон хайрлашган жойида қотиб турар, кўзлари ҳамон унинг йўлида эди. Қаландар мудҳиш бир нарса рўй берадигандай юраги ачишиб отининг жиловини тортди, бир зум орқага қайтгиси, баланд қоя устида турган бонунинг олдига от чоптириб боргиси, уни даст кўтариб олиб, бағрига босгиси келди. Лекин қирларга ёнбошлаётган офтобга кўз ташлади-ю, тишини тишига босиб отининг бошини доруссалтана томон бурди.

20

Кўксаройдан чопар келганда амир Султон Жондорнинг чорхари меҳмонхонасига беш-олти амирлар йиғилган, улар шаҳар доруғаси Мироншоҳ билан Шайхулислом Бурхониддин жанобларини кутишиб, суҳбатлашиб ўтиришар эди. Дарвозани кулфлаб, ҳамма эшикларнинг зулфинини солиб, дарчаларга кўк бахмал дарпарда тутиб, шам ёқиб ўтирган меҳмонлар “чопар” сўзини эшитиб ўринларидан ирғиб туришди. Оқ шоҳи кўйлак устидан банорас тўн кийиб, меҳмонларга ўзи хизмат қилиб юрган амир Султон Жондор турган жойида серрайиб қолди. Ёлғиз Мир-

зо Улуғбекнинг суюкли навқари Бобо Ҳусайн Баҳодир хушини йўқотмай, дарҳол шамдондаги ёлғиз шамни пуфлаб ўчирди, кейин, қоронғида амир Жондорнинг ёнига келиб:

– Меҳмонхонага ташидан қулф солдиринг! – деди амирона оҳангда. – Ўзингиз бошқа уйга чиқиб, тўшак ёзиб ётиб олинг! Тўшак ёзиб ётганингизни чопарлар кўрсин!

Амир Жондор дарҳол сергақланди. У меҳмонхонанинг эшигига отнинг қалласидай қулф солдириб, ўзи бошқа хонага чиқиб, пешанасини танғиб ётиб олди. Лекин унинг тўшакда ётганини айтгани чикқан маҳрам тезда қайтиб кирди.

– Балхлик саройбон ўн нафар навқар билан келибди, амирим. Хаста тугул, ўлим тўшагида ётган бўлса-да, олиб кетамиз дейди. Шаҳзоданинг фармони олийлари шу эмиш... Билъакс, кириб тинтув қилар эмиш!

“Тинтув” сўзини эшитган амир Жондор жон талвасасида апилтапил ўрнидан турди.

– Чиқиб айт, ҳозир чиқамен. Отни жабдуқла!

Амир Жондор кийиниб, икки қўлтиғида икки маҳрам, инқиллаб-синқиллаб, кўчага чиққанида, балхлик занжисифат саройбон ўн чоғлик навқар билан дарвозада бетоқат от ўйнатиб турарди. Унинг авзойини кўрган амир Жондорнинг эти жунжикиб кетди. У жўрттага қаттиқ инқиллаб, маҳрамлар ёрдамида отга минарқан, ёш маҳрамнинг қулоғига секин шипшиди:

– Саройда нохуш хабар борга ўхшайди. Меҳмонларга айт: мен қайтгунча тарқалмасун...

Вақт тун ярмидан ошган, одатда бу пайтларда сукутга чўмадиган доруссалтана кўчалари алақандай нотинч эди. Олисиякинда от туёқларининг дупури эшитилар, ўхтин-ўхтин қўлларидида машъал ушлаган суворийлар у ёқдан-бу ёққа тасир-тусир от чопиб ўтишар, қоронғида изғиб юрган қандайдир қўлагалар кўзга чалинарди. Кўксаройда фавқулодда бир воқеа содир бўлганига шубҳа йўқ эди, лекин не воқеа? Амир Жондор ўйлаб ўйининг тағига етолмас, буни биладиган балхлик саройбон эса, оғзига талқон солгандай индамай олдинда от чоптириб борарди.

“Ё тавба! Бу бемехр мустабиднинг қаҳридан ўзинг асрагайсен!” деди амир Жондор, вужудини чулғаб олган совук туйғудан юраги увишиб. Мана, бир ойдан ошдики, амир Жондор саройга бормади. Мавлоно Муҳиддиннинг ожизаси Хуршида бону бир тунда дом-дараксиз гумдон бўлганидан бери Мирзо Абдуллатифнинг кўзига тушишдан кўркиб, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди. Келган чопарларнинг ҳаммасига “ҳастамен, туrolмаймен”, деб жавоб берди. Ҳатто расадхонада бўлган китобларни ёкиш маросимига ҳам бормади. Лекин маросимда содир бўлган воқеани, аклидан озган мавлоно Муҳиддиннинг шайх Низомиддин Хомуш билан шаҳзодага айтган сўзларини ўша кунгек эшитди. Ўша кундан бери, мавлоно Муҳиддиннинг сўзлари буткул доруссалтанатга тарқаб, ҳамма жойда, ҳамма ўлтириш, ҳамма анжуманларда гап бўлмокда. Шу воқеадан кейин нечундир амир Жондордан хол-аҳвол сўрагани келучилар ҳам кўпайиб кетди. Келувчиларнинг ҳаммаси расадхонадаги воқеадан сўз очар ва бу билан амир Жондорнинг кўнглига қўл солиб кўрмоқчи бўлишар эди. Лекин суҳбат асносида ёт бир кимса кириб қолса, мавзу дарҳол ўзгарар, суҳбат бошқа масалаларга кўчар эди. Шундай бўлса ҳам, амир Жондор бир нарсани аниқ билиб олди: шаҳзодадан, унинг шафқатсизлигидан норози одамлар, хусусан амирлар, бек ва бекзодалар у ўйлагандан ҳам кўп экан. Не чора? Шарафсиз Хуросон юришидан кейин Мирзо Улуғбекдан юз ўгириб, шаҳзода билан зимдан тил бириктирган саркардалар ва нуфузли беклар ўзлари кутган имтиёз, юксак рутба ва шон-шухратга эриша олмадилар. Шайх Низомиддин Хомушнинг оёғига бош урган шаҳзода ёлғиз шу такаббур шайх билан бир гуруҳ уламои киромларнинг домига тушиб қолди. Шулар ёт деса ётади, тур деса туради. Ҳатто Шайхулислам Бурҳониддин ҳам бир четда қолиб кетди. Саройда эса тавфик ва фароғат қолмади... Бу ҳолатни зимдан кузатиб юрган амир Жондор, кўп шубҳа ва мулоҳазалардан кейин, бутун, ниҳоят, бир гуруҳ норози амирлар билан нуфузли бекларни чакиришга журъат этган эди. Бундан мақсад, уларнинг кўнглига қўл солиб кўрмок ва агар ҳамманинг фикри бир жойдан чикса унда...

Унда нима бўлишини ўйлашдан амирнинг ўзи ҳам кўрқар эди.

“Ё дариф! Наҳот бу диёнатсиз падаркуш унинг муддаосидан хабар топган бўлса? Хабардор бўлса бас – амирнинг боши кетиши муқаррар! Ё раб! Ёмғирдан қочиб, дўлга тутилдим дега:ч шудир! Мирзо Улуғбекдан кутулиб, шон-шухрат орттирамен деб, бу бемехр хунрезга йўлиқдимму? – деди амир Жондор, деди-ю, хаёлига бир фикр келиб, тирноқларигача музлаб кетди. – Ал қасосил миналҳақ! Бу савдо ва надоматлар аълоҳазратларининг бегуноҳ кесилган боши, тўкилган қони учун қайтган бир жазо эмасму?..” – Амир Жондор кўз олди коронғилашиб, эгарнинг қошини ушлаб қолди-ю, ён-верига каради.

Улар Кўксарой майдонига етган эдилар, Дарвоза олдида гулхан ёқиб ўтирган сипоҳлар амирни қўлтиғидан олиб, отдан туширишди. Амир Жондор, қандайдир ҳарорат ичида ёнса ҳам, дарвозадан ўзи юриб кирди, лекин хайҳотдай ҳовлидан ўтиб, саройга етганда оёқлари қалтираб кетиб деворга суяниб қолди. Саройбон уни чиндан хаста деб ўйлади чамаси, қўлтиғидан суяб олди.

Амир Жондор саройбон очган эшикдан ичкарига кириб қўл ковуштирганда, Мирзо Абдуллатиф нечундир саломхонанинг қоқ ўртасида оёқларини кериб олтин курсининг суянчиғига суяниб турарди. Амир Жондор икки букилиб таъзим қиларкан, бир дақиқагина унинг чехрасига кўзи тушди. Лекин шу бир дақиқанинг ўзидаёқ мудҳиш бир нарса рўй берганини сезиб, яна тирноқларигача музлаб кетди. Шаҳзоданинг усиз ҳам озғин, захил юзи, ковоғининг остлари кўкариб кетган, тикондай қадалган кўзларида ҳам кўрқув, ҳам аллақандай совук йилтиллаган муз шуъласи бор, лекин энг даҳшатлиси... худди жигари шаҳзода Абдулъазиздай бошини сарак-сарак қилиш одатини чиқарган эди. Амир Жондор шаҳзодага қарашга журъат этмаса ҳам, унинг гиламни товушсизгина босиб ёнига келганини ва қандайдир вишил-лаб нафас олганини эшитди.

– Хўш, амир Жондор! Абу Саид Мирзо қайда?

– Абу Саид Мирзо? – Амир Жондор кўрқибгина бошини кўтарди-ю, дарҳол ерга каради.

Мирзо Абдуллатифнинг ичига ботган телба кўзларида, мурдадай қонсиз юзида, бошини сарак-сарак қилишида, зотан бутун важоҳатида аёвсиз бир нарса бор эди.

– Нечун индамайсен? Абу Саид Мирзо қайдадур?

– Абу... Абу Саид Мирзо зиндондадур, давлатпаноҳ!..

– Зиндонда бўлса... топ! – Мирзо Абдуллатиф амирни ёқасидан ушлаб қаттиқ силкиди. – Зиндонда бўлса дарҳол топиб келгайсен. Дарҳол!

Амир Жондорнинг миясида “қочибди!” деган фикр чакмоқдай чакнади. – “Шаҳзода Абу Саид Мирзо қочибди!”

– Зиндонда бўлса нечун титрайсен? – Бор, кишанлаб олиб кел ул малъунни!

– Валинеъмат пушти паноҳим! Ўлимдан хабарим бор ва лекин Абу Саид Мирзодан хабарим йўқдур.. Бир ой бўлди, уйда тўшак ёзиб ётганмен... Оғир хастамен, давлатпаноҳ!..

– Хаста! – деди Мирзо Абдуллатиф хансираб. – Тўнғиздай семириб кетибсен. Тагин хастамен деб зорланасен! Биламен! Сен баттол тўшакда ётиб, менга қарши ўргимчакдай тўр тўқийсен.

“Ё раб! Бу телба не дейди? Валиликми бу ё тусмоллаб сўзлайдими?”

– Сўзла, азозил! Абу Саид Мирзо билан тил бириктирдингми, йўқми?

– Биллоҳи азим...

– Биллоҳи азим бўлса, ул ғаламис Мирзони дарҳол банди қилиб олиб келасен! Олиб келиб оёғим остига ташлайсен!..

– Ташлаймен, валинеъмат...

– Шу букун!

– Иншооллоҳ, офтоби олам!

Мирзо Абдуллатиф амирнинг ёқасини кўйиб юборди, вишиллаб нафас олганича гандираклаб бориб ўзини тахтга ташлади. Амир Жондор ҳам ҳолсизланиб деворни ушлаб қолди. Унинг кўз олдига негадир ўз меҳмонхонасида уни кутиб ўтирган меҳмонлар келди... “Шу букун банди қилиб олиб келасен, олиб келиб оёғим остига ташлайсен!..” Майли, ишқилиб, бу телбанинг кўлидан

соғ-саломат кутулиб чикса бас! У ёғи нима қилишни ўзи биледи. На яхшилик ва на ёмонликни билган бундай телбага хизмат қилмок ўтакетган нодонликдур!

Амир Жондор чўчиб кўзини очди. Тахтда ялпайиб ўтирган Мирзо Абдуллатиф тилла шақилдоғини бетокат шақиллатар эди. Эшик оҳиста очилиб, бошига сурмаранг салла ўраган балхлик саройбон кирди.

– Амир Султон Жондор тархонга сарой ясовулларидан ўн нафарини берасен. Амир жаноблари шу букун ул иблиси лаин Абу Саид Мирзони тутиб, банди қилиб олиб келадур!

Шаҳзода амир Жондорга “чиқавер”, деб бош ирғади-да, саройбонни имлади.

– Бу каззоб амирнинг орқасидан айғоқчи кўй! Эҳтиёт бўл: илоннинг ёғини ялаган бу тулки Абу Саид Мирзога кўшилиб қочиб кетмасин! Бошинг кетади! Уқдингму?

– Уқдим, давлатпаноҳ...

– Тўхта! – Мирзо Абдуллатиф эшикка йўналган саройбонни тўхтатди-ю, нечундир хаёли фаромуш бўлиб, бир нуқтага тикилиб қолди. – Ҳа! Зиндон бегига амр қил: хибсада ётган мавлоно Али Қушчини келтирсин!

21

Мавлоно Али Қушчи хайрат ва аросатда қолди. Мана, бир ҳафтадан ошдики, ташқаридан келиб турадиган тўқач нонлар келмай қолди. Кечадан бери эса тўқач тугул арпа нон билан бир чойдишгина совук сув ҳам тўхтади. Ё уни эсдан чиқаришган, ёхуд бу коронғи гўрда очдан ўлдиришга қасд қилишган. Энг ёмони шундаки, мавлоно “Рисолаи дар фалакиёт”нинг муқаддимасини қоғозга тушириб бўлган, энди бу ёзувларни чойдишга солиб, пинҳоний “садоқати зоҳир шогирдлари”га узатиш ниятида эди. Бу нияти ҳам пучга чиқди ҳисоб... Сўнгги кунларда мавлононинг иккала оёғи шишиб, бурунги оғриғига минг чандон оғрик кўшилдики, юрса юрганда оғрийди, ўтирса ўтирганда. У соат-лаб бир жойда турганича, оёқларини укалайди, тишини-тиши-

га қўйиб шишларини силайди. Ниҳоят, холдан тойиб, йиртик бўйрага ёнбошлайди. Лекин кўп ётолмайди, тагидан зах ўтиб, суяк-суякларигача зиркираб кетади-ю, туришга мажбур бўлади. Безиллаб оғриган оёқларини силаб-сийпаб сал тинчитгач, оксоклана-оксоклана тор хонани айланиб, яна рисола устида мулоҳаза юритади, ўзини чалғитиш, вужудини қақшатган оғрикни унутиш умидида ўйлайди. Лекин сўнгги пайтларда ўйлашга ҳам мажоли қолмади. Бир томондан очлик, бир томондан оғрик енга бошлади чамаси, ҳарорати ортиб кўз олдини туман қоплайдиган бўлди, бу туман орасида гоҳ нурсиз кўзларидан шашқатор ёш қуйилган энаси Тиллабиби кўринар, гоҳ устод Мирзо Улуғбек, гоҳ Қозизода Румий ҳазратлари пайдо бўлиб, панд-насихатлар қилишар, гоҳ рисола устида баҳс юритишар, тузатишлар киритишар эди. Вожабо, ҳарорат пасайиб сал ҳушига келганда ўйлаб қараса, бу “тузатиш”ларда ҳамиша жон бўларди... Букун оғрик уни айниқса қаттиқ қийнади. Тирноқларигача зиркиратган бу оғрик билан олиша-олиша туришга ҳам мажоли келмай, ҳарорат ичида ёниб ётаркан, гўё эшик очилиб устод киргандай, гўё тепасига келиб:

– Сенга не бўлди, ўғлим Али? – деб сўрагандай туюлди.

– Не қилай, устод? – деди Али Қушчи, хаёлан ёнига чўнқайган устодга мурожаат қилиб. – Хасталик енгди...

– Аттанг! Бу оғир юмушни юклаб, сенга завол қилибмен, ўғлим. Ўрнингдан тур, шаҳзоданинг оёғига йиқил. Бошқа чора йўқдур, Али.

– Йўқ, устод. Сизнинг васиятингизни тарк этиб сир-асрорни очгандан кўра, бу совуқ гўрда ўлганим аълодур, устод. Тонгла маҳшарда қай юз билан сизнинг юзингизга қараймен?..

Устод унинг сўзига кулоқ солмай, қўлтиғидан кўтариб, ўрнидан турғазмоқчи бўлармиш, сўнг, бирдан ўзгарган дарғазаб овозда:

– Тур дейман! – деб ўшкирармиш. – Сени офтоби олам Мирзо Абдуллатиф чорлайдур!

“Офтоби олам чорлайдур! Тушимму бу, ўнгимму?” Мавлоно бутун иродасини жамлаб кўзини аранг очди. Ажабо: унинг ёнида устод эмас, икки сипоҳ қўлтиғидан ушлаб турар, эшикда машғал

ушлаган учинчи сипох кўринарди. Али Қушчи тишини-тишига кўйиб қаддини ростлашга ҳаракат қилди, лекин ростлай олмай деворга суянди-ю: “Сув!” деб пичирлади.

– Сув! – бақирди сипохлардан бири. – Сув келтир тез!

Али Қушчи бир коса сувни бир кўтаришда сипқариб, косани қайтариб берди. Муздай сув негадир ичини ёндириб ўтгандай туюлди. Хаёли равшанлашиб: “Шаҳзода фақирни не қилади? – деди ичида. – Мақсади не? Тагин сўроқми? “Куфр” китобларни топ, деб зугум қилишми? – Али Қушчи дармонсизланиб кўзларини юмди. – Шаҳзода уни бу ҳолда кўрса не дейди? Ўжарлик қилсанг бундан ҳам хор бўласен деб хурсанд бўлмасми?”

Али Қушчи ҳибсхонадан ўзи юриб чиқмоқчи бўлди, лекин оёқлари иродасига бўйсунмай, калтираб кетди-ю, сипохлар уни яна суяб қолишди. У узундан-узоқ ер ости йўлагидан ўтиб, тепага чиққунча сипохларга суяниб борди, сўнг тишини-тишига кўйиб бир-бир босиб ўзи юриб кетди.

Тонг якин бўлса керак, олис-якиндан хўрозларнинг кичкириғи, эшакларнинг ҳанграши эшитилар, лекин осмон тўла юлдузлар тиниқ чарақлаб турар, ғир-ғир илик шабада кўкатларнинг, баҳор гиёҳларининг муаттар хидини уфуриб, димокқа гуп-гуп урарди... Улар сарой ўртасидаги мраммар сарҳовуз ёнига борганларида, Али Қушчи бир зум тўхтаб, осмонга, чарақлаб турган юлдузларга тикилди... Ана, қоқ пешанада Дубби аскар, ундан сал пастрокда бир ҳовуч кўрдай ғуж-ғуж милтираган Хулқар! Гумбаз устидаги Ноҳид юлдузи эса худди артилган олмосдай ялтиллайди... Тонг якин... – мавлоно кўзларини юмиб, юзини майин шабадага тутди, гуркираб ўсаётган майсаларнинг сал тахир ва чучук бўйини тўйиб-тўйиб ҳидлади.

Ё тавба! Бу рўйи замин, бу худудсиз коинот қанчалар фусункор, қанчалар гўзал экан, нечун одамлар бундай тубан, бундай раҳм-шафқатсиз яралгандур!

– Мавлоно! – сипохлар уни ҳолдан тойди деб ўйлашди чама-си, яна қўлтиклаб олишди, лекин Али Қушчи “ўзим!” деди-да, оксоқлана-оқсоқлана, ўзи юриб кетди.

Али Қушчини саломхонага олиб киришганда Мирзо Абдуллатиф олтин курсида чуқур хаёлга чўмиб ўтирар эди. Эшик очилганда у чўчиб бошини кўтарди, сўнг гўё Али Қушчидан хадиксирагандай оҳиста юриб ёнига келди-ю, қўл ковуштириб:

– Ассалому алайкум, мавлоно! – деди кутилмаган бир муло-йимлик билан.

“Бу риёкор падаркушга не бўлди? Нечук сертавозе бўлиб қолди?” Али Қушчи деворга суюнганича шахзодага ҳайрат билан тикилди. Мирзо Абдуллатифнинг кўзлари уйқусизликдан қизариб, бурни сўррайиб қолган, сокол-мўйловлари қайчиланмаган, хатти-ҳаракатлари бесаранжом, ўзиям қаттиқ саросимада эди.

“Ё тавба! Бунга не бўлди?”

Шахзода бежо кўзлари билан бир зум унга синовчан қадалиб турди, кейин қўлидаги шақилдоғини боши узра кўтариб, қаттиқ шақиллатди.

– Зиндонбеги бефаросатлик қилибди! – деди у эшикда пайдо бўлган саройбонга юзланиб. – Мавлоно кўп азият чекибди. Бу зоти шарифни дарҳол ҳаммомга юборинг! Эгнига янги сарупо кийдириб, қорнини тўйдириб, олиб келинг!

Ҳайратдан лол бўлиб қолган Али Қушчи ўзига келгунча саройбон уни қўлтиклаб саломхонадан олиб чиқиб кетди. Мирзо Абдуллатиф ўз фармонидан мамнун бўлди чамаси, мийиғида кулимсираганича, қўлларини орқасига қилиб, тахт атрофида айла-нишга тутинди.

Али Қушчини чақиртиришдан мақсад – ундан зойича⁸¹га қараб, ўз тақдирини билиб беришини сўрамоқ эди. Чунки расадхона да содир бўлган машъум воқеадан кейин шахзода яна эски дардга мубтало бўлди. Кечаларигина эмас, кундуз кунлари ҳам юраги ўйнайдиган, кўзига алланималар кўринадиган бўлиб қолди.

Кеча кечкурун ногаҳон унинг қўлига шахзода Султон Муҳаммаднинг бир номаси тушди. Нома Шайхулислом Бурҳониддин жанобларига йўлланган бўлиб, унда икки шахзода

⁸¹ Зойича – гороскоп. Мунажжимларнинг юлдуз ва жадвалларга қараб башорат қилиши.

– Мирзо Абдулло ва Абу Саид Мирзонинг номлари зикр этилган эди. Шахзода Шайхулисом Бурхониддиндан кўпдан бери ҳадиксираб юрар, чағир кўзли кибру баланд бу уламо, гўё унга эътимод қилмагандай, саройга ташриф буюрмаслигининг ўзиёқ унинг қора ниятларидан далолат берарди. Рост, узок Хуросондан йўлланган бу нома шундай сирли иборалар билан битилган эдики, унинг мазмунини илғаб олиш амримаҳол эди. Лекин сирли иборалар билан битилган номанинг Шайхулисом Бурхониддинга йўлланишининг ўзи, хусусан, унда икки шахзоданинг номи зикр қилиниши Мирзо Абдуллатифнинг кўнглидаги эски шубҳани яна бир бор таъкидлади: доруссалтанада унга қарши фитна бор!..

У Мирзо Абдуллони яқинда кўрган эди. Лекин Мирзо Абу Саид... Шахзода Шайхулисом Бурхониддиндан қандай ҳадиксираса, кайсар така-туркманлар қони аралашган бу нобақор Мирзодан ҳам шундай чўчиб юрар эди... Мирзо Абдуллатиф уни ўз кўзи билан кўришга азм қилди. У девонбеги билан ясовулбошини олиб, Кўксарой остидаги зиндонларга, тўғрироғи, зиндонларга олиб борадиган зимистон камбар йўлакка тушди. Зиндонбеги бошлиқ бир неча сипоҳлар, қўлларида машъал, тор ва коронғи йўлакни ёритиб олдинда боришарди. Мирзо Абдуллатиф аъзойи баданини чулғаб олган мудҳиш кўрқувдан юраги увишиб, машъал ушлаган сипоҳлар орқасидан қоқилиб-суқилиб бораркан, бобоси қурдирган бу ер ости унгурга, илон изи бўлиб кетган бу чексиз камбар лаҳимга ҳайрат билан тикилар, машъал шуъласида аллақандай кўлагалар изғиган бу зимистон йўлак яна ҳам совукрок, ваҳималироқ туюлар эди.

Абу Саид Мирзо бу зимистон унгурнинг энг охирида, соҳибкирон Амир Темур ўзининг энг ёвуз ғанимларини саклайдиган, эшигига темир қопланган тор ҳибсхонада сакланарди. Мирзо Абдуллатифни кўриб, нечундир олазарақ бўлиб қолган зиндонбеги, қўллари дир-дир титраб, эшик қулфини узок тимирскилади. Ахийри ясовулбоши уни итариб юбориб эшикни ўзи очди ва ёнидаги сипоҳнинг кўлидаги машъални юлиб олиб, биринчи бўлиб, ичкарига кирди. Ясовулбошининг орқасидан Мирзо Абдуллатиф

кирди, кирди-ю, юраги музлаб кетди: ҳибсхона бўм-бўш, бир учи деворга қокилган узун кишан ерда арқондай эшилиб ётарди!..

“Фитна! Тахтга Абу Саид Мирзони кўтармоқ аҳдида уюштирилган фитна!”

Боши сарақлай бошлаган Мирзо Абдуллатиф, кўзлари олайиб, зиндонбегига қаради. Зиндонбеги гўё биров оёғига болта ургандай, ерга “гурс” этиб йиқилди-да, шахзоданинг этикларини кучди.

– Валинеъмат пушти паноҳим! Ўлимдан хабарим бор, лекин бу юмушдан хабарим йўқ!

– Ўлимдан хабаринг бўлса ўласен! Ё топасен, ё ўласен! – Мирзо Абдуллатиф этикларини ўпиб, ерда юмалаб ётган зиндонбеги-ни бир тепди, бир тепди-ю, худди телбалангандай, унинг устига миниб, аёвсиз савалай кетди. Бир зумда оғиз-бурни коп-қора кон бўлган зиндонбеги кўллари билан юзини, бошини тўсишга уриниб ерда илондай тўлғанар, кон туфлаб алланималарни ғулдирар, ялиниб-ёлворар эди. Лекин унинг меҳр-шафқат сўраб қилган илтижоси, оғзидан оққан лахта-лахта кон Мирзо Абдуллатифнинг юрагида раҳм-шафқат эмас, билъакс, қаҳру ғазаб уйғотгандай, тобора қаттиқроқ савалар, кўзлари телбаларча ёниб, аёвсиз дўппослар, тепкилар эди. У зиндонбеги ҳушидан кетиб, жимиб қолгандагина тепкилашдан тўхтаб ён-верига қаради. Ҳамма ундан кўзини олиб қочар, ҳамманинг юзида қўрқув аралаш аллақандай ижирғаниш ифодаси бор эди... Нафасини аранг ростлаган шахзода, бир ерда сулайиб ётган зиндонбегига, бир ёнидаги маҳрамларига қаради-ю, ўзини ҳам ваҳима босиб, шартта бурилиб, ҳибсхонадан чиқди...

Саломхонага қайтгач, бутун Кўксаройни оёққа турғазди. Хаста ётган амир Султон Жондорни олдириб келиб, сўроққа тутди. Лекин бундан не фойда? У энди Абу Саид Мирзонинг топилишига инонмай қолди. Доруссалтанада зимдан фитна уюштирилаётганига энди шубҳа қолмади. Лекин бу фитнанинг тепасида кимлар бор? Шайхулислом Бурхониддинми? Шайхулислом бўлса, унга қайси амир, қайси арқони давлат, қайси арқони ҳарб

қўшилган?.. О, кошкийди, ҳозир шахзода бу машъум фитнани очса, унинг тепасида турган барча ғанимларини тутса? Лекин кимни тутади? Шайхулислом Бурҳониддиними? Эвоҳ! Унинг қўли амирларга, бек ва бекзодаларга етса етадики, шайхулисломга етмайди! Амирлар эса... Шайтонни жиловлаб миниб, иблиси лаинга йўл кўрсатадиган бу сардору саркардаларнинг қайси бирини ушлайди? Мирзо Абдуллатифнинг назарида, энди бутун Мовароуннаҳрда ҳеч бир кимса қолмадики, унга инониб, унга суяниб бўлса! Унинг назарида, бу фитнага аралашмаган бир кимса йўқ, ҳамма, ҳатто Балхдан ўзи олиб келган мулозимлари ҳам унга қарши игво бошлаган эди...

Мирзо Абдуллатиф тўсатдан хаёлига бир фикр келиб, саломхонанинг ўртасида тўхтаб қолди. Унинг эсига отаси Мирзо Улуғбекнинг бир сўзи тушди. Отаси худди шу ерда, олтин курсининг ёнида туриб:

– Болам! – деган эди ёлвориб. – Бу машъум тожу тахт, бу бебақо салтанат ҳеч бир кимсага вафо қилган эмас. Наинким сенга, ҳатто жаннатмакон бобонг Амир Темур Кўрагонийга ҳам вафо қилган эмас. Бу тожу тахтни деб, қатлу кирғинга юз тутмагил, зеро, тожу тахт ила бевафо хотин орасида фарқ йўқдур, болам...

“Наҳот ул бетавфиқ шоҳнинг илтижоси арш-аълога етиб бормиш? Наҳот унинг кўз ёшлари инобатга ўтмиш? Йўқ, йўқ! Қайдаги ўйлар келади хаёлига. Динул исломга қилич кўтарган ул шоҳи шарирнинг тилаги ижобат бўлмас! Осий бандангга ўзинг шафе бўлғайсен, халлоқи олам!”

Эшик оҳиста очилиб остонада саройбон кўринди. Эшик очилганда чўчиб, қиличининг бандини ушлаган Мирзо Абдуллатиф, кўркканини билдирмаслик учун кўкрагини керди.

– Хўш?

– Мавлоно Али Кушчини келтирмишлар.

– Айт, кирсин!

Мирзо Абдуллатиф қатор лаъл қадалган кумуш камарини тутатиб, тахтга бориб ўтирди. Унинг юраги негадир тез-тез ура бошлаган. ҳаяжондан нафаси сиқилган эди.

Саройбон қўлтиқлаб олган Али Қушчи хаста одамдай хонага бир-бир босиб кириб келди-да, яна боягидай деворга суяниб бошини эгди. У таъзим қилдими ё ҳолсизликдан бош эгдими, буни билиб бўлмас эди. Али Қушчининг оёғига этик, эгнига иссиқ қорамовут чакмон, бошига қора кундуз телпак кийдиришган, фақат соқол-мўйлови олинмаган, лекин ўсиб кетган соқол-мўйлови унинг сўлғин, рангпар чехрасига бўлакча бир салобат, қандайдир маҳобат бахш этар эди. Мирзо Абдуллатиф саройбонга “чиқавер” деб имо қилди-да, кўнгли алланечук бўлиб, Али Қушчининг олдига борди. Овози ўзгариб:

– Қалайсиз, – деди, – ҳолингиз дурустми, мавлоно?

Али Қушчи кўзини бир очиб, қайта юмди. Олдида камоли эҳтиром билан қўл қовуштириб турган Мирзо Абдуллатифни кўриб, яна боягидай ҳайратга тушди. “Бу қаззобга не бўлди? Нечук бу хункор саллоҳ бирдан инсофга келмиш?”

– Оллога шукур, – деди у оҳиста.

– Тамадди қилдингизми, мавлоно?

Али Қушчи билинар-билинемас бош ирғади: “Қилдим”...

– Бир қултум май ичасизми?

Али Қушчи индамади. У ҳамон кўзини юмиб турар, иссиқ ҳаммом ва яхши таомдан кейин унинг аъзойи бадани тамом бўшашган, зирқираб оғриган оёқлари қалтирар, кўз олдини туман босиб хаёли чувалиб борар, агар шаҳзода ижозат берса, у хозир “шилқ” этиб йиқиларди-ю, уйкуга кетарди...

Мирзо Абдуллатиф токчада турган нафас мунаққаш кўзачадан бир коса шароб қуйиб келиб, Али Қушчига тутди.

– Бир қултум ичинг, мавлоно! Банияти шифо, қувват бўлур.

“Ҳа, шифо қилса ажаб эмас!” – Али Қушчи дир-дир титраган қўлига қадахни олиб, бир кўтаришда сипқориб юборди. Мирзо Абдуллатиф унинг қўлидан пиёлани олиб, токчага қўйди, сўнг, индамай саломхонани бир неча марта айланиб чиқди. У шароб таъсир қилишини кутиб, бот-бот мавлонога ер остидан қараб кўяр эди. Дарҳақиқат, сал ўтмай, Али Қушчининг рангпар юзига қизиллик югурди, кўзлари чакнаб, серҳашам хонани кўздан

кечирди. Мирзо Абдуллатиф четрокдаги суянчиғи зарҳалланган юмшок курсилардан бирини унинг олдиға суриб қўйди.

– Ўлтиринг, мавлоно!..

Али Қушчи ичида қулимсираб қўйди. Хаёлидан яна: “Ғалат! Бу тубан фирибгарға не бўлди! Раъйи не бунинг?” деган фикр ўтди. Шароб унинг фикрини равшанлаштирди, оёғини, бутун вужудини қақшатган оғриқни хиёл босди.

Мирзо Абдуллатиф унинг олдида қўл қовуштириб тўхтади ва яна боягидай мулойим товушда:

– Мавлоно азиз! – деди. – Камина сиздай донои давронни лутфан таклиф қилмоқдан бир тилагим бордур. Лекин бу тилагимни изҳор этмоқдан аввал бир нарсани билиб қўймоғингизни сўраймен... Сизни ҳибсга солмоққа фармон қилганимда бу баттоллар сизни бундай қийноқ остига олур, деб ўйламаган эдим. Афв этгайсиз, мавлоно!

“Ҳа, ўйламаган эдинг! Эҳтимол, устоднинг орқасидан қотил йўллаганингда ҳам ул воҳиди замоннинг⁸² қутлуғ бошини кесадилар деб ўйламагандурсен!..”

– Буқун холингизни кўриб, кўп пушаймон чекдим. Зиндонбегини қаттиқ жазолаб, ҳибс қилдирдим... Бенуксон парвардигор, бандаи ғофилнинг гуноҳидин ўтгайсиз, мавлоно...

“Ё тавба! Бу бемехр-бешафкат мустабиднинг бошига не кунлар тушдиким, ҳибсда ётган мендай бир бечора бандидин кечирим сўрайдур!” Али Қушчи Мирзо Абдуллатифнинг аллақандай жовдираб турган кўзларидан кўзини олиб қочди.

– Сиздай ҳокими мутлақ хоконлар фақирдай бандаи мўминлардин афв сўрамайдур. Муродингиз не, сўзланг, шахзода!

Али Қушчининг гапи Мирзо Абдуллатифга маъқул тушмади чамаси, юзига қон тепди, қоғоғини уйиб:

– Сизни чақирмоқдан муродим шулким, – деди ранги ўчиб. – Зойичага қараб, салтанатнинг тақдирини сўзлаб берсангиз!..

Али Қушчининг лабларига билинар-билинимас табассум югурди:

⁸² Воҳиди замон – ўз даврининг яғонаси.

“Фалакиёт илмига инонмай, устод барпо этган расадхонани бединлар уяси деб атаган одам, энди нечун каминага мурожаат килади?”

Шахзода унинг табассумига тушунди чоғи:

– Кўнглингизга озор берган бўлсам... кечиргайсиз, мавлоно! – деди уф тортиб. Унинг касалманд чеҳрасида теран бир маҳзунлик акс этди, овози кутилмаганда ғамгин ва самимий оҳанглар касб этиб, қалтираб кетди:

– Аммо... сиздан яширмаймен, мавлоно. Ҳодисалар силсиласи шундайким... ўз тақдирим устида ўйламай иложим йўқдур, зеро, эл-улус тақдири, соҳибби тож тақдирига боғлиқдур... Сиз эса кои-нот сирларини, юлдузлар сирини биласиз, мавлоно...

Али Қушчи ҳамон кўзларини очмай сукутга чўмиб ўтирар, хаёлида эса қандайдир исёнкор ўйлар туғён қиларди.

“На яратғувчи ва на бандасининг жазосидан кўркмай, ўз падари покингни қатл этдинг. Бу бебақо тожу тахтни деб, кулли аҳли донишлар сарбони бўлмиш улуг алломани маҳв қилдинг. Энди остингдаги тожу тахт силкинганда тақдири азалдан кўрқиб, ҳибсда ётган фақир бир бандига юкунасен! Лекин бандаи ожиз не дейди? Унинг ҳоли эртақдаги йўловчининг ҳолига ўхшайди: ўнгга юрсанг шерга йўликасен, сўлга юрсанг аждаҳонинг комига тушасен!.. Зеро, ўз падарига қилич кўтарган зурриётнинг тақдири зойичасизоқ аёндур! Бўйнингга тавқи лаънат тамғаси осилиб, абадул-абад бадном ва бадбахт бўлганинг пешанангда яркираб тургандур, шахзода!”

– Шахзода маъзур кўрсинлар. Фақир кўпдан бери илми ну-жумни тарк этганмен...

– Боракалло сизга! – кулди Мирзо Абдуллатиф, унинг кулгиси сохта ва аллақандай асабий эди. – Илми нужум бобида доврўғингиз оламга кетгандур!

– Қачонлар бўлган! Алҳол... хасталик енгмиш...

– Хаста бўлсангиз табибларга кўрсатамен. Тиланг – Кўксарой-да туринг, тиланг расадхонада туринг. Энг яхши баковуллар, энг содиқ маҳрамлар хизматингизга мунтазирдур. – Мирзо Абдулла-

тиф унинг жавобини кутмай, шақилдоғини шақиллатди ва эшикда пайдо бўлган саройбонга юзланиб, фармон берди:

– Мавлонога Кўксаройдан энг кўркам, энг баҳаво жой тайин қилинг! Шу букун бу зоти шарифни сарой табибларига кўрсатинг! Баковуллар тайин қилинг. Яхши таомлар тайёрлаб берсин. Эндиликда мавлононинг ҳолидан ўзим хабар олиб турамен...

Али Қушчи эсига энаси Тиллабибининг сўзлари тушди:

“Раҳматлик қиблагоҳинг айтгувчи эди: “Шер билан подшодан йирок бўлмоқ даркор!”

У хўрсиниб, ўрнидан турди... “Не чора, бу мустабиднинг қаҳрини кўрдинг, алҳол меҳрини ҳам кўриб қўй, Али! Ҳар қалай, ҳибсда ётганингдан ёмон бўлмас...” – Али Қушчи мийиғида кулимсираб, саройбон етагида саломхонадан чиқди.

22

Хуршида бону билан видолашиб “Куйган тепа”дан чиккач, отини бетиним чоптирган Қаландар Самарқандга қош қорайиб, дарвозабонлар дарвозаларини ёпишга ҳозирланаётганларида етиб келди. Агар эғнида суворий либослари бўлмаганда, эҳтимол уни шаҳарга киритишмас ҳам эди. Қалқонбек билан Босқонбек аҳдлашган жойларида – Шоҳизинда қабристонини ортидаги жарликда кутиб туришар, лекин Қашқирдан дарак йўқ эди.

“Наҳот алдаган бўлса? Наҳот олтинларни чўнтагига уриб қочган ё сир-асрорни очган бўлса? Ё билъақс, Қашқир ҳам кўлга тушиб қолдимиз?” – Қаландар минг хил хаёлга борар, бетокат бўлиб, жарликда у ёқдан-бу ёққа одимлар, лекин ғилайдан ҳамон дарак йўқ эди. Ана, милт-милт ёнган уфқ юлдузлари ёнида Зухро юлдузи ҳам кўринди, олис-яқинда хўроз кичқирди. Энди Қашқирнинг келишидан фойда йўқ. Қаландар қайтишни ўйлаб, отининг айилини торта бошлади. Лекин шу пайт тепада, жар устида аллақандай шарпа эшитилди, сўнг, пастга югуриб тушаётган кўлага кўринди. Қаландар ўзини панага олди-да, кўлага яқинлашгач, олдини тўсди:

– Бу ким? Сенми, Қашқир?

– Мен, дарвеш...

Қашқир хансираб тўхтади. Қаландар уни ёқасидан ушлаб ўзига тортди.

– Тагин не баҳона топиб келдинг, муғомбир?..

– Баҳона эмас, шум хабар, – деди Қашқир. – У ҳамон хансираб, қаттиқ югурганиданми, кўрққаниданми, ўпкасини босолмас эди.

– Хўш? – деди Қаландар сабрсизланиб. – Сўзла!

– Мирзо Абу Саид зиндондан қочибди. Кўксаройда тўполон...

– Қачон?

– Буни худо билмаса бандаси билмайди. Боя кечкурун шахзода зиндон айланиб юриб билиб қолибди. Қараса Мирзо Абу Саид йўқ. Сарой остин-устун. Зиндонбегининг ўзи зиндон қилинди.

Қоронғида Босқонбекнинг кимгадир писанда қилиб: “Ҳап сеними?” деган овози эшитилди. Қалқонбек гурс-гурс юриб Қаландарнинг ёнига келди:

– Ёрликсиз борсак не қилади? Ёрлик ўрнига қилич бор, оға?

Қаландар жавоб бермади. Хаёлидан: “Бўрининг оғзига тушган бутун чиқмас экан-да!” деган фикр ўтди. Ҳа, бир неча ойдан бери қилинган ҳаракат бекор кетган эди. Қаландар бўшашиб, ерга ўтириб қолди.

23

Сой бўйига тикилган кўримсизгина чодир ёнида бетоқат айланиб юрган амир Султон Жондор от туёқларининг дупурини эшитиб, ўгирилиб қаради.

Қир ёнбағридаги сийрак арчалар орасидан саман йўрғасига яйдоқ миниб, амирнинг зотли қорабайирини етаклаб олган Қашқир чиқиб келди. Қашқир, нечундир оғзи қулоғида, ишшайиб келарди. Уни кутавериш тоқати тоқ бўлган амир Жондор қумуш сопли оғир камчисини ўйнатиб, Қашқирга томон юрди.

– Қайда юрибсен, шайтони басир?

Қашқир амирнинг ҳақоратомуз сўзларини эшитмагандай кийғоч кўзини қисиб яна тиржайди.

– Фақир бир ғаройиб нимарса кўрдим, амирим!

– Гаройиб нимарсангни қўйиб, отларни эгарла, иблис!..
Чаноқийга кеч қоламиз!

Амир Жондор кумуш сопли қамчиси билан гулдор қизил сахтиён этигининг қўнжини чарс-чарс савалаб, чодирга кириб кетди. Амирнинг дарғазаб бўлиши бежиз эмас, Қашқир отларга кетганда пешин ҳам бўлмаган эди. Лекин пешинда сойдан бир уюр йилки ўтган эди, тушовда юрган қора арғумоғи тушмагур тушовни узиб, йилқиларга қўшилиб кетди. Қашқир саман йўрғасига миниб, уюрни қувди. Йилқиларни жилғанинг қўйи томонидаги “Қуйган тепа” деган қишлоқ ёнида зўрға қувиб етди. Лекин амирнинг боқувли қорабайири тутқич бермай кирга қараб чопди. Қашқир уни қир ёнбағридаги бир боғбоннинг четан девор билан ўралган боғига қамаб, зўрға ушлади, ушлади-ю, бояги “ғалати нимарсага” кўзи тушиб лол бўлиб қолди. Бу “нимарса...” мавлоно Муҳиддиннинг ожизаси, шоир Қаландар Қарноқийни шайдо қилган ва ниҳоят, Мирзо Абдуллатифнинг ҳарамидан қочиб, яшириниб юрган хуснда тенгсиз санам... Хуршида бону эди! Қашқир қорабайирни тизгинидан ушлаб, боғдан олиб чиқиб кетаётганида, болохонада турган жойида кўриб қолди, тўғрироғи, олис-олисларга тикилиб турган бу париваш бир кўринди-ю, йўқ бўлди, гўё шарпа сезган охудай ҳуркиб қочди. Лекин пуштиранг ипак қўйлак кийиб, юзига зар сочилган ҳарир дурра ташлаб олган бу нозанин бу ерларга шунчалик ёт ва шунчалик гўзал эдики, Қашқир, гарчи уни ҳеч қачон кўрмаган бўлса-да, дарҳол фаҳмлади: бу ўша, Қаландар Қарноқийни ақли-ҳушидан оздирган, шахзода Абдулғазиз амир Иброҳимбекнинг ўғлидан тортиб олган, энди эса, Мирзо Абдуллатиф билан амир Жондор кидириб юрган нодираи даврон эди...

Хуснда тенгсиз бу соҳибжамолнинг қочишига Қашқир ўзи ёрдам берган бўлса ҳам, Қаландар Қарноқий уни қаёққа гумдон қилганини билолмай доғда юрган эди. Омади келган экан, букун бу сир-асрорни ҳам билиб олди. Унинг олисдан ишшайиб келиши ҳам шундан эди. Қашқир бу хушхабарни амирга айтиб, уни хушнуд қилиш ниятида эди. Лекин... бошига мутиз битса ўз хўжасини сузадиган бу эшак унинг сўзига қулоқ ҳам солмади. Қутурган ит-

дай копиб берди. Жуда соз! Бир жиҳатдан бу ҳўкизнинг шундай қилгани ҳам яхши бўлди. Қашқир бу сирни арзонга сотмаслиги даркор...

Амир Жондор белига қиличини тақиб, чодирдан чиқди. Гўё беш-ўн нафар қароқчилар йиғинига эмас, Кўксаройга, Мирзо Абдуллатиф хузурида бўладиган машваратга ташриф қилаётгандай, зарбоф тўнини кийиб, кумуш камарини боғлаб олибди... У ҳамон ковоғини солганича гурс-гурс юриб келиб, типирлаб турган қорабайирни жиловидан олди, ғилай ёрдамида оғир гавдасини эгарга ташлаб, отига камчи босди...

Кун ботган, лекин қорли чўққиларни чулғаб олган улкан аланга сўнмаган, буткул борлик – осмонўпар, кўм-кўк арчазор қирлар, ям-яшил яйловлар, шаркираб оққан сой – ҳамма, ҳаммаси гўё бу улкан аланганинг шуўласига чулғангану, бўлакча бир тиниқлик касб этган, тоғу тошларгина эмас, ҳатто майсаларга ҳам олтиндан жило берилгандай майин товланар, шабадада ястанган ўтлоқлар дам кўк-сарғиш ипакдай эшилар, дам қизғиш рангга кириб, ял-ял ёнарди... Қаердадир кўкда, кўз илғамас баландликда сўфитўрғайлар вижир-вижир қилади, тоғу тошлар панасида какликлар сайрайди. Ахён-ахёнда от туёқларининг остидан қирғовуллар пир-пир отилиб чиқади, лекин семизлигидан кўп учолмай, ўзини ерга тап-тап ташлайди. Ҳар сафар от туёқлари остидан қирғовуллар пир-пир учиб чиққанда, теран хаёлга чўмган амир Жондор сапчиб тушади-ю, ичида қаттиқ сўкиниб кўяди, лекин сал ўтмай, яна хаёлга кетади. Амирдан қолмай деб, саман йўрғасини тинимсиз қамчилаб бораётган Қашқир эса... ҳамон ногаҳон кўзи тушган болохонадаги санам тўғрисида ўйлайди. Унинг кўз олдидан хануз бир кўриниб ғойиб бўлган нозанин кетмас, назарида, нозанин бир лаҳзагина намоён бўлганда бу кенг жаҳон чарақлаб кетгандай туюларди. У эндигина бу мислсиз гўзални деб, Қаландар Қарнокийнинг тарки дунё бўлганини ҳам, амир Иброҳимбекнинг ўғли қатл қилинганини ҳам, Мирзо Абдуллатиф, ҳатто амир Султон Жондорнинг ўзи ҳам нечундир доғда юрганига – ҳаммасига тушунди. Лекин у ҳозир офтоб янглиғ кўзини

камаштириб юборган бу маънос санам тўғрисида эмас, кўпроқ амир Султон Жондор тўғрисида ўйларди. Олдинда от чоптириб кетаётган амирнинг ўтовдай чўнг гавдасига тикилиб бораркан, Қашқир унга бу хушxabарни айтмаганини эслаб суюнардди.

Мана, икки ҳафтадан ошди, Абу Саид Мирзо зиндондан қочгандан бери амир Султон Жондор тархон шаҳзоданинг қаҳридан кўрқиб бу ерларда жон саклаб юрибди. Амир билан бирга Қашқир ҳам қочди. Қочмай чораси қолмади, зеро, авваллари шайх Низомиддин Хомушдан кўрққан бўлса, сўнгги пайтларда шаҳзода ҳам уни шубҳа остига олганини сезиб қолди. Улар доруссалтанада туролмай бу тоғларга қочиб келганларида гиёҳлар эндигина униб чиккан эди, мана энди ўтлар тиззадан келиб қолди, тоғлардаги ёввойи ўриқларнинг довуччалари нўхатдай бўлди... Ўзлари ҳам инсон нигоҳидан йироқ бу тоғларда ёввойи ҳайвонлардай кун кечиришяпти. Шаҳзоданинг айғоқчи ва сипоҳларидан кўрққан амир бир кун бир жойда муқим туролмайди, у сойдан-бу сойга кўчади, ғорларга кириб ё жарликларга тушиб, кўримсизгина эски чодирини тикдириб пусиб ётади. Қашқир эса, кундуз ов қилади, кирғовул-пирғовул отиб, хўжайинини боқади. Кечалари эса чор-атрофдаги қишлоқларга ўғирликка боради, “ови юришган” кунлари битта-яримта кўйми, эчкими топиб отига ўнгариб қайтади. Лекин сўнгги пайтларда ўғирликка чиқиш ҳам хатарли бўлиб қолди. Қишлоқларда усиз ҳам ўлпону жарима йиғувчилар кўпайиб кетди. Деҳқонлар норози бўлиб ғалаён кўтарди, чамаси, ўлпончилар ёлғиз юрмай, қуролли сипоҳлар, ясовуллар етагида келишадиган бўлишди...

Амир ҳам тинч ётмас эди. Ора-сира, гоҳо уч-тўрт кунда бир, аксарият қоронғи тун кўйнида, пана-пана жойларда беш-олти номаълум кимсалар йиғилишиб маслаҳат қилишади. Амир Жондор “чаноқий” деб атаган бу маслаҳатларга Қашқирни чақиринмайди, у одатда отларни кўриқлаб олисроқда юради. Қашқир уни четлатганларидан ранжимас, лекин уни қўрмаганлари учунми, бу чаноқийлар жуда сирли туюлар ва кўнглида кизикиш уйғотарди. Кунлар шу йўсин ўтиб бормоқда, бироқ бу хуфя чаноқийларнинг

фойдаси кўринмайди. Зотан, беш-олти кувгинди амирларнинг кўлидан не келади? Бошида тож, тагида тахт, кўлида саноксиз лашкари бўлган шахзодани сарнигун қилмоқ осонми?

Сўнгги кунларда Қашқирни кўп ўйлатган бу хаёллар букун унинг миясидан чиқмай қолди. Мана ҳозир ҳам, олдинда бо-раётган амирнинг ўтовдай чўнг гавдасига қайта-қайта тикилиб қараркан, ногаҳон хаёлига бир ўй келиб, аъзойи бадани жимир-лаб кетди.

Агар Қашқир тўнғиз мижоз бу амирни тарк этиб, Кўксаройга қайтиб борса не бўлади? Қайтиб бориб, шахзоданинг оёғига йиқилса, бояги хуснда тенгсиз паривашдан дарак етказса не килади? Шахзода унинг гуноҳларини кечмайдими? Нечук чекма-син? Кечади? Токи, қайда юрибсан деб, сўраса, “Ул нодираи дав-ронни қидириб юрган эдим, уни топмай қайтмайман, деб қасам ичган эдим”, дейди. Агар шахзода тиласа амир Султон Жондор-ни ва ҳаттоки Қаландар Қарнокийнинг ўзини ҳам ушлаб бермоқ кўлидан келади, негаки Қаландар Қарнокий ҳам тузукдан кўркмай ўзини тарикқа урган беданадай, шахзоданинг айғоқчиларидан кўркмай, бу сулувнинг кўйнига кириб юргандур!..

Бу ўйлардан ҳаяжонланиб кетган Қашқир саман йўрғасини уст-устига қамчилаб, амир Жондорга етиб олди. Амир Жондор энсаси қотгандай бир ўқрайиб қаради-да, отининг жиловини кирга буриб, ўрлаб кетди. Бу қирнинг этагидан “Куйган тепа” кишлоғига олиб борадиган ўзан ўтар, ўзанда намозшом пайтлари одам гавжум бўлар эди.

– Амирим, қирнинг ортида “Куйган тепа” бор. У ерларда одам кўп бўладур!

Амир Жондор қир ёнбағрида ўсган ёлғиз арча ёнида тўхтади. Барваста гавдасини оғир тебратиб, эгардан тушаркан:

– Қишлоқ – сойнинг у юзида! – деди жеркинқираб. – Бу юзида ёлғиз кўрғон бор. Қирга чиқиб кўрғонга қара. Кўрғон ичида икки жойда ўт ёнмоғи даркор. Икки жойда ўт ёнса келиб хабар бера-сен. Уқдингми, шайтони басир?

– Уқдим, амирим!..

Қашқир кирга от солдириб чикқунча тоғ чўккилари устида лов-лов ёнган кирмизи шафақ сўниб, водий майин қоронғиликка чўмди. Пастдаги сой ва сой бўйидаги кўрғон кўринмас, фақат сойнинг у юзидаги боғлар орасидан ўчоқларда ёнган олов шуьласи милт-милт этарди. Қашқир отини ниқтаб қирдан энди туша бошлаган ҳам эди, қаердадир олдинда, оламини чулғаб олган майин қоронғилик орасида, бирдан лов этиб гулхан ёнди. Қашқир ҳадиксираб тўхтади. Гулхан хийла олисда ёнса ҳам, унинг айланасида ивирсиб юрган аллақандай кўлагалар кўзга чалинди. Сал ўтмай амир айтган иккинчи гулхан ҳам лов этиб ёнди-ю, кўрғоннинг баланд деворлари атрофида, дарвоза олдида от ўйнатиб юрган суворийлар кўринди. Қашқир саман йўрғанинг бошини орқага бурди. Лекин бу пайт тепадан от чоптириб тушиб келаётган амир Жондорнинг ўзи кўринди. У: “Амирлар келмиш! Орқамдан чоп!” деб буюрди-да, Қашқирнинг ёнидан от ўйнатиб ўтиб кетди.

Икки ҳафтадан бери одам қорасидан кўрқиб, пана-панада пу-сиб ётган амир Жондорнинг бу қилиғи Қашқирга ғайритабиий туюлди. Лекин буни ўйлаб туришга фурсат йўқ эди, у ҳам отига қамчи босди. Кўрғон дарвозаси олдида уларни бир гуруҳ суворийлар, қўлларида машғал ушлаган аллақандай нотаниш навкарлар қарши олди. Амир Жондор улар ёрдамида отдан тушгач, Қашқирни четга тортди.

– Дарвозадан жилмай, келган-кетганлардан вокиф бўлиб тур! Кимлар келди, кимлар кетди – барини билиб ол! Уқдингми?

Амир қамчиси билан этигини чарс-чарс уриб, кўрғонга кириб кетди. Қашқир отларни четроқдаги толга боғлаб, орқага қайтаркан, сойдан яна бир гуруҳ суворийлар чиқиб келаётганини кўриб, истиқболларига шошилди. Лекин машғал ушлаган навкарлар ундан олдин етиб бориб, суворийларни отдан тушира бошлашди. Қашқир навкарларга аралашиб-қуралашиб, отларни жиловидан оларкан, биринчи бўлиб отдан тушган кора чўкки соқолли салладор уламони таниб юраги ўйнаб кетди: отдан биринчи бўлиб тушган бу салладор уламо... кўпдан бери кўзга туш-

май юрган Шайхулисом Бурхониддин жаноблари эди!.. Шайхулисом жанобларидан кейин шаҳар доруғаси Мироншоҳ одан тушди. Мироншоҳ билан шайхулисом жанобларини кўрғондан чиқиб келган серсавлат бир амир қарши олиб, ичкарига бошлади. Қашқир бу амирни ҳам таниб, яна боягидай ғалати бўлиб кетди: эғнидаги суворий либослари ўзига кўп ярашган, сарвдай хушқомат, хушсурат бу одам Мирзо Улуғбек ҳазратларининг суюкли навқари... Бобо Хусайн Баҳодир эди!.. Мирзо Улуғбек ҳазратлари тожу тахтдан жудо бўлиб, қатл қилингандан кейин Бобо Хусайн Баҳодир ҳам қайгадир ғойиб бўлган. Мирзо Абдуллатиф уни ҳам кўпдан бери қидиртириб топдиролмайд доғда эди. Вожабо! Бу номдор арқони давлат ва арқони ҳарб, дин пешволари-ю, бек ва бекзодалар бу эски кўрғонда не қилади? Амир Жондор айтган катта чаноқийда не битим тузилади? – Қашқир қоронғида дарвозада турган навқарларнинг кўзини шамғалат қилиб, “лип” этиб кўрғонга кирмоқчи бўлди, лекин навқарлардан бири кўриб қолиб, йўлини тўсди. Қашқир бир-бир босиб, отлар ёнига қайтди, чакмонини шувоқзорга тўшаб, ёнбошлади...

Чаноқийга чақирилганлар келиб бўлди чамаси, дарвозада турган навқарлар қўлларидаги машъалларини ўчириб, кўрғонга кириб кетишди, кўрғондаги гулханлар ҳам сўнди, фақат бир жойда ёнаётган оловнинг шуъласи кўзга чалинар, у ерда кабоб пиширилаётган бўлса керак, ковурилган гўшт ва пиёз хиди димокка гуп-гуп уриб, Қашқирнинг иштаҳасини китиқлар эди...

Қашқир чалқанча ётиб, осмон тўла гуж-гуж юлдузларга тикилди. Назарида, осмонни тўлдириб юборган бу оппок юлдузлар гўё унга кўз қисиб, мазах қилаётгандай, улар гўё юлдуз эмас, олам сирларидан хабардор аллақандай жонли нарсалардай бўлиб туюлди. Мирзо Улуғбек ҳазратларини шаҳриёри фалак-иктидор дегувчи эдилар, бу ҳудудсиз коинотнинг барча сир-асроридан воқиф дониши жаҳон дегувчи эдилар. Шу сабаб уламоий қиромлар у зоти шарифни ҳам ёмон кўришар, ҳам ундан кўркишар эди... Филҳақиқат: бу сўзда бир ҳикмат борга ўхшайдиким, қимқи у дониши жаҳонга ғанимлик қилса, ҳоли вой бўлди. Мирзо Улуғбек

ҳазратларига қилич кўтарган баттоллардан бири Сайид Аббос эди. У ҳам ҳақ таолонинг қаҳрига йўлиқди. Аълоҳазратларининг тузини еб, тузлиғига туфлаган қанча амиру умаро қатлу қирғинга учради. Энди навбат шаҳзоданинг ўзига келди...

Қашқир боя йўлда ўйлагани эсига тушиб, эти жунжикиб кетди. Йўк, “падаркуш” деган ном чиқариб, дуоибад бўлган у саллоҳга юкуниб бўлмайди! Бу чаноқийга Мироншоҳ билан Шайхулислом Бурҳониддиндай зоти олийлар, амир Султон Жондор билан Бобо Хусайн Баҳодирдай саркардалар йиғилмишми, бас, шаҳзоданинг куни санокликдур!..

Қашқирнинг дилини водийни чулғаган қора шом янглиғ қора ғам чулғаб олди. Хаёлидан: “Бу жаҳаннамга, ҳеч бир кимсани омон қолдирмайдурган бу икки ўт орасига нечун тушиб қолдим!” деган фикр келиб, кўнгли алғов-далғов бўлиб кетди. Лекин қанча ўйламасин, бу бетизгин ғам, бетасалли саволга жавоб тополмади.

Қашқир ота-онасини эслай олмас, эсини танибдики, бир нарса-ни билар, у ҳам бўлса Самарқанд бозори эди. У донғи мағрибдан машрикқа кетган шу улкан бозорда мешқобчи, карвонсаройларда фаррош, ҳаммомларда гўлаҳлик қилиб катта бўлди. Қилмаган иши, кирмаган кўчаси қолмади. Ўғирлик ҳам қилди, каллақесарлик ҳам. Ахийри гуноҳларини ювмоқ ниятида зоҳидликни ихтиёр этиб, хилватга кирган эди, хилватда ҳам осойиш топмади... Сабийлик ёшида бир ўғри-каззобнинг қўлига тушиб ўғри бўлган эди, гўшанишинлик пайтларида шайх Низомиддин Хомушнинг назарига тушиб, айғоқчи бўлди, алҳол бу баттол амирнинг тузоғига илиниб, икки ўт орасида қолди... Мана, ёши қирқдан ошди, лекин бу бебақо дунёга келиб, не ёруғлик кўрди?..

Қашқир лабларида шўртак бир нарса сезиб, негадир ўпкаси тўлди-ю, ўзини тутолмай пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Бас! Бу гуноҳ йўлдан қайтмоқ, беғуноҳ мўминлар қонига ботган бу шаҳри азимдан бош олиб чиқиб кетмоқ даркор. Бошқа чора йўқдур!..

Қашқир аламли хаёллар уммониға чўмиб, пинакка кетган экан, кимдир елкасидан туртиб уйғотди.

– Отларни эгарла, ясовул. Меҳмонлар таркаладур!

Қашкир кўзларини ишқалади, шоша-пиша ўрнидан турди. Қаршидаги юксак чўккилар ортидан олтин баркашдай ялтиллаган тўлин ой кўтарилмоқда, ойнанинг гўё сут билан йўғрилгандай майин шуъласига чўмилган водий, баланд тоғлар, сойнанинг у юзида элас-элас кўринган боғлар, шаркираб оқаётган жилға, кўрғон теварагида кишанларини шарақлатиб ўтлаб юрган отлар, бутун олам аллақандай ғалати, хаёлий бир манзара касб этган эди. Қашкир бояги кўрғон ва бояги сой эмас, гўё бошқа бир оламга келиб қолгандай бир дақиқа хайрон бўлиб қолди, кейин дарвозада ғала-ғовур бошланганини эшитиб, шоша-пиша, отларни юганлаб, айилларини торгди. У отларни етаклаб дарвозага борганда, ичкаридан коронғида оққушдай ажиб товланган оқ тулпорини ўйнатиб Бобо Ҳусайн Баҳодир чиқди, доруға Мироншоҳ билан Шайхулислом Бурҳониддин жаноблари эса дарвозада амир Жондор билан хайрлашмоқда, бошқа навкарлар улардан йироқроқда кўл ковуштириб туришарди.

Амир Жондор “нечун кутдирасен?” дегандай, Қашкирга бир ўқрайиб қаради-да, Мироншоҳ ва шайхулислом жаноблари билан тезроқ хайрлашиб, қорабайирини жиловидан олди. Четроқда турган сипоҳларнинг бири югуриб келиб уни кўлтиғидан кўтармоқчи бўлди. Лекин, одатда, отга ўзи минолмайдиган амир Жондор, бу сафар сипоҳни итариб ташлаб, бир талпинишда оғир гавдасини эгарга олди.

– Хўш, омон бўлинг, пирим!

– Оллоҳга топширдим, амир!

Амир Жондор бетоқат аргумоғини уст-устига камчилаб, кўрғон ортидаги қирга чикқунча от чоптириб борди, қирга чикқач, отини жиловидан тортиб, пастга, ой шуъласида қорайиб кўринган кўрғонга ўгирилиб қаради. Кўрғон олдида ҳамон аллақандай кўлагалар ғимирлаб юрарди.

– Хўш, чаноқийга қайси зоти олийлар ташриф этмиш, танидингми, ясовул?

Қашкир одатдагидай эҳтиёткорлик билан жавоб берди:

– Қайдам, қоронғида унча танимадим, амирим!..

– Муғамбирлик қиласен, шайтони басир!

– Биллоҳи азим, амирим.

– Билмасанг билиб кўй: бул чаноқийга доруссалтана доруғаси Мироншоҳ билан Шайхулислом Бурҳониддин жаноблари лутфан ташриф буюрмишлар! Боя нечун шошганимни энди укдингми, ғилай?

– Уқдим, амирим! – Қашқир саман отини никтаб, амирга яқинроқ борди. – Чаноқийда не маслаҳат бўлди? Бу дарбадарлик ғурбатидан қачон халос бўлурмиз, амирим?

– Сабру тоқат қилғайсен, ғилай! – деди амир Жондор ва нечун кулди. – Сабот қилсанг тезда бу ғурбатдан халос бўлиб, шахзоданинг ҳарамига кирасен, унинг сулув нозанинларини кучиб ётасен, ғилай!

“Шахзоданинг куни битгандур!”

Қашқир кундуз болохонада кўрган санам тўғрисида гапни айтадиган пайт келганини сезиб, юраги ўйнаб кетди. Кейин бояги маъюс ўйлари эсига тушиб, бир зум иккиланди, лекин... тарки одат амримаҳол, риёкорликка ўрганган одам, қикирлаб кулди:

– Амирим ўз сўзида турадим, йўқми – билмасмен. Аммо бу дарбадарликдан қутулган кунда фақир сизга ҳуснда тенгсиз бир париваш тортиқ қиламен, бошингиз кўкка етадур, амирим!..

– Қайси париваш? – Амир Жондор арғумоғини камчилаб Қашқирнинг устига бургутдай бостириб келди. – Илоннинг ёғини ялаган шайтони басир! Сен мавлоно Муҳиддиннинг ожизаси қайга яширинган – биласен! Билиб туриб мендан сир тутасен!

Қашқир отини жиловидан тортиб орқага тисарилди.

– Амирим...

– Сўзла, иблиси лаин, қайга яширгансен ул малакни?

Қашқир бир ўйида амирни тўғри Хуршида бону яшириниб ётган жойга бошлаб боргиси келди-ю, Қаландарнинг таҳдидли сўзлари эсига тушиб, ўзини тийди. Агар бону ётган жойни айтса, бу ҳирсли кўтас уни ҳозироқ бу хатарли юмушга ундашдан тоймайди.

– Амирим, бу дарбадарликдан кутулган куни беш-ўн нафар навкар берасиз, топиб келамен. Ҳозир ул малакни кидирмоқдан фойда йўқ!

Амир ўзича пўнғиллаб сўкинди, кейин:

– Эрта эмас, бириси куни тилаган навкарингни берамен, – деди. – Топиб келмоғинг аниқму, шайтон?

– Аниқ, амирим!

24

“Боғи майдон”ни бир сайр қилиб келиш ниятида чиққан Мирзо Абдуллатиф, боғни кўргач, Кўксаройга қайтгиси келмай қолди. Пешинда қуйган жаладан кейин боғ гўё чўмилган келинчакдай очилиб кетди. Ёмғирда ювилган дарахтлар, хиёбонларнинг икки ёнида саф тортган сарвлар аллақандай мулойимлашиб, яшнаб, бўлакча бир гўзаллик касб этди. Арчалар орасида товланган оқ, сарик, нафармон ва кизил гул косачаларини лим-лим тўлдирган тиник томчилар, гўё нафис пиёлачаларга қуйилган майдай гулгул ёнди, борликни булбул хониши тутди. Гўё ҳар бир шох, ҳар бир япроқ тагига яшириниб олган булбуллар тобора авжга чиқар, бошқа ҳамма қушлар овозини босиб, яйраб-ййраб тўлиб-тошиб сайрашарди.

Абу Саид Мирзо қочганидан кейин яна васваса босиб, уйқу кўрмай изтиробда юрган шахзода гўё кўнглидаги барча ташвиш ва ғам-андухлардан соқит бўлгандай енгил тортди. Майин кизил қум сепилган, беҳад катта боғнинг энг хилват жойларигача олиб борадиган хиёбонларни, ҳилол ва юлдузлар шаклида ясалиб, бўлакча бир меҳр билан парвариш қилинган мўъжаз гулзорларни айланаркан, шахзода болалик ва ўсмирлик чоғларида бу гулгун масканда ўтган маъракалар, дабдабали тўйлар, хушовоз хонандалар, товусдек раққосалар иштирокида берилган базми жамшидлар эсига тушиб, нечундир кўзига ёш келди. Ёдида бор: қайси бир улкан маъракага у олис Хуросондан жаннатмакон бобоси Шохруҳ Мирзо билан бирга келганди. Худди мана шундай илиқ кўклам пайтлари эди. Камида бир туман суворий кузатиб

келган бу катта карвоннинг бошида, устига ипак соябонлар тугилган кобулий араваларда, энагаси Гавҳаршод бегим канизагу жориялари билан савлат тўкиб ўтирарди. Юзларига ҳарир ипак дурра ташлаб олган бу гўзал канизлар шаҳзоданинг юрагини жазиллатар, у дам от ўйнатиб соябонли аравалар атрофида гир айланар, дам арғумоғини аёвсиз қамчилаб, йироқ-йироқларга чоптириб кетарди. Бобоси Шохруҳ Мирзо тез юришни ёқтирмас, у энг яқин муқарраблари, хусусан, уламолар ва дин пешволари билан суҳбатлашганича, карвон бошида отини секин йўрттириб борар, лекин невараларининг шўхликларини тақиб этмас, билъақс, улар от ўйнатиб, қиличбозлик қилиб юрганларини кўрса хушнуд бўлиб кулиб кўяр эди. Кечқурунлари эса, катта карвон кенг даштда, бўлик ўтлоқларда кўнар, кир ёнбағирларига ранго-ранг ипак чодирлар тикилар, ҳаммаёқда лов-лов гулханлар ёнар, Ҳиротнинг машҳур баковуллари барра кўзилардан кабоб қилишар, доривор ўтлар солинган хушбўй шўрвалар пиширишар... Шунда қоронғиликка чўмган кенг дашт улкан лашкар қароргоҳини эслатиб, шаҳзоданинг хаёлини олиб қочар, юрагида жўшқин, пўртанавор истаклар уйғотар эди. У гоҳ даштдаги отларнинг кишнашига, гоҳ яқин чодирлардаги гўзал канизакларнинг майин кулгиларига, зеб-зийнатларининг нафис жаранглашларига кулоқ солиб, осмонга сочилган беҳисоб юлдузларга тикилиб ётаркан, олам беғубор, ёруғ бир маскан бўлиб туюлар эди унга. Юраги улуғ жангу жадаллар, дабдабаю асъасалар, шон-шавкату тожу тахт ишқида ёнар, лекин бу тожу тахт унга шон-шавкату улкан бахт эмас, бундай ғурбат ва изтироб келтирар, деган хаёл етти ухлаб тушига ҳам кирмас эди... Кошқийди, ўша беғубор ўспиринлик йиллари бир дақиқагина қайтиб келса?..

Шаҳзоданинг дилини маъюс, аммо ҳар кунги мудҳиш туйғуларга ўхшамаган, аллақандай покиза ҳислар чулғаб олди. Шаҳзода мажруҳ қалбини илиқ нурга йўғирган бу эсдаликлар олами билан видолашгиси келмай бир-бир босиб “Чил устун”га қайтди. Кун ботганми, йўқми, билиб бўлмас, лекин деворлари кўк, сарик, пуштиранг хитой кошинлари билан безатилган “Чил устун” шононаси гўё улкан бир гулхан ичида қолгандай ял-ял ёниб кўзчи

олар, фақат кошонанинг тўрт бурчидаги ложувард минораларгина бўлакча жилоланиб, оловга бўй бермаган тош устунлардай бу ажиб гулхандан ажралиб турарди...

Шаҳзода кошона олдида кўл ковуштириб турган махрамлар ёнидан ўтиб, оқ мрамар зинанинг пиллапояларини бир-бир босиб, иккинчи ошиёнага чиқди. Иккинчи ошиёнанинг зарҳал безаклардан чарақлаб кетган серхашам хонасида уни балхлик занжисифат саройбон кутиб олди. Шаҳзода унинг таъзимига эътибор ҳам бермай айвонга чиқди. Четларига ўймакор панжара ясалган катта айвонга ипак кўрпачалар тўшалган, ўртадаги хонтахтага баркаш-баркаш ноз-неъматлар қўйилган эди. Бу ердан, тепаликка қурилган бу кошонанинг айвонидан, ёмғирда чўмилган кўз илғамас улкан боғ, қизил кум сепилган хиёбонлар, ҳилол ва юлдуз шаклидаги гулзорлар янада гўзалроқ, янада сўлимроқ кўринарди. Олисда, Кўҳак қирининг ортида, ҳарир кўкиш туман орасидан кўтарилган юксак тоғлар кўзга чалинар, Самарқанд дарахтлар орасидан аниқ кўринмас, лекин берирокда, яшил япроқлар орасида, яна бир юксак бино кўзни қамаштириб чарақлар, бу – шафақ жилоланган расадхона пештоқлари эди...

Шаҳзоданинг хаёлини саройбоннинг журъатсиз овози бўлди:

– Давлатпаноҳ, афв этгайлар. Қайтмоқ даркор. Тезда доруссалтана дарвозалари беркиладур...

“Дарвоза беркиладур?.. Йўқ, у Кўксаройга қайтмайди. У букун шу боғда, шу кошонада тунайди. Шояд бу боғда тунаб, юрагини эзган мудҳиш васвасадан кутулса, шояд!..”

– Мусаллас борму? – деди шаҳзода кўзларини юксак тоғлардан узмай.

– Бор, давлатпаноҳ... – Саройбон оёқ учида юриб, меҳмонхонага кириб кетди-да, дарҳол қайтиб чиқди. Шаҳзода унга қарамаса ҳам, кўзачадан қуйилаётган шаробнинг майин қултиллашини эшитди.

– Марҳамат қилгайсиз, давлатпаноҳ...

Шаҳзода гулдор хитой косасида қип-қизил ёниб турган куюқ

майни бир кўтаришда сипқориб, “тагин” деб имо қилди. Иккинчи қадахни ҳам бўшатиб, саройбонга қайтариб бераркан:

– Букун шу жойда тунаймен, – деди. – Баковуллар борму?

– Хизматингизга мунтазирдур, давлатпаноҳим...

– Айт, бедана кабоб пиширсинлар!

– Бош устига...

– Тўхта! – шаҳзода кулимсираганича саройбоннинг кўлидан гулдор чинни идишни олиб хонтахтага қўйди. Унинг дилида қандайдир янги бир тилак, шўхлик, сафо истаги туғилган эди.

– Кўксаройга чопар юбор! Ҳарам бекасига айтсин: беш-олтита ёш канизлар билан хонандаларни олиб, дарҳол етиб келсин... Уқдингму? – шаҳзода яна кулимсираб, саройбонга кўз қисди:

– Букун бирга айш қиламиз. Канизлар орасидан кўнглингга ёққанини танлаб оласен!..

– Тасанно, давлатпаноҳим! – Саройбон кулимсираб, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Шаҳзода мунаққаш чинни идишдан яна бир пиёла май қуйиб ичди-да, хонтахтадаги ноз-неъматлардан бир-икки чуқилаб, ипак кўрпачага ёнбошлади...

Боғлар ортидаги шафак сўнган, осмонда, сийрак булутлар орасида илк юлдузлар ёнган эди. Пастдан саройбоннинг ўктам овози, дукур-дукур оёқ товушлари эшитиларди. Сал ўтмай, бу овозлар ҳам тинди-ю, кошона теран сукутга чўмди. Шаҳзода бутун аъзойи баданига роҳатбахш бир нарса қуйилиб, бўғин-бўғинларигача бўшашиб, майинлашиб бораётганини сизди-да, бошини парку ёстикқа ташлади, кўзлари илиниб бораркан, кўнглидан: “Шояд шу бугун барча ғурбатлардан халос бўлсам!” деган фикр ўтди. Лаблари пичирлаб: “Ё раббим! Ўз ҳифзи ҳимоятингда саклаб, раҳм-шафқатингни дариг тутмагайсен!” деб қўйди.

Шаҳзода туш кўрди. Гўё у Кўксаройда, ҳарамхонага ёндош ўрдадай кенг, мухташам хонада катта базми жамшид кураётган эмиш. Базмга барча амирлар ва нуфузли беклар, девон ва сарой маҳрамлари ва шаҳзоданинг энг яқин муқарраблари йиғилган эмиш. Баковуллар олтин баркашларда таом устига таом тор-

тишар, май дарё бўлиб оқар эмиш. Пойгакда ўтирган машхур созандалар жон олувчи дилрабо куйлар чалармиш, хонанинг тўридаги ҳарир парда оркасида эса яримяланғоч нозанинлар зеб-зийнатларини ёқимли жаранглатиб, нозу карашмалар билан минг мақомда хиромон қилармиш... Тўсатдан эшикдан амир Султон Жондор тархон кириб, саждага бош эгармиш. Шаҳзода амир Жондорни кўриб, ўрнидан туриб кетармишу:

– Ушланглар бу фитначини! – деб бақирармиш. – Бу каззоб до-руссалтанада яшириниб, бизга чоҳ қазиб юргандур!

Тўрда ўтирган бир неча амирлар ўринларидан сакраб туриб, қиличларини яланғочлар эмиш. Лекин амир Жондор бунга парво қилмай, шаҳзодага юзланиб яна таъзим қилармиш.

– Пушти паноҳим! Фақир фитна-фасоддан йироқ садоқати зоҳир қулингиздурмен! – дермиш.

– Содик қулим бўлсанг қайларда юрибсен, баттол? – деб бақирар эмиш шаҳзода.

– Садоқати зоҳир қулингиз сиздай валинеъмат пушти паноҳимга кийик овлаб, тоғларда юрган эдим. Букун бир кийикнинг бошини келтирдим! Уни есангиз барча гурбат, барча хасталикдан фориғ бўлиб, қушдай енгил тортасиз, давлатпаноҳ! – Амир Жондор шундай деб, эшикдан кимнидир имлаб чақирармиш. Хонага дастурхон ёпилган катта олтин баркаш кўтариб, нотаниш бир навқар кириб келармиш. Амир Жондор унинг қўлидан баркашни олиб, шаҳзодага узатармиш:

– Барча дардингизга даво бўладур, татиб кўринг, давлатпаноҳ!

Шаҳзода баркашни олиб, дастурхонни очармиш. Олтин баркашда... қонга бўялган унинг ўз боши тиржайиб ётармиш!.. Баркаш қўлидан тушиб, қонга бўялган боши ерга юмалаб кетармиш...

Шаҳзода дод солиб қичқирганича... уйғониб кетди. У тушидагина эмас, ўнгида ҳам дод солиб бақириб юборди чамаси, чанг ва сетор овози келаётган ёндош хонадан балхлик саройбон билан яна бир маҳрам югуриб чикди. Улар чиққанда, шаҳзода,

ўнг қўлида яланғоч қилич, чап қўли билан айвоннинг устунини кучоклаганича сармаст одамдай чайқалиб турар, унинг бу туриши, олазарак кўзлари, бутун важоҳати шундай мудҳиш эдики, югуриб чиққан саройбон билан маҳрам яқин келолмай бўсағада тўхтаб қолишди.

– Сиз... сизга не бўлди, давлатпаноҳ!

Балхлик саройбоннинг таниш овози шаҳзодани хиёл ҳушига келтирди. У ҳозир кўрганлари туш эканини эндигина тушуниб, бўшашиб кўзини юмди. Лекин кўзини юмиши билан нигоҳи олдига яна олтин барқашда тиржайиб ётган ўз боши келиб, бир ирғиб тушди-ю, қилич яланғочлаганича қаршисида турган саройбон томон юрди. Саройбон билан унинг орқасига яшириниб олган маҳрам, саросима ичида, ўзларини четга олишди. Бошидаги тождор телпаги бир томонга оғиб кетган, кўзлари кинидан чиқаёзган шаҳзода гандираклай-гандираклай чароғон хонага кирди. Пойгаҳда қути ўчиб турган бир неча машшоқ ва хонандалар уни кўриб, ўзларини зинадан пастга отдилар, тўрда, ипак парда орқасида бир-бирларининг пинжларига кириб олган канизаклардан бири додлаб юборди.

– Йўқол! – бақирди шаҳзода пойгаҳда тўхтаб. – Йўқол бу даргоҳдин!

Яримяланғоч канизлар, гўё хурккан кийиклардай, бир-бирларини туртиб-суришиб, мармар зиналардан пастга отилишди.

Шаҳзода уларнинг диркиллаган оппоқ танларидан кўзини олиб қочаркан: “У ерда ҳам яланғоч канизлар, бу ерда ҳам яланғоч канизлар, – деган фикр хаёлидан ўтди. – Эй дариг! Тушимми бу ё ўнгимми? Бошимда яна не савдолар бор, халлоқи олам!..”

Чароғон хона уни хиёл ўзига келтирди. У қиличчини кинига солиб, хонанинг ўртасида тўхтади. Лекин юраги ҳамон гурс-гурс урар, нафаси етмай хансирар эди...

“Оллоҳга шукурким, туш экан. Туш! Лекин қонга бўялган ўз боши!.. Эй, дариг! Осий банданг бошига тагин не савдолар соласен? Тақдир нени раво кўрадур?”

“Тақдир” сўзи шаҳзодага негадир мавлоно Али Қушчини эслатди.

“Филҳақиқат, ул жомиул улум⁸³ зойича кўриб, шаҳзоданинг тақдирини сўзлаб бермоғи лозим эди!” – Шаҳзода кўзлари бежо ёниб, эшикда қотиб турган занжисифат саройбонга қаради.

– Дарҳол Кўксаройга чопар йўлла! Мавлоно Али Қушчини олиб қайтсин!

– Давлатпаноҳ! – Айвон эшигида турган саройбон журъатсизгина одимлаб, ичкарига кирди. – Тун ярмидан ошмиш. Доруссалтана дарвозалари ёпилгандур!

Шаҳзода калтироқ босиб, унга томон юрди.

– Чопарнинг илкига ёрлик битиб, муҳр босиб бер! Ёхуд ўзинг бирга бор! Бас! Мавлонони ер остидан бўлса-да, дарҳол топиб келасен. Уқдингму?

Саройбон жимгина бош эгганича пастга тушиб кетди.

Шаҳзода ҳолсизланиб деворга суянди. Мудҳиш кўркув уни карахт қилиб қўйган, у ҳолдан тойиб “шилк” этиб йиқилиб тушишга тайёр, лекин йиқилиб тушишдан кўрқар, зеро, кўзини юмса олтин баркашда қонга беланиб тиржайиб ётган ўз бошини кўришини билар эди. Нигоҳи олдидан кетмаётган бу даҳшатли манзарани унутиш умидида у яна бир пиёла май ичди. Лекин аксига олиб, бу сафар мусаллас унинг юрагини баттар увиштирди. У гўё эшикдан ҳозир амир Жондор кириб келадигандай, кириб келиб дастурхон ёпилган машъум баркашни узатадигандай, яна бир лаҳза гаранг бўлиб турди. Бутун вужуди қулоққа айланиб, пастдаги овозларга қулоқ солиб қотиб тураркан, олазарак кўзлари тўсатдан тоқчадаги китобларга тушди. Айвонга чиқадиған эшикнинг устидаги куббасимон тоқчага терилган бу китобларга, афтидан, ҳеч ким тегмаган, уларнинг кўк, сарик, қизил чарм жилдлари олтин қандилга терилган шамлар шуъласида хил-хил жило таратиб камалакдай товланарди.

Шаҳзода нигоҳи олдидаги совук манзарани қувиш умидида

⁸³ Жомиул улум – барча илмлар эгаси.

кўк чарм жилдига зарҳал безак солинган қалин китобни олди: Низомий Ганжавий!..

Шаҳзода ёшлигида, мадрасада таълим олиб юрган чоғларида Низомийнинг мусикадай тиник шеърларини, пурҳикмат ривоятлари ва дostonларини кўп мутолаа қилган эди. Шу сабабданми, шаҳзоданинг дилида умидга ўхшаш қандайдир бир нарса “милт” этди. Гўё хаёлини чулғаб олган мудҳиш жумбоққа Низомий Ганжавийдан жавоб топадигандай шоша-пиша китобни очиб, биринчи мисраларига кўз югуртирди, югуртирди-ю, худди бошига оғир гурзи тушгандай чайқалиб кетди. Кўз олди қоронғилашиб, кўк чарм жилдлик оғир китоб, худди тушида кўрган олтин баркашдай, қўлидан сирпаниб тушиб йиртиқ варақлари гиламга сочилиб кетди...

Ё раб! Ҳозир китобни очганда дафъатан кўзи тушган илк мисралар... тушида кўрган қонли калладан ҳам даҳшатли эди... Шаҳзода юрагини чангаллаганича кўзини юмди, лекин зарҳал ҳарфлар билан битилган сирли мисралар худди бояги қонли калладай кўз олдидан кетмай, оловдай ловиллаб турарди. Шаҳзода дилига даҳшат солган бу икки байтни охиригача ўқидимн, йўқми, ўзи ҳам билмас эди. Лекин ундаги “Падаркуш, тожу тахт, олти ой...” деган сўзлар худди киздирилган темир билан ўйиб ёзилгандай миясини жаз-жаз куйдириб, нигоҳи олдида ял-ял ёниб турарди. “Падаркуш... тожу тахт... олти ойдан опмайду...”

“Унинг тахтга ўтирганига неча ой бўлди?.. Шаъбон ойи эди. Бу кун раббиул аввал⁸⁴ ... олти ой... бўлмиш!”..

Шаҳзода турган жойида гиламга тиз чўкиб, саждага бош кўяркан, кўксидан аччиқ фарёд аралаш бир нидо отилиб чиқди:

“Осий бандангга ўзинг шафқат қилгайсен, эй парвардигори олам! Ва лекин ёзуғим недур? Қудратингга шак келтириб, ҳақ йўлидан тойган ул бетавфиқ галаи сакларни қатли ом қилганимми? Бединлар битган макруҳ китобларни ўтга ёққанимми?.. Осий бандангга аён қил, ёзуғи недур унинг, недур?”

⁸⁴ Раббиул аввал – 1450 йил май ойига тўғри келади.

Шахзода ер ўпганича кўкка тавалло қилиб, раҳм-шафқат тилар, юм-юм йиғлаб, телбаланиб алланималарни сўзлар эди...

25

Мавлоно Али Қушчини тун ярмида уйғотишганида унинг хаёлидан: “Тагин шахзодами? Тагин зойича кўриб, тақдирини айтиб беришми?” деган фикр ўтди. Али Қушчи умри бино бўлиб, илми нуҷум билан шуғулланмаган, зотан башорат қилиш одати бўлмагани учун бу учрашувдан ийманар, икки ҳафтадан бери уни яхши парваршиш қилиб, умид билан кутиб ётган шахзодага тайинли бир гап айтолмаслигини ўйлаб, виждони қийналар эди. Мана энди ўша оғир кун келди. Лекин, ажабо: Али Қушчини уйғотишган ясовуллар уни саломхонага бошламасдан Кўксаройдан ташқарига олиб чиқишди, дарвозада тайёр турган арабий аргумоклардан бирига миндиришиб, Регистон майдони томон от чоптиришиб кетишди.

Кундузги илик ҳаво бузилиб, кучли шамол кўтарилган, осмонни қора булут қоплаган, кимсасиз кўчалар жимжит эди.

“Бу коронғи тунда уни қаёкка олиб борадилар? Мақсадлари не бу суворийларнинг?” – Али Қушчининг кўнглида совук бир шубҳа уйғониб, бадани жимирлаб кетди. Лекин хиёл мулоҳаза қилгач, ичида кулимсираб қўйди: “Бошингга не савдолар тушмасин, бу кўрганингдан ёмон бўлмас. Нечун титрайсен, мавлоно?..”

Олдинда от чоптириб кетаётган навкарлар Кеш дарвозасидан чикқач, чапга бурилишди, кейин қандайдир жарликлардан, сувсиз хапдақлардан, ариклардан ўтиб боғ ва экинзорларни оралаб кетишди. Шу йўсин анча юргач, қатта йўлга чиқишди. Чиқишлари билан Али Қушчининг юраги яна бир хаприқиб тушди: бу йўл тўғри расадхонага олиб борар эди!.. Наҳот уни расадхонага олиб борсалар? Муддаолари не?

Йўқ, олдинда от чоптириб кетаётган сипоҳлар расадхонага етмай яна чапга, “Боғи майдон” томон бурилишди. Боғнинг усти берк дарвозахонаси олдида Али Қушчини балхлик занжисифат саройбон қарши олиб ичкарига бошлади. Саройбон оғиз очиб бир нарса демади, лекин унинг индамаслиги яхшиликдан дарак

бермас, зимистон тун қўйнида ўрмондай шовиллаётган бу улкан боғда нимадир рўй берган эди.

“Чил устун” кошонасининг биринчи ошёнасида милт этган чирок кўринмас, фақат тепадаги битта даричадан ёруғ шугъла куйилиб турар, лекин ичкарида “тик” этган товуш эшитилмас, муаззам кошона улкан дахмадай теран сукут сақларди.

Мармар зиналардан юриб, иккинчи ошёнага чиққан саройбон эшик олдида тўхтаб, Али Кушчини кутиб турди. Али Кушчи чикиб боргач, эшикни оҳиста очиб, нечундир унга йўл берди. Ичкарига биринчи бўлиб кирган Али Кушчи пойгаҳда ҳайрон бўлиб тўхтади. Ўртага хонтахталар қўйилиб, ипак кўрпачалар тўшалган, тўрига эса ҳарир нимпушти парда осилган серҳашам хона дафъатан бўм-бўшдай туюлди унга. Иккинчи дақиқадагина у хонтахтанинг оркасида қиблага қараганча саждага бош қўйиб, ер ўпиб ётган бир одамни кўрди. Лаблари алланималарни пичирлаб ер ўпиб ётган бу одам... шаҳзода Мирзо Абдуллатиф эди! Хонтахтанинг бу томонида, айвонга чиқадиган эшик олдида кўк жилдлик қалин бир китобнинг йиртилган варақлари сочилиб ётарди.

Али Кушчи ҳайрон бўлиб саройбонга қаради. Саройбон шаҳзодани калака қилгандай афтини буриштирди-да, олдинга ўтиб:

– Давлатпаноҳ... – деди журъатсиз бир товушда. – Мавлоно Али Кушчи келдилар...

– А? – шаҳзода ялт этиб қаради. Унинг сўник, захил юзида, қайчиланмаган сокол-мўйловларида ёш томчилари милтираб турарди.

– Э-э, ҳа, мавлоно Али Кушчи! Хуш келибсиз, мавлоно, хуш келибсиз... – Шаҳзода шоша-пиша ўрнидан турди, белидаги қиличи билан хонтахтани шараклатиб уриб, олдинга ўтди-да, тавозе билан салом берди.

– Сизни кўрмоқдан бисёр хурсандмен, мавлоно, бисёр хурсандмен...

Шаҳзоданинг дудуғланиб гапирган гаплари ва хатти-ҳаракатларида телбаларга хос кишини чўчитадиغان бир нарса бор

эди. Лекин бу – тунов кунги жиннилик эмас, бошқача, мудҳиш бир телбалик эди!

“Ё тавба! Нечук бу кузгун инсофга келмиш? Факир кеча “муртад” аллома эдим, букун нечун “мавлано” бўлдим?”

Шахзода саройбонга қараб ерда ётган китобга ишора қилди, гўё китоб эмас, чаёни кўраётгандай ижирғаниб:

– Буни олиб ўтга ташла! – деб амр қилди.

Саройбон гиламда сочилиб ётган варақларни йиғиштириб китобнинг орасига солди-да, индамай хонадан чиқди. Саройбон чиқиши билан Мирзо Абдуллатиф, нам киприкларини пирпиратиб Али Қушчига юзланди. Овози аллақандай ногирон титраб:

– Сохиби карам мавлоно! – деди. – Мен сиздан зойича кўрмоғингизни сўраган эдим. Кўрдингизму?

Шахзоданинг хушомад аралаш аянчли табассуми сабабми, ё сўнгги сўзларни кўркинқираб айтгани учунми, Али Қушчи юраги “шиғ” этиб, кўзини унинг ёшли нигоҳидан олиб кочди. У хозир “йўк” дейиши билан шахзода дарғазаб бўлишини билар эди. Лекин ундан кўркқани учун эмас, нечундир шохи синиб, аянчли аҳволга тушиб қолган бу мажруҳга ачингани учун ҳам аллақандай ийманинқираб:

– Кечиргайсиз, шахзода, – деди оҳиста. – Камина тунов куни икром бўлган эдим: илми нужумдан беҳабармен...

– Йўк! Йўк! – шахзода кўрқиб кетиб, орқага тисарилди. – Сиздай алломайи даврон илми нужумдин беҳабар бўлмоғи ғайритабиийдур, мавлоно!

Мирзо Абдуллатифнинг овозида, ёш милтираган кўзларида шундай зўр бир илтижо бор эдики, Али Қушчининг хаёлидан яна бояги фикр ўтди: “Бу телбага не бўлди? Нечун бундай титрайди?”

– Надоматлар бўлсинким, камина бу борада маърифатсиз бир авомдурмен, – деди у, шахзодага қарамай. – Илми риёзиёт бобидан сўрасангиз, жавоб берамен. Фалақда ситоралар ҳолатидан сўрасангиз, эҳтимол сўзлаб берсам. Ва лекин...

– Юлдузлар ҳолатини билган аллома илми нужумдан ҳам бо-
хабар бўлмоғи даркор...

– Надоматлар бўлғайким...

– Йўк! Сиз биласиз! Маним пешанамга нелар ёзилган, салтанатнинг тақдири не бўлур – барини биласиз. Ва лекин айтмоқни истамайсиз! – шаҳзода ўнг кўлини қиличининг бандига қўйганича хонанинг ўртасида қовоғини уйиб турарди. Унинг кўзларидаги бояги изтироб яна ўша таниш шафқатсиз ифода билан алмашди, юпқа лаблари қаттиқ қисилиб, сийрак мўйлови дикрайди. У ҳозир кутуриб: “Саройбон!” деб бақариши ва “Йўқот бу муртадни” деб буюриши эҳтимолдан холи эмас эди...

“Не қилмоқ керак? Зойича кўрдим. Кўркманг. Тақдириигиз ёмон бўлмас, десинми? Умри бино бўлиб ёлғон сўзламаган Али Қушчи энди зиндондан кўркиб, ёлғон сўзлайдими? Билмаган илмини биламен деб, тасалли берадими? Зотан, ўз падари бузрукворига қилич кўтарган куниёқ тақдири аён бўлган бу падаркушга ёлғон сўзлаб кўнглига таскин бермоқ виждонга хилоф эмасми?”

Али Қушчи ўртада серрайиб турган шаҳзодага ер остидан бир қараб қўйди. У ҳамон шаҳзоданинг “кутуриб” телбаларча бақаришини кутарди. Лекин шаҳзода тўсатдан юзини кафтлари орасига яшириб:

– Нечун раҳм қилмайсиз, мавлоно? – деди йиғламсираб. – Наҳот ғанимларимнинг фиски фужур сўзларига инонсангиз? Устодингиз бўлмиш ул зотнинг пешанасига ёзилгани шу бўлса не чора? Ул зотга суиқасд қилган барча кузғунларни қатл қилдириб, қасос олдим. Бошқа не қилай? Ёзуғим не маним? Агарчи куфр китобларни ўтга ёндирган бўлсам... ҳақ йўлида, дини ислом йўлида ёндирганмен...

Шаҳзода “куфр китоблар” дейиши билан Али Қушчининг қалбида милтираб турган аллақандай нур сўнди-қолди. У: “Бу китоблар куфр эмас, салтанат кўкида порлаб турган бир машъал эди. Сен бу машъални сўндириб, эл-улусни ҳам, ўзингни ҳам абадул-абад зулматга маҳкум этдинг, эй нобакор!” деги-

си келди-ю, шахзоданинг унсиз титраб йиғлаётганини кўргач, калбида уйғонган тугённи ичида ютди.

– Туш кўрибмен, – деди Мирзо Абдуллатиф тўсатдан. – Бисёр ёмон туш, мавлоно. Бисёр ёмон...

У, гўё бу мудҳиш тушни қайта кўраётгандай кўзларини катта очиб бир нуқтага тикилиб қолди. Сўнг, юзини яна кафтлари орасига яшириб инграб юборди...

Али Қушчи нима қилишини билмай анча турди. У шахзодани юпатай деса сўз тополмас, унинг ҳоли қанчалар аянчли эканини сезмасин, дилида унга нисбатан илик бир туйғу йўқ эди, айни замонда унинг мажруҳ ҳолатини, нола чекиб тўлғанишларини кузатиб туриш ҳам жуда оғир эди.

– Фақирни кечиргайсиз, шахзода, – деди у. – Не чора, фақир расул эмаски, Оллоҳдан ваҳий келтириб дилингизга фароғат солсам! Каминага ижозат бергайсиз, шахзода...

Мирзо Абдуллатиф жавоб бериш ўрнига тўсатдан турган жойида тиз чўкди-да, қиблага қараб саждага бош қўйди...

Али Қушчи кўнгли бир хил бўлиб, оёқ учида юриб хонадан чиқди, тик пиллапоялардан бир-бир босиб пастга тушаркан, шахзоданинг:

– Ёзуғим не маним, эй парвардигори олам! – деб инграганини эшитиб юраги зирқираб кетди-ю, қадамини тезлатди.

Пастда, зинадан тушган жойида, қўлларини орқасига қилиб, асабий айланиб юрган балхлик занжисифат саройбон Али Қушчига савол назари билан қаради. Али Қушчи “хайронман” деб елкасини учирган эди, саройбон: “Ақлидан озган”, деган маънода тилла узукли шаҳодат бармоғини чаккасига никтадида, шартга бурилиб, ён эшикдан ичкарига кириб кетди. Саройбон эшикни очганда ичкаридан канизларнинг шўх кулгиси, зебзийнатларнинг нафис жаранглаши эшитилди-ю, эшик ёпилиши билан яна тинди. Ажабо: саройбон уни на ичкарига таклиф қилди, на посбонлар қўлига топширди.

Али Қушчи ҳайрон бўлиб бокка чиқди. Атроф ёришиб қолган, кўкдаги булутлар сийраклашган, осмоннинг артилган шишадай

тиник жойларида сўнгги юлдузлар милтираб турар, кечаси ёмғирда чўмилган катта боғ булбулларнинг хонишига тўлиб кетган эди... Кошона олдида ҳеч ким кўринмас, фақат гулзор ўртасидаги тепаси гумбазсимон, ҳаворанг шийпонда кечаси уни Кўксаройдан олиб келган икки сипоҳ устунларга суяниб мудрашарди. Али Кушчи бирпас ҳайрон бўлиб тургач, қизил қум сепилган хиёбондан юриб боғ оралаб кетди. Унинг фикри-ёди ҳамон шаҳзодада эди, кўз олдида ҳамон унинг ёш билан ювилган аянчли чеҳраси турар, кулоқлари остидан зорли нидоси кетмас эди.

“Ҳайхот! Ким айтмиш, бу норасо дунёда ҳақ ва адолат йўқ деб! Бор! Кимки, бу дунёда ёмонлик қилса – хоҳ шоҳ бўлсин, хоҳ гадо – у жазосиз қолмайди! Инсонга ақл ва шуур шу мақсадда берилганким, у бу теран ҳақиқатни тушунсин! Кимки бу ҳақиқатга тушунмай, адолатсизлик йўлини тутар экан, охири вой бўлиши муқаррар!.. Мана, шаҳзода! Тожу тахт ва шон-шавкат ишқида ўз падарини қатл қилишдан ҳам тоймаган эди. Алломалар сарвари ёққан илм машъалини сўндириб, Мовароуннаҳрни зулмат кўйнига ташлаган эди. Оқибати не бўлди? Ҳа! Бу фоний дунёда ҳам ҳақ ва адолат бордур. Бандаи мўминларга қатлу қиргин келтирган, меҳр-шафқат ўрнига жабру жафо, илми маърифат ўрнига зулмат уруғини сочган ҳеч бир кимса интиқомсиз қолмайдур!..”

Али Кушчи дукур-дукур оёқ товушларини эшитиб ўгирилиб қаради. Боя ҳаворанг шийпонда мудраб ётган ясовулларнинг бири унга томон югуриб келарди.

“Яна шаҳзодами? Яна зойичами?”

Йўқ, ясовуллар уни “Чил устун”га эмас, дарвозага бошлашди. Дарвозада толларга боғланган отлар шай турарди. Али Кушчи ясовуллар ёрдамида отга минаркан, хаёлидан: “Яна Кўксаройгами? – деган фикр ўтиб, вужуди ачишиб кетди. – Ҳа, Кўксаройга. Лекин икки ҳафта ётган ёруғ хонага эмас, ўшал жаҳаннамга, совуқ гўрга тиқишар сени!”

Али Кушчи, икки ёнида икки ясовул, отини йўрттириб бораркан, гўё олам билан видолашаётгандай чор атрофига – йўл бўйидаги юксак сарвларга, кечаси ёмғирда чўмилган боғларга,

адирларни коплаган хўл майсаларга, мусаффо осмонда милт-милт ёнган сўнги юлдузларга сукланиб қарар, қараб тўймас эди.

Ё раб! Мунчалар фусункор экан бу олам! Ариқ бўйларида гўё маъсум келинчақлардай бош эгиб турган мажнунтоллар, япроқларида шудринг томчилари ялтираган оқ тераклар, чакалакзорлардаги кушлар нағмаси, теварак-атрофдан элас-элас кулоққа чалинаётган кўй-кўзилар маъраши, майса ва дашт гиёҳларининг муаттар нафасига кўшилиб эсган аччиқ тутун ҳиди... Наҳот бунинг ҳаммасидан маҳрум бўлиб, тағин ўшал мудҳиш гўрга тушса?

Тўсатдан ҳаммаёк тасир-тусир бўлиб кетди. Юраги ўйнаб кетган Али Қушчи икки томондаги камишзор жарликлардан от солдириб чиққат тўрт нафар суворийни кўрди. Юзларига қора чарм ниқоб тутиб, бошларига ағдарма телпак кийган бу суворийлар, қилич ўйнатганларича, қуюндай ёпирилиб келдилару, довдираб қолган ясовулларнинг бошларига қоп ташлаб гип бўғиб олдилар. Али Қушчи ҳушига келгунча суворийларнинг бири отини жиловдан олиб, пастга, жарликка етаклади.

“Қароқчисимон бу йўлтўсарлар ким? Қуюндай ёпирилиб қайдан келди?”

Туя бўйи келадиган камишзорга киришлари билан олдинда бораётган суворий юзидан қора чарм ниқобини юлиб олди.

– Қаландар Қарноқий!

– Устод!

Қаландар отда энгашиб, қулочини ёзди:

– О, устод, устод! Ниятимиз пок эканми, дийдор кўришмоқ насиб бўлди!

Али Қушчи ҳамон ҳушини йиғолмай, Қаландарнинг серсоқол юзига, ёш милтираган кўзларига ҳайрат билан тикиларкан, юраги яна жиз этди: камишзор орасидан Мирам Чалабий билан Мансур Коший чиқиб келишди.

– Мирам, ўғлим! Мансур Коший!

– Устод!

Қаландар Али Қушчини кўйиб юбориб, ясовулларни чакалакзорга судраб тушган ниқобли йигитларга юзланди.

– Чилвир билан бутага боғланглар. Тезрок, Қалқонбек! Фурсат зик, Босқонбек!

Никобларини ечмаган йигитлар бошларига қоп кийдирилган ясовулларни буталарга боғлаб бўлишлари билан, Қаландар отига қамчи босди.

– Кетдик, устод, фурсат зик!

Қаландарнинг шошилиши бежиз эмас, осмонда юлдузлар сўниб, теваарак-агроф ёришиб қолган эди. Лекин улар чапга бурилиб, юз қадамча юрмаган ҳам эдилар, “Боғи майдон” томондан от туёқларининг дупири эшитилди-ю, қамишзор орасида тўхташга мажбур бўлишди. Сал ўтмай, юқорида, оқара бошлаган уфқда, катта йўлдан от чоптириб ўтаётган ўн нафарча суворийлар кўринди. Шу пайт, рўпарада, катта йўлнинг у юзидаги тепалиқда ҳам бир гуруҳ отлиқлар пайдо бўлди. Тепалиқда бирдан пайдо бўлган бу отлиқлар, қўлларидаги яланғоч қиличларини бошлари узра ўйнатишиб, ваҳимали кийқириқ билан ёпирилиб келишарди. Тепадан қора тўфондай ёпирилиб тушаётган суворийларни кўрганда “Боғи майдон” томондан келаётган отлиқлар саросимага тушиб тўхтаб қолишди, олдинги суворийлар эса отларининг бошларини орқага буришди.

“Шаҳзода!” – хаёлидан ўтди Али Қушчининг.

Ҳавода қиличлар ярқираб, отларнинг зорли кишнаши борлиқни зир титратди.

– Кетдик, устод. Бу ерда турмоқ хатарлидур! – Қаландар Қарнокий Али Қушчининг отини етакка олиб илгарилаб кетди. Али Қушчи кўзини чирт юмиб олди, лекин қанча уринмасин, нигоҳи олдидан “Чил устун”да қиблага қараганича ер ўпиб ётган шаҳзода кетмас, қулоқлари остида ҳамон унинг аянчли йиғиси янграр эди: “Туш кўрдим, мавлоно... Бисёр ёмон туш...”

Катта йўлда ҳамон қиёмат-қойим давом этар, қиличларнинг шарақ-шуруғи, отларнинг кишнаши ва одамларнинг ваҳший кийқириқлари эшитилиб турарди...

Мирзо Абдуллатиф саройбон бошлиқ ўн чоғлик балхлик навкарлари билан “Боғи майдон”дан чиққанида уфқ оқара бошлаган, теварак-атроф ёришиб қолган эди. Лекин кечаси билан мижжа қокмаган, кўз олдини қандайдир туман қоплаган шахзодага ҳамма ёқ, ҳатто ёмғирдан кейин бўлакча тиниқлик касб этган муссаффо осмон ҳам қоп-қора туюлиб, эти увишиб кетди. У олдинда от чоптириб бораркан, йўл бўйидаги сарвлар панасида, икки томондаги жарликларда аллакандай кўлагалар изғиб юргандай туюлиб дам-бадам сесканар, гоҳ отининг жиловини тортар, гоҳ олазarak бўлиб, ёнидаги навкарларига қарарди.

Аксарияти балхлик, ўнг қулоқларига тилла исирға тақиб, бошларига сурма ранг салла ўраган кушбурун, занжисифат маҳрамлари эса, у қараганда кўзларини олиб қочар, отларининг бошларини тортиб, орқага тисарилар эди. Ҳар сафар тик қарашга журъат этмай орқага тисарилган бу навкарларини кўрганида шахзода қиличини қинидан суғуриб олиб, уларнинг устига от солдириб боргиси келар, лекин бундай қилишга фурсат йўқ, у Кўксаройга ошиқар эди. Назарида, доруссалтанага етиб, Кўксаройга кириб олса бас, кечаси кўрган туши ва ҳамон кўз олдида турган мудҳиш манзарадан халос бўладигандай туюларди.

Ана олдинда, Афросиёб қирлари устида, уфқни тўсган кунгурадор девор ҳам кўринди. Девор тагидан чуқур хандақ ўтади. Хандақ сувсиз, ундан ўтилса бас... Лекин худди шу пайт, олдинда бораётган шахзода хандаққа яқинлашиб қолганидан, ўнг қўлдаги тепаликда бир гуруҳ суворийлар пайдо бўлди.

Ҳаммаси бир хил қора чакмон ва қора телпак кийган, баъзилари юзларига қора ниқоб тутган бу қора гуруҳ, тепада бир дақиқа от ўйнатиб турди-да, қора тўфондай ёпирилиб кела бошлади...

Юрагини чулғаб олган мудҳиш туйғу шахзодани қарахт қилиб қўйди. У тепадан ёпирилиб тушаётган қора гуруҳ тобора яқинлашаётганини, ўз навкарлари эса, отларининг бошларини буриб, тасир-тусир қочаётганини сезиб турар, лекин, худди

илоннинг сеҳрига илинган бақадай, сурон солиб келаётган суворийлардан кўзини ололмас, жойидан жилолмас эди.

Ана, қийқириклари оламни тутган қора тўфон пастдаги хандакка етди. Тўфоннинг олдида бир-бирларининг отларини қамчиллаган икки суворий келарди. Ниқобларини юлиб олган бу икки суворийнинг бири... амир Султон Жондор эди. Иккинчиси... ё раб! Худди тушида баркаш кўтариб кирган навқарга ўхшаган бу иккинчи суворий... кўпдан бери фитна кўзгаб қочиб юрган Бобо Хусайн Баҳодир эди!..

Шаҳзода жон ҳолатда отининг бошини бурди, лекин қочиб бораётган навқарларига яқинлашиб қолганида, тўсатдан елкасига зарб билан қадалган ўқ-ёй уни букчайтирганича эгардан ағдарди...

“Наҳот куни битган бўлса? Наҳот тожу тахт, салтанат, шоншавкат – баридан айрилган бўлса?”

Бутун оғирлиги билан гурсиллаб қулаган шаҳзода юрагига санчилган оғриқдан тўлганиб кўзини очди... Худудсиз осмон, гўё қонли уммондай қирмизи тусга кирган, кўз камаштирган бу мудҳиш уммон қаърида лахча чўғ булутлар сузиб юрарди... Шаҳзода ҳолсизланиб кўзини юмаркан, тўсатдан қонли булутлар орасидан чиқиб келган... падари бузрукворини кўрди.

Эгнида ял-ял ёнган зарбоф тўн, бошида гўё қонга бўялгандай кип-қизил салла, ҳатто соқол-мўловлари ҳам кип-қизил Мирзо Улуғбек, кўзларида ёш, худди қанот ёзгандай қўлларини ёзиб, унга томон оҳиста тушиб келарди...

Оламни от туёқларининг дупурию, қандайдир қаҳрли сурон тутган, бу сурон орасидан отасининг мунгли овози аниқ эшитилиб турарди.

“Жигаргўшам, болам! Пушти камаримдан бўлган зурриётим! Падаринг бошига етган бу қузғунлар сенинг бошингга ҳам етибдур. Не чора? Ота-бобонгга вафо қилмаган бул машъум тожу тахт сенга ҳам вафо қилмайдур, дедим. Сўзимга инонмадинг. Не қилай, болам?..”

Оламни тутган қаҳрли сурон яқинлашиб келмоқда, кўз ёши

аралаш бу мунгли овоз эса, аксинча, тобора узоклашмоқда эди... Шахзода, гўё отасини тўхтатмоқчи бўлгандай бор кучини йиғиб талпинди, талпинди-ю, боши узра кўтарилган яланғоч қилични кўриб, кўзини юмди, юмаркан:

“Гуноҳкор фарзандингизни кечиргайсиз, бузруквор!” деб пичирлади.

26

Қаландар Қарноқий йўлга чиққанида тун ярмидан ошган эди. У барвактрок йўлга тушмоқчи эди, лекин қабристондан қайтган Али Кушчи ғорнинг энг ичкарасига ўтиб, юзтубан тушиб ётиб олди-ю, Қаландар уни безовта қилишга журъат этмади.

Устодни қабристонга Қаландар ўзи бошлаб борди. Тиллабининг вафотига бир ой тўлмаса ҳам, унинг қабри кўм-кўк майса билан қопланган эди... Устод энасининг қабри тепасида намози асрдан то қора шомгача кимир этмай ўтирди. Қаландар унинг аллақандай чўкиб қолган чўпдай бўй-бастига, кўзлари юмук, соқол-мўйлови кўз ёшларидан нам, унсиз йиғисига четдан қараб ўтираркан, нечундир узок Қарноқда, “Қоровул тепа” остидаги кўхна қабристонда қаровсиз ётган ўз энасининг қабри эсига тушиб томоғи ғип бўғилди.

Устод гўристонда ҳам, йўлда ҳам бир оғиз гапирмади, лекин Қаландар унинг унсиз изтиробларини бутун вужуди билан ҳис этар, ҳис этгани учун ҳам на тасалли беришга тили борди, на рухсат сўрашга...

Фурсат ўтиб бормоқда, ғорга йиғилган кўни-кўшни тсмирчи ва чилангарлар, Қаландар билан хайрлашмоқчи бўлиб келган Қалқонбек билан Босқонбек – ҳамма сукутга чўмган эди. Қаландар босқон ёнида хаёлга толиб ўтирган устага қаради. Уста унинг аҳволига тушунди чамаси, қоронғи бурчакда ётган мавлонинг ёнига бориб, алланималарни айтди. Устод ўрнидан турди, лекин шу пайт эшик тақиллаб, мавлоно Коший билан Мирам Чалабий кириб келишди-ю, Қаландар яна тутулиб қолди.

Мавлоно Кошийнинг айтишича, Мирзо Абдуллатифни қатл

қилган фитначилар шахзоданинг бошини кесиб, Мирзо Улуғбек мадрасасининг дарвозасига осиб қўйишган эмиш. Фитначилар ҳибсда ётган шахзода Мирзо Абдуллони тахтга кўтарган эмиш. Шаҳарда осойишталик эмиш. Кўплар каламушлардай ин-инларига кириб кетган бўлса-да, Регистон майдонига бориб, мудҳиш манзарани томоша қилувчилар ҳам бор эмиш. Хуллас, бировлар бу қатлу қирғиндан қўрқиб, уйларида пусиб ётган бўлса, бировлар беҳад хурсанд эмиш...

Қаландарнинг эсига яна ўша таниш мисралар тушиб бошини чайқади:

*Тотлиг-тотлиг еганлар,
Турлук-турлук еганлар,
Олтин тахт ўлтурганлар
Туфроқ аро ётмишлар...*

Уста Темур Самарқандий мийиғида кулимсираб: “Туфроқ аро ётмишлар!” деб қўйди. – О, бевафо тожу тахт! Сени деб не-не қатлу қирғинлар бўлмади! Сени деб, не-не подшоҳлар ўзларини ўтга урмадилар!

– Аммо, ҳайҳот! Ҳеч бир шоҳ ўзига бундан бир сабоқ олмагандур! – Али Қушчи маъюс бош чайқаб, Қаландарга юзланди:

– Ҳар қалай, Мирзо Абдуллони мўъмин одам, деб эшитган эдим. Эҳтимол, бу падаркуш мустабиднинг тақдири унга бир сабоқ бўлур. Эҳтимол, илм аҳлига Мирзо Абдуллатифдай бераҳмлик қилмас. Бир ой-ярим ой сабр қилгайсен, шоир. Шояд инсофга келиб мадрасани қайта очса. Бирга бўламиз. Бурунгидай толиби илмларга раҳнамолик қиламиз...

Қаландар, гўё ўз дилига кулоқ солаётгандай, бошини ҳам қилиб узоқ ўйланиб қолди. Йўқ, унинг жисми Самарқандда бўлса ҳам, руҳи қачондан бери ўз маскани – олис Қарноқда эди... у хаёлан аллақачон Ҳуршида бону билан бирга қир ва адирлар оша ўз элига йўл олган, бутун қалби, бутун вужуди билан ўз юртига қараб талпинар эди.

– Ташаккур, устод. Ва лекин элимга кетмасам бўлмас...

– Нечун? – деди Мирам Чалабий ҳаяжонланиб. – Иншооллох, хамиша бундай жабр-жафо бўлмас...

Мирам Чалабийнинг сўзига мавлоно Коший ҳам кўшилиб, уни кўндиришга урина бошлашган эди, гапга уста Темур Самарқандий аралашди.

– Ўғлимни ўз ихтиёрига қўйгайсиз, болам. Мусофир юртида султон бўлмоқдан, ўз юртингда ултон бўлмоқ аълодур. Туғилган элнинг тўрғайи ҳам яхши кўринади дейдилар. Ўғлим Қаландар ўз юртини соғинибди. Унга ижозат беринг, мавлоно! – Уста шундай деб, дуога қўл очди. Устанинг дуойи жонидан кейин Али Қушчи ғорнинг энг хилват жойига яширинган хуржунни олдириб, Қаландар Қарноқийга бир ҳовуч лаъл ва жавоҳир билан битта куйма тилла инъом этди.

– Фақирга қилган барча яхшиликларингга минг-минг раҳмат, иним! – деди у овози қалтираб. – Каминадан қайтмаса Оллоҳдан қайтгай. Осойишталик бўлса қайтиб келарсен. Иншооллох дийдор кўришгаймиз!..

Ғор олдида иккита от тайёр турарди. Улар сўнг бор кучоклашиб хайрлашаркан, уста ҳам, мавлоно Али Қушчи ҳам беихтиёр кўзларига ёш олдилар. Бунга кўрганда Қаландар ҳам томоғи ғип бўғилганини сезди-ю, отига сакраб миниб, уст-устига қамчи босди...

Мана, доруссалтана аллақачон орқада қолди. Кўҳак тоғининг этагида Қаландар Қалқонбек билан Босқонбекка ҳам руҳсат берди. Худди ўз укаларидай бўлиб қолган бу оға-инилар билан кучоклашиб хайрлашди-да, жилға бўйлаб отини йўрттириб кетди. Лекин хаёли ҳамон Самарқандда. Кўз олдидан ҳамон устоднинг ғамгин чехраси кетмас, кулоқлари остида ҳамон устанинг ҳаяжонли гаплари, берган оқ фотиҳаси янграб турарди. У гўё шаҳарнинг ҳар бир даҳаси, ҳар бир гузари, ҳар бир кўчасига кириб чиқар, хаёлан гоҳ расадхона билан, гоҳ салкам йигирма беш йил тупроғини ялаб ўтган Улуғбек мадрасаси билан видолашар эди... Салкам йигирма беш йил! Ўсмирлик пайтида келган осий

банда мана энди киркдан ошди. Соч-соқолига оқ тушди... Бу орада бошига не ғурбат, не кулфатлар тушмади. Лекин ҳақ таолога шукурким, гоҳ бошига укубат солса, гоҳ иноятини дариф тутмади: шу шаҳарда у илм зиёсидан баҳраманд бўлди, шу шаҳри азимда Мирзо Улуғбек билан мавлоно Али Қушчидай алломаи замонларга шогирд тутиниб, уларнинг меҳр-муҳаббатларига мушарраф бўлди... Яна ҳақ таолога шукурким, у хиёнат йўлига кирмади, ўз устодлари олдидаги шогирдлик қарзини узди. Сўнгги бирикки ҳафта, хусусан, илоннинг ёғини ялаган Қашкир қайғайдир йўқолганидан бери, Қаландар ўзини кўярга жой тополмай қолган, мавлонони қутқаришдан умидини узган эди. Хайрият, устанинг: “Бу муқарраб-ус султонлар орасида олтинга сотилмайдурғони йўқдур”, деган сўзи тўғри чиқиб, бошқа бир ясовул топилди. Шу ясовул ёрдамида кеча, ниҳоят, устодни қутқарди. Мана энди пок виждон билан Хуршида бонунни олиб ўз юртига кетса бўлади. Ҳа, Оллоҳга яна бир бор шукурким, бу масканда унга шундай улкан муҳаббат ато қилди... Бу муҳаббат уни қанча-қанча ўт-чўкка ташласа ҳам, охири иншооллоҳ, бахайр бўлди. Насиб қилса шу букун бонунни олиб узоқ йўлга чиқади... Бир бечора камбағалга шундан бошқа не керак?

Қаландарнинг эсига яна сўнгги учрашув тушиб, кўнгли бир хил бўлиб кетди. У кейинги пайтларда бонунни ўйларкан, ўша кунги иссиқ бўсаларни, қалбида уйғонган бўлакча бир меҳрни, илгари ҳеч қачон ҳис этмаган бахт туйғусини эсламоқчи бўларди. Лекин бунинг ўрнига негадир кўз олдига ҳадеб бонунинг ғамгин чехраси келар, кўз ёшларини култ-култ ютиб айтган гаплари, “никоҳ хутбасини ўқитинг, шаръий хасмингиз бўлай”, деган илтижолари қайта-қайта эсига тушиб, кўнгли алғов-далғов бўлиб кетарди...

Мана ҳозир ҳам, доруссалтанадан чиқибдики, юрагини аллақандай мубҳам туйғулар, теран бир мунг чангаллаб олди. Бу ноаниқ ҳислар, бу чексиз қайғу айрилиқданми, бошқами – Қаландар буни изоҳлаб беролмас, лекин қанча уринмасин, ундан кутула олмас, доруссалтанадан узоқлашган сайин юрагини зиркиратган бу оғриқ тобора ортиб борарди...

Қаландар бошидаги телпагини тўғрилаб, осмонга қаради. Боя хуфтонда қуюклашган булутлар таркаган, бахмалдай майин, тиниқ осмон юлдузга тўлиб кетган эди... Ана, энг тепада, зардай сочилиб ётган Сомон йўлининг устида, Дубби акбар ситоралари битта-битта бўлиб чарақлаб турибди. Ундан пастрокда Хулқар юлдузлари ўчоқдаги кўрдай ғуж бўлиб милтирайди. Зухро юлдузи ҳали кўринмайди, лекин тонг яқин, олис-олисларда итларнинг хуриши, хўрозларнинг кичкириги эшитилади... Ана, ўнг томондаги тоғ чўққилари чўғдай яллиғланиб, Самарқанд нонидай юм-юмалоқ тўлин ой кўринди. Ой чиқиши билан борлиқ бўлакча бир улуғворлик касб этди, қирлар, адирлар, жилға бўйидаги тўкайзорлар – ҳаммаси нотаниш ва аллақандай сирли бир оламга ўхшаб кетди...

Қаландар отининг бошини қирга бурди... Ажабо: сўнгги икки ҳафтада қирлардаги майсалар тиззага келган эди... Қаландар Қарнокийнинг юртида кўклам сал кеч келади. Эҳтимол у ёқларда ўт-ўланлар тиззага келмагандир, лекин ям-яшил қирларда, Сайхун бўйларидаги чексиз даштларда ҳанузгача лолақизғалдоқлар очилиб ётгандир!..

Қаландар Қарнокий Хуршида бону билан бу қирлардан от чоптириб ўтишини, қизил гиламдай тўшалган қизғалдоқлар, адирлар оша суюкли кишлоғига кириб боришини ўйлайди. Ўйларкан, кўнглидаги ғубор хиёл тарқаб, дили ёришгандай бўлди.

Ой чикқани учунми, сал ўтмасданок уфқ оқариб, тоғ чўққилари устида Зухро юлдузи чарақлади. Қаландар таниш сойга тушганида теvarак-атроф ёришиб, тепада кишлок боғлари кўзга чалинди.

Қаландар отдан тушиб юз-қўлларини ювди, таҳорат олиб, бомдод намозини ўқиди, сўнг, юраги яна аллақандай увишиб, отга минди. У ҳар сафар шундай бўлади, сойдан ўтиб кишлокка яқинлашаётганида висол орзуси билан йўғрилган нотинч бир ҳис ёпирилиб келиб, соғинган қалби бетоқат питирлаб қолади. Буқун у хиёл барвақтроқ келди. Эҳтимол, бону ҳали уйқудан турмагандур? Иссиқ тўшакда маъсум гўдақдай тиниқ нафас олиб ухлаб ётгандур!..

Ё раб! Бу не?..

Қаландар Қарноқий тепада, Бобомурод ота ҳовлисининг деворлари олдида от ўйнатиб турган беш-олти нафар суворийларни кўриб, беихтиёр отининг бошини тортди. Олисдан суворийлар улоқ талашаётган чавандозларга ўхшар, бир жойда гир айланишиб, ниманидир тортишар, йиғилган оломон билан олишар эди. Ниҳоят, улардан бири оқ матога ўралган бир нарсани ердан узиб, эгарига ўнгариб олди-да, даврани ёриб чиқиб, қир бағирлаб от чоптириб кетди. Суворий отининг бошини қирга бураётганида, оқ мато орасидан нимадир сидирилиб тушди-ю, сочилиб кетиб, гўё қора бахмал рўмолдай ҳавода назокат билан ҳилпиради.

“Бону!” – Бу фикр миясида чакмоқдай чакнаган Қаландар арғумоғига қамчи урди. Четан девор ёнида турган эркак-аёл баробар суворийлар орқасидан югуришди. Лекин турна қатор бўлиб кетаётган отликлар тобора узоқлашиб борарди.

Қаландар Қарноқий усиз ҳам учиб кетаётган бўлиқ арғумоғини аёвсиз қамчилаб бораркан, фикрлари қуюндай чарх урарди:

“Наҳот сўнгги умиди сўнса! Наҳот кўз очиб кўрган севгилисидан, бу зулмат қаърида порлаган ёруғ офтобидан айрилса? Инсофу адолат қайда, эй парвардигор?”

Ана, биринчи суворий арғумоғини тўхтатиб, оқ матога ўраб-чирмалган, тўзгиган сочлари от туёқлари остида ҳилпираган аёлни – унинг Хуршида бону эканига энди шубҳа қолмади! – бошқа отга миндира бошлади. Оқ матони йиртиб, қўлларини бўшатиб олган бону, суворий билан олишар, ўзини отдан ерга ташлашга уринар эди. Буни кўрган Қаландар арғумоғини қаттиқроқ қамчилади. У суворийларга яқинлашиб қолганда, энг охириги отлик ўгирилиб қаради, қаради-ю, жон ҳолатда фарёд кўтариб отига устма-уст қамчи босди.

“Қашқир! Даюс!”

Қаландар қиличини кинидан суғуриб олди. Қашқир қичқирганда Хуршида бонунини отга миндираётган суворий ҳам ўгирилиб қаради.

– Амир Жондор!

Қаландарни кўрган амир ҳам навкарларига бир нима деб бакирди. Лекин Қаландар унинг нима деганини эшитмади. У ҳамон дод солганича от чоптириб бораётган Қашқирни кувиб етди-да, оёқларини узангига тираганича бутун кучи, бутун огирлиги билан унинг дубулға кийган бошига қилич солди. Шартта кесилиб учиб кетган дубулғалик бош от туёқларининг остига тушиб, юмалаб кетди. Қаландарнинг назарида, Қашқирнинг ерда юмалаб бораётган боши мудом чинқираётгандай туюлиб юраги зирқираб кетди. Лекин ойсимон эгри қиличларини ўйнатиб, устига бостириб келаётган икки суворийни кўриб, хушини йиғди. Суворийлардан бири, чамаси, шахзоданинг хорижий навкарларидан бўлса керак, бошига туғлик мис дубулға кийган қора барзанги сипоҳ, эгарга энгашиб олдинда келар, иккинчиси эса, сал орқада қолган эди. Қаландар отини тўғри барзангига солди. Зарб билан тўкнашган икки аргумоқ зорли кишнаб, осмонга сапчиди. Барзанги оёқларини узангига тираб эгри қиличини осмонга кўтарди. Лекин Қаландар отининг бошини чапга бурди-ю, ўнг ёнбошида қолган барзангини бир ҳамла билан отидан учуриб юборди. Буни кўрган иккинчи суворий жон талвасасида отининг бошини орқага бурди. Қаландар отини аёвсиз ниқтаб, уни кувиб бораркан, бир зум кўзи амир Жондор билан Хуршида бонуга тушди. Бонуни кўйиб юборган амир, от устида камонини тортиб, ўқ узмокчи бўлар, бону эса, эгардан йиқилай-йиқилай деб, унга тармашар эди.

“Номард!”

Қаландар қочиб бораётган суворийни ташлаб, отининг бошини амир Жондор томон бурди, бурди-ю, кўксига мислсиз зарб билан қадалган ўқ-ёйни чангаллаганича, отининг бўйнига муккасидан йиқилди. Жон талвасасида отининг ёлига тармашаркан, бонунинг: “Мирзам!” деган фарёди қулоғига чалингандай бўлди.

“Хуршида! Бону... Шаръий манкуҳам!..” хаёлидан ўтди унинг. Ҳолсизланиб отдан сирпаниб тушаркан, нечундир кўз олдига олис Қарноқ қирларидаги гўристон, гўристон четидаги отасининг кабри тепасида йиғлаб ўтиргач синглиси келди. Сўнг, осмону замин – ҳаммаси чир айланди-ю, чарпалак бўлиб кетди.

Хуршида бону бир неча бор хушидан кетиб, бир неча бор хушига келди. Сўнг бор хушига келганида ўз уйлари, ўз хонасида ётганини, тепасида юм-юм йиғлаб ўтирган кекса энагаси билан аллақандай қакшаб-қалтираб қолган бобосини кўрди, кўрди-ю, яна кўзини юмди... Унинг кўз очиб юмганини кўрган энагаси: “Нуридийдам! Гиргиттонинг бўлай, қизалоғим!” деган нидо билан юз-кўзларидан чўлп-чўлп ўпди. Энагасидан кейин бобосининг зорли хитоби эшитилди:

– Бўстониمنىнг гули! Боғимнинг булбули! Кўзингни оч, олтиним!..

Кимдир лабига дир-дир титраган чойнак тутди. Хуршида бону курукшаган лаблари билан бир-икки қултум сув ичди, ичаркан, негадир кўз олдига кўксидаги ўқ-ёйини чангаллаганича отнинг бўйнига муккасидан йиқилган Қаландар келди, қулоқлари остида унинг: “Бону!” деб қичқирган товуши янграб кетгандай бўлди-ю, тирноқларигача ачишиб бетокат тўлғонди... Қаердандир олисдан, гўё туман орасидан, бобосининг овози эшитилди:

– Ёнидан жилма, кампир... Ҳовлида амир Жондор кутиб ўлтирибди. Мен табибдан хабар оламен...

Амир Жондор!.. Бонунинг назарида, бу икки сўз мисоли симоб янглиғ қулоқларини тешиб ўтди. Амирнинг мудҳиш иши, бонуни силтаб ташлаб, узган ўки, сўнг, унинг фарёдларига қулоқ солмай, отига ўнгариб олиб қочганлари эсига тушиб, инграб юборди. Ногаҳон миясида бир сўз ярк этди: “Оғу!”

Ҳа, ҳа, токчада, унинг зеб-зийнатлари солинган тилла қутичасида, узукнинг кўзига яширинган мошдаккина оғу бор. Бу оғуни у ҳарамда топдириб олган, лекин ичишга улгурмаган, Мирзо Улуғбек ҳазратлари ҳарамдан бўшатгач, тилла узугининг кўзига яшириб қўйган эди!..

Хуршида бону кўзлари бежо ёниб, уйнинг токчаларига қаради. Тилла қутича кўринмас эди...

Бону талвасаланиб ўтирган энагасига қаради:

– Энажон. Қутичам, зеб-зийнатларим қайда?

– Ўрнида, оппоғим, ўрнида! – кампир шоша-пиша ўрнидан туриб, икки дарича ўртасидаги токча олдига борди, тилла ва кумуш баркашларнинг орқасига қўл суқиб, таниш тилла қутичани олди.

Хуршида бону қалтирок қўллари билан қутичани очиб, ажиб товланган қимматбаҳо тошлар ва зеб-зийнатларни титкилашга тутинди: мана ўша, катта ёқут кўзли тилла узук!..

– Энажон!.. – Хуршида бону кампирни уйдан чиқаришнинг баҳонасини тополмай дудуғланди. – Энажон, бир пиёла сув беринг!..

– Сув? – деди кампир тушунмай. – Мана, узум шарбати бор, болам.

– Йўк, йўк, сув беринг, энажон, совук сув!..

Саросимада қолган шўрлик кампир куймаланганича ташкарига югурди.

Хуршида бону игнача билан узукнинг ёқут кўзини кўчирди. Тангрига шукур! Қора майиздеккина оғу узукнинг кўзига ёпишиб қолган эди. Хуршида бону уни тирноғининг учи билан кўчириб олди, лекин оғзига солишдан олдин, кўнгли бир хил бўлиб, зеб-зийнатларга тўла чароғон хонага, шифтдаги олтин қандилга, нозик ўймакорлик билан ишланган куббасимон токчалардаги мунаққаш идишларга бир-бир тикилди.

Бундан бир йил муқаддам, ҳафтада уч марта, худди шу музайян меҳмонхонага унинг дугоналари, доруссалтана зодагонларининг ожизалари йиғилишар эди. Ўртага тутилган ҳарир парданинг бу томонига ёзилган ипак кўрпачаларда ўтиришиб, кикир-кикир қулишиб уни – чехрасидан аллақандай нур ёғилиб турадиган девкомат мударрисни кутишар эди....

Қаландар Қарноқий кириб келиши билан юзларини ипак дурралар билан тўсиб олган нозанинлар бўйинлари ва қўлларидаги қимматбаҳо зеб-зийнатларини, оёқларидаги қўш-қўш тилла ҳалҳолларини⁸⁵ нафис жаранглатишиб, бир-бирларини туртишиб, шоирнинг эътиборини тортмоқчи бўлишар, лекин жўртгага ковоғини уюб олган Қаландар Қарноқий, бошини китобдан

⁸⁵ Ҳалҳол – оёққа тақиладиган олтин ҳалқа.

кўтармас, кўтарганда эса ёлғиз унга – Хуршида бонуга нигоҳ ташлар эди...

Бону ўпкаси тўлиб, кўзларини юмаркан, эсига сўнгги видо онлари тушди. Ўшанда, никоҳ хутбасидан кейин, Қаландар уни иягидан ушлаб бошини кўтарди, гўё уни биринчи бор кўраётгандай юзига узоқ тикилиб турди, кейин бўлакча бир меҳр билан ёшли кўзларидан оҳиста ўпаркан:

– Хуршидам! – деди овози дарз кетиб. – Ўзимнинг шаръий манкуҳам!..

Шаръий манкуҳам!.. О парвардигори олам! Нечун ул масъуд дамларни ўзинг инъом этиб, нечун тагин ўзинг маҳрум қилдинг? У дарвешнинг ёзуғи не?

Маъюс хаёлларга чўмган Хуршида бону қўлидаги оғуни тамом эсидан чиқарган эди, дахлизда шип-шип оёқ товушини эшитиб ҳушига келди. “Гуноҳкор бандангни ўзинг кечиргайсен!”

Бону майиздеккина заҳарни оғзига солди-да, бир қултум совук шарбат ичиб ўзини ёстикқа ташлади.

Эшикдан кирган кампир куймаланиб келиб, ёнига чўккалади.

– Сув келтирдим, болам, кўзингни оч!..

Хуршида бону бошини кўтарди, бир қултумгина сув ичиб, яна ўзини ёстикқа ташлади. Сув томоғидан ўтиши билан ичакларига, йўк, юрагининг остига чўғ теккандай бўлиб “жаз” этди-ю, бесаранжомланиб ингради.

Кампир қўллари калтираб, яна лабларига пиёла тутди.

– Сенга не бўлди, болажоним?..

Бонунинг юрагига теккан чўғ энди мисоли киздирилган темир-га айланиб, ичакларини жаз-жаз куйдира бошлаган эди. У бетоқат бўлиб бошини кўтарди. Назарида, бутун меҳмонхона, шифтдаги олтин қандил, тоқчалардаги биллур идишлар, деворларга осилган шерозий гиламлар, ҳаммасини ўт олган, ҳаммаси ловиллаб ёна бошлаган эди. Уйни тутгач бу ўт орасида отининг бўйинини кучоқлаб, питирлаб ётган Қаландар Қарноқий кўринди...

– Энажон!

– Энажон деган тилгинангдан ўргилай! Сув берайми? Мана сув...

– Энажон! – Хуршида бону аллақандай чараклаб кетган кўзларини кампирга тикди. – Энажон, мен ўламен. Ўлсам... бувамга тилагимни айтинг...

– Қайдаги сўзларни айтасен, болам!..

– Ўлсам... Гўрим Қаландар... Қаландар Қарноқийнинг гўри билан... бир бўлсин!

– Болам! Болажоним! Бу сўзни қайдан топдинг? Қайси Қаландар?..

Хуршида бону кўнгли озиб ўқчиди-ю, ўзини тутиб, кўзларини юмди.

– Нечук эсингиздан чиқди, энажон? Дадамнинг шогирди... Мусофир шоир Қаландар... гўримиз бир бўлғай... – Хуршида бону гапиролмай, мис жомга қараб талпинди.

Кампир бир зум кўзларини катта очиб котиб қолди, сўнг, фарёд солганича, ташқарига отилди...

27

Ўша куни Оқсарой ёнидаги ҳовлисига келган Али Қушчи, намози асрдан кейин иссиқрок кийиниб, уйдан чиқди. У мавлоно Муҳиддинни кўришга аҳд қилган эди. Мавлоно Муҳиддин қанча хиёнат қилмасин, номига номуносиб қанча тубанликларга бормасин, унинг ақлдан озиб, занжирбанд қилинганини эшитган Али Қушчи чидаб туrolмади. Орадан нималар ўтмасин, улар салкам чорак аср борди-келди қилишган, бир мадрасада таълим олиб, таълим беришган эди. Шу сабабданми, бошқами, мавлоно Муҳиддин тўғрисидаги гаплар уни титратиб юборди. Айни замонда мавлоно Муҳиддиннинг ақлидан озиши тўғрисидаги, хусусан, расадхонадаги куфр китобларни ёндириш маросимига кириб бориб, шайх Низомиддин Хомуш билан шахзодага айтган гаплари ҳақидаги миш-мишларни эшитганда Али Қушчининг хаёлига яна ўша эски ўйлар келди: ха, бу фоний дунёда ҳақ ва адолат йўқ, деган сўзлар бекор! Яхшиликка яхшилик, ёмонликка ёмонлик қайтгусидур!

Ва лекин... Лекин бу ўйлар унинг қалбида тунов кунгидай исёнкор туйғулар эмас, аксинча, аллақандай маънос ҳислар уйғотди. Ҳайҳот! Мавлоно Муҳиддиндай ўткир фозил, фалакиёт ва илми риёзиёт бобида юксак чўккиларни забт этган зукко аллома, бу ҳақиқатни билмаса ё билмоқдан кўркса не чора?

Али Қушчи ҳар эҳтимолга қарши, Салоҳиддин заргарнинг уйига тўғри борадиган катта кўчалардан юрмай, айланма йўллар ва тор кўчалардан кетди. Шаҳар бундан етти-саккиз ой муқаддам қандай бўлса шундай, мубҳам бир ҳаёт кечирар, кўча ва гузарларда одам сийрак, расталар, дўконлар ёпиқ, ҳаммаёқ жим-жит эди, лекин бу жимликдан қандайдир совуқ бир таҳликанинг нафаси келар, шунинг учун ҳам ҳаммаёқ тақа-тақ беркилган. Фақат кунлар узайган, илиган, вақт намози асрдан ўтса ҳам, ҳали шафак сўнмаган, шаҳар ҳарир нимпушти дарпарда билан ўралгандай тиниқ қизғиш шуълага чўмилган эди.

“Боғи шамол” томондан юрган Али Қушчи, Салоҳиддин заргар гузарига яқинлашиб қолган эди, кўча юзидаги эшиклардан бири очилиб, бошига қундуз телпак, эгнига кимхоб тўн кийган, юм-юмалоқ бир одам чиқди. Али Қушчи ўзини кўриб-кўрмаганликка олиб, ўтиб кетмоқчи эди, лекин кимхоб тўнли юм-юмалоқ одам, пилдираб келиб кўл қовуштирди.

– Э-э, ассалому алайкум, биродари азиз!..

Али Қушчи бир зум гарангсиб қолди.

Пилдираб келиб таъзим қилган кимхоб тўнли бу юм-юмалоқ кимса... бундан етти ой муқаддам дарвешлар хирқасига ўраниб, яшириниб юрган шоир Мирюсуф Хилватий эди...

– Сиз зоти шарифни ҳибсда кўп азият чекмиш, деб эшитган эдим, кўриб бисёр масрур бўлдим, мавлоно, бисёр масрур бўлдим...

– Оллоҳга шукур, – деди Али Қушчи, нима дейишини билмай.

– Барча илм аҳлини тазйиқ қилган ул хунхўр падаркушдан ҳазар, алҳазар! Аммо тахтимизнинг валиаҳди Мирзо Абдулло кўп соҳиби карам, кўп олижаноб зот деб эшитган эдим, сизни кўриб бунга имоним комил бўлди, мавлоно...

Али Қушчи яна нима дейишини билмай:

– Иншооллоҳ шундай бўлсин, – деб қўйди.

– Бунга шубҳа қилмагайсиз, мавлоно. Мана, камина ул тождор мусулмононинга бир мадҳ битдим, тиласангиз ўқиб берамен, мавлоно! – Мирюсуф Хилватий шундай деб, қўйнидан зар матога ўралган кафтдеккина бир китобчани олди-да, Али Қушчининг розилигини олмасданоқ томоқ қириб ўқий кетди:

*Бобонгиз фатҳ этиб шуҳрат қозонди жумла дунёни,
Бу олам кўрмагай эмди, анингдек зоти аълони.*

– Шоир Хилватий!

– Лаббай? – Мирюсуф Хилватий илҳом билан порлаган кўзларини китобдан узиб, Али Қушчига қаради.

– Камина бу шеърингизни кўп эшитганмен. Боракалло, сизга!

Али Қушчи оғзи очилганича анграйиб қолган Мирюсуф Хилватийни кўчанинг ўртасида қолдириб, йўлида давом этди. У бир-бир босиб, шоирдан узоқлашиб бораркан, дард билан бош тебратиб:

– О, хом сут эмган бандалар! – деб қўйди.

Шафақ сўнган, шаҳар узра майин қоронғилик қанот ёзмокда эди.

Али Қушчи Салоҳиддин заргар яшайдиган гузарга етиб борганида ҳаммаёқ қоронғиликка чўмган эди, лекин... ажабо: ҳамиша ёпик турадиган кўш табақали темир дарвоза ланг очик эди! Дарвозадан кирган жойда, одатда қоровуллар ўтирадиган қоронғи бостирмада ҳеч ким кўринмас, лекин ўрдадай ҳовлида фонуслар ёнар, аллақандай жом ва қумғон кўтарган аёллар икки меҳмонхона орасида у ёқдан-бу ёққа югуришиб юришарди.

“Буларга не бўлди? Мавлоно омонми?”

Ҳовлига кирган жойда ҳайрон бўлиб тўхтаган Али Қушчи рўпарадаги катта меҳмонхонадан чиққан муштдеккина чолни кўриб, унга томон юрди, юрди-ю, беихтиёр яна тўхтади: икки букилиб, муштдеккина бўлиб қолган бу чол... Хожа Салоҳиддин заргар эди!..

Ховлидаги фонуслар ва дарчалардан тушган кўк, сарик, қизгиш шуълада унинг кўзлари телбаларча ёнар, соқоли селкиллаб, боши сарак-сарак қиларди... Али Кушчи кўрган заргар унга қараб талпинди, кейин кўз ёши аралаш:

– Ўғлим... Алоуддин! – деди-да, меҳмонхонанинг мармар зинасига ўтириб қолди.

Али Кушчи чолнинг ёнига бориб чўккалади.

– Мавлоно эсонми, бузруквор?

Заргар бошини сараклатиб, меҳмонхонага ишора қилди, йиғламсираб:

– Мадад бергайсиз, мавлоно! – деди. – Табиб! Табиб бор!

Чолнинг сўзини мавлононинг ҳоли оғир, унга табиб келди, деган маънода тушунган Али Кушчи, ичкарига шошилди. Дахлизда мис идишлар, чил-чил синган косалар, тўкилган овқатлар сочилиб ётар, ҳавони аллақандай қўланса ҳид тутган эди. Али Кушчи табиб билан олишаётган телба мавлонони кўришдан чўчигандай, дахлизда журъатсизгина тўхтаб, нафасини ростлади-да, эшикни секин очди...

Чароғон меҳмонхонанинг тўрида, кўзлари бежо бир кампир сочлари тўзғиган беҳуш бир малакни кучоқлаб ўтирар, унинг ёнига бошига учлик оқ қалпоқ, эгнига оқ ятак кийган котма бир одам тиз чўккан эди. Эшик очилганда бошига учлик оқ қалпоқ кийган одам ялт этиб қаради, сўнг, беҳуш малакни кучоқлаганича қотиб қолган кампирга бир нима деди-да, ўрнидан турди. Шу захотиёқ кампирнинг фарёди уйни зир титратди... Эшикдан қоқиниб-суриниб Салоҳиддин заргар кирди ва уйдан чиқаётган табибга тўкнашиб йиқилиб тушди. Табиб уни ўрнидан турғизмоқчи бўлган эди, чол унинг қўлини силтаб ташлаб, ўқсиб йиғлаганича ўзини мурда устига ташлади:

– Бўстонимнинг гули! Очилмай сўнган гунчам! Сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасму? Қари қўйдаи маъратиб, қари бувангни кимга ташлаб кетмишсен, кўзичоғим?.. Инонган фарзандим сен эдинг! Энди бу давлат, бу хонумоним кимга қолур, олтиним? Кимга?..

Муштдеккина бўлиб қолган заргарнинг гўдакларча фарёди Али Қушчини титратиб юборди. Кўзида филт-филт ёш, у деворга суянганича гарангсиб турарди. Айни замонда, энаганинг кўлида жонсиз ётган Хуршида бонунни таниган ҳамонок, хаёлидан: “Қаландар Қарнокий қайда? – деган фикр ўтди. – Унга не бўлди? Наҳот у бечора ҳам?.. Йўк! Йўк! У бечора дарвешни ўзинг асрагайсен, парвардигор...”

Меҳмонхонага фарёд солиб бир гуруҳ хотин-халаж кириб келди. Ҳаммаёкни кий-чув, йиғи тутиб кетди. Али Қушчи пешанасини муштлаб йиғлаётган заргарга тасалли беришини ҳам, чиқиб кетишини ҳам билмай ҳамон гангиб турган эди, кимдир секин кўлидан ушлади.

– Сизни биров йўқлаб келди, мавлоно...

– Қайдан келди?

– Қайдам. Мадраса талабасига ўхшайдур...

Али Қушчи юрагига ўрмалаган совуқ шубҳадан бадани жимирлаб, меҳмонхонадан чиқа бошлаган эди, Хуршида бонунинг тепасида йиғлаб ўтирган кампир:

– Ўғлим Али Қушчи! – деб унга қараб талпинди. Кампирнинг овози шундай алам билан янградикки, уйни тутган кий-чув бир зум тинди. Али Қушчи эшикни очганича бўсағада тўхтади.

– Ўғлим Али Қушчи!.. Кўзимизнинг нури... нуридийдам, набирам, жон бераётиб тавалло қилган эди... – кампир гапиролмай юзини шапатилаганича уввос тортди. Ҳамма, ҳатто Салоҳиддин заргарнинг ўзи ҳам йиғидан тўхтаб, унга тикилиб қолди.

– Набирам не деган эди? Тилаги не эди унинг? – Сўзла, кампир! – деди Салоҳиддин заргар, овози қалтираб. Кампир энгининг учи билан кўзини артиб:

– Нуридийдам, набирам, – деди ўксиб, – мусофир шоир Қаландар билан гўримиз бир бўлсин деган эди...

“Мусофир шоир Қаландар билан гўримиз бир бўлсин?! Ё раббий, бу кампир не дейди?..”

Бўсағада гарангсиб турган Али Қушчининг хаёлини Салоҳиддин заргарнинг:

– Шоир, Қаландар?! – деган хитоби бўлди. Ҳозиргина пешанасини муштлаб, гўдаклардай нола чекиб ётган чол ўрнидан туриб кетган, кўзлариб чақнаб айланасига қарар, лекин, чамаси ҳеч кимни кўрмас эди.

– Бу сўзни қайдан топдинг, кампир?! Мен ким, хожа Салохиддин заргар, бўстониمنىнг гули, ёлғиз набирам, кўзимнинг нури, суюкли набирамни ўшал гадо билан бир ерга кўмаменми? Не деб алжирайсен, кампир?

– Кўзичоғим, – деди кампир йиглаб. – Кўзичоғимнинг илтижоси...

– Бас! Ёлғиз набирамнинг бошига етган ўшал гадо! Ҳам ўзининг бошига етди ул бетавфиқ, ҳам гулимнинг!

Заргар гапини тугатмаган ҳам эди, кишанларнинг шарақлаши эшитилиб, эшиқда... мавлоно Муҳиддин кўринди.

Эғнидаги бўз кўйлагининг ёқаси киндигигача йиртилган, коқ суяк бадани дир-дир титраган, соқол-мўйловларига тупук сачраган мавлоно Муҳиддин эшиқда тўхтаб:

– Тўй? – деди бошини ғалати ликиллатиб. – Бу хонадонда тўй бўладиру, фақирни таклиф қилмайду!

Мавлоно Муҳиддин мудҳиш ишшайиб бир Али Қушчига, бир жой-жойларида қотиб қолган аёлларга қаради. Сўнг, тўрда сочлари тўзғиб ётган бонуга кўзи тушди, тушди-ю, чуқур ботган бежо кўзларида нимадир ярқ этди. Ярқ этганда тупук сачраган юзидаги мудҳиш ифода саросима билан, саросима изтироб билан алмашди. У яна бир Али Қушчига, бир тирик мурдадай қарахт бўлиб қолган отасига қаради, кейин овозининг борича:

– Қизим! – деб чақирди. Бу чинқирик, гўё коқ суяк баданни тешиб чиққан бу нидо, шифтдаги олтин қандил, беҳисоб тоқчаларга терилган ҳисобсиз зеб-зийнат ва олтин баркашларни янгратиб юборди.

– Қизим! Ёлғизим! – Мавлоно Муҳиддин занжирбанд қўлларини ёзганича олдинга талпинди, лекин оёқлари чалиниб кетиб, бўсағага гурсиллаб йиқилди-ю, ўқ теккан қушдай питирлаб қолди.

Мавлонога интилган Али Қушчи эшиқдан югуришиб кирган

бир неча кишини кўрди-да, юраги зиркираб, ўзини ташқарига олди. У ҳовлига чиқиши билан кимдир ёнига югуриб келди.

– Устод!..

Али Қушчи зўрға хушини йигиб ёнидаги одамга қаради.

– Мирам Чалабий?

– Устод! Қаландар Қарноқий оламдан ўтибди...

– Қачон? – Али Қушчи беихтиёр орқага тисарилди. – Ким хабар қилди?

– Хабарни уста бобо етказди. Боя хуфтонда жасадини Ургутдан олиб келишган эмиш...

Али Қушчи турган жойида чайқалиб кетиб, устунни ушлаб қолди-да, тез юриб ҳовлидан чиқди. Дарвозага борганида меҳмонхонада кўтарилган фарёдни эшитиб беихтиёр тўхтади. Тошни эритадиган бу фарёд орасидан Салоҳиддин заргарнинг “ўғлим!” деган нидоси аниқ эшитилиб турарди.

Али Қушчи, бир лаҳза иккиланиб тургач, юраги зиркираганича дарвозадан чиқди.

* * *

Қаландар Қарноқийни эрта бомдодда, Тиллабиби ётган кабристонга, муштипар кампирнинг ёнига дафн этишди. Дафн маросимида мавлоно Али Қушчи билан уста, Мирам Чалабий билан Мавлоно Коший, Ургутдан марҳумнинг жасадини олиб келган уч-тўрт деҳқон ва Қалқонбек билан Босқонбек бошлаб келган беш-олти темирчилар қатнашди.

Бир кундаёқ ўзини олдириб, мункайиб қолган уста, марҳумнинг жасадини гўрковга ҳам бермай лаҳадга ўз кўли билан кўйди, гувалаларни ўзи териб, ўзи тупроқ тортди. Сўнг, қабр тепасига тиз чўкиб, узок тиловат қилди. Чолнинг қора курум босган серажин юзида, юмуқ кўзларида, аллақандай ҳорғин овозида чуқур қайғу, гўё уста мусофир бир дарвешни эмас, ўз ўғлини тупроққа берган эди. Али Қушчи чолнинг маҳзун овозидан кўнгли эриб, энаси қабри ёнида ер чуқилаб ўтираркан, кўз олдидан кечагина видолашган Қаландар Қарноқийнинг шиддатли қиёфаси кетмас

ва негадир ҳақ ва адолат тўғрисида ўйлаган ўйлари қайта-қайта эсига тушарди...

“Ҳайхот! Нечук бундай қиласен, парвардигори олам? Нечук адолат қиличингни дам шахзодадай мустабид конхўрлар бошига соласен, дам бу мусофир, янглиғ бир бечоранинг орзумидларини чил-чил синдирасен! Умри гадоликда ўтган бу нота-вон камбағалнинг гуноҳи не? Ҳукмингда инсоф ва адолат борми? Агарчи бор бўлса, бу мислсиз жабр нечун? Нечун?”

Али Кушчи елкасида кимнингдир қўлини сезиб, бошини кўтарди. Тепасида Мирам Чалабий турар, одамлар ўринларидан кўзғалишган эди.

Уфқ улкан гулхандай ловиллаб ёнар, олисдан қорли тоғлар чиқаётган офтоб нурида кумуш сочилгандай ялтиллаб, кекса қайрағочлар билан ўралган эски қабристонни қушлар нағмаси тутган эди...

Улар қабристондан чиқиб, катта йўлга етганларида Мирам Чалабий билан Мансур Коший тўхтади.

– Ижозат этсангиз, биз шаҳарга қайтамыз, – деди Мансур Коший. – Сиз-чи, устод?

– Мен... – Али Кушчи асосига суяниб, мункайиб кетаётган устанинг кетидан тикилди. – Мен устанинг ёнида бўламан. Бошимизга оғир мусибат тушганида шул камбағал қосиблар ёрдам қўлини чўзган эдилар. Энди биз ҳам бу чолни ёлғиз қолдирмайлик.

Коший “маъкул”, деган маънода бош ирғади.

– Бу тилагингиз мақбулду, устод. Иншооллох, юрт тинчиб қолур. Тинчиб қолса келиб хабар оламиз...

Мансур Коший сўзини тугатмаган ҳам эдики, Мирам Чалабий:

– Устод! – деди ҳаяжонланиб. – Энди аҳволимиз не бўлади?.. Не юмуш қиламиз?

Али Кушчи Мирамнинг сўзларига жавоб бермай, Ургут тоғларига тикилди. Мирам Чалабийнинг назарида, устод “Аждар ғор”ни кидираётгандай туюлиб, ўзи ҳам офтобда ғалати ялтиллаган юксак чўккиларга кўз тикди... Али Кушчи чуқур тин олиб:

– Шу букунгача не иш қилган бўлсак шу юмушни қиламиз, болам! – деди. – Устод, жаннатмакон Мирзо Улуғбек ҳазратлари ёққан илм шамини ўчирмоқ гуноҳи азим бўлур. Зеро... – Али Қушчининг овози тўсатдан титраб кетди-ю, бўлакча бир самимият касб этди. – Зеро, илм аҳлининг ғанимлари бўлмиш мустабид шоҳлар келиб кета берар, аммо бу маскан, бу заҳматкаш халқ абадул-абад ҳаётдур. Шу юрт ҳурмати, келгуси авлодлар ҳурмати, устод бошлаган улуғ ишни охирига етказмоқ даркор, чироғим.

Али Қушчи Мирам Чалабийни ҳаяжон билан қучиб, елкасини қоқиб қўйди.

Улар кучоклашиб видолашдилару, ажрашдилар: Мирам Чалабий билан Мансур Коший шаҳар томон йўл олдилар, Али Қушчи эса уста Темур Самарқандийнинг орқасидан кетди...

* * *

Саккиз юз етмиш иккинчи ҳижрий йилнинг куз кунларидан бири эди. Нонуштани Самарқандда қилиб йўлга чиққан юз туялик қатта қарвон пешинда Доргомдан ўтиб, бепоён ялангликка чиқиб олди. Бир-бирига тутшиб кетган боғлар, гавжум қишлоқлар ортда қолди, олдинда, то олис-олислардаги довон тоғларигача тептекис дашт ястаниб ётар, фақат у ер-бу ердагина ясси тепаликлар, ярим хароба кўҳна кўрғонлар, беш-олти уйдангина иборат кичик-кичик қишлоқлар кўзга чалинар эди.

Қарвоннинг бошида, бўйинларига офтобда ялт-ялт этган мис кўнғироклар осилган нортуяларнинг олдида тўрт нафат суворий от ўйнатиб борар, қарвоининг охирида ҳам тўрт нафар навқар кузатиб келар эди. Қарийб ярим фарсах жойга чўзилган бу қатта қарвон аҳли орасида зарбоф ва кимхоб тўн кийган савдогарлар, бола-чақаларини соябон араваларга ўтказиб, ўзлари от ўйнатиб бораётган қибор зодагонлар, эшак ва ҳачир минган фуқаро ва ҳатто бошларидаги кулоҳларини тебратиб, ҳамду сано ўқиб пиёда кетаётган дарвешлар ҳам бор эди. Қарвонни кузатиб бораётган бу оломон орасида бошларига мударрислар қиядиган учлик қора бахмал тақя кийиб, устидан енгилгина дастор ўраган, эгнилари-

га эса қора чакмон устидан енгсиз оқ жома кийган икки киши кескин ажралиб турар, улардан бири – етмишларга бориб қолган бўлса ҳам, кўринишидан бардам, калта қирқилган қордай оппок соқоли ўзига хўп ярашган, нигоҳи ўткир, хушсурат бир чол, иккинчиси элликлардан ошгач, лекин соқол-мўйловига деярли оқ тушмаган бир мўйсафид эди.

Саман отини бир меъёрда йўрғалатиб бораётган қотма, хушқомат чол қорамағиздан келган шиддатли чехрасига ярашган қалин қошларини чимириб, дам орқага, боғлар ортида қолган Самарқандга тикилар, дам ўнг кўлдаги Ургут тоғларига қадалиб-қадалиб қарар, у бир нимадан безовталанаётганга ўхшар, чуқур ботган ўйчан кўзларида ҳам теран бир кайғу, ҳам аллақандай та-раддуд сезилиб турарди...

Карвон олдиндаги ясси кирга чиқиб, олисда “Қароқчи тепа” деган қишлоқ кўриниши билан чол отининг бошини чапга буриб, катта йўлдан узоклаша бошлади. Унинг орқасидан ёнидаги шериги ҳам отининг бошини бурди. Лекин улар йўлдан узоклашмаган ҳам эдиларки, отлиқ навкарлардан бири орқаларидан қувиб етди.

– Мавлоно Али Қушчи? Қайга йўл олдингиз?

Олдинда бораётган оқ соқолли хушқомат чол ўгирилиб қаради. Унинг кўзлари қисилиб, лабларига истехзоли табассум югурди:

– Қўркманг! Қочмоқ ниятим йўқдур! Зеро, бу юртдан кетмоқни ўз идроким билан ихтиёр этганмен.

Ясовул хижолат чеккандай томоқ қириб:

– Карвондан қолиб кетасиз, деб қўрқамен, мавлоно, – деди.

– Карвон “Қароқчи тепа”да тунайдими?

– Балли!

– Бир раъкат намоз ўкиб, қувиб етамен.

Ясовул истар-истамас отининг бошини буриб, катта йўлда узоклашиб бораётган карвонни қувиб кетди.

Али Қушчи кафтини қошларининг устига тутиб, Ургут тоғларига узок тикилиб турди, сўнг, дардли хўрсиниб отдан тушаркан:

– Мавлоно Коший! – деди ёнидаги шеригига юзланиб. – Ми-рам Чалабий шу ерга келур. Унинг йўлини пойлаб турсангиз. Ка-мина ҳозир қайтамен...

Али Кушчи отининг жиловини Мансур Кошийга ушлатди-да, ўзи кир ёнбағридаги шувокзорга қараб кетди...

“Эй дариг! Худди ўша жой. Ўша пастқамлик!”

Ҳа, ўшанда ҳам худди мана шундай кун ботай-ботай деб турган кечки пайт эди. Кеч куз бўлса ҳам, осмон беғубор, кун илик эди... У маҳалда раҳматли Қаландар Қарноқий ҳам ҳаёт эди. Улар олдин сипоҳлардан ҳадиксираб пастга, пистирмага қочган, кейин эса, устодни таниб, отларининг бошини орқага бурган эдилар, устод ҳам – покиза руҳи гулшани бакода⁸⁶ масрур бўлғай! – устод ҳам уларни таниб, от чоптириб келган эди. Улар худди мана шу шувокзорда узоқ кучоклашиб турган, устод, кўзида ҳалқа-ҳалқа ёш, унга сўнгги васиятларини айтган, сўнгги тилакларини сўзлаб, видолашган эди. Эртасига эса, машъум хабар до-руссалтанани, наинки доруссалтанани, буткул Мовароуннахрни зир титраган эди.

Эвоҳ! У замонларга салкам йигирма йил бўлибди! Бу ора-да қанча сувлар оқиб кетди. Не-не ҳодисалар юз берди, не-не одамлар оламдан ўтди. Аммо бу ер, бу осмон, ҳарир туман билан ўралган бу юксак тоғлар... ўшанда қандай бўлса шундай турибди. Гўё йигирма йил эмас, йигирма кун ҳам ўтмагандай, устоднинг маҳзун чеҳраси, ғам тўла ўйчан нигоҳи ҳамон кўз олдидан кетмайди. Бир зум кўзини юмса унинг босиқ, мунгли овозини эшитгандай бўлади... Ўшанда, бундан йигирма йил муқаддам, устод мана шу пастқамликда туриб, Али Кушчи билан сўнг бор видолашганида, бу элга қайтмоқ, бу юрт, бу масканни кўрмоқ насиб бўладими, йўқми, деб ғам чеккан, бу ўй, бу ташвишдан кўнгли вайрон эди. Мана энди унинг ўзи ҳам шу ўй, шу ғам билан банддур. Самарқанддан кетмоққа аҳд қилгандан бери, бу ғам туну кун ҳаёлидан кўтарилмай, юрагини қон қилади. Лекин не чора? У қутлуғ зот оламдан ўтгач, Мовароуннахр осмонини

⁸⁶ Гулшани бако – жаннат.

чулгаган зулмат булутлари тарқармикин, деган умидда йигирма йил ўтди. Йигирма йил зулмат ичида яшаб бўлса ҳам, устоднинг васиятларини рўёбга чиқармоққа уринди. Бидъат ва хурофот маддоҳларидан яшириб, устоднинг китобларига шарҳлар битди, илми риёзиёт ва илми фалакиёт бобида рисоалар ёзди, кискаси, устод ёққан илм шамини ўчирмасликка уринди... Гоҳ Абусаид Мирзо, гоҳ эшон Хўжа Аҳрор хуфиялар юбориб, яширилган китобларни топиб беришга даъват этишди, бирда катта рутбалар ваъда беришса, бирда таҳдид қилишди. Али Қушчи барига чидади, йўқчиликда яшаса ҳам катта инъомларга учмади, устодга берган сўзидан қайтмади, сир-асрорини очмади. Лекин бундан не фойда? Устоднинг илми фалакиёт бобида яратган буюк асарлари жаҳон илм аҳлига ҳамон бориб етмади. Шу пок ният, Мирзо Улуғбек битган рисоаларни, илм бобида қилган улуғ кашфиётларини жаҳонга таратмоқ, илм аҳлига етказмоқ нияти энди уни она юртини ташлаб кетмоққа ундади. Она юртини? Йўқ, у киндик қони тўкилган бу тупрокни, барча аждодлари, суюкли энаси Тиллабибининг хоки ётган бу юртни эмас, элни зулмат қўйнига ташлаган хоқонларни, илм аҳлига қилич кўтарган жоҳил гумроҳларни тарк этмоқдадур! У устоднинг асарларини жаҳон илм аҳлига етказолмай ўлиб кетмасам, деб кўрккан эди, хайрият, Абдурахмон Жомий билан Мир Алишер Навоий ҳазратлари Ҳиротда туриб ёрдам қўлларини чўздилар, Мовароуннаҳр сарҳадидан чиқмоққа ижозатнома олиб бердилар. Мавлоно Али Қушчи у зоти шарифларга кўнглида таҳсинлар айтиб, дуо қилиб, йўлга шайланди... Аммо... яна ўша ўй, ўша ташвиш унинг кўнглини вайрон қилди: киндик қоним тўкилган бу заминга, суюкли она юртимга, яхши-ёмон салкам етмиш йил умр кечирган бу захматкаш элимга қайтиб келмоқ насиб бўлурми, ё қолган беш кунлик умрим дарбадарликда ўтиб, хоким мусофир юртида қолиб кетурми, деган фикр уни ларзага солади, буни ўйласа ўпкаси тўлиб, кўзига ғилт-ғилт ёш келади... Мана ҳозир ҳам, жаннатмакон устод билан сўнг бор видолашган бу пастқамликни, унинг табаррук изи қолган бу шувокзорни

кўрганида кўнгли бир хил бўлиб, тиз чўкди-ю, қиблага қараб саждага бош эгди.

“Э, парвардигори олам! Мусофирликда бошимга не кулфатлар солсанг ҳам розимен, аммо хокимни бу тупроқдан бебахра қилмагайсен!..”

Мавлоно Али Қушчи кўзларини юмганича кўкка тавалло қилиб узоқ ўтирди. Сўнг, раҳматлик уста Темур Самаркандий ясаб берган пўлат пичоғи билан ерни қовлаб бир сиким тупроқ олди. Бу тупроқни кеча энаси Тиллабиби қабридан олган бир сиким тупроққа кўшиб, белига тугди-да, ўрнидан турди, тураркан, катта йўлдан тушиб келаётган икки отликни кўрди. Отликларнинг бири Мансур Коший, иккинчиси ўттиз беш-қирк яшар чамасидаги малла сокол, кўзлари кўм-кўк ёш мударрис эди.

Ёш мударрисни кўрганида Али Қушчининг чехрасидаги маҳзунлик илик табассум билан алмашиб, отликларга пешвоз чикди. Уни кўрган ёш мударрис ҳам отдан сакраб тушиб, қўл қовуштирди.

– Ассалому алайкум, устод!

– Ваалайкум ассалом, ўғлим Мирам! – Али Қушчи бир ёш мударрисга, бир эгар устидаги икки ёни қаппайиб турган хуржунга қаради. – Қалай, “Аждар ғор”да осойишталикми?

– Осойишталик, устод, осойишталик! – деди Мирам Чалабий мулойим кулимсираб. – Устоднинг сандиғини очдим. Барча қўлёзмаларидан бир нусхадан, “Зижи Кўрагоний”дан уч нусха олдим, мавлоно...

– Жаннатмакон Қозизода Румий китоблари эсингдан чикмадим, ўғлим?

– Йўқ, устод. Ул зоти олийнинг “Риёзиёт”идан бир нусха, Ғиёсиддин Жамшид ҳазратларининг “Ҳандаса”сидан бир нусха олдим, устод...

– Борақалло, ўғлим! – деди Али Қушчи. – Барча сандиклар жойидами?

– Жойида, устод!

– Ғорнинг оғзини яхши беркитдингми?

– Беркитдим, устод...

– Балли, ўғлим. Хуржунни отимга юкла! – Али Қушчи ҳарир туман орасидан элас-элас кўриниб турган олис тоғларга тикилди, гўё баланд чўкқилар орасига яширинган “Аждар ғор”ни кўрмокчи бўлгандай, узок қадалиб қаради. Лекин кун ботган, бояги сийрак булутлар калинлашиб, тоғ чўкқиларини қоплаган эди.

Али Қушчи оғир хўрсиниб, қаршисида бош эгиб турган шогирдларига қаради, гўё ўз-ўзига гапираётгандай оҳиста сўзлади:

– Ҳануз хотирамда. Ўша машъум кечадан сал олдин устод билан худди мана шу ерда учрашиб, видолашган эдик. Раҳматлик устод бу нодир хазинани сақламокни фақирга юклаган эди. Энди, камина буни икковинга, икковингни Оллоҳга топширамен... Абадул-абад эсларингда бўлғай: Мовароуннаҳр донишларининг ақл дурдоналари йиғилган бу ноёб хазина бўлғуси авлодларга, узок зурриётларимизга хизмат килур. Зероким, Мовароуннаҳр элини чуллаган бу зулмат қанчалик чўзилмасин, бир кун эмас, бир кун бу қора булутлар тарқаб, офтоб чиқажакдур... Ноумид шайтон, фақир ҳам, Мовароуннаҳрни чуллаган бу зулмат таркаган кунда қайтамен, деган умиддамен. Ва лекин қайтмай мусофирликда оламдан ўтсам... бу хазинани кўз қорачикларингиздай сақлангиз, сўнг, инонган шогирдларингизга топширингиз, улар ҳам ўз шогирдларига топширғай. Ва шу йўсин зурриётлардин зурриётларга ўтиб, элимиз осмонига офтоб чиққанда яшайдурган бахтли авлодларимизга етиб борғай... Сенлардин тилайдурган бошқа тилагим йўк. Фақир сиздай шогирдларимдин минг бор розимен. Агарчи осий банда дилларинга озор берган бўлсам, кечиринглар...

– Розимиз, устод.

– Мингдан-минг розимиз!..

Али Қушчи аввал Мансур Коший билан, сўнг Мирам Чалабий билан кучоқлашиб видолашди. Али Қушчи кўз ёшларини яширмай юм-юм йиғлаётган суюкли шогирди Мирам Чалабийни пешанасидан ўпаркан, устод Мирзо Улуғбек ҳам кўзи ги-

рён, уни кучоклаб узоқ видолашгани эсига тушиб, томоғи ғип бўғилди...

Мирам Чалабий билан Мансур Коший уни катта йўлгача кузатиб кўйишди. Али Қушчи тепага чикқунча орқасига қарай-қарай борди. Тепага чикқач, оёқларини узангига тираб, сўнг марта орқасига қаради.

Шогирдлари пастда кўл силкитишиб турар, Самарқанд, Самарқандгина эмас, яқиндаги боғлар ҳам кўринмас, гўё бутун олам унинг тиркираб оқаетган кўз ёшларига ғарқ бўлган эди. Али Қушчи кўлини сўнг бор силкитиб, шогирдлари билан видолашди-да, кўз ёшларини артиб, отининг бошини довонга бурди...

1970-1973.

МУНДАРИЖА

Биринчи қисм.....	3
Иккинчи қисм.....	160

УЛУҒБЕК ХАЗИНАСИ

роман

Муҳаррир Ш. Бўтаев
 Дизайнер Х. Сафаралиев
 Саҳифаловчи М. Ганиева

Лицензия АІ № 168. 23.12.2009.

Босишга 19.07.2016 й. да рухсат этилди. Бичими 60×84^{1/16}
 «Times New Roman» гарнитураси. Офсет қоғози.
 Шартли б.т. 24,0. Нашр т. 24,0. Адади 2000 нуска.
 Буюртма № 19-07.

«Tafakkur qanoti» нашриёти.

Тошкент, 1-тор, Мирсолихова кўчаси, 13-уй.
 Фаолият юритувчи манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.

“FAMOUS PRESS” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
 Тошкент ш., Чилонзор 20-24.

"Tafakkur qanoti"
nashriёti

ISBN 978-9943-38-266-4

9789943382664